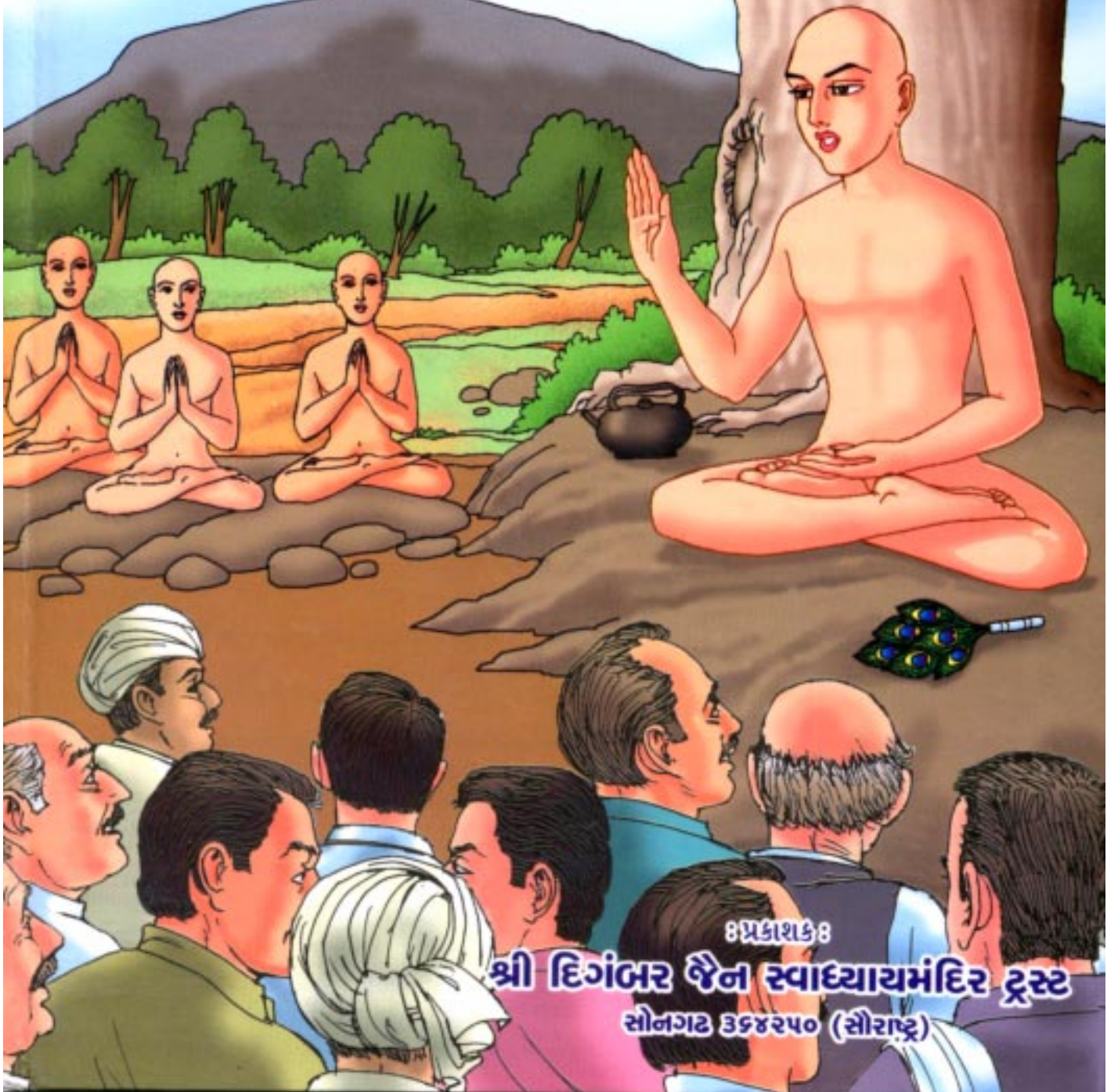

શ્રી સમંતભદ્રસ્વામી વિરચિત

શ્રી

રત્નોત્કંઠક શ્રાવણાચાર

પ્રકાશક :

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ

સોનગઢ ૩૬૪૨૫૦ (સૌરાષ્ટ્ર)

ભગવાનશ્રી કુંદકુંદકહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા, પુષ્પ-૧૩૩

ૐ

શ્રી વીતરાગાય નમઃ

શ્રી સમંતભદ્રસ્વામી વિરચિત

શ્રી

રુદ્રેશ્વર શ્રાવણાચાર

મૂળ શ્લોકો અને શ્રી પ્રભાચંદ્ર આચાર્ય વિરચિત સંસ્કૃત ટીકાના
ગુજરાતી અનુવાદ સહિત

卐

: અનુવાદક :

છોટાલાલ ગુલાબચંદ ગાંધી (સોનાસાણા)
બી. એ. (ઓનર્સ), એસ. ટી. સી.

卐

: પ્રકાશક :

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ
સોનગઢ ૩૬૪૨૫૦ (સૌરાષ્ટ્ર)

(2)

પ્રથમ આવૃત્તિ	પ્રત : ૨૧૦૦	વિ સં. ૨૦૩૨
દ્વિતીય આવૃત્તિ	પ્રત : ૧૦૦૦	વિ સં. ૨૦૪૭
તૃતીય આવૃત્તિ	પ્રત : ૨૦૦૦	વિ સં. ૨૦૬૭

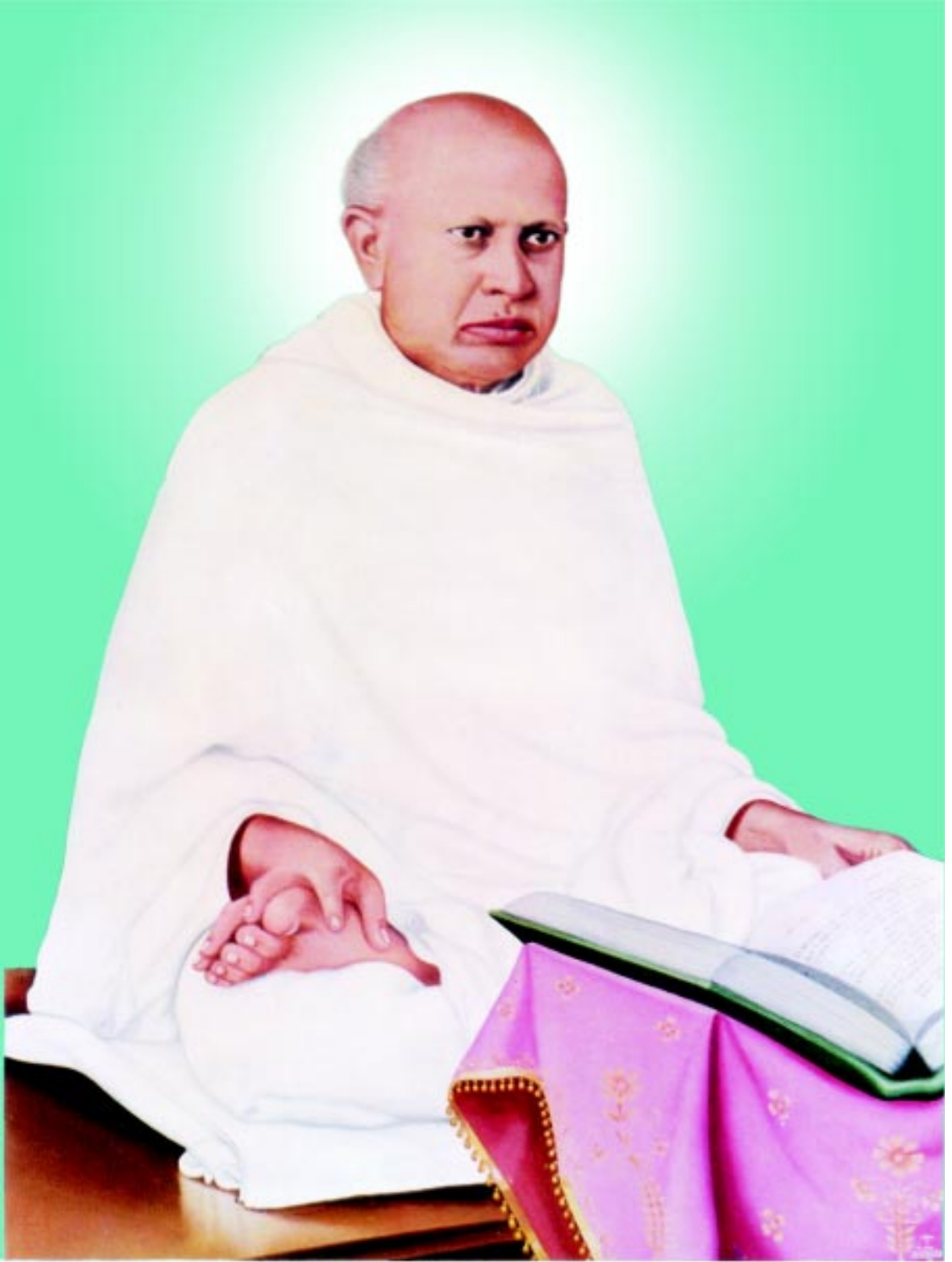
શ્રી રત્નકરંડક શ્રાવણાચાર (ગુજરાતી)ના
* સ્થાયી પ્રકાશન પુરસ્કર્તા *
સ્વ. તારાબેન કપુરચંદભાઈ સુખલાલ કોઠારી
નંદરબારવાળા, હાલ-સોનગઢ

આ શાસ્ત્રની પડતર કિંમત રૂ. ૭૪=૦૦ થાય છે. અનેક મુમુક્ષુઓની આર્થિક સહાયથી આ આવૃત્તિની કિંમત રૂ. ૬૦=૦૦ થાય છે. તેમાંથી ૫૦% શ્રી કુંદકુંદ-કહાન દિગંબર જૈન મુમુક્ષુમંડળ ટ્રસ્ટ, પાર્લા-સાંતાકુઝ (મુંબઈ) તરફથી કિંમત ઘટાડવામાં આવતા આ શાસ્ત્રની કિંમત રૂ. ૩૦=૦૦ રાખવામાં આવી છે.

કિંમત રૂ. ૩૦=૦૦

મુદ્રક

કહાન મુદ્રણાલય
સોનગઢ ૩૬૪૨૫૦ (સૌરાષ્ટ્ર)
☎ (02846) 244081

परम पूज्य अध्यात्ममूर्ति सद्गुरुदेव श्री कान्हास्वामी

શ્રી સર્વજ્ઞાય નમઃ

પ્રકાશકીય નિવેદન

આ ગ્રંથનું નામ 'રત્નકરંડક ઉપાસકાધ્યયન' છે. સામાન્ય રીતે તે 'રત્નકરંડક શ્રાવકાચાર' એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. સમાજમાં તે ઘણો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ છે. ઉપલબ્ધ શ્રાવકાચારોમાં તે અતિ પ્રાચીન અને સુસંબદ્ધ શ્રાવકાચાર છે. તેના રચયિતા શ્રી સમન્તભદ્રાચાર્ય છે. તેમણે આ ગ્રંથમાં સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર—એ ત્રણેને ધર્મ કહીને તેનું વર્ણન કરતાં સમ્યક્ચારિત્રમાં સમાવિષ્ટ શ્રાવકાચારનું નિરૂપણ કર્યું છે, જે મુમુક્ષુઓ માટે અત્યંત ઉપયોગી અને આચરણીય છે.

તેના ઉપર શ્રી પ્રભાચન્દ્રાચાર્યે સંસ્કૃત ટીકા કરી છે જે આ ગ્રંથમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવી છે. અને તે ઉપરથી તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે, જે પ્રથમવાર જ આ સંસ્થા તરફથી પ્રકાશિત કરતાં અત્યાનંદ અનુભવાય છે.

શ્રાવકનું અંતર તથા બાહ્ય ચારિત્ર કેવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ તેના ઉપર સારગર્ભિત પ્રવચન આત્મજ્ઞ સંત પૂજ્ય શ્રી કાનજીસ્વામી દ્વારા અનેક વાર કરવામાં આવે છે તેથી જૈનસમાજ ઉપર તેઓશ્રીનો મહાન ઉપકાર છે. તેમનાં પ્રવચનમાંથી પ્રેરણા પામીને તેમજ તેઓશ્રીના સાન્નિધ્યમાં રહીને સદ્ધર્મપ્રેમી ભાઈશ્રી છોટાલાલ ગુલાબચંદ ગાંધી (સોનાસણવાળા)એ આ અનુવાદ તૈયાર કરી આપ્યો હતો, તેનું પ્રકાશન થાય તે પહેલાં તેમનું દેહાવસાન થઈ ગયું. તેની નોંધ લેતાં અતિ ખેદ થાય છે અને તેમના પ્રત્યે સાભાર શ્રદ્ધાંજલિ વ્યક્ત કરીએ છીએ.

શ્રીયુત છોટાલાલભાઈ બી.એ. (ઓનર્સ) એસ. ટી. સી. હતા. તેઓ સરકારી હાઈસ્કૂલના નિવૃત્ત આચાર્ય હતા. વળી તેઓ સાબરકાંઠા બેતાલીસ દ.હુ.દિ.જૈન કેળવણી મંડળના પ્રમુખ તથા શેઠ જી. ઉ.દિ. જૈન છાત્રાલય, ઈડરના ટ્રસ્ટી અને માનદ્ મંત્રી હતા. તેઓ મુખ્યતથા જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસમાં, આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રોનાં વાંચન-મનનમાં તેમજ જૈન સાહિત્યની સેવા અને સત્સમાગમાદિ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં પોતાનું જીવન વ્યતીત કરી રહ્યા હતા. અવકાશ પ્રાપ્ત કરીને સોનગઢ આવતા અને પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીનાં પ્રવચનો તથા તત્ત્વચર્ચાનો અલભ્ય લાભ લેતા હતા. તેઓ શાંત, સરળસ્વભાવી, વૈરાગ્યભાવનાવંત, અધ્યાત્મરસિક સજ્જન હતા. તેમણે આ શ્રાવકાચાર ગ્રંથનો ગુજરાતી અનુવાદ અત્યંત ખંત અને ચીવટપૂર્વક તદ્દન નિઃસ્પૃહભાવે કરી આપ્યો હતો. તદ્દુપરાંત તેમણે 'સમાધિતંત્ર'નો તથા 'ઈષ્ટોપદેશ'નો ગુજરાતી અનુવાદ પણ કરી આપ્યો હતો કે જે અગાઉ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલ છે. તે સર્વ કાર્ય માટે

આ સંસ્થા તેમની અત્યંત ઋણી છે અને તેઓ જ્યાં હોય ત્યાં આત્મસાધનામાં વિશેષ પ્રગતિ કરીને ધ્યેયની પ્રાપ્તિ શીઘ્ર કરી લ્યે એવી અંતરથી ભાવના ભાવે છે.

આ અનુવાદ આદંત તપાસીને જેમણે પોતાના વિશાળ શાસ્ત્રજ્ઞાન વડે યોગ્ય સંશોધન કરી આપ્યું છે અને માર્ગદર્શન આપ્યું છે, તે સહાયતા માટે આ સંસ્થાના માનનીય ભૂતપૂર્વ પ્રમુખ ભાઈશ્રી રામજીભાઈ દોશીનો અમો હૃદયપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

અજિત મુદ્રણાલયના સંચાલક શ્રી મગનલાલજી જૈને કુશળતાપૂર્વક આ ગ્રંથની સુંદર છપાઈ આદિ કાર્ય કરી આપ્યું છે તે બદલ તેમનો આભાર માનવામાં આવે છે.

આ ગ્રંથમાં પ્રરૂપિત શ્રાવકચારને યથાર્થ સમજી, જીવનમાં પરિણામાવી જગતના સર્વ જીવો આત્મહિત સાધો અને વીતરાગના પંથને સદાય અનુસરો એવી ભાવના ભાવીએ છીએ.

સોનગઢ
દીપાવલી
વિ.સં. ૨૦૩૨

સાહિત્યપ્રકાશનસમિતિ
શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ
સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)

પ્રકાશકીય નિવેદન (ત્રીજી આવૃત્તિ)

આ ગ્રંથની પહેલાની આવૃત્તિ પૂર્ણ થઈ જવાથી આ સુધારા-વધારા સાથેની નવીન ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે.

આ શાસ્ત્રનો સમ્યક્પ્રકારે અભ્યાસ કરી મુમુક્ષુઓ નિજાત્મકલ્યાણને સાધે એ જ ભાવના....

ફાગણ વદ દશમ
પૂજ્ય બહેનશ્રીનો ૭૯મો
સમ્યક્જયંતી મહોત્સવ
વિ.સં. ૨૦૬૭

સાહિત્યપ્રકાશનસમિતિ
શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ
સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)

પ્રસ્તાવના

જંબૂદ્વીપના ભરતક્ષેત્રની વર્તમાન ચોવીસીના ચરમતીર્થકર, શાસનનાયક, પરમવીતરાગ સર્વજ્ઞ, દેવાધિદેવ શ્રી મહાવીર ભગવાને દિવ્યધ્વની દ્વારા ભવ્યજીવોને નિજાત્મકલ્યાણકારી બોધ આપ્યો. આ મંગલકારી દિવ્યદેશનાને શ્રી ગૌતમ ગણધરદેવ દ્વારા બાર અંગની રચના દ્રવ્યશ્રુતના સ્વરૂપમાં ગુંથવામાં આવી. તે ચાર અનુયોગમય દેશનાને તેમના પછીના મહાન સંત આચાર્ય ભગવંતોએ લિપિબદ્ધ કરી, તે સત્શાસ્ત્રો મહાન પુણ્યોદયે આપણને વર્તમાનમાં જિનવાણીરૂપે સંપ્રાપ્ત થયેલ છે. તે મહાન રચનાઓ પૈકી આ શ્રી રત્નકરંડક શ્રાવકાચાર અપરનામ રત્નકરંડક શ્રાવકાચાર ચરણાનુયોગની શૈલીમાં રચાયેલી એક ઉત્તમ શાસ્ત્રરચના છે.

આ ગ્રંથના રચનાકાર પરમ પૂજ્ય ભાવલિંગી દ્વિગંબર આચાર્ય શ્રી સમન્તભદ્રદેવ વિક્રમની લગભગ બીજી શતાબ્દીમાં થયેલ મહાન આચાર્ય છે. તેઓશ્રી જૈનદર્શનના ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાતા, અધ્યાત્મ અને ન્યાયશાસ્ત્રના મર્મજ્ઞ, ઉત્તમ ભક્તિરચનાઓના રચયિતા જિનેન્દ્ર ભક્ત તથા અન્ય મતાવલંબીઓની કુચુક્તિઓને ખંડન કરી વીતરાગભાવે જિનશાસનને સ્થાપનારા વાદનિપૂણ પણ હતા. તેઓશ્રીએ ઘણા ગ્રંથોની રચના કરી છે. જેવાં કે આત્મમિમાંસા, જિનસ્તુતિ શતક, સ્વયંભૂ સ્તોત્ર, યુક્ત્યાનુશાસન, ગંધહસ્તિમહાભાષ્ય (તત્ત્વાર્થસૂત્રની ટીકા) જીવસિદ્ધિ તથા રત્નકરંડક શ્રાવકાચાર. તેમાંથી કેટલાક ગ્રંથો વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ છે. આ રત્નકરંડક શ્રાવકાચાર ગ્રંથ તેઓશ્રીની ઉત્તમ રચનાઓ પૈકીની એક રચના છે.

વર્તમાનમાં પરમોપકારી અધ્યાત્મયુગઝ્ઞા પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી કાનજીસ્વામીએ પોતાના કલ્યાણકારી પ્રવચનોમાં વારંવાર આ શાસ્ત્રના સંદર્ભો આપી આ શાસ્ત્રમાં છુપાયેલા આત્મકલ્યાણકારી મર્મને આ યુગના ભવ્ય જીવો માટે ખોલી આપણા પર મહાન ઉપકાર કર્યો છે. તેઓશ્રીના પ્રતાપે જ આપણે સૌ આ મહાન શાસ્ત્રના ગૂઢ ભાવોને કાંઈક અંશે સમજવા શક્તિમાન થયા છીએ.

આ મહાન ગ્રંથ ચરણાનુયોગની શૈલીનો છે. તેમાં મોક્ષમાર્ગના પ્રથમ સોપાન એવા સમ્યકદર્શનને પ્રાપ્ત પંચમ ગુણસ્થાનવર્તી શ્રાવકની અંતરંગ બે (અનંતાનુબંધી તથા અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ) ચોકડી કષાયના અભાવરૂપ આત્મસાધનાનું વર્ણન તેની બાહ્ય વૈરાગ્યમય પ્રવૃત્તિની મુખ્યતાથી કરવામાં આવેલ છે. તે કથન જો કે ઉપદેશપ્રધાન શબ્દોથી કરવામાં આવ્યું હોવા છતાં તેટલી અશુદ્ધિરૂપ વ્યવહાર જાણેલો પ્રયોજનવાન છે પરંતુ આદરવા(મહત્ત્વ આપવા) માટે પ્રયોજનવાન નથી. આ વાત પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીના પુરુષાર્થસિદ્ધ્યુપાય નામક ચરણાનુયોગના ગ્રંથના પ્રવચનોમાં તેઓશ્રીએ આગમ અને સ્વાનુભવ દ્વારા અત્યંત સ્પષ્ટ કરેલ છે. આ ગ્રંથનો મર્મ સમજવા માટે તે પ્રવચનો સાંભળવા અત્યંત જરૂરી છે તેનાથી આ ગ્રંથનો મર્મ હૃદયંગમ થશે. આ ગ્રંથમાં આચાર્યદેવે સંસ્કૃત ભાષામાં ૧૫૦ શ્લોકો રચ્યા છે. જે સાત અધિકારમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યા છે.

પ્રથમ અધિકારમાં આચાર્યદેવે તીર્થકર ભગવાન મહાવીરને ભાવ નમસ્કાર કરી મંગલાચરણ કરીને સમ્યકધર્મ એટલે કે મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. તે મોક્ષમાર્ગ સમ્યકદર્શનજ્ઞાનચારિત્રમય છે, એમ જણાવી તેઓશ્રી આ મોક્ષમાર્ગના પ્રથમ સોપાનરૂપ સમ્યકદર્શનનું સ્વરૂપ ઘણા જ વિસ્તારથી સમજાવે છે.

જે આત્માને પોતાના જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવી આત્માની દૃષ્ટિપૂર્વક સ્વાનુભવયુક્ત સમ્યક્દર્શન પ્રાપ્ત થયું હોય તેવા જ્ઞાની ધર્માત્માને કેવા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા-ભક્તિ-અર્પણતા પોતાની વર્તમાન શ્રદ્ધા પર્યાયમાં વર્તે છે તે દ્વારા આચાર્યદેવે સમ્યક્દર્શનનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. તે માટે તેઓશ્રીએ દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુ માટે ‘પરમાર્થનામ’ એ વિશેષણ દ્વારા જ્ઞાની ધર્માત્મા સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને જ શ્રદ્ધે છે, એવો જ કયાશરૂપ રાગનો પ્રકાર તેમને વર્તે છે તે વાતને અત્યંત સ્પષ્ટ કરી છે. ત્યારબાદ તેઓએ આગળ આ સાચા દેવ-શાસ્ત્ર અને ગુરુ કેવા હોય તેનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. ત્યારબાદ આ સમ્યગ્દૃષ્ટિને આઠ અંગ કેવા હોય છે તેનું વર્ણન કરી સમ્યગ્દૃષ્ટિના સ્વરૂપને વિશેષરૂપે સમજાવવા માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિને ત્રણ મૂઢતા, આઠ મદ, વગેરેનો અભાવ હોય છે તે પણ દર્શાવ્યું છે. એ સમ્યક્ત્વની ભૂમિકાનું ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ છે. આ પ્રમાણે સમ્યક્દર્શનનું સ્વરૂપ સમજાવી તેઓશ્રી સમ્યક્દર્શનનું મહત્ત્વ અને મહિમા પણ ઘણા જ વિસ્તારથી ચર્ચા આ અધિકાર પૂરો કરે છે.

બીજા અધિકારમાં તેઓશ્રી ભાવશ્રુતજ્ઞાનના ધારક સમ્યગ્દૃષ્ટિને ચાર અનુયોગમય દ્રવ્યશ્રુતના મર્મનું પણ યથાર્થજ્ઞાન હોય છે, એ પ્રમાણે સમ્યગ્જ્ઞાનનું સ્વરૂપ પણ બતાવે છે.

હવેથી આગળના અધિકારોમાં આચાર્યદેવ પંચમગુણસ્થાનવર્તી શ્રાવકના નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન પૂર્વકના અપૂર્ણ ચારિત્રનું વર્ણન વ્યવહારનયે બાહ્ય આચરણની મુખ્યતાથી કરે છે. આ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરનારાઓએ એ વાત અવશ્ય લક્ષમાં લેવા જેવી છે કે આ ગ્રંથમાં સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન પ્રાપ્ત પંચમ ગુણસ્થાનવર્તી શ્રાવકના બાહ્યજીવન દ્વારા તેની અંતરંગ આત્મસાધનાને સમજાવવાનો જ પ્રયત્ન કર્યો છે. એટલે કે વ્યવહાર દ્વારા પરમાર્થ સાધનાનું જ પ્રતિપાદન કર્યું છે. આના પરથી એમ ન માનવું જોઈએ કે આવું બાહ્ય આચરણ કરનાર તે શ્રાવક છે અને એમ પણ ન માનવું જોઈએ કે આવું બાહ્ય આચરણ કરવાથી અંતરંગમાં પંચમ ગુણસ્થાનવર્તી શ્રાવકપણું પ્રાપ્ત થઈ જશે. અહીં તો માત્ર પંચમ ગુણસ્થાનવર્તી સાધક શ્રાવકની હઠ વિનાની બાહ્ય સાધના આવી જ સહજ હોય તે દર્શાવી અંતરંગ અને બહિરંગ સાધના એટલે કે નિશ્ચય-વ્યવહારનો સુમેળ સાધકજીવને કેવો હોય છે તેનું જ દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે.

આચાર્યદેવ ત્રીજા અધિકારમાં સ્વરૂપ રમણતામય વીતરાગચારિત્રની અનિવાર્યતા સમજાવી ટૂંકમાં સકલ ચારિત્રનું સ્વરૂપ બતાવી તે ધારણ કરવા જે જીવ અસમર્થ હોય તેને આગાર અને અનગાર બે પ્રકારનું ચારિત્ર સમજાવી મંદ પુરુષાર્થી શ્રાવકોને વિકલ ચારિત્ર-દેશચારિત્ર-ગૃહસ્થનો ધર્મ સમજાવવાની શરૂઆત કરે છે. આમાં તેઓ પાંચ અણુવ્રત અહિંસા, સત્ય, અચોર્ય, બ્રહ્મચર્ય, પરિગ્રહ-પરિમાણનું સ્વરૂપ તથા તેના પાલનમાં લાગતા પાંચ પાંચ અતિચારોનું સ્વરૂપ સમજાવી તે અતિચારો રહિત પાંચ અણુવ્રતના પાલનનો ઉપદેશ આપે છે.

આચાર્યદેવ ચોથા અધ્યાયમાં શ્રાવકના ત્રણ ગુણવ્રતો, દિગ્વ્રત, અનર્થદંડવ્રત તથા ભોગોપભોગ પરિમાણવ્રતનું વિસ્તારથી વર્ણન કરે છે. આ અધિકારની ૭૧ ગાથામાં આ વ્રતનું પાલન કરનાર શ્રાવકને ઉપચારથી મહાવ્રતની પરિભાષા આપી તે વ્રત કોને હોય છે તે પણ દર્શાવ્યું છે. ત્યાર પછી દરેક વ્રતની ચર્ચા કરી દરેક વ્રતના પાંચ પાંચ અતિચાર દર્શાવ્યા છે. ત્યારબાદ વ્રતના લક્ષણ, યમ-નિયમરૂપ વ્રતનું સ્વરૂપ, નિયમ કરવાની વિધિ વગેરે પણ દર્શાવ્યા છે.

આચાર્યદેવે પાંચમા અધિકારમાં દેશાવકાશિક સામાયિક, પ્રોષધોપવાસ અને વૈયાવૃત્ય એ ચાર શિક્ષાવ્રતોનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ તથા દરેક વ્રતના પાંચ અતિચારનું વર્ણન કર્યું છે. આ અધિકારમાં દાનનું સ્વરૂપ, ભેદ અને તેના ફળનું પણ ટૂંકમાં વર્ણન કરેલ છે.

આચાર્યદેવે છટ્ટા અધિકારમાં સલ્લેખના-સમાધિમરણના સ્વરૂપની તેની આવશ્યકતાની તથા તેની વિધિની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી, સંલેખનાના પાંચ અતિયારનું સ્વરૂપ બતાવી સંલેખનાનું ફળ પણ બતાવ્યું છે. અંતમાં આ અધિકારમાં મોક્ષનું તથા મુક્તજીવોનું સ્વરૂપ પણ વર્ણવ્યું છે.

આચાર્યદેવે છેલ્લા સાતમા અધિકારમાં શ્રાવકદશામાં સાધનાની ક્રમશઃ વૃદ્ધિ દર્શાવતી, શ્રાવકની અગિયાર પ્રતિમાઓ, દર્શન, વ્રત, સામાયિક, પ્રોષધોપવાસ, સચિત્ત્યાગ, રાત્રિભૂક્તિ-ત્યાગ, બ્રહ્મચર્ય, આરંભત્યાગ, પરિગ્રહત્યાગ, અનુમતિત્યાગ તથા અગિયારમી ઉદ્દિષ્ટ ત્યાગ પ્રતિમાનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. આચાર્યદેવે ૧૧મી પ્રતિમાધારી શ્રાવકને ઉત્કૃષ્ટ શ્રાવક તરીકે વર્ણવ્યો છે. અંતમાં પણ આચાર્યદેવે ૧૫૦મી ગાથામાં સમ્યક્દર્શનને લક્ષ્મીની ઉપમા આપી તેનો મહિમા કર્યો છે.

આ પ્રમાણે આ ગ્રંથમાં પંચમગુણસ્થાનવર્તી શ્રાવકને હઠ વિના ભૂમિકા અનુસાર કેવા પ્રકારના બાહ્યત્યાગ તથા મંદકષાયરૂપ શુભભાવો હોય છે તેનું વર્ણન કર્યું છે. આ પ્રકારના બાહ્યત્યાગ અને મંદકષાયને વ્યવહારથી એટલે કે ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહેવામાં આવ્યો છે, કારણ કે નિશ્ચયથી બાહ્ય અન્ય પદાર્થોનું ગ્રહણ કે ત્યાગ આત્મા કરી શકતો જ નથી. તથા તે પ્રકારના જ વિકલ્પો તેને જે તે ભૂમિકામાં હોય છે. તે વિકલ્પો આત્માના પરિણામમાં જ થાય છે પણ તે વિકલ્પો તેની કયાશના ઘોતક છે અને તે મંદકષાયરૂપ શુભભાવો હોવાથી ખરેખર બંધનું કારણ છે. તે ભાવોનો જ્ઞાની ધર્માત્મા ખરેખર જ્ઞાતા છે. પરંતુ કર્તા નથી. તે ભાવો જ્ઞાનીને હેયબુદ્ધિએ આવે છે. પણ જે તે ભૂમિકામાં નિમિત્ત અને સહચર હોવાથી તેમને વ્યવહારનયથી મોક્ષમાર્ગ પણ કહેવામાં આવે છે.

પરમોપકારી પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી કાનજીસ્વામી અને પૂજ્ય બહેનશ્રી ચંપાબેને આ કાળે આપણને મોક્ષમાર્ગનું ઉપર પ્રમાણે યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાવી આ શાસ્ત્રના ભાવો યથાર્થપણે સમજવાની વિધિ બતાવી આપણા પર અનુપમ ઉપકાર કર્યો છે.

જેમ આ શાસ્ત્રના રચયિતા આચાર્યદેવ મહાન છે તેમ આ ગ્રંથના ટીકાકાર આચાર્ય પ્રભાચંદ્ર પણ વિક્રમની દસમી સદીમાં થયેલ મહા આચાર્ય છે. ટીકાકાર આચાર્યદેવે પણ ગ્રંથકર્તા મહાન આચાર્યદેવના ભાવોને સંક્ષેપથી ખોલીને આપણા પર વિશેષ ઉપકાર કર્યો છે. તેમના રચેલ અન્યગ્રંથો પ્રમેયકમલમાર્તંડ (પરીક્ષામુખ વ્યાખ્યા), તત્ત્વાર્થવૃત્તિ પદ વિવરણ(લઘીયસ્ત્રય વ્યાખ્યા), તત્ત્વાર્થવૃત્તિ પદ વિવરણ (સર્વાર્થસિદ્ધિ વ્યાખ્યા), જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ વ્યાખ્યા, પ્રવચનસાર વ્યાખ્યા, સમાધિતંત્ર ટીકા, આત્માનુશાસન ટીકા વગેરે છે. આ ઉપરથી ફલિત થાય છે કે તેઓ મહા વિદ્વાન આચાર્ય હતા.

અંતે આ ગ્રંથના ભાવો પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી તથા પૂજ્ય બહેનશ્રીએ જે પ્રકારે ખોલ્યા છે તે પ્રકારે યથાર્થપણે સમજીને આપણે સૌ નિજાત્મકલ્યાણમાં લાગીએ એ જ અભ્યર્થના...

ફાગણ વદ દશમ
પૂજ્ય બહેનશ્રીનો ૭૯મો
સમ્યક્જયંતી મહોત્સવ
વિ.સં. ૨૦૬૭

સાહિત્યપ્રકાશનસમિતિ
શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ
સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)

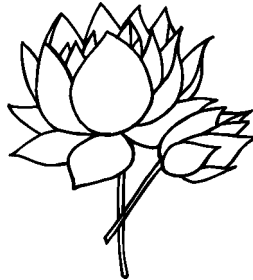
અનુક્રમણિકા

વિષય	શ્લોક પૃષ્ઠ	વિષય	શ્લોક પૃષ્ઠ
પહેલો અધિકાર			
મંગલાચરણ	૧-----૨	કથા ૫ : જિનેન્દ્રભક્ત	૬૨
પ્રતિજ્ઞા	૨-----૫	કથા ૬ : વારિષેણ	૬૪
ધર્મનું લક્ષણ	૩-----૭	કથા ૭ : વિષ્ણુકુમાર	૬૭
સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ	૪-----૧૦	કથા ૮ : વજ્રકુમાર	૭૨
આપ્તનું લક્ષણ	૫-----૧૩	અંગસહિત સમ્યગ્દર્શનનું સામર્થ્ય.....	૨૧----૭૭
વીતરાગ લક્ષણ	૬-----૧૫	લોકમૂઢતા	૨૨----૭૮
આપ્તવાચક નામો યા		દેવમૂઢતા.....	૨૩----૭૯
હિતોપદેશીનું સ્વરૂપ	૭-----૨૪	પાખંડીમૂઢતા (ગુરુમૂઢતા).....	૨૪----૮૨
વીતરાગી દેવને ઉપદેશ દેવાની		આઠ મદ	૨૫----૮૪
ઈચ્છા કેમ થાય?	૮-----૨૬	મદ કરનારનો દોષ	૨૬----૮૬
સત્યાર્થ આગમનું લક્ષણ.....	૯-----૨૮	ધાર્મિક પુરુષોનો તિરસ્કાર	
સત્યાર્થ ગુરુનું લક્ષણ	૧૦----૩૦	ઉચિત નથી.	૨૭-૨૮ ૮૭
નિ:શંકિતવ અંગ (ગુણ)નું લક્ષણ	૧૧----૩૨	ધર્મ-અધર્મનું ફળ	૨૯----૮૯
નિ:કાંક્ષિત ગુણનું લક્ષણ	૧૨----૩૭	કુદેવાદિ સમ્યગ્દેષ્ટિથી કોઈ	
નિર્વિચિકિત્સતા ગુણનું લક્ષણ.....	૧૩----૪૦	રીતે વંદનીય નથી.....	૩૦----૯૧
અમૂઢદેષ્ટિત્વ ગુણનું લક્ષણ	૧૪----૪૨	મોક્ષમાર્ગમાં સમ્યગ્દર્શનની મુખ્યતા ..	૩૧----૯૩
ઉપગૂહન ગુણનું લક્ષણ	૧૫----૪૪	મોક્ષમાર્ગમાં સમ્યગ્દર્શનના	
સ્થિતિકરણ ગુણનું લક્ષણ	૧૬----૪૬	ઉત્કૃષ્ટપણાનું કારણ.....	૩૨----૯૬
વાત્સલ્ય ગુણનું લક્ષણ	૧૭----૪૭	સમ્યગ્દર્શનની ઉત્કૃષ્ટતાનું	
પ્રભાવના ગુણનું લક્ષણ	૧૮----૪૮	ઉદાહરણ સહિત બીજું કારણ..	૩૩--- ૧૦૦
આઠ ગુણોમાં પ્રસિદ્ધ		સમ્યગ્દર્શનની ઉત્કૃષ્ટતાનું	
વ્યક્તિઓનાં નામ.....	૧૯-૨૦ ૫૦	અન્ય કારણ	૩૪--- ૧૦૨
કથા ૧ : અંજનચોર	૫૩	સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ ક્યાં ક્યાં	
કથા ૨ : અનંતમતી	૫૫	ઊપજતો નથી?	૩૫--- ૧૦૩
કથા ૩ : ઉદાયન.....	૫૯	સમ્યગ્દેષ્ટિ બીજા ભવમાં	
કથા ૪ : રેવતીરાણી.....	૬૦	મહાપુરુષ બને છે	૩૬--- ૧૦૭
		શુદ્ધ સમ્યગ્દેષ્ટિની ઈન્દ્રપદની પ્રાપ્તિ .	૩૭--- ૧૦૯
		સમ્યગ્દેષ્ટિ જ ચક્રવર્તીપદને	
		પણ પ્રાપ્ત કરે છે	૩૮--- ૧૧૦

વિષય	શ્લોક પૃષ્ઠ	વિષય	શ્લોક પૃષ્ઠ
સમ્યગ્દેષ્ટિ તીર્થકર પણ થાય છે	૩૯ --- ૧૧૨	બ્રહ્મચર્યાશુવ્રતના અતિયાર.....	૬૦ --- ૧૬૩
સમ્યગ્દર્શનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ	૪૦ --- ૧૧૩	પરિગ્રહપરિમાણ અણુવ્રતનું લક્ષણ....	૬૧ --- ૧૬૪
સમ્યક્ત્વના મહિમાનો ઉપસંહાર	૪૧ --- ૧૧૫	પરિગ્રહપરિણામ અણુવ્રતના	
જ્ઞાનાધિકાર		અતિયાર	૬૨ --- ૧૬૭
સમ્યગ્જ્ઞાનનું સ્વરૂપ (લક્ષણ).....	૪૨ --- ૧૧૮	પંચાણુવ્રત ધારણ કરવાનું ફળ.....	૬૩ --- ૧૬૮
પ્રથમાનુયોગનું સ્વરૂપ.....	૪૩ --- ૧૨૨	પાંચ અણુવ્રતધારીઓમાં પ્રસિદ્ધ	
પ્રથમાનુયોગનું પ્રયોજન	૧૨૪	થયેલાંનાં નામ	૬૪ --- ૧૭૦
કરણાનુયોગનું સ્વરૂપ	૪૪ --- ૧૨૫	૧. માતંગ (ચાંડાલ)ની કથા	૧૭૦
કરણાનુયોગનું પ્રયોજન.....	૧૨૭	૨. ધનદેવ શેઠની કથા	૧૭૩
ચરણાનુયોગનું સ્વરૂપ.....	૪૫ --- ૧૨૮	૪. નીલી કથા.....	૧૭૪
ચરણાનુયોગનું પ્રયોજન	૧૨૯	૫. જયકુમારની કથા.....	૧૭૭
દ્રવ્યાનુયોગનું સ્વરૂપ	૪૬ --- ૧૩૦	હિંસાદિ પાંચ અવ્રતોમાં (પાપોમાં)	
દ્રવ્યાનુયોગનું પ્રયોજન	૧૩૧	પ્રસિદ્ધ થયેલાંનાં નામ	૬૫ --- ૧૭૯
ચારિત્રાધિકાર		૧. ધનશ્રીની કથા.....	૧૮૦
ચારિત્ર કોણ ધારણ કરે છે?	૪૭ --- ૧૩૩	૨. સત્યઘોષની કથા.....	૧૮૧
રાગ-દ્વેષની નિવૃત્તિથી		૩. તાપસની કથા.....	૧૮૫
ચારિત્રની ઉત્પત્તિ	૪૮ --- ૧૩૬	૪. યમદંડની કથા	૧૯૦
ચારિત્રનું લક્ષણ	૪૯ --- ૧૩૮	૫. શ્મશ્રુનવનીતની કથા	૧૯૧
ચારિત્રના ભેદ	૫૦ --- ૧૪૦	શ્રાવકનાં આઠ મૂલગુણ	૬૬ --- ૧૯૩
વિકલચારિત્રના ભેદ	૫૧ --- ૧૪૧	ગુણવ્રતોનાં નામ	૬૭ --- ૧૯૫
અણુવ્રતનું સ્વરૂપ	૫૨ --- ૧૪૨	દિગ્વ્રતનું સ્વરૂપ	૬૮ --- ૧૯૬
અહિંસાણુવ્રતનું લક્ષણ	૫૩ --- ૧૪૫	દિગ્વ્રતની મર્યાદાઓ	૬૯ --- ૧૯૭
હિંસાદિના ત્યાગનું વિધાન.....	૧૪૮	મર્યાદા બહાર અણુવ્રતને	
અહિંસાણુવ્રતના અતિયાર.....	૫૪ --- ૧૫૨	મહાવ્રતનો ભાવ	૭૦ --- ૧૯૯
સત્યાણુવ્રતનું લક્ષણ	૫૫ --- ૧૫૪	મર્યાદા બહાર અણુવ્રત ઉપચરિત	
સત્યાણુવ્રતના અતિયારો.....	૫૬ --- ૧૫૬	મહાવ્રત છે	૭૧ --- ૨૦૦
અચૌર્યાણુવ્રતનું લક્ષણ	૫૭ --- ૧૫૮	મહાવ્રતનું લક્ષણ.....	૭૨ --- ૨૦૧
અચૌર્યાણુવ્રતના અતિયાર	૫૮ --- ૧૬૦	દિગ્વિરતિ વ્રતના અતિયાર	૭૩ --- ૨૦૩
બ્રહ્મચર્યાણુવ્રતનું લક્ષણ	૫૯ --- ૧૬૨	અનર્થદંડવ્રતનું સ્વરૂપ	૭૪ --- ૨૦૪
		અનર્થદંડના ભેદ	૭૫ --- ૨૦૬

વિષય	શ્લોક પૃષ્ઠ	વિષય	શ્લોક પૃષ્ઠ
પાપોપદેશ અનર્થદંડનું સ્વરૂપ.....	૭૬ --- ૨૦૭	સમય શબ્દનો અર્થ	૮૮ --- ૨૩૮
હિંસાદાન અનર્થદંડનું સ્વરૂપ	૭૭ --- ૨૦૮	સામાયિકની વૃદ્ધિયોગ્ય સ્થાન	૮૯ --- ૨૪૦
અપધ્યાન અનર્થદંડનું સ્વરૂપ.....	૭૮ --- ૨૦૯	સામાયિકની વૃદ્ધિ કરવાની રીત	૧૦૦- ૨૪૧
દુઃશ્રુતિ અનર્થદંડનું સ્વરૂપ	૭૯ --- ૨૧૦	પ્રતિદિન સામાયિક કરવાનો ઉપદેશ ..	૧૦૧- ૨૪૨
પ્રમાદચર્યા અનર્થદંડનું સ્વરૂપ	૮૦ --- ૨૧૨	સામાયિક કરવાની સ્થૂળ વિધિ	૨૪૩
અનર્થદંડવ્રતના અતિચાર	૮૧ --- ૨૧૩	સામાયિક વ્રતધારી મુનિ તુલ્ય છે	૧૦૨- ૨૪૪
ભોગોપભોગપરિમાણ વ્રતનું સ્વરૂપ...	૮૨ --- ૨૧૪	સામાયિકમાં પરિષદ અને ઉપસર્ગ	
ભોગ અને ઉપભોગનું લક્ષણ.....	૮૩ --- ૨૧૫	સહન કરવાનો ઉપદેશ	૧૦૩- ૨૪૫
જીવનપર્યન્ત ત્યાગ કરવા યોગ્ય		સામાયિક વખતે સંસાર-મોક્ષના	
ભોગ વસ્તુઓ	૮૪ --- ૨૧૬	સ્વરૂપનું ચિંતવન	૧૦૪- ૨૪૭
ભોગોપભોગ વ્રતધારીને સર્વથા		સામાયિક શિક્ષાવ્રતના અતિચાર	૧૦૫- ૨૪૮
ત્યાગવા યોગ્ય અન્ય વસ્તુઓ ..	૮૫ --- ૨૧૭	પ્રોષધોપવાસ શિક્ષાવ્રતનું લક્ષણ	૧૦૬- ૨૪૯
અનિષ્ટ અને અનુપસેવ્ય વસ્તુઓનો		ઉપવાસના દિને શું કરવું જોઈએ? ...	૧૦૭- ૨૫૧
ત્યાગ અને વ્રતનું સ્વરૂપ	૮૬ --- ૨૧૮	ઉપવાસના દિવસે કર્તવ્ય	૧૦૮- ૨૫૩
શ્લોક ૮૪-૮૫-૮૬નો સારાંશ	૨૨૧	પ્રોષધોપવાસનું લક્ષણ.....	૧૦૯- ૨૫૫
નિયમ અને યમનું લક્ષણ	૮૭ --- ૨૨૩	પ્રોષધોપવાસ શિક્ષાવ્રતના અતિચાર ..	૧૧૦- ૨૫૬
ભોગોપભોગ પરિમાણ વ્રતમાં		વૈયાવૃત્ય (અતિથિસંવિભાગ)	
નિયમની વિધિ	૮૮-૮૯-૨૨૪	શિક્ષાવ્રતનું લક્ષણ	૧૧૧- ૨૫૮
ભોગોપભોગપરિમાણવ્રતના		વૈયાવૃત્યનું અન્ય સ્વરૂપ	૧૧૨- ૨૬૦
અતિચાર	૯૦ --- ૨૨૭	દાનનું લક્ષણ	૧૧૩- ૨૬૧
શિક્ષાવ્રતાધિકાર		પાંચ સૂના	૨૬૧
શિક્ષાવ્રતના પ્રકાર	૯૧ --- ૨૩૦	દાતારના સાત ગુણ.....	૨૬૨
દેશાવકાશિક શિક્ષાવ્રતનું લક્ષણ.....	૯૨ --- ૨૩૧	નવધાભક્તિ	૨૬૨
દેશાવકાશિક વ્રતમાં ક્ષેત્રની મર્યાદા ...	૯૩ --- ૨૩૨	દાનનું ફળ	૧૧૪- ૨૬૪
દેશાવકાશિકવ્રતની કાળમર્યાદા	૯૪ --- ૨૩૩	નવધા ભક્તિનું ફળ	૧૧૫- ૨૬૫
દેશવ્રતીને મર્યાદા બહાર		અલ્પદાનથી મહાફળની પ્રાપ્તિ	૧૧૬- ૨૬૭
ઉપચારથી મહાવ્રત	૯૫ --- ૨૩૪	દાનમાં વિશેષતા	૨૬૮
દેશાવકાશિક વ્રતના પાંચ		દાનના ચાર ભેદ	૧૧૭- ૨૬૮
અતિચારો	૯૬ --- ૨૩૬	દાન દેવામાં પ્રસિદ્ધ થયેલાનાં નામ ...	૧૧૮- ૨૬૯
સામાયિક શિક્ષાવ્રતનું લક્ષણ	૯૭ --- ૨૩૭	શ્રીષેણ રાજાની કથા-૧	૨૭૦

વિષય	શ્લોક પૃષ્ઠ	વિષય	શ્લોક પૃષ્ઠ
વૃષભસેનાની કથા-૨	૨૭૨	મુક્ત જીવોના ગુણોમાં વિકારનો	
કૌંડેશની કથા-૩	૨૭૬	અભાવ	૧૩૩-૨૯૯
સૂકરની કથા-૪	૨૭૭	મુક્ત જીવો શું કરે છે?	૧૩૪-૩૦૦
અર્હત્યૂજાનું વિધાન	૧૧૯-૨૭૯	સંલ્લેખનાધારીઓનું	
પૂજાનું માહાત્મ્ય	૧૨૦-૨૮૦	અભ્યુદયરૂપ ફળ.....	૧૩૫-૩૦૧
મેડક (દેડકા)ની કથા.....	૨૮૦	શ્રાવકની અગિયાર પ્રતિમા	
વૈયાવૃત્યના અતિયાર	૧૨૧-૨૮૨	(પદ-સ્થાન)	૧૩૬-૩૦૨
સંલ્લેખના પ્રતિમાધિકાર		દર્શન પ્રતિમાધારીનું લક્ષણ.....	૧૩૭-૩૦૪
સંલ્લેખનાનું લક્ષણ	૧૨૨-૨૮૪	વ્રત પ્રતિમાધારીનું લક્ષણ	૧૩૮-૩૦૬
૧. અવિયાર સમાધિમરણ	૨૮૫	સામાયિક પ્રતિમાધારીનું લક્ષણ.....	૧૩૯-૩૦૭
૨. સવિયાર સમાધિમરણ	૨૮૬	પ્રોષધ પ્રતિમાધારીનું લક્ષણ.....	૧૪૦-૩૦૯
સંલ્લેખનાની આવશ્યકતા	૧૨૩-૨૮૬	સચિત્ત્યાગ પ્રતિમાધારીનું લક્ષણ.....	૧૪૧-૩૧૦
સંલ્લેખનાની વિધિ	૧૨૪-૧૨૫ ---- ૨૮૭	રાત્રિભુક્તિત્યાગ પ્રતિમાધારીનું	
સંલ્લેખના ધારણ કર્યા પછી		લક્ષણ	૧૪૨-૩૧૧
શું કરવું?	૧૨૬-૨૮૯	બ્રહ્મચર્ય પ્રતિમાધારીનું લક્ષણ	૧૪૩-૩૧૨
સંલ્લેખનાધારીને આહારત્યાગનો ક્રમ		આરંભત્યાગ પ્રતિમાધારીનું લક્ષણ	૧૪૪-૩૧૩
	૧૨૭-૧૨૮ ----- ૨૯૧	પરિગ્રહત્યાગ પ્રતિમાધારીનું લક્ષણ ...	૧૪૫-૩૧૫
સમાધિમરણની આવશ્યકતા.....	૨૯૩	અનુમતિત્યાગ પ્રતિમાધારીનું લક્ષણ ..	૧૪૬-૩૧૬
સંલ્લેખનાના અતિયારો.....	૧૨૯-૨૯૫	ઉદ્દિશ્યત્યાગ પ્રતિમાધારીનું લક્ષણ	૧૪૭-૩૧૭
સંલ્લેખનાનું ફળ	૧૩૦-૨૯૬	શ્રેષ્ઠ જ્ઞાતાનું સ્વરૂપ.....	૧૪૮-૩૧૮
મોક્ષનું લક્ષણ	૧૩૧-૨૯૭	રત્નત્રયધર્મના સેવનનું ફળ.....	૧૪૯-૩૨૦
મુક્ત જીવોનું વર્ણન	૧૩૨-૨૯૮	શ્રાવકની ઈષ્ટપ્રાર્થના	૧૫૦-૩૨૧
		ટીકાકારની મંગળકામના	૩૨૩

❁ नमः श्रीसर्वज्ञवीतरागाय । ❁

शास्त्र-स्वाध्यायका प्रारंभिक मंगलाचरण

ओंकारं विन्दुसंयुक्तं नित्यं ध्यायन्ति योगिनः ।
कामदं मोक्षदं चैव ॐकाराय नमो नमः ॥१॥
अविरलशब्दघनौघप्रक्षालितसकलभूतलकलङ्का ।
मुनिभिरुपासिततीर्था सरस्वती हरतु नो दुरितान् ॥२॥
अज्ञानतिमिरान्धानां ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥३॥

॥ श्रीपरमगुरवे नमः, परम्पराचार्यगुरवे नमः ॥

सकलकलुषविध्वंसकं, श्रेयसां परिवर्धकं, धर्मसम्बन्धकं, भव्यजीवमनःप्रतिबोधकारकं,
पुण्यप्रकाशकं, पापप्रणाशकमिदं शास्त्रं श्रीरत्नकरण्डक श्रावकाचारनामधेयं, अस्य
मूलग्रन्थकर्तारः श्रीसर्वज्ञदेवास्तदुत्तरग्रन्थकर्तारः श्रीगणधरदेवाः प्रतिगणधरदेवास्तेषां
वचनानुसारमासाद्य आचार्यश्रीसमंतभद्रस्वामिविरचितं, श्रोतारः सावधानतया
शृणवन्तु ॥

मङ्गलं भगवान् वीरो मङ्गलं गौतमो गणी ।
मङ्गलं कुन्दकुन्दार्यो जैनधर्मोऽस्तु मङ्गलम् ॥१॥
सर्वमङ्गलमाङ्गल्यं सर्वकल्याणकारकं ।
प्रधानं सर्वधर्माणां जैनं जयतु शासनम् ॥२॥

श्रीवीतरागाय नमः ।

श्रीसमन्तभद्रस्वाभीविरचित

श्री

रत्नकरंडक श्रावकायार

श्रीप्रभायंद्राचार्यविनिर्मित संस्कृतटीका

(मङ्गलाचरण)

समन्तभद्रं निखिलात्मबोधनं
जिनं प्रणम्याखिलकर्मशोधनम्^१ ।
निबन्धनं रत्नकरण्डके^२ परं
करोमि ^३भव्यप्रतिबोधनाकरम् ॥१॥

मूળ શ્લોક અને સંસ્કૃત ટીકાનો

ગુજરાતી અનુવાદ

ટીકાકાર આચાર્ય પ્રભાકર ટીકાની શરૂઆતમાં મંગલાચરણ પૂર્વક ટીકા કરવાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક કહે છે કે :—

અન્વયાર્થ :—[નિખિલાત્મબોધનમ્] જેઓ સમસ્ત પદાર્થોના સ્વરૂપના જાણનાર છે એવા, [અખિલકર્મશોધનમ્] જેઓ સમસ્ત કર્મનો નાશ કરનારા છે એવા, [ભવ્યપ્રતિબોધનાકરમ્] જેઓ ભવ્ય જીવોને પ્રતિબોધ કરનારા છે એવા, [સમન્તભદ્ર પરં જિનમ્] સમન્તભદ્ર જિનેશ્વરદેવને (સમસ્ત પ્રકારે કલ્યાણથી યુક્ત એવા બહારથી અને

૧. કર્મસાધનમ્ ઘ૦ । ૨. રત્નકરણ્ડકં ગ૦ । ૩. ભક્ત્યા ય૦ ।

શ્રીસમન્તભદ્રસ્વામી રત્નાનાં રક્ષણોપાયભૂતરત્નકરણ્ડકપ્રચ્યં સમ્યગ્દર્શનાદિરત્નાનાં પાલનોપાયભૂતં રત્નકરણ્ડકાચ્યં શાસ્ત્રં કર્તુકામો નિર્વિઘ્નતઃ શાસ્ત્રપરિસમાપ્યાદિકં ફલમભિલષન્નિષ્ટદેવતાવિશેષં નમસ્કુર્વન્નાહ—

નમઃ શ્રીવર્ધમાનાય નિર્ધૂતકલિલાત્મને ।

સાલોકાનાં ત્રિલોકાનાં યદ્વિદ્યા દર્પણાયતે ॥૧॥

‘નમો’ નમસ્કારોડસ્તુ । કસ્મૈ ? ‘શ્રીવર્ધમાનાય’ અન્તિમતીર્થકરાય તીર્થકરસમુદાયાય

અંદરથી બધી તરફથી ભદ્રરૂપ છે એવા જિનેશ્વરદેવને) [પ્રણમ્ય] નમસ્કાર કરીને [રત્નકરણ્ડકે] રત્નકરંડક શ્રાવકાચારની ઉપર [નિબંધનમ્] નિબંધન (ટીકા, વિવરણ) [કરોમિ] હું (શ્રી પ્રભાચંદ્રાચાર્ય) કરું છું.

રત્નોના રક્ષણના ઉપાયભૂત ‘રત્નકરંડક’ રૂપ સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નોના પાલનના ઉપાયભૂત ‘રત્નકરંડક’ નામના શાસ્ત્રની રચના કરવાના ઈચ્છુક શ્રી સમન્તભદ્રસ્વામી નિર્વિઘ્ને શાસ્ત્રની પરિસમાપ્તિ આદિરૂપ ફળની અભિલાષા રાખીને ઈષ્ટ દેવતા વિશેષને નમસ્કાર કરીને કહે છે :—

(મંગલાચરણ)

શ્લોક ૧

અન્વયાર્થ :—★[નિર્ધૂતકલિલાત્મને] જેમના આત્માએ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ પાપનો નાશ કર્યો છે અથવા જેમના આત્માએ (હિતોપદેશ આપીને) અન્ય જીવોના જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ પાપનો નાશ કર્યો છે. એવા અને [યદ્વિદ્યા] જેમની વિદ્યા (અર્થાત્ કેવળજ્ઞાન) [સાલોકાનામ્] અલોકાકાશ સહિત [ત્રિલોકાનામ્] ત્રણે લોકના વિષયમાં [દર્પણાયતે] દર્પણની સમાન વર્તે છે, (અર્થાત્ દર્પણની જેમ તેમના કેવળજ્ઞાનમાં અલોક સહિત ત્રણે લોક—ત્રણે લોકના સમસ્ત પદાર્થો પ્રતિબિંબિત થાય છે, [તસ્મૈ] એવા [શ્રીવર્ધમાનાય] શ્રી વર્ધમાન સ્વામીને [નમઃ] નમસ્કાર હો.

ટીકા :—‘નમઃ’ નમસ્કાર હો. કોને? ‘શ્રીવર્ધમાનાય’ અંતિમ તીર્થકર શ્રી

★ નોંધ—આ ગ્રંથમાં બધે [ ] આવું ચિહ્ન મૂળ શ્લોકના પદને સૂચવે છે, અને ( ) આવું ચિહ્ન આગળ-પાછળની સંધિ માટે સમજવું.

વા। કથં? અવ-સમન્તાદ્ભૂં પરમાતિશયપ્રાપ્તં માનં કેવલજ્ઞાનં યસ્યાસૌ વર્ધમાનઃ। ‘અવાપ્યોરલ્લોપઃ’ इत्यवशब्दाकारलोपः। श्रिया बहिरंगयाऽन्तरंगया च समवसरणानन्त-चतुष्टयलक्षणयोपलक्षितो वर्धमानः श्रीवर्धमान इति व्युत्पत्तेः, तस्मै। कथंभूताय? ‘निर्धूतकलिलात्मने’ निर्धूतं ^१स्फोटितं कलिलं ज्ञानावरणादिरूपं पापमात्मन आत्मनां वा भव्यजीवानां येनासौ निर्धूतकलिलात्मा तस्मै। ‘यस्य विद्या’ केवलज्ञानलक्षणा। किं करोति? ‘दर्पणायते’ दर्पण इवात्मानमाचरति। केषां? ‘त्रिलोकानां’ त्रिभुवनानां। कथंभूतानां? ‘सालोकानां’ अलोकाकाशसहितानां। अयमर्थः—यथा दर्पणो निजेन्द्रियागोचरस्य मुखादेः प्रकाशकस्तथा सालोकत्रिलोकानां तथाविधानां तद्विद्या प्रकाशिकेति। अत्र च पूर्वार्द्धेन भगवतः सर्वज्ञतोपायः, ^२उत्तरार्द्धेन च सर्वज्ञतोक्ता॥१॥

વર્ધમાન સ્વામીને અથવા તીર્થકરોના સમુદાયને; વર્ધમાન સ્વામીનો વ્યુત્પત્તિઅર્થ કેવી રીતે થાય છે? ‘અવ’ એટલે સમસ્ત પ્રકારે ‘ઋદ્ધ’ પરમ અતિશયને પ્રાપ્ત થયું છે, ‘માનં’ જેમનું કેવળજ્ઞાન તે વર્ધમાન (અવ + ઋદ્ધ + માન) છે. ‘અવાપ્યોરલ્લોપઃ’ એ વ્યાકરણ સૂત્રના આધારે ‘અવ’ શબ્દના ‘અ’નો લોપ થયો છે. ‘શ્રીવર્ધમાનઃ’ શ્રી એટલે લક્ષ્મીથી અર્થાત્ બહિરંગ અને અંતરંગ લક્ષ્મીથી—સમવસરણાદિરૂપ બહિરંગ લક્ષ્મી અને અનંત દર્શન, અનંત જ્ઞાનાદિ, અનંત ચતુષ્ટયરૂપ અંતરંગ લક્ષ્મીથી ઉપલક્ષિત, જે વૃદ્ધિ પામે તે શ્રી વર્ધમાન છે એમ વ્યુત્પત્તિ (—અર્થ) છે. તેઓ કેવા છે? ‘નિર્ધૂત કલિલાત્મને’ જેમણે પોતાના આત્માના અથવા ભવ્ય જીવોના આત્માના મલનો—જ્ઞાનાવરણાદિ પાપનો નાશ કર્યો છે. એવા તેમને, જેમની કેવળજ્ઞાનરૂપ વિદ્યા શું કરે છે? ‘દર્પણાયતે’ દર્પણની જેમ આત્મામાં પ્રગટ કરે છે, કોને? ‘ત્રિલોકાનાં’ ત્રણ લોકને. કેવા લોકને? ‘સાલોકાનાં’ અલોકાકાશ સહિત (લોકને). આનો અર્થ એ છે કે જેમ દર્પણ (દર્શકની—દેખનારની) નિજ ઈન્દ્રિયોને અગોચર (અવિષયભૂત) એવા મુખાદિને પ્રકાશિત કરે છે, (પ્રગટ કરે છે,) તેમ તેવા પ્રકારના અલોક સહિત ત્રણે લોકને તેમનું જ્ઞાન (કેવળજ્ઞાન) પ્રકાશિત કરે છે.

અહીં (શ્લોકના) પૂર્વાર્ધથી ભગવાનની સર્વજ્ઞતાનો ઉપાય અને ઉત્તરાર્ધથી સર્વજ્ઞતા કહેવામાં આવી છે.

ભાવાર્થ :—જેઓ સમવસરણાદિરૂપ બહિરંગ લક્ષ્મીથી તથા અનંત દર્શનાદિ

અથ તન્નમસ્કારકરણાનન્તરં કિં ^૧કર્તુ લગ્નો ભવાનિત્યાહ—

અનંત ચતુષ્ટયરૂપ અંતરંગ લક્ષ્મીથી વિભૂષિત છે, જેમણે પોતાના આત્માના અથવા (ઉપદેશ દ્વારા) ભવ્ય જીવોના આત્માનાં જ્ઞાનાવરણાદિ પાપમળનો નાશ કર્યો છે અને જેમના કેવળજ્ઞાનરૂપ દર્પણમાં અલોકાકાશ સહિત છ દ્રવ્યોના સમુદાયરૂપ સમસ્ત લોક પોતાની ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનની સમસ્ત અનંતાનંત પર્યાયો સહિત યુગપત્ પ્રતિબિંબિત થાય છે, તેવા અંતિમ તીર્થકર શ્રી વર્ધમાન સ્વામીને, ગ્રંથકર્તા શ્રી સમન્તભદ્રાચાર્યે અહીં નમસ્કાર કર્યા છે.

ગાથાના પહેલા અર્ધભાગમાં સર્વજ્ઞતાનો ઉપાય બતાવ્યો છે. તેનો અર્થ એ છે, કે ભગવાન જ્યારે પોતાના આત્મામાં લીન થયા; ત્યારે ભાવકર્મનો નાશ થયો અને નિમિત્તરૂપ જે જ્ઞાનાવરણાદિ પાપકર્મ હતાં તેનો અભાવ થયો, તેથી બંને પ્રકારનાં કર્મોનો—ભાવકર્મો અને દ્રવ્યકર્મોનો—અભાવ થતાં ભગવાનને સર્વજ્ઞપણું પ્રગટ થયું; એમ સમજવું.

આ ચરણાનુયોગનું શ્રાવકાચાર શાસ્ત્ર છે. તેનું પ્રયોજન મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક અધ્યાય ૮માં નીચે મુજબ જણાવ્યું છે—

“જે જીવ તત્ત્વજ્ઞાની થઈ આ ચરણાનુયોગને અભ્યાસે છે તેને એ બધાં આચરણ પોતાના વીતરાગભાવને અનુરૂપ ભાસે છે.”

“એકદેશ વા સર્વદેશ વીતરાગતા થતાં એવી શ્રાવક—મુનિ દશા થાય છે, કારણ કે એ એકદેશ વા સર્વદેશ વીતરાગતા અને આ શ્રાવક—મુનિ દશાને નિમિત્ત-નૈમિત્તિકપણું હોય છે, એમ જાણી શ્રાવક—મુનિધર્મના ભેદોને ઓળખી જેવો પોતાને વીતરાગ ભાવ થયો હોય તેવો પોતાને યોગ્ય ધર્મ સાધે છે. તેમાં પણ જેટલા અંશે વીતરાગતા હોય છે તેને તે કાર્યકારી જાણે છે, જેટલા અંશે રાગ રહે છે તેને હેય જાણે છે તથા સંપૂર્ણ વીતરાગતાને પરમ ધર્મ માને છે. એ પ્રમાણે ચરણાનુયોગનું પ્રયોજન છે.”

ઉપરોક્ત સિદ્ધાંત મુજબ આ શાસ્ત્રમાં નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધનાં કથનો છે, એમ જાણી તે મુજબ નયવિવક્ષા મુજબ સર્વત્ર યથાર્થ ભાવ સમજવો. ભગવાનની સ્તુતિ કરવાની હોય ત્યારે તેમનું નિમિત્તપણું જ બતાવવામાં આવે છે.

(જુઓ, શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૧ થી ૫ તથા ટીકા) ૧.

હવે તેઓ નમસ્કાર કર્યા પછી તેઓ શું કરવા લાગે છે? તે કહે છે—

દેશયામિ સમીચીનં ધર્મ કર્મનિર્વહણમ્ । સંસારદુઃખતઃ સત્ત્વાન્ યો ધરત્યુત્તમે સુખે ॥૨॥

‘દેશયામિ’^૧ કથયામિ । કં? ‘ધર્મ’ । કથંભૂતં? ‘સમીચીનં’ અવાધિતં તદનુષ્ઠાતૃણામિહ પરલોકે ચોપકારકં । કથં તં તથા નિશ્ચિતવન્તો ભવન્ત ઇત્યાહ ‘કર્મનિર્વહણં’ યતો ધર્મઃ સંસારદુઃખસમ્પાદકકર્મણાં નિર્વહણો વિનાશકસ્તતો યથોક્તવિશેષણવિશિષ્ટઃ । અમુમેવાર્થં વ્યુત્પત્તિદ્વારેણાસ્ય સમર્થયમાનઃ સંસારેત્યાઘાહ સંસારે ચતુર્ગતિકે દુઃખાનિ શારીરમાનસાદીનિ તેભ્યઃ ‘સત્ત્વાન્’ પ્રાણિન્ ઉદ્ધૃત્ય ‘યો ધરતિ’ સ્થાપયતિ । ક્વ? ‘ઉત્તમે સુખે’ સ્વર્ગાપવર્ગાદિપ્રભવે સુખે સ ધર્મ ઇત્યુચ્યતે ॥૨॥

(પ્રતિજ્ઞા)

શ્લોક ૨

અન્વયાર્થ :—હું (શ્રી સમન્તભદ્રાચાર્ય) [કર્મનિર્વહણમ્] કર્મોનો વિનાશ કરનાર એવા [સમીચીનં] સમીચીન (સમ્યગ્) [ધર્મમ્] ધર્મને [દેશયામિ] કહું છું, [યઃ] કે જે [સત્ત્વાન્] જીવોને [સંસારદુઃખતઃ] સંસારનાં દુઃખોથી ઉગારીને [ઉત્તમે સુખે] સ્વર્ગ—મોક્ષાદિકના ઉત્તમ સુખમાં [ધરતિ] ધરે છે—મૂકે છે.

ટીકા :—‘દેશયામિ’ કહું છું. કોને? ‘ધર્મમ્’ ધર્મને. કેવા ધર્મને? ‘સમીચીનં’ અબાધિત અને તેનું આચરણ કરનારાઓને આ લોક તેમ જ પરલોકમાં ઉપકારક એવા ધર્મને. તમે તે (ધર્મ) એવો છે એમ કેવી રીતે નક્કી કર્યું, તે કહે છે. ‘કર્મનિર્વહણં’ કારણ કે તે (સમ્યગ્) ધર્મ સંસારના દુઃખોને પેદા કરનાર કર્મોનો વિનાશક છે. આ જ અર્થનું વ્યુત્પત્તિ દ્વારા સમર્થન કરી કહે છે. ‘સંસારેત્યાદિ’ ચતુર્ગતિરૂપ સંસારમાં શારીરિક અને માનસિકાદિક દુઃખો છે, તેમાંથી ‘સત્ત્વાન્’ જીવોને—પ્રાણીઓને ઉગારીને ‘યો ધરતિ’ જે સ્થાપે છે. ક્યાં? ‘ઉત્તમે સુખે’ સ્વર્ગ—મોક્ષાદિકમાં ઉત્પન્ન થતા સુખમાં, તેને ધર્મ કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—અહીં શ્રી સમન્તભદ્રાચાર્ય પ્રતિજ્ઞા રૂપે કહે છે કે :—

‘હું સંસારી જીવોનાં દુઃખોનાં કારણભૂત કર્મોના વિનાશક એવા સમ્યગ્ધર્મને કહું છું, જે ધર્મ ચતુર્ગતિરૂપ સંસારનાં શારીરિક અને માનસિક દુઃખોમાંથી જીવોને છોડાવી—બચાવીને ઉત્તમ સુખમાં—મોક્ષસુખમાં સ્થાપે છે—ધારણ કરે છે.

અથૈવંવિધધર્મસ્વરૂપતાં કાનિ પ્રતિપદ્યન્ત ઇત્યાહ—

**સદ્દષ્ટિજ્ઞાનવૃત્તાનિ ધર્મ ધર્મેશ્વરા વિદુઃ ।
યદીયપ્રત્યનીકાનિ ભવન્તિ ભવપદ્ધતિઃ ॥૩॥**

વિશેષ

જે નરક-તિર્યચાદિક ગતિમાં પરિભ્રમણરૂપ સંસારનાં દુઃખોથી જીવોને છોડાવીને ઉત્તમ અર્થાત્ અવિનાશી અતીન્દ્રિય મોક્ષસુખમાં ધારણ કરે તે ધર્મ. આ સત્ય (નિશ્ચય) ધર્મનું લક્ષણ છે.

ધર્મ તો આત્માનો સ્વભાવ છે. વસ્તુસ્વભાવો ધર્મો । તે આત્માની અંદર છે. તીર્થ, મંદિર, મૂર્તિ આદિ તથા દેવ-ગુરુ આદિ પરપદાર્થોમાં નથી.^૧ માટે સ્વાશ્રય દ્વારા પરનું અવલંબન છોડી પોતાના જ્ઞાતા-દ્રષ્ટારૂપ સ્વભાવનું શ્રદ્ધાન, અનુભવ તથા જ્ઞાયક સ્વભાવમાં જ પ્રવર્તનરૂપ આચરણ કરવું તે જ સમીચીન નિશ્ચય ધર્મ છે.

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં ‘સમીચીનં’ ‘કર્મનિવર્હણમ્’ અને ‘ધરતિ ઉત્તમે સુખે’—આ શબ્દો નિશ્ચયધર્મને જ સૂચવે છે. કારણ કે નિશ્ચયધર્મ જ જીવને ઉત્તમ સુખમાં ધરતો હોવાથી સમીચીન (સત્યાર્થ—અબાધિત) હોઈ શકે, તેનાથી જ કર્મનો નાશ થાય અને તેનાથી જ ઉત્તમ સુખની પ્રાપ્તિ થાય.

વ્યવહારધર્મ શુભભાવરૂપ છે, તે આસ્રવ તત્ત્વ છે; તેનાથી કર્મબંધ થાય પણ કર્મનો નાશ થાય નહિ અને તેનાથી સ્વર્ગાદિનું સુખ પ્રાપ્ત થાય પણ મોક્ષનું સુખ (ઉત્તમ સુખ) પ્રાપ્ત થાય નહિ—એમ ટીકાકારનો ભાવ સમજવો.

આ શ્રાવકાચારનું શાસ્ત્ર છે. શ્રાવકનું ગુણસ્થાન પાંચમું છે. મુનિપદ ધારણ કર્યા વિના અને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા વિના કોઈ મોક્ષ પામે નહિ. ભગવાનના કાળમાં પણ ચરમશરીરી જીવ હોય તે જ મોક્ષ પામે છે.

શ્રાવકને તો સમ્યક્ત્વપૂર્વક શુભોપયોગ હોય છે, તેથી તેવા શુભરાગના પ્રશસ્ત ફળભૂત સ્વર્ગને જ તે પ્રથમ પામે, પછી મનુષ્ય થઈ અલ્પ ભવમાં પોતાનો પુરુષાર્થ વધારી મોક્ષ પામે છે, તેથી ટીકાકાર આચાર્યે સ્વર્ગનું અને મોક્ષનું સુખ ધર્મથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ કહ્યું છે. ૨.

હવે એવા ધર્મસ્વરૂપે કયા ભાવોને સ્વીકારવામાં આવે છે તે કહે છે :—

૧. જુઓ યોગસાર ગાથા ૪૨ થી ૪૫.

દૃષ્ટિશ્ચ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં, જ્ઞાનં ચ તત્ત્વાર્થપ્રતિપત્તિઃ વૃત્તં ચારિત્રં પાપક્રિયાનિવૃત્તિલક્ષણં । સન્તિ સમીચીનાનિ ચ તાનિ દૃષ્ટિજ્ઞાનવૃત્તાનિ ચ । ‘ધર્મ’ ઉક્તસ્વરૂપં । ‘વિદુઃ’ વદન્તિ પ્રતિપાદયન્તે । કે તે ? ‘ધર્મેશ્વરાઃ’ રત્નત્રયલક્ષણધર્મસ્ય ઈશ્વરા અનુષ્ઠાતૃત્વેન પ્રતિપાદકત્વેન ચ સ્વામિનો જિનનાથાઃ । કુતસ્તાન્યેવ ધર્મો ન પુનર્મિથ્યાદર્શનાદીન્યપીત્યાહ—યદીયેત્યાદિ । યેષાં સદ્દૃષ્ટ્યાદીનાં સમ્બન્ધીનિ યદીયાનિ તાનિ ચ તાનિ પ્રત્યનીકાનિ ચ પ્રતિકૂલાનિ મિથ્યાદર્શનાદીનિ ‘ભવન્તિ’ સમ્પદ્યન્તે । કા ? ‘ભવપદ્ધતિઃ’ સંસારમાર્ગઃ । અયમર્થઃ—યતઃ સમ્યગ્દર્શનાદિપ્રતિપક્ષભૂતાનિ મિથ્યાદર્શનાદીનિ સંસારમાર્ગભૂતાનિ’ । અતઃ સમ્યગ્દર્શનાદીનિ

(ધર્મંજું લક્ષણ)

શ્લોક ૩

અન્વયાર્થ :—[ધર્મેશ્વરાઃ] ધર્મના પ્રતિપાદક તીર્થંકરદેવ [સદ્દૃષ્ટિજ્ઞાનવૃત્તાનિ] સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રને (ત્રણેયની એકતાને) [ધર્મ] ધર્મ [વિદુઃ] કહે છે. [યદીયપ્રત્યનીકાનિ] તેનાથી (સમ્યગ્દર્શનાદિથી) જે વિપરીત મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્ર છે તે [ભવપદ્ધતિઃ] સંસાર-પરિભ્રમણનું કારણ [ભવન્તિ] છે.

ટીકા :—‘દૃષ્ટિ’ એટલે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન (-તત્ત્વ-સ્વરૂપસહિત અર્થનું—જીવાદિ પદાર્થોનું શ્રદ્ધાન, ‘જ્ઞાન’ એટલે તત્ત્વાર્થપ્રતિપત્તિ—તત્ત્વાર્થની પ્રતિપત્તિ—તત્ત્વાર્થનું જ્ઞાન અને ‘વૃત્ત’ એટલે પાપક્રિયાઓથી નિવૃત્તિરૂપ ચારિત્ર. તે અર્થાત્ દર્શન—જ્ઞાન—ચારિત્ર ત્રણે સમીચીન—સમ્યગ્ છે. ‘ધર્મ’ ઉક્ત સ્વરૂપવાળાં દર્શન—જ્ઞાન—ચારિત્રને ધર્મ ‘વિદુઃ’ કહે છે. કોણ કહે છે? ‘ધર્મેશ્વરાઃ’ રત્નત્રયસ્વરૂપ ધર્મના ઈશ્વર અર્થાત્ તેનું આચરણ કરનાર અને તેનો ઉપદેશ કરનાર સ્વામી જિનનાથ (ભગવાન જિનેન્દ્રદેવ). શા કારણે તે જ (સમ્યગ્દર્શનાદિ જ) ધર્મ છે અને મિથ્યાદર્શનાદિ ધર્મ નથી? તે કહે છે—‘યદીયેત્યાદિ’ કારણ કે જે કાંઈ સમ્યગ્દર્શનાદિ છે તેનાથી તે પ્રતિકૂલ (વિપરીત) મિથ્યાદર્શનાદિ ‘ભવન્તિ’ છે. ‘કા’ તે શું છે? ‘ભવપદ્ધતિઃ’ તે સંસારનો માર્ગ છે. તેનો આ અર્થ છે :—

કારણ કે સમ્યગ્દર્શનાદિનાં પ્રતિપક્ષરૂપ જે મિથ્યાદર્શનાદિ છે તે સંસારના માર્ગભૂત

સ્વર્ગાપવર્ગસુખસાધકત્વાદ્ધર્મરૂપાણિ સિદ્ધ્યન્તીતિ ॥૩॥

(કારણભૂત) છે. તેથી સમ્યગ્દર્શનાદિ સ્વર્ગ-મોક્ષના સાધક હોવાથી તે ધર્મરૂપ સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જિનેન્દ્રદેવે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને (ત્રણેની એકતાને) ધર્મ અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે અને તેનાથી વિપરીત મિથ્યાદર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને સંસારમાર્ગ કહ્યો છે. સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ ધર્મ-રત્નત્રયરૂપ ધર્મ સુખનું કારણ છે અને મિથ્યાદર્શનાદિરૂપ અધર્મ સંસારપરિભ્રમણરૂપ દુઃખનું કારણ છે.

વિશેષ

વિપરીત (અન્યથા) અભિનિવેશ (અભિપ્રાય) રહિત જીવાદિ તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન છે. સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાય રહિત પોતાના આત્માનું તથા પરનું યથાર્થ જ્ઞાન તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે અને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનપૂર્વક આત્મામાં સ્થિરતા તે સમ્યક્ચારિત્ર છે.

“.....શ્રી પ્રવચનસારમાં પણ એ ત્રણેની એકાગ્રતા થતાં જ મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે, માટે એમ જાણવું કે—તત્ત્વશ્રદ્ધાન-જ્ઞાન વિના તો રાગાદિ ઘટાડવા છતાં, પણ મોક્ષમાર્ગ નથી તથા રાગાદિ ઘટાડ્યા વિના તત્ત્વશ્રદ્ધાન-જ્ઞાનથી પણ મોક્ષમાર્ગ નથી, પણ એ ત્રણે મળતાં જ સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગ થાય છે.....”^૨

“અજ્ઞાન દશામાં જીવો દુઃખ ભોગવી રહ્યા છે તેનું કારણ તેમને પોતાના સ્વરૂપની ભ્રમણા છે. આ ભ્રમણાને ‘મિથ્યાદર્શન’ અથવા ખોટી માન્યતા કહે છે. જ્યાં પોતાના સ્વરૂપની ખોટી માન્યતા હોય ત્યાં પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પણ ખોટું હોય; તે ખોટા જ્ઞાનને ‘મિથ્યાજ્ઞાન’ કહે છે. જ્યાં પોતાના સ્વરૂપની ખોટી માન્યતા અને ખોટું જ્ઞાન હોય ત્યાં ચારિત્ર પણ ખોટું જ હોય; આ ખોટા ચારિત્રને ‘મિથ્યાચારિત્ર’ કહે છે. અનાદિથી જીવોને ‘મિથ્યાદર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર’ ચાલ્યાં આવે છે; તેથી તેઓ સંસારપરિભ્રમણનાં દુઃખ ભોગવી રહ્યા છે.”^૩

૧. સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ ॥૧॥ મોક્ષશાસ્ત્ર.

૨. ગુજરાતી મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પૃષ્ઠ ૩૧૯.

૩. ગુજરાતી મોક્ષશાસ્ત્ર પૃષ્ઠ ૯.

ચરણાનુયોગનું વિધાન શ્રી મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશકમાં પૃ. ૨૮૩ પર છે, તેનો ઉપયોગી ભાગ નીચે પ્રમાણે છે :—

“ચરણાનુયોગમાં જેમ જીવોને પોતાના બુદ્ધિગોચર ધર્મનું આચરણ થાય તેવો ઉપદેશ આપ્યો છે. હવે ધર્મ તો નિશ્ચયરૂપ મોક્ષમાર્ગ છે તે જ છે, પરંતુ તેમાં સાધનાદિ છે તે પણ ઉપચારથી ધર્મ છે. ત્યાં વ્યવહારનયની પ્રધાનતાથી નાના પ્રકારરૂપ ઉપચારધર્મના ભેદાદિકનું આમાં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કારણ કે નિશ્ચય ધર્મમાં તો કાંઈ ગ્રહણ—ત્યાગનો વિકલ્પ જ નથી, તથા નીચલી અવસ્થામાં વિકલ્પ છૂટતો નથી. તેથી આ જીવને ધર્મ વિરોધી કાર્યોને છોડાવવાનો તથા ધર્મસાધનાદિ કાર્યોને ગ્રહણ કરવાનો આમાં ઉપદેશ છે. પૃષ્ઠ ૨૮૩.

“વળી જ્યાં નિશ્ચય સહિત વ્યવહારનો ઉપદેશ હોય ત્યાં સમ્યગ્દર્શનના અર્થે તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન કરાવીએ છીએ. તેનું જે નિશ્ચયરૂપ છે તે તો ભૂતાર્થ છે તથા વ્યવહારરૂપ છે તે ઉપચાર છે. એવા શ્રદ્ધાન સહિત વા સ્વ-પરના ભેદવિજ્ઞાનાદિ વડે પરદ્રવ્યોમાં રાગાદિ છોડવાના પ્રયોજનસહિત તે તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન કરવાનો ઉપદેશ આપીએ છીએ. એવા શ્રદ્ધાનથી અરિહંતાદિક વિના અન્ય દેવાદિ જૂઠા ભાસે ત્યારે તેની માન્યતા સ્વયં છૂટી જાય છે, તેનું પણ નિરૂપણ કરીએ છીએ.” પૃષ્ઠ ૨૮૪.

“સમ્યગ્જ્ઞાનના અર્થે સંશયાદિ રહિતપણે એ તત્ત્વોને એ જ પ્રકારથી જાણવાનો ઉપદેશ આપીએ છીએ તે જાણવાના કારણરૂપ જૈનશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ છે; તેથી તે પ્રયોજન અર્થે જૈનશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ પણ સ્વયં થાય છે, તેનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.” પૃષ્ઠ ૨૮૪.

“તથા સમ્યક્ચારિત્ર અર્થે રાગાદિ દૂર કરવાનો ઉપદેશ આપીએ છીએ, ત્યાં એકદેશ વા સર્વદેશ પાપક્રિયાથી તે છૂટે છે. વળી મંદ રાગથી શ્રાવક-મુનિઓનાં વ્રતોની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તથા મંદ રાગાદિનો પણ અભાવ થતાં શુદ્ધોપયોગની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.” પૃષ્ઠ ૨૮૪.

સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતાને મોક્ષમાર્ગ કહો કે તેને સત્યાર્થ ધર્મનું સ્વરૂપ કહો-બંને એક જ છે.

અહીં ટીકાકારે નિશ્ચય સાથેના વ્યવહારધર્મને ‘ધર્મ’ના અર્થમાં ઘટાવ્યો છે. કારણ કે તેમણે ટીકામાં સમ્યગ્દર્શનાદિને સ્વર્ગ-મોક્ષસુખનું સાધક કહ્યું છે.

તત્ર સમ્યગ્દર્શનસ્વરૂપં વ્યાખ્યાતુમાહ—

શ્રદ્ધાનં પરમાર્થાનામાપ્તાગમતપોભૃતામ્ ।

ત્રિમૂઢાપોઢમષ્ટાઙ્ગં સમ્યગ્દર્શનમસ્મયમ્ ॥૪॥

સમ્યગ્દર્શનં ભવતિ । કિં ? ‘શ્રદ્ધાનં’ રુચિઃ । કેષાં ? ‘આપ્તાગમતપોભૃતાં’

શાસ્ત્રોમાં નીચે પ્રમાણે ‘ધર્મ’નો અર્થ કરેલો જોવામાં આવે છે—

૧. નિશ્ચય ધર્મ :—જે સ્વાશ્રિત છે અને સાક્ષાત્ મોક્ષનું કારણ છે.

૨. વ્યવહાર ધર્મ :—રૂઢિથી કહેવાતો શુભરાગરૂપ ધર્મ તે પરાશ્રિત છે અને સંસારનું કારણ છે.

૩. નિશ્ચય સાથે વ્યવહાર ધર્મ :—જ્યાં અંશે આત્મિક શુદ્ધિ પ્રગટી હોય છે તેનાથી સંવર-નિર્જરા થાય છે અને અંશે અશુદ્ધિ હોય છે તેનાથી આસ્રવ અને બંધ થાય છે. ચોથા ગુણસ્થાનથી અર્થાત્ અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિથી આ ધર્મની શરૂઆત થાય છે. શાસ્ત્રોમાં કેટલાક ઠેકાણે આ ધર્મને જ મોક્ષનું પરંપરા કારણ કહેવામાં આવ્યું છે. એકલા વ્યવહાર ધર્મને નહિ.

ધર્મના અનેક અર્થો થાય છે, માટે પૂર્વાપર જેવો સંબંધ હોય તેવો તેનો અર્થ વિચારવો. કહ્યું છે કે—

“જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે ત્યાં સમજવું તેહ” ૩.

તેમાં સમ્યગ્દર્શનના સ્વરૂપનું વ્યાખ્યાન કરતાં કહે છે—

(સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ)

શ્લોક ૪

અન્વયાર્થ :—[પરમાર્થાનામ્] પરમાર્થભૂત (સાચા) [આપ્તાગમતપોભૃતામ્] દેવ-શાસ્ત્ર-તપસ્વીનું [ત્રિમૂઢાપોઢમ્] ત્રણ મૂઢતા રહિત [અષ્ટાઙ્ગમ્] આઠ અંગ સહિત અને [અસ્મયમ્] આઠ મદ રહિત [શ્રદ્ધાનં] શ્રદ્ધાન કરવું તે [સમ્યગ્દર્શનમ્] સમ્યગ્દર્શન છે.

ટીકા :—‘આપ્તાગમતપોભૃતાં સમ્યગ્દર્શનમ્’ આપ્તાગમ-તપસ્વીનું જે સ્વરૂપ

વક્ષ્યમાણસ્વરૂપાણાં । ન ચૈવં ષડ્દ્રવ્યસપ્તતત્ત્વનવપદાર્થાનાં શ્રદ્ધાનમસંગૃહીતમિત્યાશંકનીયં
 ૧ આગમશ્રદ્ધાનાદેવ તચ્છ્રદ્ધાનસંગ્રહપ્રસિદ્ધેઃ । અબાધિતાર્થપ્રતિપાદકમાત્રવચનં હ્યાગમઃ ।
 તચ્છ્રદ્ધાને તેષાં શ્રદ્ધાનં સિદ્ધમેવ । કિંવિશિષ્ટાનાં તેષાં ? ‘પરમાર્થાનાં’ પરમાર્થભૂતાનાં ન
 પુનર્બૌદ્ધમત્ ૨ ઇવ કલ્પિતાનાં । કથંભૂતં શ્રદ્ધાનં ? ‘અસ્મયં’ ન વિદ્યતે વક્ષ્યમાણો
 જ્ઞાનદર્પાદ્યષ્ટપ્રકારઃ સ્મયો ગર્વો યસ્ય તત્ ૩ । પુનરપિ કિંવિશિષ્ટં ૪ ? ‘ત્રિમૂઢાપોઢં’
 ત્રિભિર્મૂઢૈર્વક્ષ્યમાણલક્ષણૈરપોઢં રહિતં યત્ । ‘અષ્ટાંગં’ અષ્ટૌ વક્ષ્યમાણાનિ
 નિઃશંકિતત્વાદીન્યંગાનિ સ્વરૂપાણિ યસ્ય ॥૪॥

કહેવામાં આવ્યું છે એવા સ્વરૂપવાળા આપ્ત-આગમ-તપસ્વીનું શ્રદ્ધાન કરવું તે સમ્યગ્દર્શન છે. કેવા વિશેષતાવાળા આપ્ત-આગમ-તપસ્વીનું શ્રદ્ધાન કરવું તે સમ્યગ્દર્શન છે? ‘પરમાર્થાનામ્’ પરમાર્થભૂત આપ્ત-આગમ-તપસ્વીનું શ્રદ્ધાન કરવું તે સમ્યગ્દર્શન છે, પરંતુ બૌદ્ધાદિ મતમાં જેવા કલ્પિત આપ્ત-આગમ-તપસ્વી છે તેવાનું શ્રદ્ધાન કરવું તે સમ્યગ્દર્શન નથી. કેવું શ્રદ્ધાન કરવું તે સમ્યગ્દર્શન છે? ‘અસ્મયં’ ‘ત્રિમૂઢાપોઢં’ ‘અષ્ટાઙ્ગં’ જેનું જે સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે, એવા સ્વરૂપવાળા જ્ઞાન, દર્પાદિ આઠ પ્રકારના મદથી રહિત, જેનું જે સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે એવા સ્વરૂપવાળી ત્રણ મૂઢતા રહિત અને જેનું જે સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે એવા સ્વરૂપવાળા નિઃશંકિતત્વાદિ આઠ અંગો સહિત શ્રદ્ધાન કરવું, રુચિ કરવી તે સમ્યગ્દર્શન છે.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે અન્ય શાસ્ત્રમાં છ દ્રવ્ય, સાત તત્ત્વ અને નવ પદાર્થોના શ્રદ્ધાનને સમ્યગ્દર્શન કહ્યું છે, પણ અહીં આચાર્યે દેવ-આગમ-તપસ્વીની પ્રતીતિને સમ્યગ્દર્શન કહીને અન્ય શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદિત લક્ષણનો સંગ્રહ કર્યો નથી. તો એવી શંકા કરવી યોગ્ય નથી. કારણ કે આગમના શ્રદ્ધાનથી જ છ દ્રવ્ય, સાત તત્ત્વ અને નવ પદાર્થોના શ્રદ્ધાનરૂપ લક્ષણનો સંગ્રહ થઈ જાય છે. કેમ કે ‘અબાધિતાર્થ પ્રતિપાદકમાત્ર વચનં હ્યાગમઃ’ અબાધિત અર્થનું કથન કરનાર આપ્તનું વચન તે જ આગમ છે. તેથી આગમના શ્રદ્ધાનમાં જ છ દ્રવ્યાદિનું શ્રદ્ધાન સંગ્રહિત થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ :—સાચા દેવ, સાચા આગમ અને સાચા ગુરુ—એ ત્રણેનું ત્રણ મૂઢતા રહિત, અષ્ટાંગ સહિત અને આઠ મદ રહિત શ્રદ્ધાન કરવું તે સમ્યગ્દર્શન છે.

૧. આસાગમશ્રદ્ધાનાદેવ ઁ૦ ।

૨. બૌદ્ધમત ઇવ ઁ૦ ।

૩. ન વિદ્યતે સ્મયા વક્ષ્યમાણા યત્ર ઇત્યાદિપાઠઃ ઁ૦ ।

૪. કથંભૂતં ઁ૦ ।

તત્ર સદર્શનવિષયતયોક્તસ્યાપ્તસ્ય સ્વરૂપં વ્યાચિખ્યાસુરાહ—

વિશેષ

પ્રશ્ન : મોક્ષશાસ્ત્રાદિ ગ્રંથોમાં તત્ત્વોનાં શ્રદ્ધાનને સમ્યગ્દર્શન કહ્યું છે. જ્યારે અહીં સાચાં દેવ-શાસ્ત્ર અને ગુરુનાં શ્રદ્ધાનને સમ્યગ્દર્શન કહ્યું છે. તો બંને લક્ષણોમાં વિરોધ આવશે?

સમાધાન :—ના, વિરોધ નહિ આવે, કારણ કે પદાર્થોનું પ્રતિપાદન કરનાર સાચા દેવ છે. તેમનાં અબાધિત વચનને જ આગમ કહેવામાં આવે છે. તે આગમના શ્રદ્ધાનથી તેમાં કહેલાં તત્ત્વોનું—પદાર્થોના શ્રદ્ધાનનું ગ્રહણ આપોઆપ આવી જાય છે. આ રીતે જ્યાં પદાર્થોના શ્રદ્ધાનને સમ્યગ્દર્શન કહ્યું છે ત્યાં તેના પ્રતિપાદક દેવનાં શ્રદ્ધાનનું ગ્રહણ સ્વયં આવી જાય છે.

સત્યાર્થ આપ્ત વિના સત્યાર્થ આગમ કેવી રીતે પ્રગટે? અને બાધારહિત આગમના સાચા ઉપદેશ વિના સાત તત્ત્વાદિનું શ્રદ્ધાન કેવી રીતે થાય? તેથી તત્ત્વાદિનાં શ્રદ્ધાનનું મૂળ કારણ સત્યાર્થ આપ્ત જ છે.

મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશકમાં કહ્યું છે કે—

“અરિહંતનાં જે વિશેષણો છે તેમાં કેટલાક જીવાશ્રિત છે અને કોઈ પુદ્ગલાશ્રિત છે, તેમાંથી જીવના યથાવત્ વિશેષણો જાણે તો જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ રહે નહિ.”

(જુઓ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, સાતમો અધિકાર, પૃષ્ઠ ૨૨૬.)

“સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતારૂપ મોક્ષમાર્ગ છે. એ જ મુનિનું સાચું લક્ષણ છે. તેને જીવ યથાવત્ ઓળખે તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ રહે જ નહિ. (પૃષ્ઠ ૨૨૭).

“અહીં (આગમમાં તો) અનેકાન્તરૂપ સાચા જીવાદિ તત્ત્વોનું નિરૂપણ છે તથા સાચો રત્નત્રયરૂપ મોક્ષમાર્ગ દર્શાવ્યો છે, તેથી આ જૈન શાસ્ત્રોની ઉત્કૃષ્ટતા છે. તેને (અજ્ઞાની) ઓળખતો નથી. કેમ કે જો એ ઓળખાણ થઈ જાય તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ રહે નહિ.” (પૃષ્ઠ ૨૨૮)

આ સિદ્ધાંતને અનુસરી આ ગાથામાં નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનની વ્યાખ્યા આપી છે. ૪.

તેમાં સમ્યગ્દર્શનના વિષયરૂપે કહેલા આપ્તનું સ્વરૂપ કહેવાની ઈચ્છાથી કહે છે—

આપ્તેનોત્સન્નદોષેન^૧   સર્વજ્ઞેનાગમેશિના ।
ભવિતવ્યં નિયોગેન નાન્યથા હ્યાપ્તતા ભવેત્ ॥૫॥

‘આપ્તેન, ભવિતવ્યં, ‘નિયોગેન’ નિશ્ચયેન નિયમેન વા । કિંવિશિષ્ટેન ? ‘ઉત્સન્નદોષેન’ નષ્ટદોષેણ । તથા ‘સર્વજ્ઞેન’ સર્વત્ર વિષયેઽશેષવિશેષતઃ પરિસ્ફુટપરિજ્ઞાનધૃતા નિયોગેન ભવિતવ્યં । તથા ‘આગમેશિના’ ભવ્યજનાનાં હેયોપાદેયતત્ત્વપ્રતિપ્રતિહેતુભૂતાગમપ્રતિપાદકેન^૨ નિયમેન ભવિતવ્યં । કુત એતદિત્યાહ—‘નાન્યથા હ્યાપ્તતા ભવેત્’ । ‘હિ’ યસ્માત્ અન્યથા ઉક્તવિપરીતપ્રકારેણ, આપ્તતા ન ભવેત્ ॥૫॥

(આપ્તનું લક્ષણ)
શ્લોક ૫

અન્વયાર્થ :—[આપ્તેન] આપ્ત [નિયોગેન] નિયમથી [ઉત્સન્નદોષેણ] અઠાર દોષ રહિત વીતરાગ, [સર્વજ્ઞેન] સર્વજ્ઞ અને [આગમેશિના] આગમના ઈશ અર્થાત્ આગમના ઉપદેશક-હિતોપદેશી [ભવિતવ્યમ્] હોવા જોઈએ. [અન્યથા હિ] કારણ કે કોઈ બીજી રીતે [આપ્તતા] આપ્તપણું (સાચું દેવપણું) [ન ભવેત્] હોઈ શકે નહિ.

ટીકા :—‘આપ્તેન’ આપ્ત હોવા જોઈએ, ‘નિયોગેન’ નિશ્ચયથી અથવા નિયમથી. કેવા વિશેષતાવાળા આપ્ત હોવા જોઈએ? ‘ઉત્સન્નદોષેણ’ જેમના દોષ નાશ પામ્યા છે તેવા હોવા જોઈએ અર્થાત્ દોષ રહિત હોવા જોઈએ તથા ‘સર્વજ્ઞેન’ સમસ્ત વિષયોમાં કાંઈપણ બાકી રહ્યા વિના સંપૂર્ણ વિશેષતાઓથી પરિસ્પષ્ટ સંપૂર્ણ જ્ઞાન નિયમથી જેને હોય એવા (અર્થાત્ કાંઈપણ બાકી રહ્યા વિના સંપૂર્ણ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનું પરિસ્પષ્ટ, સંપૂર્ણ જ્ઞાન નિયમથી જેને હોય એવા) હોવા જોઈએ. તથા ‘આગમેશિના’ ભવ્ય જીવોને હેય-ઉપાદેય તત્ત્વોની પ્રતિપત્તિના (તત્ત્વોના જ્ઞાનના) કારણભૂત જે આગમ છે તેના પ્રતિપાદક (ઉપદેશક) નિયમથી હોવા જોઈએ. શા કારણે એવા હોવા જોઈએ? તે કહે છે—‘નાન્યથા હિ આપ્તતા ભવેત્’ કારણ કે અન્યથા અન્ય પ્રકારે કહ્યું તેનાથી વિપરીત પ્રકારે આપ્તપણું હોઈ શકે નહિ. (વીતરાગતા, સર્વજ્ઞતા અને આગમેશિતા-હિતોપદેશકતા આ ત્રણ વિશેષતાઓના અભાવમાં આપ્તપણું હોઈ શકે નહિ.)

૧. ‘ચ્છિ’ પાઠાન્તરં ઘ૦ ।

૨. નિયોગેન, ય, ગ ।

ભાવાર્થ :—જેનામાં વીતરાગતા (નિર્દોષપણું), સર્વજ્ઞતા અને પરમહિતોપદેશક-પણું એ ત્રણ ગુણ હોય તેને જ આપ્ત કહે છે, આ ત્રણ લક્ષણ (ગુણ) વિના આપ્તપણું સંભવી શકે નહિ.

આપ્તમાં ક્ષુધા-તૃષ્ણાદિક અઠાર દોષો નથી, તેથી તેઓ નિર્દોષ છે-વીતરાગ છે. તેઓ ત્રિકાલવર્તી સમસ્ત ગુણ-પર્યાય સહિત સમસ્ત જીવ-પુદ્ગલ, ધર્મ-અધર્મ, આકાશ, કાલના અનંત પર્યાયોને યુગપત્ પ્રત્યક્ષ જાણે છે, તેથી તેઓ સર્વજ્ઞ છે અને તેઓ દિવ્યધ્વનિ દ્વારા દ્વાદશાંગ આગમના મૂળ ઉપદેશક છે. તેથી તેઓ આગમના ઈશ (સ્વામી) છે.

વિશેષ

પ્રશ્ન :—આપ્તનાં આ ત્રણ લક્ષણો કેમ કહ્યાં? એક નિર્દોષતામાં (વીતરાગતામાં) જ બધાં લક્ષણો ન આવી જાય?

સમાધાન :—પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાલાદિમાં ક્ષુધા, તૃષ્ણા, રાગ, દ્વેષાદિક દોષો નથી, તેથી તેઓ નિર્દોષ છે. હવે નિર્દોષતા જ આપ્તનું લક્ષણ હોય તો પુદ્ગલ આદિ આપ્ત ઠરે, પણ આપ્ત તો ચેતન છે અને પુદ્ગલાદિક તો જડ છે; તેથી જડ ચેતન ઠરે. એ અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે.^૧

જો નિર્દોષતા (વીતરાગતા) અને સર્વજ્ઞતા એ બે લક્ષણો જેમાં હોય, તેને આપ્ત માનવામાં આવે તો તે બે લક્ષણો તો સિદ્ધમાં પણ છે, તેથી તે પણ આપ્ત ઠરે, પણ તેમનામાં હિતોપદેશીપણાનો અભાવ છે તેથી તેઓ આપ્ત નથી. તેમાં પણ અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે.

માટે વીતરાગતા, સર્વજ્ઞતા અને પરમહિતોપદેશકતા એ ત્રણે ગુણો સહિત દેવાધિદેવ પરમ ઔદારિક શરીરમાં તિષ્ઠતા ભગવાન સર્વજ્ઞ વીતરાગ અરહંતને જ

૧. “જે લક્ષ્ય તથા અલક્ષ્ય બંનેમાં હોય એવું લક્ષણ જ્યાં કહેવામાં આવે, ત્યાં અતિવ્યાપ્તિપણું જાણવું જેમ આત્માનું લક્ષણ ‘અમૂર્તત્વ’ કહ્યું, ત્યાં અમૂર્તત્વ લક્ષણ, લક્ષ્ય જે આત્મા તેમાં પણ હોય છે, તથા અલક્ષ્ય જે આકાશાદિ તેમાં પણ હોય છે, માટે એ લક્ષણ અતિવ્યાપ્તિ દોષ સહિત લક્ષણ છે, કારણ કે એ વડે આત્માને ઓળખતાં આકાશાદિક પણ આત્મા થઈ જાય, એ દોષ આવે.....”
(ગુજરાતી મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક-પૃષ્ઠ ૩૧૯.)

અથ કે પુનસ્તે દોષા યે ^૧તત્રોત્સન્ના ઇત્યાશંક્યાહ—

ક્ષુત્પિપાસાજરાતઙ્કજન્માન્તકભયસ્મયાઃ ।

ન રાગદ્વેષમોહાશ્ચ યસ્માન્નઃ સ પ્રકીર્ત્યતે ॥૬॥

કુચ્ચ બુભુક્ષા । પિપાસા ચ તૃષ્ણા । જરા ચ વૃદ્ધત્વં । આતઙ્કશ્ચ વ્યાધિઃ । જન્મ ચ કર્મવશાચ્ચતુર્ગતિષૂત્પતિઃ । અન્તકશ્ચ મૃત્યુઃ । ભયં ચેહપરલોકાત્રાણાગુપ્તિ-
આપ્તપણું છે, બીજા કોઈને નહિ—એમ નિશ્ચય કરવો. આ જ આપ્તનું નિર્દોષ લક્ષણ છે.

અહીં આપ્તનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. તેને યથાવત્ જીવાશ્રિત અને પુદ્ગલાશ્રિત એવાં વિશેષણોના ભેદજ્ઞાનપૂર્વક જાણે તે જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ રહે નહિ. એ હેતુથી શ્લોક ૫ થી ૮ સુધી આપ્તનું સ્વરૂપ આપ્યું છે. ૫.

હવે વળી તે દોષો ક્યા છે? જે તેમનામાં (આપ્તમાં) નાશ પામ્યા છે. એવી આશંકા ઉઠાવીને કહે છે—

અઢાર દોષ રહિત આપ્ત (દેવ)નું લક્ષણ

(વીતરાગ લક્ષણ)

શ્લોક ૬

અન્વયાર્થ :—[યસ્ય] જેમને [ક્ષુત્પિપાસાજરાતઙ્કજન્માન્તકભયસ્મયાઃ] ક્ષુધા, તૃષ્ણા, ઘડપણ, રોગ, જન્મ, મરણ, ભય, ગર્વ, [રાગદ્વેષમોહાઃ] રાગ, દ્વેષ, મોહ, [ચ] અને (આશ્ચર્ય, અરતિ, ખેદ, મદ અથવા શોક, નિદ્રા, ચિન્તા, સ્વેદ) એ અઢાર દોષો [ન] ન (સન્તિ) હોય, [સઃ] તે [આન્નઃ] આપ્ત (સાચા દેવ) [પ્રકીર્ત્યતે] કહેવાય છે.

ટીકા :—‘ક્ષુધ’—ખાવાની ઈચ્છા (ભૂખ), ‘પિપાસા’—તૃષ્ણા (તરસ), ‘જરા’—વૃદ્ધત્વ (ઘડપણ), ‘આતઙ્ક’—વ્યાધિ (રોગ), ‘જન્મ’—કર્મવશાત્ ચતુર્ગતિમાં ઉત્પત્તિ, ‘અન્તકઃ’—મૃત્યુ, ‘ભય’—આ લોકનો, પરલોકનો, અરક્ષાનો, અગુપ્તિનો, મરણનો, વેદનાનો અને અકસ્માતનો એ સાત પ્રકારનો ભય, ‘સ્મયઃ’—જાતિ-કુલાદિનો દર્પ-ગર્વ,

મરણવેદનાઽઽકસ્મિકલક્ષણં । સ્મયશ્ચ જાતિકુલાદિદર્પઃ । રાગદ્વેષમોહાઃ પ્રસિદ્ધાઃ ।
 ચશબ્દાઞ્ચિન્તાઽરતિનિદ્રાવિસ્મય^૧ મદસ્વેદખેદા ગૃહ્યન્તે । એતેઽષ્ટાદશદોષા યસ્ય ન સન્તિ સ
 આપ્તઃ ‘પ્રકીર્ત્યતે’ પ્રતિપાદ્યતે । નનુ ચાપ્તસ્ય ભવેત્ ક્ષુત્, ક્ષુદભાવે આહારાદૌ
 પ્રવૃત્ત્યભાવાદ્દેહસ્થિતિર્ન સ્યાત્ । અસ્તિ ચાસૌ, તસ્માદાહારસિદ્ધિઃ । તથા હિ । ભગવતો
 દેહસ્થિતિરાહારપૂર્વિકા, દેહસ્થિતિત્વાદસ્મદાદિદેહસ્થિતિવત્ । જૈનેનોચ્યતે^૨—અત્ર
 કિમાહારમાત્રં^૩ સાધ્યતે કવલાહારો વા । પ્રથમપક્ષે સિદ્ધસાધનતા ‘આસયોગકેવલિન

‘રાગદ્વેષમોહાઃ’—રાગ, દ્વેષ, મોહ એ દોષો તો પ્રસિદ્ધ છે—ચ શબ્દથી ચિંતા, અરતિ, નિદ્રા,
 વિસ્મય (આશ્ચર્ય), મદ, અથવા વિષાદ (શોક), સ્વેદ અને ખેદ—એ દોષો લેવા. આ
 અઠાર દોષો ‘યસ્ય’ જેને ‘ન’ ન (સન્તિ) હોય, ‘સઃ’—તે ‘આપ્તઃ’ આપ્ત (દેવ)
 ‘પ્રકીર્ત્યતે’—કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :—આપ્ત (ભગવાન)ને ક્ષુધા હોવી જોઈએ. (કેમ કે) ક્ષુધાદિના અભાવમાં
 આહારાદિકની પ્રવૃત્તિ નહિ હોય અને આહારાદિકમાં પ્રવૃત્તિ નહિ હોવાથી દેહની સ્થિતિ
 નહિ બને. (દેહની સ્થિતિ ટકી શકશે નહિ). પરંતુ આપ્ત ભગવાનને દેહની સ્થિતિ તો
 છે તેથી તેમને આહારની સિદ્ધિ છે. આ પ્રમાણે આપ્તને આહારની સિદ્ધિ થાય છે. અમારા
 જેવાના દેહની સ્થિતિની માફક આપ્ત ભગવાનને દેહની સ્થિતિ હોવાથી તેમના દેહની
 સ્થિતિ આહારપૂર્વક હોવી જોઈએ.

ઉત્તર :—જૈન તેનો ઉત્તર આપે છે. તે સામા પક્ષવાળાને પૂછે છે—આપ્ત
 ભગવાનને (દેહસ્થિતિ સંબંધમાં) તમારે માત્ર આહાર સિદ્ધ કરવો છે કે કવલાહાર? પ્રથમ
 પક્ષ લ્યો તો તેમને માત્ર આહારનું સાધન તો સિદ્ધ થાય છે, કેમ કે ‘આસયોગકેવલિન

૧. અસ્ય સ્થાને ‘વિષાદ’ ઇતિ પાઠઃ ધ, ગ, ઘ૦ ।

૨. જૈનેનોચ્યતે ધ-પુસ્તકે નાસ્તિ । જૈનૈર્ન તદુચ્યતે ઘ ।

૩. ણોકમ્મ કમ્મહારો કવલાહારો ય લેપ્પમાહારો ।
 ઓજ મણો હિ ય કમસો આહારો છવ્વિહો ણેઓ ॥
 ણોકમ્મં તિત્થયરે કમ્મં ણારેય માણસો અમરે ।
 કવલાહારો ણર-પસુ ઓજ્જો પક્ખીણ લેપ્પ રુક્ખાણં ।
 વિગ્ગહગ્ગમાવણ્ણા કેવલિણો સમ્મુહદો અજોગી ય ।
 સિદ્ધા ય અણાહારા સેસા આહારિણો જીવા ॥

આહારિણો જીવા' इत्यागमाभ्युपगमात् । द्वितीयपक्षे तु देवदेहस्थित्या व्यभिचारः । देवानां सर्वदा क्वलाहाराभावेऽप्यस्याः संभवात् । अथ^१ मानसाहारात्तेषां तत्स्थितिस्तर्हि^२ केवलानां कर्मनोकर्माहारात् सास्तु । अथ मनुष्यदेहस्थितित्वादस्मदादिवत्सा तत्पूर्विका इष्यते तर्हि तद्वदेव तद्देहे सर्वदा निःस्वेदत्वाद्यभावः स्यात् । अस्मदादावनुपलब्धस्यापि तदतिशयस्य तत्र संभवे भुक्त्यभावलक्षणोऽप्यतिशयः किं न स्यात् । किं च अस्मदादौ दृष्टस्य धर्मस्य भगवति सम्प्रसाधने तज्ज्ञानस्येन्द्रिय^३ जिनतत्वप्रसंगः । तथा हि—भगवतो ज्ञानमिन्द्रियजं

આહારિણો જીવાઃ' સયોગ કેવલી સુધીના જીવો આહારક છે.—એમ આગમથી જાણવા મળે છે. જો બીજો પક્ષ ક્વલાહારનો લ્યો તો દેવોના દેહની સ્થિતિ સાથે વ્યભિચાર આવે છે; કારણ કે (સ્વર્ગના) દેવોને સદા ક્વલાહારનો અભાવ હોવા છતાં પણ દેહની સ્થિતિ તો સંભવે છે. (તેથી ક્વલાહારથી જ દેહની સ્થિતિ ટકે છે તે માન્યતા ખોટી ઠરે છે.)

હવે (ત્યાં) જો એમ કહેવામાં આવે કે દેવોને માનસિક આહાર છે, તેનાથી તેમના દેહની સ્થિતિ ટકે છે, તો કેવલીઓને કર્મ-નોકર્મના આહારથી દેહની સ્થિતિ ટકે છે; એમ માનો.

હવે જો એમ કહેવામાં આવે કે આપણા જેવાના મનુષ્ય દેહની માફક કેવલી ભગવાનને મનુષ્ય દેહની સ્થિતિ છે, તેથી આપણા દેહની જેમ (તેથી જેમ આપણા દેહની સ્થિતિ આહારપૂર્વક છે તેમ) કેવલી ભગવાનના દેહની સ્થિતિ આહારપૂર્વક માનવી જોઈએ. તો તેનો ઉત્તર એ છે કે જેવી રીતે કેવલી ભગવાનના શરીરમાં સર્વદા પરસેવાદિનો અભાવ છે, તેવી જ રીતે આપણા આદિના શરીરમાં પણ સર્વદા પરસેવાદિનો અભાવ હોવો જોઈએ, (કેમ કે બંનેમાં મનુષ્ય શરીરત્વરૂપ હેતુ વિદ્યમાન છે.) એના ઉત્તરમાં હવે જો એમ કહેવામાં આવે કે આપણા જેવાના શરીરમાં તે અતિશય સંભવતો નથી, (જેથી પરસેવાદિનો અભાવ હોય) પરંતુ કેવલી ભગવાનમાં એ અતિશય સંભવે છે (જેના કારણે તેનામાં શરીરમાં પરસેવો આદિ નથી હોતાં). તો પછી (જ્યારે કેવલી ભગવાનને પરસેવાદિના અભાવનો અતિશય માનવામાં આવે છે ત્યારે) તેમને ભોજનના (ક્વલાહારના) અભાવરૂપ અતિશય પણ કેમ ન સંભવે?

વળી બીજી વાત એ છે, કે જે ધર્મ આપણા જેવામાં જોવામાં આવે છે તેવો ધર્મ જો અર્હત ભગવાનમાં પણ સિદ્ધ કરવામાં આવે, તો તેમના જ્ઞાનને ઈન્દ્રિયજનિત હોવાનો

૧. 'अथ मानसाहारात्तेषां तत्रस्थितिस्तर्हि केवलानां कर्मनोकर्माहारात्' इति पाठो च पुस्तके नास्ति ।

૨. 'तर्हि' इति ख, ग पुस्तकयोर्नास्ति ।

૩. तज्ज्ञानस्येन्द्रियजत्व-घ० ।

જ્ઞાનત્વાત્ અસ્મદાદિજ્ઞાનવત્ । અતો ભગવતઃ કેવલજ્ઞાનલક્ષણાતીન્દ્રિયજ્ઞાનાસંભવાત્ સર્વજ્ઞત્વાય દત્તો જલાઙ્ગલિઃ । જ્ઞાનત્વાવિશેષેઽપિ તજ્ઞાનસ્યાતીન્દ્રિયત્વે દેહસ્થિતિત્વા-વિશેષેઽપિ તદ્દેહસ્થિતેરકવલાહારપૂર્વકત્વં કિં ન સ્યાત્ । વેદનીયસદ્ભાવાત્તસ્ય બુભુક્ષોત્પત્તેર્ભોજનાદૌ પ્રવૃત્તિરિત્યુક્તિરનુપપન્ના; મોહનીયકર્મસહાયસ્યૈવ વેદનીયસ્ય બુભુક્ષોત્પાદને સામર્થ્યાત્ । ‘ભોક્તુમિચ્છા હિ બુભુક્ષા’, સા મોહનીયકર્મકાર્યત્વાત્ કથં પ્રક્ષીણમોહે ભગવતિ સ્યાત્ ? અન્યથા રિરંસાયા અપિ તત્ર પ્રસંગાત્ કમનીયકામિન્યાદિસેવાપ્રસક્તેરીશ્વરાદેસ્તસ્યા-વિશેષાઢીતરાગતા ન સ્યાત્ । વિપક્ષભાવનાવશાદ્રાગાદીનાં હાન્યતિશયદર્શનાત્ કેવલિનિ

પ્રસંગ આવશે. તે આ પ્રમાણે—ભગવાનનું જ્ઞાન ઈન્દ્રિયજનિત છે, કારણ કે આપણા જેવાના જ્ઞાનની માફક જ ભગવાનનું જ્ઞાન હોવાથી અને ભગવાનનું જ્ઞાન ઈન્દ્રિયજનિત ઠરતાં અહંત ભગવાનને કેવલજ્ઞાનરૂપ અતીન્દ્રિય જ્ઞાનનો અસંભવ થવાથી તેમના સર્વજ્ઞપણાને જલાંજલિ અપાઈ ગઈ. (તેમને સર્વજ્ઞતાના અભાવનો પ્રસંગ આવે.) વળી જો એમ કહેવામાં આવે કે આપણા જેવાના અને તેમના જ્ઞાનમાં જ્ઞાનત્વની અપેક્ષાએ સમાનતા હોવા છતાં કેવલી ભગવાનનું જ્ઞાન અતીન્દ્રિય છે, તો તેનો ઉત્તર એ છે કે (આપણા જેવાને જેમ દેહની સ્થિતિ છે તેમ કેવલી ભગવાનને પણ દેહની સ્થિતિ છે એ રીતે) દેહની સ્થિતિની અપેક્ષાએ બંનેમાં સમાનતા હોવા છતાં કેવલી ભગવાનના દેહની સ્થિતિ ક્વલાહારના અભાવપૂર્વક (ક્વલાહાર વિના) કેમ ન હોઈ શકે? (જેવો તેમને જ્ઞાનનો અતિશય છે તેવો ક્વલાહાર વિના તેમના દેહની સ્થિતિનો અતિશય કેમ ન માનો?)

(વળી તમે કહો કે) વેદનીય કર્મના સદ્ભાવથી તેમને (કેવળીને) ભોજનની ઈચ્છાની ઉત્પત્તિ છે અને તેથી ભોજનાદિમાં (તેમની) પ્રવૃત્તિ છે, તો એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે મોહનીય કર્મ સહિત જ વેદનીય કર્મને ભોજનની ઈચ્છા ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય છે. ખાવાની (ભોજન કરવાની) ઈચ્છા તે બુભુક્ષા-તે મોહનીય કર્મનું કાર્ય હોવાથી જેમનો મોહ પ્રક્ષીણ થઈ ગયો છે તેવા અહંત ભગવાનમાં તે કેમ હોઈ શકે? નહિતર (અર્થાત્ મોહના અભાવમાં પણ ઈચ્છાની ઉત્પત્તિ થાય તો) સ્ત્રી સાથે રમવાની ઈચ્છાનો પણ પ્રસંગ આવે અને સુંદર સ્ત્રી આદિની સેવામાં આસક્ત જન અને સર્વજ્ઞ-અહંત દેવમાં વિશેષતા ન રહેવાથી તેમને વીતરાગતા કેમ હોઈ શકે? (અર્થાત્ સુંદર શય્યામાં શયન, આભરણ, વસ્ત્રાદિ ભોગોપભોગની ઈચ્છાનો પ્રસંગ આવે તો અહંત ભગવાનને વીતરાગતાનો અભાવ થયો. એ દોષ આવે; કારણ કે જ્યાં ઈચ્છા હોય ત્યાં વીતરાગતા હોઈ શકે નહિ.)

તત્પરમપ્રકર્ષપ્રસિદ્ધેર્વીતરાગતાસંભવે ભોજનાભાવપરમપ્રકર્ષોઽપિ તત્ર કિં ન સ્યાત્, તદ્ભાવનાતો ભોજનાદાવપિ હાન્યતિશયદર્શનાવિશેષાત્ । તથા હિ—એકસ્મિન્ દિને યોઽનેકવારાન્ ભુંક્તે, કદાચિત્ વિપક્ષભાવનાવશાત્ સ એવ પુનરેકવારં ભુંક્તે । કશ્ચિત્ પુનરેકદિનાઘન્તરિત-ભોજન; અન્યઃ પુનઃ પક્ષમાસસંવત્સરાઘન્તરિતભોજન ઇતિ । કિં ચ—બુભુક્ષાપીડાનિવૃત્તિ-ર્ભોજનરસાસ્વાદનાદ્ભવેત્ તદાસ્વાદનં ચાસ્ય રસનેન્દ્રિયાત્ કેવલજ્ઞાનાદ્વા ? રસનેન્દ્રિયાચ્છેત્ મતિજ્ઞાનપ્રસંગાત્ કેવલજ્ઞાનાભાવઃ સ્યાત્ । કેવલજ્ઞાનાચ્છેત્ કિં ભોજનેન ? દૂરસ્થસ્યાપિ ત્રૈલોક્યોદરવર્તિનો રસસ્ય પરિસ્ફુટં તેનાનુભવસંભવાત્ । કથં ચાસ્ય

જો એમ કહેવામાં આવે કે વિપક્ષ (વિરુદ્ધ—વિપરીત) ભાવનાના વશથી રાગાદિની હીનતાનો અતિશય જોવામાં આવે છે (અર્થાત્ રાગાદિકથી વિરુદ્ધ ભાવના કરવાથી રાગાદિકમાં દ્વાસ જોવામાં આવે છે). કેવલી ભગવાનમાં તેની (રાગાદિકના દ્વાસની) પરમ પ્રકર્ષતા (ચરમ સીમા) સિદ્ધ હોવાથી તેમને વીતરાગતા સંભવે છે. (તેમની વીતરાગતામાં બાધ આવતો નથી.) તેનો ઉત્તર એ છે કે જો એમ છે, તો તેમનામાં ભોજનના અભાવની પરમ પ્રકર્ષતા પણ કેમ ન હોઈ શકે? કારણ કે ભોજનના અભાવની ભાવનાથી ભોજનાદિકમાં પણ (સામાન્ય મનુષ્ય અને ભગવાન બંનેમાં) અવિશેષપણે દ્વાસનો અતિશય જોવામાં આવે છે.

તે આ પ્રમાણે—જે એક દિવસમાં અનેકવાર ભોજન કરે છે તે જ વિપક્ષ ભાવનાથી (રાગના—ઈચ્છાના અભાવસ્વરૂપ ભાવનાથી) કદાચિત્ એકવાર ભોજન કરે છે. કોઈ તો એક દિવસના આંતરે ભોજન કરે છે, તો વળી અન્ય કોઈ પક્ષ, માસ, વર્ષાદિના આંતરે ભોજન કરે છે.

વળી બીજી વાત એ છે કે અરહંત ભગવાનને જો બુભુક્ષા સંબંધી પીડાની નિવૃત્તિ ભોજનના રસાસ્વાદથી થતી હોય તો અમે પૂછીએ છીએ, કે તે રસાસ્વાદન તેમને રસનેન્દ્રિયથી થાય છે કે કેવલજ્ઞાનથી? જો રસનેન્દ્રિયથી થાય છે એમ કહો તો તેમને મતિજ્ઞાનનો પ્રસંગ આવવાથી કેવલજ્ઞાનનો અભાવ થાય. આ દોષથી બચવાને માટે જો કેવલજ્ઞાનથી રસાસ્વાદન થાય છે એમ કહો તો ભોજનની શી જરૂર છે? કારણ કે દૂર રહેવા છતાં પણ ત્રણ લોકની અંદર વર્તતા રસનો પરિસ્પષ્ટ (પ્રત્યક્ષ) અનુભવ કેવલજ્ઞાન દ્વારા થઈ શકે છે.

કેવલજ્ઞાનસંભવો ભુંજાનસ્ય શ્રેણીતઃ પતિત્વં પ્રમત્તગુણસ્થાનવર્તિત્વાત્ । અપ્રમત્તો^૧ હિ સાધુરાહારકથામાત્રેણાપિ પ્રમત્તો ભવતિ નાર્હન્ભુજાનોઽપીતિ મહદ્ચિત્રં । અસ્તુ તાવજ્ઞાનસંભવઃ તથાપ્યસૌ કેવલજ્ઞાનેન પિશિતાઘશુદ્ધદ્રવ્યાણિ પશ્યન્ કથં ભુંજીત અન્તરાયપ્રસંગાત્ । ગૃહસ્થા અપ્યલ્પસત્વાસ્તાનિ પશ્યન્તોઽન્તરાયં કુર્વન્તિ કિં પુનર્ભગવાનનન્તવીર્યસ્તન્ન કુર્યાત્ । તદકરણે વા તસ્ય તેભ્યોઽપિ હીન^૩ સત્ત્વપ્રસંગાત્ । ક્ષુત્પીડાસંભવે ચાસ્ય કથમનન્તસૌખ્યં સ્યાત્ યતોઽનન્તચતુષ્ટયસ્વામિતાસ્ય । ન હિ સાન્તરાયસ્થાનન્તતા યુક્તા જ્ઞાનવત્ । ન ચ બુભુક્ષા પીડૈવ ન ભવતીત્યભિધાતવ્યં “ક્ષુધાસમા નાસ્તિ શરીરવેદના” ઇત્યભિધાનાત્ । તદલમતિપ્રસંગેન પ્રમેયકમલામાર્તણ્ડે ન્યાય-

વળી એક વાત આ પણ છે કે ભોજન કરનાર અહંત ભગવાનને કેવલજ્ઞાન કેવી રીતે સંભવી શકે? કારણ કે ભોજન કરવાથી શ્રેણીથી નીચે પડવાથી તે પ્રમત્ત ગુણસ્થાનવર્તી થઈ જશે. જ્યારે અપ્રમત્ત સાધુ આહારની કથા કરવા માત્રથી પણ ખરેખર પ્રમત્ત થાય છે ત્યારે અરહંત ભગવાન ભોજન કરતા થકા પણ પ્રમત્ત ન થાય તે મહાન આશ્ચર્ય છે અથવા ઘડીભર કેવલજ્ઞાન માની પણ લેવામાં આવે તોપણ તેઓ કેવલજ્ઞાન દ્વારા માંસ આદિ અશુદ્ધ દ્રવ્યોને દેખતા થકા અંતરાયનો પ્રસંગ આવવાથી કેવી રીતે ભોજન કરી શકે? અલ્પ શક્તિવાળા ગૃહસ્થો પણ માંસાદિ અશુદ્ધ દ્રવ્યોને દેખતા થકા અંતરાય કરે છે (પામે છે) તો પછી અનંત વીર્યવાન ભગવાન શું અંતરાય ન કરે? (તો અનંત વીર્યવાન ભગવાન શા માટે અંતરાય ન પામે?) વળી જો તે ભગવાન અંતરાય ન કરે તો તેમને તેમનાથી (ગૃહસ્થોથી) પણ હીન શક્તિ હોવાનો પ્રસંગ આવે.

જો તેમને ક્ષુધા સંબંધી પીડા હોય તો તેમને અનંત સૌખ્ય કેવી રીતે હોઈ શકે? (ન જ હોઈ શકે.) કારણ કે તેમને અનંત ચતુષ્ટયનું સ્વામીપણું તો નિયમથી હોય છે. જે અંતરાય સહિત હોય તેની અનંતતા ઘટતી નથી, જ્ઞાનની માફક. (અર્થાત્ જેવી રીતે અંતરાય સહિત જ્ઞાનમાં અનંતતા ઘટી શકતી નથી, તેવી રીતે અંતરાય સહિત સુખમાં અનંતતા ઘટી શકતી નથી.)

વળી ‘બુભુક્ષા પીડા જ નથી’ એમ કહી શકાશે નહિ, કેમ કે ‘ક્ષુધાસમા નાસ્તિ શરીરવેદના’ ક્ષુધાની સમાન બીજી કોઈ શરીર વેદના નથી—એવું વચન છે. માટે બહુ વિસ્તારથી બસ થાઓ, કારણ કે પ્રમેયકમલામાર્તણ્ડમાં અને ન્યાયકુમુદચંદ્રોદય

૧. અપ્રમત્તોઽપિ ખ । ૨. સત્ત્વાનિ ખ, ગ । ૩. હીનત્વ ખ ।

कुमुदचन्द्रे च प्रपञ्चतः प्ररूपणात् ॥६॥

ગ્રંથમાં વિસ્તારથી તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ :—આપ્તમાં (સાચા દેવમાં) ક્ષુધા, તૃષાદિ અઢાર દોષો હોતા નથી, તેથી તેઓ વીતરાગ કહેવાય છે. આ દોષોમાં ભય, રાગ, દ્વેષ, મોહ, ચિન્તા, ખેદ, મદ (ગર્વ), રતિ, વિસ્મય (આશ્ચર્ય), ઉદ્વેગ (શોક)—આ દોષો તો મોહનીયકર્મના અભાવમાં નષ્ટ થઈ ગયા છે. નિદ્રા દર્શનાવરણ કર્મના અભાવમાં નષ્ટ થઈ જાય છે. ક્ષુધા, તૃષા, ઘડપણ, રોગ, સ્વેદ (પરસેવો)—એ શરીરની અવસ્થાઓ છે. ભગવાનને પરમ ઔદારિક શરીર હોવાથી આ દોષોનો પણ અભાવ હોય છે. જન્મ તથા મરણ તો કર્મ સહિત જીવોને હોય છે. ભગવાન તો જીવનમુક્ત છે અને સર્વ કર્મોનો નાશ કરી દેહમુક્ત થાય છે, તેથી આ અઢાર દોષો યા તેના સહચરરૂપ આત્મા અથવા શરીર સંબંધી અન્ય કોઈપણ દોષ આપ્તમાં હોતા નથી. આ દોષોમાં ક્યા દોષો જીવાશ્રિત છે અને ક્યા દોષો શરીરાશ્રિત છે, તે જાણી વિવેક કરવો યોગ્ય છે.

વિશેષ

કેટલાક ભગવાનને કવલાહાર માને છે, કારણ કે તેમની માન્યતા પ્રમાણે કવલાહાર વિના દેહની સ્થિતિ હોઈ શકે નહિ. પરંતુ તે માન્યતા બરાબર નથી, કારણ કે દેવોને કવલાહાર નથી છતાં તેમના દેહની સ્થિતિ સાગરોપર્યન્ત બની રહે છે. તેમની દેહની સ્થિતિનું કારણ માનસિક આહાર છે, તેમ ભગવાનની દેહની સ્થિતિનું કારણ કર્મ-નોકર્મ આહાર છે, નહિ કે કવલાહાર. કહ્યું છે કે—

‘णोकम्मकम्माहारो कवलाहारो य लेपमाहारो।
उज्जमणो वि य कमसो आहारो छब्बिहो भणियो ॥४॥
णोकम्मं तित्थयरे कम्मं णिरयेय माणसो अमरे।
कवलाहारो णरपसु उज्जो पक्खी च इगि लेपो ॥५॥

અર્થ :—નોકર્મ આહાર, કર્મ આહાર, કવલાહાર, લેપાહાર, ઓજ આહાર અને માનસિક આહાર—એમ આહાર છ પ્રકારના કહ્યા છે. ૪.

તીર્થંકર ભગવાનને નોકર્મ વર્ગણના ગ્રહણરૂપ આહાર હોય છે, નારકીને કર્મ ભોગવવારૂપ આહાર હોય છે, દેવોને માનસિક આહાર હોય છે, (તેમને મનમાં ઈચ્છા થતાંની સાથે કંઠમાંથી અમૃત ઝરે છે, તેનાથી તેમને તૃપ્તિ થાય છે.) મનુષ્ય અને પશુઓને

કવલાહાર હોય છે, પક્ષીઓને ઓજાહાર (માતાના ઉદરની ગરમીઉષ્મારૂપ આહાર) અને પૃથ્વી આદિ એકેન્દ્રિય જીવને લેપાહાર (પૃથ્વી આદિને સ્પર્શરૂપ આહાર) હોય છે. પ.

શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૨૦માં અતીન્દ્રિયપણાને લીધે જ શુદ્ધ આત્માને શારીરિક સુખ-દુઃખ નથી, એમ વ્યક્ત કર્યું છે, ત્યાં કેવળી ભગવાનને ઈન્દ્રિય સમૂહ નથી. તેમ શુદ્ધ આત્માને શરીર સંબંધી સુખ-દુઃખ નથી. તથા કેવળી ભગવાનને શરીર સંબંધી ક્ષુધાદિ દુઃખ કે ભોજનાદિ સુખ હોતું નથી, તેથી તેમને કવલાહાર હોતો નથી; એમ કહ્યું છે.

ભગવાનને કવલાહાર હોય એમ માનનારા ભગવાનને પરમ ઉત્કૃષ્ટ અતીન્દ્રિય સુખ માનતા જ નથી—શ્રદ્ધતા નથી, તેથી તે અભવ્ય છે અને ભવ્યો તેનો સ્વીકાર કરે છે; એમ પ્રવચનસાર ગાથા ૬૨માં કહ્યું છે. માટે ભગવાનને કવલાહાર હોઈ શકે નહિ એમ શ્રદ્ધા કરવી.

વળી જેવો આપણામાં ધર્મ છે તેવો જ કેવલી ભગવાનમાં ધર્મ હોવો જોઈએ, તેથી આપણી માફક કેવલી ભગવાનમાં પણ દેહની સ્થિતિ ભોજનથી હોવી જોઈએ—એમ જો કહેવામાં આવે તો જેમ કેવલી ભગવાનના શરીરમાં પરસેવાદિના અભાવરૂપ ધર્મ છે તેમ આપણા શરીરમાં પણ પરસેવાદિનો અભાવ હોવો જોઈએ. એના ઉત્તરમાં જો એમ કહેવામાં આવે કે કેવલી ભગવાનમાં અતિશય હોવાથી તેમના શરીરમાં પરસેવો આદિ થતાં નથી તો પછી કેવલી ભગવાનને કવલાહારના અભાવનો અતિશય કેમ ન સંભવે? માટે કવલાહારથી તેમના દેહની સ્થિતિ માનવી ઉચિત નથી.

વળી કોઈ કહે કે કેવલીને વેદનીય કર્મનો સદ્ભાવ હોવાથી ભોજનની ઈચ્છા અને તે માટે પ્રવૃત્તિ હોય છે, તો તે પણ સત્ય નથી; કારણ કે ઈચ્છા મોહનીય કર્મના ઉદય નિમિત્તે હોય છે, પરંતુ ભગવાનને મોહનીય કર્મનો તો સર્વથા અભાવ હોય છે, તેથી તેમને ભોજનની ઈચ્છા કેમ સંભવે? જો ઈચ્છા હોય તો વીતરાગતા હોઈ શકે નહિ.

જો તેમને ક્ષુધાદિની પીડાનો સંભવ માનવામાં આવે તો તેમને અનંત સૌખ્ય ક્યાં રહ્યું?

વળી કોઈ કહે છે કે અશાતા વેદનીય કર્મના ઉદયથી કેવલી ભગવાનને ક્ષુધા, તૃષ્ણા, રોગ, મળ-મૂત્રાદિક હોય છે; પરંતુ તેમનું તે કહેવું પણ અસત્ય છે, કારણ કે

અથોક્તદોષૈર્વિવર્જિતસ્યામ્નસ્ય વાચિકાં નામમાલાં પ્રરૂપયન્નાહ—

ક્ષુધા-તૃષ્ણા તો અશાતાવેદનીય કર્મની ઉદીરણાથી હોય છે, પરંતુ છટ્ટા ગુણસ્થાનમાં અશાતાની ઉદીરણાની વ્યુચ્છિત્તિ^૧ છે, તેથી સાતમાદિ ગુણસ્થાનોમાં ક્ષુધાદિ વેદનાઓનો અભાવ છે.

સાતમા ગુણસ્થાનથી એક શાતાવેદનીયનો જ નવીન બંધ હોય છે, પણ અશાતાનો બંધ હોતો નથી. કેવલીને શાતાનો બંધ એક સમય પૂરતો જ હોય છે અને તેનો નિરંતર ઉદય થતો જ રહે છે, તેથી અશાતાનો ઉદય પણ શાતારૂપ પરિણમે છે. તેથી અશાતાના ઉદયજનિત પરીષદ જિનેન્દ્રને હોતા નથી. કેવલી ભગવાનને રાગ-દ્વેષ નષ્ટ થયા છે અને ઈન્દ્રિયજનિત જ્ઞાનનો અભાવ છે તેથી શાતા-અશાતાથી ઉત્પન્ન થયેલું ઈન્દ્રિયજનિત સુખ-દુઃખ કેવલીને હોતું નથી.

“કેવળજ્ઞાનીને શરીર^૨ સંબંધી સુખ-દુઃખ નથી, કારણ કે અતીન્દ્રિયપણું થયું છે તેથી એમ જાણવું.”

“કેવલી ભગવાનને શરીર સંબંધી ક્ષુધાદિ દુઃખ કે ભોજનાદિ સુખ હોતું નથી, તેથી તેમને કવલાહાર હોતો નથી.” (શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૨૦ અને ભાવાર્થ)

“જેમનાં ઘાતિકર્મો નાશ પામ્યાં તેમનું (કેવલી ભગવન્તોનું) સુખ (સર્વ) સુખોમાં પરમ અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ છે એવું વચન સાંભળીને જેઓ તેને શ્રદ્ધતા નથી, તેઓ અભવ્ય છે અને ભવ્યો તેનો સ્વીકાર (આદર-શ્રદ્ધા) કરે છે.” (શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૬૨.)

માટે ભગવાનને કવલાહાર હોઈ શકે નહિ, એમ શ્રદ્ધા કરવી. ૬.

હવે પૂર્વોક્ત દોષોથી રહિત જે આપ્ત તેમનાં વાયક નામમાલાનું પ્રરૂપણ કરીને કહે છે—

૧. ‘જે ગુણસ્થાનમાં કર્મ પ્રકૃતિઓનો બંધ, ઉદય અથવા સત્ત્વ (સત્તા)ની વ્યુચ્છિત્તિ કહી હોય તે ગુણસ્થાન સુધી જ તે પ્રકૃતિઓનો બંધ, ઉદય અથવા સત્તા પ્રાપ્ત થાય છે. આગળના કોઈપણ ગુણસ્થાનમાં તે પ્રકૃતિઓનો બંધ, ઉદય અથવા સત્ત્વ (સત્તા) હોતાં નથી, તેને વ્યુચ્છિત્તિ કહે છે. (જૈન સિદ્ધાન્ત પ્રવેશિકા પ્રશ્ન ૬૦૪)

૨. જુઓ ‘શ્રી રત્નકરંડક શ્રાવકાચાર’ની પં. સદાસુખદાસજી કૃત હિન્દી ટીકા પૃષ્ઠ. ૭-૮.

પરમેષ્ટી પરંજ્યોતિર્વિરાગો વિમલઃ કૃત્તી ।
સર્વજ્ઞોઽનાદિમધ્યાન્તઃ સાર્વઃ શાસ્તોપલાલ્યતે ॥૭૧॥

પરમે ઇન્દ્રાદીનાં વન્દ્યે પદે તિષ્ઠતીતિ ‘પરમેષ્ટી’ । પરં નિરાવરણં પરમાતિશય-પ્રાપ્તં જ્યોતિર્જ્ઞાનં યસ્યાસૌ પરંજ્યોતિઃ । ‘વિરાગો’ વિગતો રાગો ભાવકર્મ યસ્ય । ‘વિમલો’ વિનષ્ટો મલો દ્રવ્યરૂપો મૂલોત્તરકર્મપ્રકૃતિપ્રપંચો યસ્ય । ‘કૃત્તી’ નિઃશેષહેયોપાદેયતત્ત્વે વિવેકસમ્પન્નઃ । ‘સર્વજ્ઞો’ યથાવન્નિચ્છિલાર્થસાક્ષાત્કારી । ‘અનાદિમધ્યાન્તઃ’ ઉક્તસ્વરૂપપ્રાપ્તપ્રવાહાપેક્ષયા આદિમધ્યાન્તશૂન્યઃ । ‘સાર્વઃ’ ઇહ પરલોકોપકારકમાર્ગપ્રદર્શકત્વેન સર્વેભ્યો હિતઃ । ‘શાસ્તા’ પૂર્વાપરવિરોધાદિદોષપરિહા-

આપ્તવાચક નામો યા હિતોપદેશીનું સ્વરૂપ

શ્લોક ૭

અન્વયાર્થ :—[પરમેષ્ટી] પરમેષ્ટી, [પરંજ્યોતિઃ] પરમ જ્યોતિ, [વિરાગઃ] વિરાગ (વીતરાગ) [વિમલઃ] વિમલ, [કૃત્તી] કૃત્તી (કૃતકૃત્ય), [સર્વજ્ઞઃ] સર્વજ્ઞ, [અનાદિમધ્યાન્તઃ] અનાદિમધ્યાન્ત, (પ્રવાહની અપેક્ષાએ જેને આદિ, મધ્ય અને અંત નથી તેવા. -આદિ-મધ્ય-અંત રહિત), [સાર્વ] સાર્વ (સર્વ હિતકર્તા), [શાસ્તા] શાસ્તા (હિતોપદેશી) [ઉપલાલ્યતે] એવાં સાર્થક નામોથી જેમનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે, તે આપ્ત કહેવાય છે.

ટીકા :—ઈન્દ્ર વગેરેને વંદનીય એવા પરમ પદમાં જે સ્થિત છે તેથી તે ‘પરમેષ્ટી’ પરમેષ્ટી છે. ‘પરં’ આવરણ રહિત-પરમ અતિશય પ્રાપ્ત, ‘જ્યોતિ’ જ્ઞાન જેને છે તે ‘પરંજ્યોતિ’ પરંજ્યોતિ છે. (નિરાવરણ—કેવલજ્ઞાન સહિત હોવાને કારણે તે પરંજ્યોતિ છે.) ‘વિરાગઃ’ રાગરૂપ ભાવકર્મથી રહિત હોવાને કારણે જે વિરાગ છે, ‘વિમલઃ’ મૂલ-ઉત્તર કર્મ પ્રકૃતિના વિસ્તારરૂપ, દ્રવ્યકર્મરૂપ મલ જેમને નાશ પામેલ હોવાને કારણે તે વિમલ છે. ‘કૃત્તી’ સમસ્ત હેય-ઉપાદેય તત્ત્વોમાં જે વિવેક સંપન્ન હોવાને કારણે કૃત્તી છે. ‘સર્વજ્ઞઃ’ સર્વ પદાર્થોને યથાવત્ સાક્ષાત્ કરનાર હોવાને કારણે તે સર્વજ્ઞ છે. ‘અનાદિ મધ્યાન્તઃ’ પૂર્વોક્ત સ્વરૂપવાળા આપ્તના પ્રવાહની અપેક્ષાએ આદિ—મધ્ય અને અંતથી રહિત હોવાને કારણે તે અનાદિમધ્યાન્ત છે. ‘સાર્વઃ’ આ લોક અને પરલોકને ઉપકારક એવા માર્ગને બતાવનાર હોવાથી સર્વને હિતકારક—હિતરૂપ હોવાને કારણે તે સાર્વ છે. ‘શાસ્તા’ પૂર્વાપર વિરોધાદિ દોષોના પરિહાર દ્વારા સર્વ પદાર્થોના યથાવત્ સ્વરૂપના

રેણાખિલાર્થાનાં યથાવત્સ્વરૂપોપદેશકઃ। એતૈઃ શબ્દૈરુક્તસ્વરૂપ આપ્ત 'ઉપલાલ્યતે' પ્રતિપાઘતે ॥૭૧॥

સમ્યગ્દર્શનવિષયભૂતાપ્તસ્વરૂપભિધાયેદાનીં તદ્વિષયભૂતાગમસ્વરૂપભિધાતુમાહ—

અનાત્માર્થં વિના રાગૈઃ શાસ્તા શાસ્તિ સતો હિતમ્।

ધ્વનન્ શિલ્પિકરસ્પર્શાન્મુરજઃ કિમપેક્ષતે ॥૮૧॥

ઉપદેશક હોવાને કારણે તે શાસ્તા છે.—આ શબ્દોથી જેનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે તે આપ્ત 'ઉપલાલ્યતે' કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :—અહીં આચાર્યે આપ્તનાં જુદાં જુદાં નામ દર્શાવી તેમનું વિશેષ સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે.

તેઓ ઈન્દ્રાદિક દ્વારા વંદનીય પરમ પદમાં સ્થિત હોવાથી 'પરમેષ્ઠી', નિરાવરણ કેવળજ્ઞાન સહિત હોવાથી 'પરંજ્યોતિ', રાગ-દ્વેષાદિ ભાવકર્મ રહિત હોવાથી 'વિરાગી', ઘાતિયાંકર્મરૂપ દ્રવ્યકર્મથી રહિત હોવાથી 'વિમલ', સર્વ હેય-ઉપાદેયનું જ્ઞાન હોવાથી 'કૃતી', સર્વ પદાર્થોને યુગપદ્ એક સમયમાં પ્રત્યક્ષ જાણનાર હોવાથી 'સર્વજ્ઞ', સત્યાર્થ દેવના પ્રવાહની અપેક્ષાએ આદિ, મધ્ય અને અંત રહિત હોવાથી 'અનાદિમધ્યાન્ત', સર્વ જીવોના હિતકારક હોવાથી 'સાર્વ' અને દિવ્યધ્વનિ દ્વારા સર્વ પદાર્થોનો યથાવત્ ઉપદેશ આપનાર હોવાથી 'શાસ્તા' છે. આ આપ્તનાં વિશેષણવાચક નામો છે.

જે આપ્તનાં આ વિશેષણો જાણી પોતાના આત્માની સન્મુખ થાય છે તે ખરેખર પોતાના આત્માને જાણે છે, કારણ કે બંનેમાં નિશ્ચયથી તફાવત નથી. શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૮૦માં કહ્યું છે કે—

“જે અહંતને દ્રવ્યપણે, ગુણપણે અને પર્યાયપણે જાણે છે તે (પોતાના) આત્માને જાણે છે. અને તેનો મોહ (દર્શન મોહ) નિરાશ્રયપણાને લીધે અવશ્ય લય પામે છે.”

આ શ્લોક આ હેતુથી કહેવામાં આવેલ છે એમ સમજવું. ૭.

સમ્યગ્દર્શનના વિષયભૂત જે આપ્તસ્વરૂપ તે કહીને હવે તેના વિષયભૂત જે આગમનું સ્વરૂપ તે કહેવા માટે કહે છે—

‘શાસ્તા’ આપ્તઃ। ‘શાસ્તિ’ શિક્ષયતિ। કાન્ ? ‘સતઃ’ અવિપર્યસ્તાદિત્વેન સમીચીનાન્ ભવ્યાન્। કિં શાસ્તિ ? ‘હિતં’ સ્વર્ગાદિત્સાધનં ચ સમ્યગ્દર્શનાદિકં। કિમાત્મનઃ કિંચિત્ ફલમભિલષન્નસૌ શાસ્તીત્યાહ—‘અનાત્માર્થ’ ન વિદ્યતે આત્મનોડર્યઃ પ્રયોજનં યસ્મિન્ શાસનકર્મણિ પરોપકારાર્થમેવાસૌ તાન્ શાસ્તિ। “પરોપકારાય સતાં હિ ચેષ્ટિતં” ઇત્યભિધાનાત્। સ તથા શાસ્તીત્યેતત્ કુતોડવગતમિત્યાહ—‘વિના રાગૈઃ’ યતો લાભપૂજાખ્યાત્યભિલાષલક્ષણપરૈ રાગૈર્વિના શાસ્તિ તતોડનાત્માર્થ શાસ્તીત્યવસીયતે। અસ્યૈવાર્થસ્ય સમર્થનાર્થમાહ—ધ્વનન્નિત્યાદિ। શિલ્પિકરસ્પર્શાદ્વાદકકરાભિઘાતાન્મુરજો મદલો

વીતરાગી દેવને ઉપદેશ દેવાની ઇચ્છા કેમ થાય?

શ્લોક ૮

અન્વયાર્થ :—[શાસ્તા] હિતોપદેશી આપ્ત ભગવાન [અનાત્માર્થ] સ્વ-પ્રયોજન વિના અને [રાગૈઃ વિના] રાગ-દ્વેષ વિના [સતઃ] ભવ્ય જીવોને [હિતમ્] હિતકારક [શાસ્તિ] ઉપદેશ દે છે; [યથા] જેમ કે [શિલ્પિકરસ્પર્શાત્] શિલ્પીના હાથના સ્પર્શથી [ધ્વનન્] વાગતું (અવાજ કરતું) [મુરખઃ] મૃદંગ [કિમ્] શાની [અપેક્ષતે] અપેક્ષા રાખે છે? (કાંઈ અપેક્ષા રાખતું નથી.)

ટીકા :—‘શાસ્તા’ એટલે આપ્ત. ‘શાસ્તિ’ ઉપદેશે છે, કોને? ‘સતઃ’ વિપરીત માન્યતાદિથી રહિત હોવાથી જેઓ સમીચીન (સમ્યગ્દષ્ટિ) છે તેવા ભવ્ય જીવોને; શું ઉપદેશે છે? ‘હિતં’ સ્વર્ગાદિના સાધનરૂપ સમ્યગ્દર્શનાદિકને. ‘શું પોતાને માટે કાંઈ ફળની ઇચ્છા રાખીને તેઓ ઉપદેશ કરે છે? તે કહે છે? ‘અનાત્માર્થ’ ના, ઉપદેશ દેવાના કાર્યમાં તેમને પોતાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. તેઓ પરોપકારને અર્થે જ તેમને ઉપદેશ દે છે, એવું કથન છે કે—“પરોપકારાય સતાં હિ ચેષ્ટિતમ્” સંત પુરુષોની ચેષ્ટા પરોપકાર માટે જ હોય છે. તેઓ તેવી રીતે ઉપદેશે છે એમ કેવી રીતે જાણ્યું? કહે છે—વિના રાગૈઃ કારણ કે તેઓ પોતાના લાભ, પૂજા, ખ્યાતિ, આદિની અભિલાષા રૂપ રાગ વિના ઉપદેશે છે. તેથી આત્મીય પ્રયોજન વિના તેઓ ઉપદેશે છે, એમ નક્કી થાય છે. આ જ અર્થનું સમર્થન કરવા કહે છે. ‘ધ્વનન્નિત્યાદિ’ શિલ્પીના હાથના સ્પર્શથી—વગાડનારના હાથની થાપથી અવાજ કરતું મૃદંગ શું પોતાને માટે કાંઈ અપેક્ષા રાખે છે? કાંઈ જ અપેક્ષા રાખતું નથી. આ અર્થ છે. જેમ મૃદંગ પરોપકાર માટે જ

ધ્વનન્ કિમાત્માર્થ કિંચિદપેક્ષતે । નૈવાપેક્ષતે । અયમર્થઃ—યથા મુરજઃ પરોપકારાર્થમેવ વિચિત્રાન્ શબ્દાન્ કરોતિ તથા સર્વજ્ઞઃ શાસ્ત્રપ્રણયનમિતિ ॥૮॥

વિચિત્ર શબ્દો કરે છે, તેમ સર્વજ્ઞ શાસ્ત્રનો ઉપદેશ (દિવ્યધ્વનિ દ્વારા) કરે છે.

ભાવાર્થ :—જેમ મૃદંગ વગાડનારના હાથના સ્પર્શથી પોતાની ઈચ્છા વિના વાગે છે અને તેના મધુર અવાજથી શ્રોતાઓનાં મન પ્રસન્ન થાય છે, પરંતુ તેના બદલામાં શ્રોતાઓ તરફથી તે કીર્તિ, પ્રશંસા, પૂજા, લાભ, પ્રેમાદિની ઈચ્છા કરતું નથી, તેમ હિતોપદેશી વીતરાગ દેવનો પણ ભવ્ય જીવોના પુણ્યના નિમિત્તે, ઈચ્છા વિના હિતનો ઉપદેશ હોય છે. તોપણ તેઓ પોતાના માટે લાભાદિની ઈચ્છા કરતા નથી, તેમ જ શ્રોતાઓ ઉપર રાગ કરતા નથી.

જેમ મેઘ પોતાના પ્રયોજન વિના—ઈચ્છા વિના જ લોકોના પુણ્યોદયના નિમિત્તે, પુણ્યશાળી જીવોના દેશમાં ગમન, ગર્જના કરીને પુષ્કળ વરસાદ વરસાવે છે, તેમ ભગવાન આપ્તનો, લોકોનાં પુણ્ય નિમિત્તે પુણ્યવાન જીવોના દેશમાં, વિના ઈચ્છાએ વિહાર થાય છે અને ત્યાં ધર્મરૂપ અમૃતની વર્ષા થાય છે.

વિશેષ

૧. મૃદંગના શબ્દો—એ પુદ્ગલનો પર્યાય છે. તે તેના સ્વતંત્ર પરિણમનથી થાય છે, તેમાં શિલ્પીની ઈચ્છા અને હાથ તો ફક્ત નિમિત્ત માત્ર છે. તેથી તે બંનેની વચ્ચે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ સમજવો, નહિ કે કર્તા-કર્મ સંબંધ. તેવી જ રીતે દિવ્યધ્વનિ દ્વારા ભગવાનનાં ઉપદેશ-વચનો થાય છે તે પણ ભાષાવર્ગણા પુદ્ગલનું સ્વતંત્ર પરિણમન છે, તેમાં ભગવાનની ઈચ્છા પણ નિમિત્ત નથી; કારણ કે તેઓ વીતરાગ છે. ફક્ત તેમની ઉપસ્થિતિ-હયાતી જ નિમિત્ત માત્ર છે. માટે તે બંનેમાં (દિવ્યધ્વનિમાં અને ભગવાનની ઉપસ્થિતિમાં) માત્ર નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ માનવાને બદલે તેમાં કર્તા-કર્મ સંબંધ માનવો તે ભ્રમ છે.

૨. પં. દોલતરામજી કૃત દર્શનસ્તુતિમાં કહ્યું છે કે—

‘.....ભવિ ભાગન વચ જોગે વશાય,
તુમ ધુનિ હૈ સુનિ વિભ્રમ નશાય.....૩.

હે ભગવાન, ભવ્ય જીવોના ભાગ્યના નિમિત્તે આપની દિવ્યધ્વનિ છે, જે સાંભળીને વિભ્રમનો નાશ થાય છે.

કીદૃશં તચ્છાસ્ત્રં યત્તેન પ્રણીતમિત્યાહ—

૧ આપ્તોપજ્ઞમનુલ્લંઘ્યમદૃષ્ટેષ્ટવિરોધકમ્ ।

તત્ત્વોપદેશકૃત્સાર્વં શાસ્ત્રં કાપથઘટ્ટનમ્ ॥૬॥

અહીં પણ ભવ્ય જીવોનું ભાગ્ય (પુણ્યનો ઉદય) અને દિવ્યધ્વનિ એ બે વચ્ચે નિમિત્ત-નેમિત્તિક સંબંધ સમજવો.

૩. ટીકાકારે સમ્યગ્દર્શનાદિકને સ્વર્ગાદિનું સાધન કહ્યું છે. સમ્યગ્દર્શન તે તો આત્માનો પરિણામ છે. તે નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ છે, તે મોક્ષનું સાધન છે. પરંતુ ચતુર્થાદિ ગુણસ્થાનોમાં તેના સહચર તરીકે જે શુભરાગ છે તે જ સ્વર્ગાદિનું સાધન છે. જ્યાં નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ અને વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ સહચર રૂપે હોય ત્યાં નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ તો મોક્ષમાર્ગ રૂપ સંવર-નિર્જરારૂપ છે અને તેની સાથેનું વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ જે શુભરાગ રૂપ છે તે પુણ્યબંધનું કારણ છે અને તેના ફળસ્વરૂપ સ્વર્ગાદિનું કારણ (સાધન) છે; એમ અહીં સમજવું.

અહીં ભગવંતોને તે કાળે ઊભા રહેવું, બેસવું, વિહાર કરવો અને ધર્મોપદેશ આપવો તે સ્વાભાવિક જ, પ્રયત્ન વિના જ થાય છે—એમ ત્યાં કહ્યું છે અને મોહોદયપૂર્વક નહિ હોવાથી તે ક્રિયાવિશેષો ક્રિયાફળભૂત બંધનાં સાધન થતાં નથી. (જુઓ શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૪૪ અને તેની ટીકા) ૮.

તે શાસ્ત્ર કેવું છે કે જે આપ્તપુરુષ દ્વારા કહેવાયેલું હોય તે કહે છે—

સત્યાર્થ આગમનું લક્ષણ

શ્લોક ૯

અન્વયાર્થ :—જે [આપ્તોપજ્ઞમ્] આપ્તનું કહેલું હોય [અનુલ્લંઘ્યમ્] ઈન્દ્રાદિક દેવો દ્વારા અનુલંઘનીય હોય અર્થાત્ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય હોય અથવા અન્ય વાદીઓ દ્વારા જેનું ખંડન થઈ શકે તેવું ન હોય. [અદૃષ્ટેષ્ટ વિરોધકમ્] પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનાદિક પ્રમાણોથી વિરોધરહિત હોય, [તત્ત્વોપદેશકૃત્] યથાર્થ સાત તત્ત્વો યા વસ્તુસ્વરૂપનો ઉપદેશ કરવાવાળું હોય, [સાર્વ] સર્વ જીવોને હિતકારક હોય અને [કાપથઘટ્ટનમ્] મિથ્યાત્વાદિ કુમાર્ગનું નિરાકરણ કરવાવાળું હોય, તે [શાસ્ત્રમ્] સત્ શાસ્ત્ર છે.

૧. સિદ્ધસેનદિવાકરસ્ય ન્યાયાવતારેપિ નવમ એવાયં શ્લોકઃ ।

‘આત્મોપજ્ઞ’ સર્વજ્ઞસ્ય પ્રથમોક્તિઃ। અનુલ્લંઘ્યં યસ્માત્તદાત્મોપજ્ઞં તસ્માદિન્દ્રા^૧ દીનામનુલ્લંઘ્યમાદેયં। કસ્માત્ ? તદુપજ્ઞત્વેન તેષામનુલ્લંઘ્યં યતઃ। ‘અદૃષ્ટેષ્ટવિરોધકં’—દૃષ્ટં પ્રત્યક્ષં, ઇષ્ટમનુમાનાદિ, ન વિદ્યતે દૃષ્ટેષ્ટાભ્યાં વિરોધો યસ્ય। તથાવિધમપિ કુતસ્તત્સિદ્ધમિત્યાહ—‘તત્ત્વોપદેશકૃત્’ યતસ્તત્ત્વસ્ય ચ સપ્તવિધસ્ય જીવાદિવસ્તુનો યથાવસ્થિતસ્વરૂપસ્ય વા ઉપદેશકૃત્ યથાવત્પ્રતિદેશકં^૨ તત્તો દૃષ્ટેષ્ટાવિરોધકં। એવંવિધમપિ કસ્માદવગતં ? યતઃ ‘સાર્વ’ સર્વેભ્યો હિતં સાર્વમુચ્યતે તત્કથં યથાવત્તત્ત્વરૂપપ્રરૂપણમન્ત્રેણ ઘટેત। એતદપ્યસ્ય કુતો નિશ્ચિતમિત્યાહ ‘કાપથઘટ્ટનં’ યતઃ કાપથસ્ય કુત્સિતમાર્ગસ્ય મિથ્યાદર્શનાદેર્ઘટ્ટનં નિરાકારકં^૩ સર્વજ્ઞપ્રણીતં શાસ્ત્રં તતસ્તત્સાર્વમિતિ ॥૬॥

ટીકા :—(શાસ્ત્ર કેવું છે તે કહે છે)—‘આત્મોપજ્ઞ’ સર્વજ્ઞની પ્રથમ ઉક્તિરૂપ છે (અર્થાત્ સર્વ પ્રથમ આપ્ત ભગવાને કહેલું છે.)—‘અનુલ્લંઘ્યં’ તે આપ્તનું કહેલું હોવાથી ઈન્દ્રાદિ દ્વારા ઉલ્લંઘન કરી શકાય તેવું નથી, અર્થાત્ તેમના દ્વારા સ્વીકાર્ય છે. શાથી? કારણ કે તે સર્વજ્ઞનું ઉપદેશેલું હોવાથી તેમનાથી ખંડનરહિત છે,—અર્થાત્ તેઓ તેનું ઉલ્લંઘન કરી શકે તેમ નથી. ‘અદૃષ્ટેષ્ટવિરોધકં’ દૃષ્ટં એટલે પ્રત્યક્ષ અને ઇષ્ટમ્ એટલે અનુમાનાદિ-પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનાદિ પ્રમાણોથી વિરોધરહિત છે. તે તેવા જ પ્રકારનું (વિરોધરહિત) શી રીતે સિદ્ધ થાય છે? તે કહે છે—‘તત્ત્વોપદેશકૃત્’ કારણ કે સાત પ્રકારનાં તત્ત્વના—જીવાદિ વસ્તુઓના યથાસ્થિત સ્વરૂપનો ઉપદેશ કરે છે. યથાવત્ તેને ઉપદેશે છે તેથી તે પ્રત્યક્ષ, અનુમાનાદિ પ્રમાણોથી વિરોધરહિત છે. તે (શાસ્ત્ર) એવા પ્રકારનું જ છે, (તત્ત્વોનો ઉપદેશ કરનારું છે) એમ શી રીતે જાણ્યું? કારણ કે ‘સાર્વ’ સર્વને જે હિતરૂપ હોય તે સાર્વ કહેવાય છે, યથાવત્ તેના સ્વરૂપના પ્રરૂપણ સિવાય તે કેમ ઘટી શકે? તે શાસ્ત્ર તેવું જ છે. (સાર્વ છે) એમ શી રીતે નક્કી કર્યું? તે કહે છે—‘કાપથઘટ્ટનમ્’ કારણ કે તે કુમાર્ગનું (મિથ્યાદર્શનાદિનું) નિરાકરણ કરનાર (ખંડન કરનાર), સર્વજ્ઞનું કહેલું શાસ્ત્ર છે તેથી તે શાસ્ત્ર સર્વને હિતરૂપ છે.

ભાવાર્થ :—અહીં આચાર્યે સાચાં આગમનાં—શાસ્ત્રનાં છ લક્ષણો બતાવ્યાં છે. તે નીચે પ્રમાણે છે—

૧. જે આપ્તનું (સાચા દેવનું) કહેલું છે, તેમની દિવ્યધ્વનિ અનુસાર છે.

૧. તસ્માદિતરવાદિનાં ચ।

૨. પ્રતિપાદકં ચ।

૩. નિરાકરણકારણં ચ।

અથેદાનીં શ્રદ્ધાનગોચરસ્ય તપોભૂતઃ સ્વરૂપં પ્રરૂપયન્નાહ—

વિષયાશાવશાતીતો નિરામ્ભોઽપરિગ્રહઃ ।

૧જ્ઞાનધ્યાનતપોરત્નસ્તપસ્વી સ પ્રશસ્યતે ॥૧૦॥

૨. જેનું ખંડન યા ઉલ્લંઘન કોઈ કરી શકે નહિ તેવું છે. અર્થાત્ ન્યાયયુક્તિથી અકાટ્ય છે.
૩. પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રમાણાદિથી વિરોધરહિત છે.
૪. સાત તત્વાદિનું યથાવત્ પ્રરૂપણ કરે છે.
૫. સર્વ જીવોને હિતરૂપ છે.
૬. કુમાર્ગનું-મિથ્યામાર્ગનું જે ખંડન કરે છે.

પૂર્વ પૂર્વ લક્ષણ આગળ આગળના લક્ષણનું કારણ છે, અર્થાત્ તે આપ્તોપજ છે તેથી તે અનુલંઘ્ય છે, તેથી તે દૃષ્ટ (પ્રત્યક્ષ) અને ઈષ્ટ (અનુમાનાદિ)—પ્રમાણોથી વિરોધરહિત છે. તે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રમાણાદિથી વિરોધરહિત છે, તેથી તે જીવાદિ સાત તત્ત્વોનાં સ્વરૂપનું યથાવત્ નિરૂપણ કરે છે. યથાવત્ તત્ત્વોનું નિરૂપણ કરતું હોવાથી તે સાર્વ-સર્વને હિતરૂપ છે અને સર્વને હિતરૂપ હોવાથી તે મિથ્યા માર્ગનું ખંડન કરનારું છે.

જૈન આગમની ઉત્કૃષ્ટતાને જે જીવ યથાર્થપણે ઓળખે તે પોતાના શુદ્ધ આત્માની સન્મુખ થઈ સમ્યગ્દૃષ્ટિ થાય અને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ રહે નહિ. એ આ શ્લોકનો આશય છે. ૯.

હવે શ્રદ્ધાના વિષયભૂત તપોભૂતનું (ગુરુ)નું સ્વરૂપ પ્રરૂપી કહે છે—

**સત્યાર્થ ગુરુનું લક્ષણ
શ્લોક ૧૦**

અન્વયાર્થ :—[યઃ] જે [વિષયાશાવશાતીતઃ] પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોની ઈચ્છાની પરાધીનતાથી રહિત છે, [નિરામ્ભઃ] આરંભ રહિત છે, [અપરિગ્રહઃ] પરિગ્રહરહિત છે અને [જ્ઞાનધ્યાનતપોરત્નઃ] જ્ઞાન, ધ્યાન તથા તપરૂપી રત્નોથી સહિત છે, [સઃ] તે [તપસ્વી] તપસ્વી (સાચા ગુરુ) [પ્રશસ્યતે] કહેવાય છે.

૧. 'જ્ઞાનધ્યાનતપોરત્ન ઇત્યપિ' પ્રસિદ્ધઃ ।

વિષયેષુ સ્વગ્વનિતાદિષ્વાશા આકાંક્ષા તસ્યા વશમધીનતા। તદતીતો વિષયાકાંક્ષારહિતઃ। ‘નિરાસમ્ભઃ’ પરિત્યક્તકૃષ્યાદિવ્યાપારઃ। ‘અપરિગ્રહો’ બાહ્યાભ્યન્તર-પરિગ્રહરહિતઃ। ‘જ્ઞાનધ્યાનતપોરત્નઃ’ જ્ઞાનધ્યાનતપાંસ્યેવ રત્નાનિ યસ્ય એતદ્ગુણવિશિષ્ટો યઃ સ તપસ્વી ગુરુઃ ‘પ્રશસ્યતે’ શ્લાઘ્યતે॥૧૦॥

ટીકા :—‘વિષયાશાવશાતીતઃ’ સ્પર્શનાદિ ઈન્દ્રિયોના વિષયભૂત માળા, સ્ત્રી આદિ વિષયોની આકાંક્ષા (આશા)ના વશથી (અધીનતાથી) જે રહિત છે અર્થાત્ વિષયોની આકાંક્ષાથી જે રહિત છે, ‘નિરાસમ્ભઃ’ જેણે ખેતી આદિ વ્યાપારનો ત્યાગ કર્યો છે, અર્થાત્ ખેતી આદિ વ્યાપારથી જે રહિત છે, ‘અપરિગ્રહઃ’ જે બાહ્ય અને આભ્યંતર પરિગ્રહથી રહિત છે, ‘જ્ઞાનધ્યાનતપોરત્નઃ’ જ્ઞાન, ધ્યાન અને તપરૂપી રત્નો જેને છે એવા અર્થાત્ જ્ઞાન, ધ્યાન અને તપરૂપી ગુણોથી જે વિશિષ્ટ છે એવા તપસ્વી ગુરુ ‘પ્રશસ્યતે’ પ્રશંસનીય છે.

ભાવાર્થ :—જે સંસારના કારણભૂત પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોની આશાની પરાધીનતા અને વ્યાપારાદિ અને બાહ્યાભ્યંતર^૧ પરિગ્રહો તેનાથી રહિત છે, અને આત્મકલ્યાણના કારણભૂત જે જ્ઞાન, ધ્યાન અને તપ છે તેમાં લવલીન છે અર્થાત્ જ્ઞાન, ધ્યાન અને તપ એ ત્રણે રત્નોથી રહિત છે તે સત્યાર્થ ગુરુ કહેવાય છે. તેવા ગુરુ જ પ્રશંસાપાત્ર છે.

વિશેષ

આ શ્લોકમાં આચાર્યે તેના પૂર્વાર્ધમાં જેનો અભાવ છે તેનું કથન કર્યું છે, અર્થાત્ સાચા ગુરુમાં પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયની ઈચ્છાઓ, આરંભ અને પરિગ્રહ—એ ત્રણનો અભાવ દર્શાવ્યો છે અને તેના ઉત્તરાર્ધમાં જેનો સદ્ભાવ છે તેનું કથન કર્યું છે, અર્થાત્ સાચા ગુરુમાં જ્ઞાન, ધ્યાન અને તપ—એ ત્રણનો સદ્ભાવ દર્શાવ્યો છે.

જે ઈચ્છાઓ, આરંભ અને પરિગ્રહનો અભાવ કરી, જ્ઞાન, ધ્યાન અને તપમાં લવલીન રહે છે તે જ ‘સત્યાર્થ ગુરુ’ના નામને પાત્ર છે.

અજ્ઞાની જીવો ગુરુના જે ગુણોને વિચારે છે તેમાં કોઈ જીવાશ્રિત છે તથા કોઈ

૧. અંતરંગ પરિગ્રહ : મિથ્યાત્વ, ત્રણ વેદ—સ્ત્રી-પુરુષ-નપુંસક ભાવ, રતિ, અરતિ, હાસ્ય, શોક, ભય, જુગુપ્સા, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ.

બાહ્ય પરિગ્રહ : ક્ષેત્ર, વાસ્તુ, હિરણ્ય (સુવર્ણ), ચાંદી, ધન, ધાન્ય, દાસી, દાસ, કુપ્ય (વસ્ત્ર) અને ભાંડ (વાસણ).

इदानीमुक्तलक्षणदेवागमगुरुविषयस्य सम्यग्दर्शनस्य निःशंकितत्वगुणस्वरूपं
प्ररूपयन्नाह—

इदमेवेदृशमेव तत्त्वं नान्यन्न चान्यथा ।

इत्यकम्पायसाम्भोवत्सन्मार्गेऽसंशया रुचिः ॥११॥

‘રુચિઃ’ સમ્યગ્દર્શનં । ‘અસંજ્ઞયા’ નિઃશંકિતત્ત્વધર્મોપેતા । કિંવિશિષ્ટા સતિ ? ‘અકમ્પા’ નિશ્ચલા । કિંવત્ ? ‘આયસામ્ભોવત્’ અયસિ ભવમાયસં તદ્દ તદમ્બશ્ચ પાનીયં

પુદ્ગલાશ્રિત છે, તેની વિશેષતા નહિ જાણવાથી અસમાન જાતીય મુનિ-પર્યાયમાં એકત્વબુદ્ધિથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ જ રહે છે. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતારૂપ મોક્ષમાર્ગ એ જ મુનિનું સાચું લક્ષણ છે. તેને તે ઓળખતો નથી. જો એની ઓળખાણ થાય તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ રહે જ નહિ.^૧

આ પ્રમાણે ગુરુનું સ્વરૂપ જાણી આત્મસન્મુખ થઈ, જીવ સત્યાર્થ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે—એ આ શ્લોકનો આશય છે. ૧૦.

હવે ઉક્ત લક્ષણવાળા દેવ, આગમ અને ગુરુ જેનો વિષય છે એવા સમ્યગ્દર્શનના નિઃશંકિતત્ત્વ ગુણના સ્વરૂપનું પ્રરૂપણ કરતાં કહે છે—

૧. નિઃશંકિતત્ત્વ અંગ (ગુણ)નું લક્ષણ

શ્લોક ૧૧

અન્વયાર્થ :—[इदम् एव तत्त्वम्] આ આપ્ત-આગમ-તપસ્વી સ્વરૂપ તત્ત્વ [इदृशम् एव] આ પ્રકારે જ છે [न अन्यत्] અન્ય, (તેનાથી બીજું) નથી, [च] અને [न अन्यथा] અન્ય પ્રકારે નથી. [इति] એ રીતે [सन्मार्गे] આપ્ત-આગમ અને ગુરુના પ્રવાહરૂપ સન્માર્ગમાં [आयसाम्भोवत्] લોખંડના (લોખંડની તલવારના) પાણી (તીવ્ર ધાર) સમાન [अकंपा] નિશ્ચલ (અટલ) [रुचिः] રુચિ (શ્રદ્ધાન) તે [असंशया] નિઃશંકિતત્ત્વગુણ છે.

ટીકા :—‘આયસામ્ભોવત્’ જેવી રીતે તલવારાદિ પર ચઢાવેલું લોહાનું પાણી અકંપ—નિશ્ચલ છે તેવી જ રીતે ‘સન્માર્ગે’ સંસારસમુદ્રને પાર ઉતરવા માટે સત્પુરુષો દ્વારા

૧. જુઓ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, અધિકાર સાતમો, પૃષ્ઠ ૨૨૮.

તદિવ તદ્વત્ યદ્ગાદિગતપાનીયવદિત્યર્થઃ ક્વ^૧ સાકમ્પેત્યાહ—‘સન્માર્ગે’ સંસારસમુદ્રોત્તરણાર્થ સદ્ધિર્મૃગ્યતે અન્વેષ્યત ઇતિ સન્માર્ગ આપ્તાગમગુરુપ્રવાહસ્તસ્મિન્કેનોલ્લેખેનેત્યાહ— ‘ઇદમેવાપ્તાગમતપસ્વિલક્ષણઃ તત્ત્વં। ‘ઇદૃશમેવ’ ઉક્તપ્રકારેણૈવ લક્ષણેન લક્ષિતં। ‘નાન્યત્’ એતસ્માદ્ધિન્નં ન। ‘ન ચાન્યથા’ ઉક્તલક્ષણાદન્યથા પરપરિકલ્પિતલક્ષણેન લક્ષિતં, ‘ન ચ’ નૈવ તદ્ઘટતે ઇત્યેવમુલ્લેખેન ॥૧૧॥

જેની ખોજ કરવામાં આવે છે—જેનું અન્વેષણ કરવામાં આવે છે એવા સન્માર્ગમાં-આપ્ત-આગમ ગુરુના પ્રવાહરૂપ સન્માર્ગમાં—‘ઇદમેવેત્યાદિ’ આ આપ્ત-આગમ-તપસ્વી સ્વરૂપ તત્ત્વ લક્ષણથી લક્ષિત છે. ‘ન અન્યત્’ એનાથી બીજું (જુદું) નથી. ‘ન ચ અન્યથા’ કહેલા લક્ષણથી અન્યથા—બીજાઓએ કલ્પેલા લક્ષણથી લક્ષિત હોવું—બિલકુલ ઘટતું નથી એવા પ્રકારથી ‘અકમ્પા’ જે નિશ્ચલ ‘રુચિ’ સમ્યગ્દર્શન છે તે ‘અસંશયા’ સમ્યગ્દર્શનનું નિઃશંકિતત્વગુણ અથવા નિઃશંકિત્વ અંગ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :—તે તત્ત્વ આ જ છે, અન્ય નથી અને અન્ય પ્રકારે પણ નથી. તેવું તલવારનાં પાણીની (તીક્ષ્ણ ધારની) જેમ નિશ્ચલ—સંશય રહિત શ્રદ્ધાને તે પરમાર્થ સમ્યગ્દર્શનનું પ્રથમ નિઃશંકિત અંગ છે.

વિશેષ

તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં ‘તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનેસમ્યગ્દર્શનમ્’ અર્થાત્ તત્ત્વાર્થના શ્રદ્ધાને સમ્યગ્દર્શન કહ્યું છે. અહીં ટીકાકારે દેવ, આગમ અને ગુરુ—એ ત્રણેના પરમાર્થસ્વરૂપ તત્ત્વના શ્રદ્ધાને સમ્યક્ત્વ કહ્યું તે બંને એક જ છે; કારણ કે—

“.....અર્હતાદિકના શ્રદ્ધાને થયા વિના તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાને સમ્યક્ત્વ કદી પણ હોય નહિ, માટે અર્હતાદિકના શ્રદ્ધાને અન્વયરૂપ કારણ જાણી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરી એ શ્રદ્ધાને સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે.....જેને સાચા અર્હતાદિકના સ્વરૂપનું શ્રદ્ધાને હોય તેને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાને અવશ્ય હોય જ, કારણ કે અર્હતાદિકના સ્વરૂપને ઓળખતાં જીવ-અજીવ-આસ્રવાદિની ઓળખાણ થાય છે. એ પ્રમાણે તેને પરસ્પર અવિનાભાવ જાણી કોઈ ઠેકાણે અર્હતાદિકના શ્રદ્ધાને સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે.”^૨

મૂળ શ્લોકમાં ‘તત્ત્વ’ છે તેનો અર્થ ટીકામાં ‘આપ્તાગમતપસ્વિ લક્ષણં તત્ત્વં’ કરેલ

૧. ક્વ સા અકમ્પેત્યાહ ઘ૦ ।

૨. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક ગુજરાતી આવૃત્તિ પૃષ્ઠ ૩૩૦.

છે. તેમાં છ દ્રવ્ય, સાત તત્ત્વ અને નવ પદાર્થનો સમાવેશ થઈ જાય છે. એમ શ્લોક ૪માં કહ્યું છે, તે અહીં પણ લાગુ પડે છે—એમ સમજવું.

‘તત્ત્વ’ શબ્દ એકવચનમાં છે અને આપ્ત-આગમ-તપસ્વી એ ત્રણ હોવાથી બહુવચન છે. વળી છ દ્રવ્ય, સાત તત્ત્વ અને નવ પદાર્થ એ પણ બહુવચન છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે જીવ પોતાના ત્રિકાળી જ્ઞાયકસ્વરૂપ જીવતત્ત્વની સન્મુખ થાય છે, ત્યારે જ પરમાર્થ સમ્યગ્દર્શન થાય છે અને ત્યારે જ આપ્ત-આગમ-તપસ્વીની અને છ દ્રવ્ય, સાત તત્ત્વ અને નવ પદાર્થની સાચી શ્રદ્ધા કહેવાય છે; તેથી ‘તત્ત્વ’ શબ્દ અહીં શાસ્ત્રકાર આચાર્યદેવે એકવચનમાં વાપરેલ છે.

શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્રના શ્લોકમાં તત્ત્વાર્થના જીવ, અજીવ, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ—એમ સાત નામો આપીને બહુવચનને બદલે એકવચન ‘તત્ત્વ’ લખેલ છે. ત્યાં પણ નિજ ત્રિકાળી જીવ તત્ત્વની સન્મુખ થતાં સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે એમ બતાવવા એકવચન વાપર્યું છે, તેમ અહીં તે જ આશય બતાવવા ‘તત્ત્વ’ એકવચનમાં વાપર્યું છે.

શ્રી પ્રવચનસારમાં કહ્યું છે કે—

જો જાણદિ અરહંતં દબ્ધત્તગુણત્તપ્પ્રયત્તેહિં ।

સો જાણદિ અપ્પાણં મોહો ખલુ જાદિ તસ્સ લયં ॥૮૦॥

જે અર્હંતને દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ અને પર્યાયત્વ વડે જાણે છે; તે આત્માને જાણે છે અને તેનો મોહ નાશ પામે છે.

“.....અર્હંતાદિકનું સ્વરૂપ તો આત્માશ્રિત ભાવો વડે તત્ત્વશ્રદ્ધાન થતાં જ જણાય છે. માટે જેને અર્હંતાદિકનું સાચું શ્રદ્ધાન હોય તેને તત્ત્વશ્રદ્ધાન અવશ્ય હોય જ એવો નિયમ જાણવો.....” ૨.

“.....તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનમાં અર્હંતદેવાદિકનું શ્રદ્ધાન પણ ગર્ભિત હોય છે. અથવા જે નિમિત્તથી તેને તત્ત્વશ્રદ્ધાન થાય છે તે જ નિમિત્તથી અર્હંતદેવાદિકનું પણ શ્રદ્ધાન થાય છે. માટે સમ્યગ્દર્શનમાં દેવાદિકના શ્રદ્ધાનનો પણ નિયમ છે.....” ૩.

“.....સાચી દૃષ્ટિ વડે કોઈ એક લક્ષણ ગ્રહણ કરતાં અન્ય લક્ષણોનું ગ્રહણ થાય છે, તોપણ મુખ્ય પ્રયોજન જુદું જુદું વિચારી અન્ય અન્ય પ્રકારથી એ લક્ષણો કહ્યાં છે. જ્યાં તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન લક્ષણ કહ્યું છે ત્યાં તો આ પ્રયોજન છે કે—જો એ તત્ત્વોને ઓળખે

તો વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપનું વા હિત-અહિતનું શ્રદ્ધાન કરી મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવર્તે.....જ્યાં દેવ-ગુરુ-ધર્મના શ્રદ્ધાનરૂપ લક્ષણ કહ્યું છે ત્યાં બાહ્ય સાધનની પ્રધાનતા કહી છે, કારણ કે અહિંતદેવાદિકનું શ્રદ્ધાન સાચા તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનનું કારણ છે.....એ બાહ્ય કારણની પ્રધાનતાથી કુદેવાદિકનું શ્રદ્ધાન ઊડાવી, સુદેવાદિકનું શ્રદ્ધાન કરાવવા અર્થે દેવ-ગુરુ-ધર્મના શ્રદ્ધાનને મુખ્ય લક્ષણ કહ્યું છે. એ પ્રમાણે જુદાં જુદાં પ્રયોજનની મુખ્યતા વડે જુદાં જુદાં લક્ષણો કહ્યાં છે.” ૪.

સમ્યગ્દષ્ટિ નિઃશંક હોય છે અર્થાત્ સાત ભયથી રહિત હોય છે, કારણ કે તે આત્મતત્ત્વને સ્વાનુભવગોચર કરી આત્માને આત્માપણે અને દ્રવ્યકર્મ-નોકર્મને પૌદ્ગલિક પરભાવરૂપ તથા ભાવકર્મને આસ્રવરૂપ જાણે છે. પરદ્રવ્યોથી આ જીવને લાભ—હાનિ કે સુખ-દુઃખ માનતો નથી. વળી તે એ વાતમાં નિઃશંક હોય છે કે કોઈ કોઈને મારતું નથી કે જીવાડતું નથી અને કોઈ કોઈને સુખી કરતું નથી કે દુઃખી કરતું નથી. અર્થાત્ એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કાંઈ કરતું નથી; વળી તે દેહપણે માને છે કે શરીર પુત્રાદિ સંયોગી પદાર્થોનો અવશ્ય વિયોગ થાય છે. કોઈ પર પદાર્થ ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ નથી તેમ જ તે સુખ-દુઃખનું કારણ પણ નથી. માત્ર ભાવકર્મરૂપ આસ્રવભાવ છે તે દુઃખ છે. તેનો અભાવ કરવાનો પ્રયત્ન તેને નિરંતર ચાલુ હોય છે. એક સમયમાં પરિપૂર્ણ નિત્ય જ્ઞાયકતત્ત્વના દેહ આશ્રયરૂપ આવી નિઃશંક માન્યતા વર્તતી હોય તેને ૧-આલોકનો, ૨-પરલોકનો, ૩-મરણનો, ૪-વેદનાનો, ૫-અરક્ષાનો, ૬-અગુપ્તિનો અને ૭-અકસ્માતનો—એમ સાત પ્રકારનો ભય કેમ હોઈ શકે?—ન જ હોય.^૧

(૧) “આ ભવમાં જીવનપર્યંત અનુકૂળ સામગ્રી રહેશે કે નહિ? એવી ચિંતા રહે તે આ લોકનો ભય છે. “પરભવમાં મારું શું થશે?” એવી ચિંતા રહે તે પરલોકનો ભય છે. જ્ઞાની જાણે છે કે—આ ચૈતન્ય જ મારો એક, નિત્ય લોક છે કે જે સર્વ કાળે પ્રગટ છે. આ સિવાયનો બીજો કોઈ લોક મારો નથી. આ મારો ચૈતન્યસ્વરૂપ લોક તો કોઈથી બગાડ્યો બગાડતો નથી. આવું જાણતા જ્ઞાનીને આ લોકનો કે પરલોકનો ભય ક્યાંથી હોય? કદી ન હોય. તે તો પોતાને સ્વાભાવિક જ્ઞાનરૂપ જ અનુભવે છે.

૧. સમ્યક્ત્વંત જીવો નિઃશંકિત, તેથી છે નિર્ભય અને છે સપ્તભયપ્રવિમુક્ત જેથી, તેથી તે નિઃશંક છે. (શ્રી સમયસાર ગાથા ૨૨૮)

“સુખ-દુઃખને ભોગવવું તે વેદના છે. જ્ઞાનીને પોતાના એક જ્ઞાનમાત્ર સ્વરૂપનો જ ભોગવટો છે. તે પુદ્ગલથી થયેલી વેદનાને વેદના જ જાણતો નથી. માટે જ્ઞાનીને વેદના ભય નથી. તે તો સદા નિર્ભય વર્તતો થકો જ્ઞાનને અનુભવે છે.

“સત્તાસ્વરૂપ વસ્તુનો કદી નાશ થતો નથી. જ્ઞાન (આત્મા) પણ પોતે સત્તાસ્વરૂપ વસ્તુ છે, તેથી તે એવું નથી કે જેની બીજાઓ વડે રક્ષા કરવામાં આવે તો રહે, નહિ તો નષ્ટ થઈ જાય. જ્ઞાની આમ જાણતો હોવાથી તેને અરક્ષાનો ભય નથી.

“ગુપ્તિ એટલે જેમાં કોઈ ચોર વગેરે પ્રવેશ ન કરી શકે એવો કિલ્લો, ભોંયરું વગેરે; તેમાં પ્રાણી નિર્ભયપણે વસી શકે છે. એવો ગુપ્ત પ્રદેશ ન હોય પણ ખુલ્લો પ્રદેશ હોય, તો તેમાં રહેનાર પ્રાણીને અગુપ્તપણાને લીધે ભય રહે છે. જ્ઞાની જાણે છે કે—વસ્તુના નિજ સ્વરૂપમાં કોઈ બીજું પ્રવેશ કરી શકતું નથી, માટે વસ્તુનું સ્વરૂપ જ વસ્તુની પરમ ગુપ્તિ અર્થાત્ અભેદ કિલ્લો છે. પુરુષનું અર્થાત્ આત્માનું સ્વરૂપ જ્ઞાન છે; તે જ્ઞાનસ્વરૂપમાં રહેલો આત્મા ગુપ્ત છે, કારણ કે જ્ઞાનસ્વરૂપમાં બીજું કોઈ પ્રવેશી શકતું નથી. આવું જાણતા જ્ઞાનીને અગુપ્તિપણાનો ભય ક્યાંથી હોય?

“ઈન્દ્રિયાદિ પ્રાણો નાશ પામે તેને લોકો મરણ કહે છે, પરંતુ આત્માને પરમાર્થે ઈન્દ્રિયાદિ પ્રાણ નથી, તેને તો જ્ઞાન પ્રાણ છે. જ્ઞાન અવિનાશી છે—તેનો નાશ થતો નથી; તેથી આત્માને મરણ નથી. જ્ઞાની આમ જાણતો હોવાથી તેને મરણનો ભય નથી.

“કોઈ અણધાર્યું અનિષ્ટ એકાએક ઉત્પન્ન થશે તો? એવો ભય રહે તે આકસ્મિક ભય છે. જ્ઞાની જાણે છે કે—આત્માનું જ્ઞાન પોતાથી જ સિદ્ધ, અનાદિ, અનંત, અચળ, એક છે. તેમાં બીજું કાંઈ ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી; માટે તેમાં અણધાર્યું કાંઈ પણ ક્યાંથી થાય? અર્થાત્ અકસ્માત્ ક્યાંથી બને? આવું જાણતા જ્ઞાનીને અકસ્માતનો ભય ક્યાંથી હોય? ન જ હોય.”^૧

વળી જ્ઞાની જાણે છે કે—

“જે જીવને જે દેશમાં, જે કાળમાં, જે વિધાનથી જન્મ-મરણ ઉપલક્ષણથી દુઃખ-સુખ-રોગ-દરિદ્રતા આદિ થવું સર્વજ્ઞદેવે જાણ્યું છે, તે એ જ પ્રમાણે નિયમથી થવાનું છે અને તે જ પ્રમાણે થવા યોગ્ય છે તે પ્રમાણે તે પ્રાણીને તે જ દેશમાં, તે જ કાળમાં,

૧. સમયસાર ગુજરાતી આવૃત્તિ—કળશ ૧૫૫ થી ૧૬૦નો ભાવાર્થ. વધુ વિસ્તાર માટે જુઓ ‘શ્રી પંચાધ્યાયી’ ઉત્તરાર્ધ ગાથા ૫૦૬ થી ૫૪૬.

इदानीं निष्कांक्षितत्वगुणं सम्यग्दर्शने दर्शयन्नाह—

कर्मपरवशे सान्ते दुःखैरन्तरितोदये ।

पापबीजे सुखेऽनास्था श्रद्धानाकाङ्क्षणा स्मृता ॥१२॥

‘अनाकांक्षणा स्मृता’ निष्कांक्षितत्वं निश्चितं। कासौ? ‘श्रद्धा’। कथंभूता? ‘अनास्था’ न विद्यते आस्था शाश्वतबुद्धिर्यस्यां। अथवा न आस्था अनास्था। तस्यां तया वा श्रद्धा अनास्थाश्रद्धा सा ^१चाप्यनाकांक्षणेति स्मृता। क्व अनास्थाऽरुचिः?

ते જ વિધાનથી-નિયમથી થાય છે. તેને ઈન્દ્ર કે જિનેન્દ્ર—તીર્થકરદેવ કોઈ પણ અટકાવી શકતા નથી.”^૨

અહીં નિઃશંકિત્વાદિને ‘ગુણ’ કહ્યા છે. તેને ત્રિકાળી ગુણ ન સમજવો, પણ પર્યાયમાં તે પ્રકારની શુદ્ધતાનો લાભ સમજવો, તેને ‘અંગ—આચાર—લક્ષણ’ વગેરે નામો પણ આપવામાં આવે છે. ૧૧.

હવે સમ્યગ્દર્શનના નિઃકાંક્ષિતગુણને દર્શાવીને કહે છે—

૨. નિઃકાંક્ષિતગુણનું લક્ષણ

શ્લોક ૧૨

અન્વયાર્થ :—[કર્મપરવશે] જે કર્મોને આધીન છે એવા [સાન્તે] જે નશ્વર-અન્ત સહિત છે એવા, [દુઃખૈઃ અન્તરિતોદયે] જેના ઉદયમાં (ઉદ્ભવમાં) આંતરું પડે છે એવા અને [પાપબીજે] જે પાપના બીજરૂપ છે—કારણરૂપ છે એવા, [સુખે] ઈન્દ્રિયસંબંધી સુખમાં [અનાસ્થા શ્રદ્ધા] અનાસ્થા સહિતની શ્રદ્ધા (ઈન્દ્રિયસુખ પ્રત્યે ઉપેક્ષાપૂર્વકની શ્રદ્ધા) તે, [અનાકાંક્ષણા] નિઃકાંક્ષિત અંગ [સ્મૃતા] કહેવાય છે.

ટીકા :—‘અનાકાંક્ષણા સ્મૃતા’ તે નક્કી નિઃકાંક્ષિતપણું ગણવામાં આવ્યું છે. શું તે ‘શ્રદ્ધા’ શ્રદ્ધા. કેવી (શ્રદ્ધા)? ‘અનાસ્થા’ જેમાં આસ્થા અર્થાત્ શાશ્વત બુદ્ધિ ન હોવી તે અનાસ્થા, અથવા આસ્થા નહિ તે અનાસ્થા, અનાસ્થાની અથવા અનાસ્થા સહિતની શ્રદ્ધા તે અનાસ્થા શ્રદ્ધા છે અને તે નિઃકાંક્ષિત અંગ કહેવાય છે. શામાં અનાસ્થા અર્થાત્

૧. સા ચાનાકાઙ્કણોતિ ઘ૦ ।

૨. સ્વામીકાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા ગાથા ૩૨૧-૩૨૨.

‘સુખે’ વૈષયિકે। કથંભૂતે? ‘કર્મપરવશે’ કર્માયત્તે। તથા ‘સાન્તે’ અન્તેન વિનાશેન સહ વર્તમાને। તથા ‘દુઃઘૈરન્તરિતોદયે’ દુઃઘૈર્માનસશારીરૈરન્તરિત ઉદયઃ પ્રાદુર્ભાવો યસ્ય। તથા ‘પાપવીજે’ પાપોત્પત્તિકારણે ॥૧૨॥

અરુચિ? ‘સુખે’ ઈન્દ્રિય-વિષય સંબંધી સુખમાં. કેવા (સુખમાં)? ‘કર્મપરવશે’ જે કર્માધીન છે એવા તથા ‘સાન્તે’ જે અંત-વિનાશ સહિત છે એવા તથા ‘દુઃઘૈરન્તરિતોદયે’ જેના ઉદયમાં વચ્ચે વચ્ચે માનસિક અને શારીરિક દુઃખો આવે છે એવા તથા ‘પાપવીજે’ જે પાપની ઉત્પત્તિનું કારણ છે એવા (સુખમાં).

ભાવાર્થ :—ઈન્દ્રિયજનિત સુખ (સાંસારિક સુખ) કર્મને આધીન છે, અંતસહિત (નાશવંત) છે, માનસિક અને શારીરિક દુઃખોથી (અર્થાત્ આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિથી) ખલેલ પામે છે અને પાપનું મૂળ છે, (પાપબંધનું કારણ છે). તેવા સુખમાં ખરેખર (સાચું) સુખ છે, એવી આસ્થાપૂર્વક શ્રદ્ધા ન કરવી તે નિઃકાંક્ષિત અંગ છે.

ઈન્દ્રિયજનિત સુખ કર્મના ઉદયને આધીન છે, કારણ કે ઈન્દ્રિયસુખનાં સાધનો શાતાવેદનીય કર્મના ઉદય નિમિત્તે પ્રાપ્ત થાય છે. તે વિષય-સાધનો ઈન્દ્રધનુષવત્ વીજળીના ચમકારા જેમ ક્ષણભંગુર છે. અશાતા વેદનીય કર્મના ઉદય નિમિત્તે તેનો અલ્પકાળમાં અંત આવે છે, માટે તે અંતસહિત છે.

ઈન્દ્રિયસુખ અખંડ ધારાપ્રવાહરૂપ હોતું નથી. તેથી વારંવાર અનેક દુઃખના ઉદય સહિત હોય છે. કોઈ વખત રોગ થાય, તો કદી સ્ત્રી-પુત્રાદિનો વિયોગ થાય, કદી ધનની હાનિ થાય, તો કદી અનિષ્ટ વસ્તુઓનો સંયોગ થાય. એમ તે અનેક દુઃખોથી અંતરિત હોય છે.

વળી ઈન્દ્રિયસુખમાં એકતાબુદ્ધિ હોવાથી અજ્ઞાની જીવો પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ભૂલી પાપારંભમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેથી તેને પાપનો બંધ થાય છે. આથી ઈન્દ્રિયસુખ પાપનું બીજ છે.

આવા પરાધીન, અંતસહિત અને દુઃખરૂપ ઈન્દ્રિયસુખમાં સમ્યગ્દેષ્ટિને વાસ્તવિક સુખ ભાસતું નથી, તેથી તેને તે સાચું સુખ છે એવી આસ્થારૂપ શ્રદ્ધા કેવી રીતે હોય? અને શ્રદ્ધા વિના તેની વાંછા (આકાંક્ષા) પણ કેમ હોય? ઈન્દ્રિયસુખ ભોગવવાના કાળે પણ આકુળતા જ હોય છે, તેથી તે સુખ નથી પણ દુઃખ જ છે.

શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૭૬માં કહ્યું છે કે—

“જે ઈન્દ્રિયોથી પ્રાપ્ત થાય છે તે સુખ પરના સંબંધવાળું, બાધાસહિત, વિચ્છિન્ન, બંધનું કારણ અને વિષમ છે, તે રીતે તે દુઃખ જ છે.”^૧

નિઃકાંક્ષિત અંગ વિષે શ્રી સમયસાર ગાથા ૨૩૦માં કહ્યું છે કે—

“જે ચેતયિતા કર્મોનાં ફળ પ્રત્યે તથા સર્વધર્મો પ્રત્યે કાંક્ષા (વાંછા) કરતો નથી, તે નિષ્કાંક્ષ સમ્યગ્દેષ્ટિ જાણવો.”^૨

જેને આત્માના સ્વાભાવિક સુખની શ્રદ્ધા હોય છે તે સમ્યગ્દેષ્ટિ હોય છે. કેવળજ્ઞાનીઓ આત્મિક અનંતસુખને અનુભવે છે. તેવા અનંતસુખને જ જાણે છે, ઉપાદેયરૂપે શ્રદ્ધે છે અને પોતાના આત્મિક સુખને અનુભવે છે, તે ભવ્ય જીવો સમ્યગ્દેષ્ટિ છે. જે જીવોને વાસ્તવિક સુખામૃતનો અનુભવ હોય તેને પરદ્રવ્યોની અને પરદ્રવ્યોના આશ્રયે થતાં ઈન્દ્રિયસુખની કે અન્ય ધર્મોની આકાંક્ષા કેમ હોઈ શકે? કદી ન હોય.

તેઓ પોતપોતાના ગુણસ્થાન અનુસાર, જો કે હેયબુદ્ધિએ વિષયસુખને અનુભવે છે, તોપણ નિજ શુદ્ધાત્માભાવનાથી ઉત્પન્ન અતીન્દ્રિય સુખને જ ઉપાદેય માને છે અને તેથી તેમને શ્રદ્ધામાં સાંસારિક સુખની જરાપણ આકાંક્ષા નથી. તેથી સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવોને નિઃકાંક્ષિત ગુણ હોય છે.^૩

વિશેષ

“જે કોઈ જ્ઞાની, શુદ્ધાત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન થયેલા પરમાનંદ સુખમાં તૃપ્ત થઈ, પંચેન્દ્રિયના વિષયસુખના કારણભૂત કર્મફળોમાં તેમ જ સર્વ વસ્તુઓના ધર્મોમાં અથવા આ લોક-પરલોકની ઈચ્છાઓ સંબંધી, અન્ય આગમમાં કહેલા સમસ્ત કુધર્મોમાં ઈચ્છા કરતો નથી, તે સમ્યગ્દેષ્ટિ સાંસારિક સુખમાં નિઃકાંક્ષિત જાણવો.”^૪ ૧૨.

૧. પરચુક્ત, બાધાસહિત, ખંડિત, બંધકારણ, વિષમ છે;
જે ઈન્દ્રિયોથી લબ્ધ તે સુખ એ રીતે દુઃખ જ ખરે. (શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૭૬.)
૨. જે કર્મફળ ને સર્વ ધર્મ તણી ન કાંક્ષા રાખતો,
ચિન્મૂર્તિ તે કાંક્ષારહિત સમકિતદેષ્ટિ જાણવો. (શ્રી સમયસાર ગાથા ૨૩૦.)
૩. જુઓ શ્રી પંચાસ્તિકાય ગાથા ૧૬૩ની શ્રી જયસેનાચાર્ય કૃત ટીકા.
૪. શ્રી સમયસાર ગાથા ૨૩૦ની શ્રી જયસેનાચાર્ય કૃત સંસ્કૃત ટીકા.

સમ્પ્રતિ નિર્વિચિકિત્સાગુણં સમ્યગ્દર્શનસ્ય પ્રરૂપયન્નાહ—

**સ્વભાવતોઽશુચૌ કાયે રત્નત્રયપવિત્રિતે ।
નિર્જુગ્પ્સા ગુણપ્રીતિર્મતા નિર્વિચિકિત્સતા ॥૧૩॥**

‘નિર્વિચિકિત્સતા મતા’ અભ્યુપગતા । કાસૌ ? ‘નિર્જુગ્પ્સા’ વિચિકિત્સાભાવઃ । ક્વ ? કાયે । કિંવિશિષ્ટે ? ‘સ્વભાવતોઽશુચૌ’ સ્વરૂપેણાપવિત્રિતે । ઇત્થંભૂતેઽપિ કાયે ‘રત્નત્રયપવિત્રિતે’ રત્નત્રયેણ પવિત્રિતે પૂજ્યતાં નીતે । કુતસ્તથાભૂતે નિર્જુગ્પ્સા ભવતીત્યાહ— ‘ગુણપ્રીતિઃ’ યતો ગુણેન રત્નત્રયાધારભૂતમુક્તિસાધકત્વલક્ષણેન પ્રીતિર્મનુષ્યશરીરમેવેદં મોક્ષસાધકં નાન્યદેવાદિશરીરમિત્યનુરાગઃ । તતસ્તત્ર નિર્જુગ્પ્સેતિ ॥૧૩॥

હવે સમ્યગ્દર્શનના નિર્વિચિકિત્સતા ગુણનું પ્રરૂપણ કરીને કહે છે—

૩. નિર્વિચિકિત્સતા ગુણનું લક્ષણ

શ્લોક ૧૩

અન્વયાર્થ :—[સ્વભાવતઃ] સ્વરૂપથી [અશુચૌ] અપવિત્ર, કિંતુ [રત્નત્રયપવિત્રિતે] સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રથી પવિત્ર [કાયે] શરીરમાં [નિર્જુગ્પ્સા] જુગ્પ્સારહિત (ગ્લાનિરહિત) [ગુણપ્રીતિઃ] (મુક્તિસાધક) ગુણોને લીધે પ્રીતિ કરવી તે [નિર્વિચિકિત્સતા] નિર્વિચિકિત્સતા અંગ કહેવાય છે.

ટીકા :—‘નિર્વિચિકિત્સતા મતા’ નિર્વિચિકિત્સતા માનવામાં આવી છે— સ્વીકારવામાં આવી છે. તે શું? ‘નિર્જુગ્પ્સા’ નિર્જુગ્પ્સા અર્થાત્ વિચિકિત્સા ન હોવી તે. ક્યાં? શરીરમાં. કેવા પ્રકારના શરીરમાં? ‘સ્વભાવતોઽશુચૌ’ સ્વરૂપથી અપવિત્ર. આવા (અપવિત્ર) શરીરને પણ, ‘રત્નત્રયપવિત્રિતે’ રત્નત્રયથી પવિત્ર બનાવવામાં આવે છે—પૂજ્ય બનાવવામાં આવે છે. એવા શરીરમાં નિર્જુગ્પ્સા (ગ્લાનિ ન હોવી) શા કારણે હોય? તે કહે છે. ‘ગુણપ્રીતિઃ’ કારણ કે રત્નત્રયના આધારભૂત અને મુક્તિના સાધકસ્વરૂપ ગુણને લીધે (તેમાં) પ્રીતિ હોય છે. મનુષ્યનું આ શરીર જ મોક્ષસાધક છે, નહિ કે અન્ય દેવાદિનું શરીર; એવો અનુરાગ (પ્રીતિ) હોય છે, તેથી તેમાં નિર્જુગ્પ્સા હોય છે અર્થાત્ તેમાં ગ્લાનિ હોતી નથી.

ભાવાર્થ : આ નિર્વિચિકિત્સા ગુણનું વર્ણન છે. વિચિકિત્સાનો અર્થ ગ્લાનિ છે.

શરીર સ્વભાવે અપવિત્ર છે. મળ-મૂત્રાદિ દુર્ગંધયુક્ત પદાર્થોનું ઘર છે. વળી તે અશુચિ, વિનાશિક અને અનેક રોગોનું રહેઠાણ છે, પણ તે કારણે તે ગ્લાનિ કે દ્વેષ કરવા યોગ્ય નથી.

સમ્યગ્દેષ્ટિ કોઈપણ પરદ્રવ્યોને ભલાં-ભૂરાં જાણતો નથી. વસ્તુ વિચારતાં કોઈ પરદ્રવ્ય તો ભલાં-ભૂરાં છે જ નહિ.^૧

પર પદાર્થોમાં 'આ સારા અને આ નરસા' એવું દ્વેત છે જ નહિ. છતાં મોહાચ્છાદિત જીવો તેમાં સારા-નરસાનું દ્વેત ઊભું કરે છે અને રુચિત વિષયમાં રાગ અને અરુચિત વિષયમાં-પદાર્થમાં દ્વેષ કરે છે.^૨

સમ્યગ્દેષ્ટિ કોઈપણ જીવનાં દુર્ગંધમય શરીરને દેખીને ગ્લાનિ કરતો નથી. ભાવલિંગી મુનિઓ નગ્ન હોય છે. તેમનાં શરીરને દુર્ગંધવાળું દેખીને કે તે શરીરની અપ્રિય (બૂરી) આકૃતિ દેખીને તે પ્રત્યે તે જરાપણ ગ્લાનિ કરતો નથી. તે શરીર તો રત્નત્રયધારી જીવોનું મુક્તિનું સહકારી કારણ છે. એમ જાણી તેને વ્યવહાર અપેક્ષાએ પવિત્ર જાણે છે અને તે પ્રત્યે ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થવા દેતો નથી. આ તેનો નિર્વિચિકિત્સા ગુણ છે.

નિશ્ચય અપેક્ષાએ પવિત્ર તો નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતા છે. જૈનમતમાં બધી સારી વાતો છે, પણ વસ્ત્રના આવરણ રહિતની જે નગ્નતા તથા જળ-સ્નાનાદિ ક્રિયાનો અભાવ-એ દૂષણ છે, એવા કુત્સિત ભાવોને વિશિષ્ટ વિવેકી જ્ઞાનવાળો સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ દૂર કરે છે. તે પણ નિર્વિચિકિત્સા ગુણ છે.^૩

“સમ્યગ્દેષ્ટિ વસ્તુના ધર્મો પ્રત્યે (અર્થાત્ ક્ષુધા, તૃષ્ણા, ઉષ્ણાદિ ભાવો પ્રત્યે તથા વિષ્ટા આદિ મલિન દ્રવ્યો પ્રત્યે) જુગુપ્સા (ગ્લાનિ) કરતો નથી. જુગુપ્સા નામની કર્મપ્રકૃતિનો ઉદય આવે છે તોપણ પોતે તેનો કર્તા થતો નથી. તેથી જુગુપ્સાકૃત બંધ તેને થતો નથી, પરંતુ પ્રકૃતિ રસ દર્દને ખરી જાય છે તેથી નિર્જરા જ થાય છે.”^૪

૧. જુઓ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, ગુજરાતી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૨૫૦.

૨. જુઓ શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૮૩ અને તેની ટીકા.

૩. જુઓ દ્રવ્યસંગ્રહ ગાથા ૪૨, પૃષ્ઠ ૧૭૦-૧૭૧ (નિર્વિચિકિત્સા ગુણનું વર્ણન)

૪. શ્રી સમયસાર ગાથા ૨૩૧નો ભાવાર્થ

સૌ કોઈ ધર્મ વિશે જુગુપ્સાભાવ જે નહિ ધારતો,
ચિન્મૂર્તિ નિર્વિચિકિત્સ સમકિતદેષ્ટિ નિશ્ચય જાણવો. ૨૩૧.

અધુના સદર્શનસ્યામૂઢદૃષ્ટિવગુણં પ્રકાશયન્નાહ—

કાપથે પથિ દુઃખાનાં કાપથસ્થેઽપ્યસમ્મતિઃ ।

અસંપૃક્તિરનુત્કીર્તિરમૂઢા

દૃષ્ટિરુચ્યતે ॥૧૪॥

અમૂઢા દૃષ્ટિરમૂઢત્વગુણવિશિષ્ટં સમ્યગ્દર્શનં । કા ? ‘અસમ્મતિઃ’ ન વિદ્યતે મનસા સમ્મતિઃ શ્રેયઃસાધનતયા સમ્મનનં યત્ર દૃષ્ટૌ । ક્વ ? ‘કાપથે’ કુત્સિતમાર્ગે મિથ્યા-દર્શનાદૌ । કથંભૂતે ? ‘પથિ’ માર્ગે । કેષાં ? ‘દુઃખાનાં’ । ન કેવલં તત્રૈવાસમ્મતિરપિ તુ

વિશેષ

શ્રી પરમાત્મપ્રકાશ અધ્યાય ૧ ગાથા ૨૯ તથા તેની ટીકામાં લખ્યું છે કે—

“હે જીવ! તું પરમાત્માને જાણ. અર્થાત્ નિત્યાનંદ વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં રહીને પોતાના આત્માનું ધ્યાન કર. શુદ્ધાત્માથી ભિન્ન દેહ—રાગાદિકોથી તને શું પ્રયોજન છે? કંઈ પ્રયોજન નથી.”

તેથી એમ સમજવું કે દેહ જોકે અશુચિ અને વિનાશિક છે, તોપણ તેના પ્રત્યે દ્વેષ—ગ્લાનિ કે જુગુપ્સા કરવી ન્યાયયુક્ત છે—એમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ માનતો જ નથી, તો પછી સાચા રત્નત્રયધારી મુનિના શરીર પ્રત્યે જુગુપ્સા તેને કેમ હોઈ શકે? ૧૩.

હવે સમ્યગ્દર્શનના અમૂઢદૃષ્ટિવ ગુણને પ્રકાશી કહે છે—

૪. અમૂઢદૃષ્ટિવ ગુણનું લક્ષણ

શ્લોક ૧૪

અન્વયાર્થ :—[દુઃખાનાં] દુઃખોના [પથિ] માર્ગરૂપ (કારણરૂપ) [કાપથે] (મિથ્યાદર્શનાદિ રૂપ) કુમાર્ગમાં [અપિ] અને [કાપથસ્થે] કુમાર્ગમાં સ્થિત જીવમાં પણ [અસમ્મતિઃ] મનથી સંમત ન હોવું, [અસંપૃક્તિ] કાયાથી સંપર્ક (સહારો) ન કરવો અને [અનુત્કીર્તિઃ] વચનથી પ્રશંસા ન કરવી, તેને [અમૂઢા દૃષ્ટિઃ] અમૂઢદૃષ્ટિવ અંગ [ઉચ્યતે] કહે છે.

ટીકા :—‘અમૂઢા દૃષ્ટિઃ’ તે અમૂઢત્વ ગુણ વિશિષ્ટ સમ્યગ્દર્શન છે. શું? ‘અસમ્મતિઃ’ જ્યાં દૃષ્ટિમાં (અભિપ્રાયમાં) મનથી સંમતિ હોતી નથી અર્થાત્ શ્રેયના સાધન તરીકે માનવાપણું હોતું નથી. ક્યાં? ‘કાપથે’ મિથ્યાદર્શનાદિરૂપ કુમાર્ગમાં. કેવા (કુમાર્ગમાં)? ‘દુઃખાનાં પથિ’ દુઃખોનાં કારણરૂપ એવા (કુમાર્ગમાં). તેમાં જ અસંમતિ

‘કાપથસ્થેડપિ’ મિથ્યાદર્શનાઘાધારેડપિ જીવે। તથા ‘અસંપૃક્તિઃ’ ન વિદ્યતે સમ્પૃક્તિઃ કાચેન નચ્છોટિકાદિના^૧ અંગુલિચાલનેન શિરોધૂનનેન વા પ્રશંસા યત્ર। ‘અનુત્કીર્તિઃ’ ન વિદ્યતે ઉત્કીર્તિરુત્કીર્તનં વાચા સંસ્તવનં યત્ર। મનોવાક્યાયૈર્મિથ્યાદર્શનાદીનાં તદ્વતાં ચાપ્રશંસાકરણમમૂઢં સમ્યગ્દર્શનમિત્યર્થઃ ॥૧૪॥

એટલું જ નહિ ‘કાપથસ્થેડપિ’ મિથ્યાદર્શનાદિના આધારભૂત જીવમાં પણ, જ્યાં ‘અસંપૃક્તિઃ’ કાચાથી સંપર્ક ન હોવો, અર્થાત્ નખ વડે, ચપટી આદિથી કે આંગળી હલાવીને કે મસ્તક ધુણાવીને પ્રશંસા ન કરવી તથા જ્યાં ‘અનુત્કીર્તિઃ’ વાણીથી કીર્તન કે સ્તવન ન હોવું (તે અમૂઢત્વ ગુણવિશિષ્ટ દેષ્ટિ છે—સમ્યગ્દર્શન છે.) મન-વચન-કાચાથી મિથ્યાદર્શનાદિની તથા તેના ઉપાસકોની પ્રશંસા ન કરવી, તે અમૂઢ સમ્યગ્દર્શન છે—એવો અર્થ છે.

ભાવાર્થ :—નરક, તિર્યચ, કુમનુષ્યાદિ ગતિનાં ઘોર દુઃખોનાં કારણભૂત મિથ્યાદર્શનાદિરૂપ કુમાર્ગને અને તેને અનુસરતી વ્યક્તિઓને મનથી સંમતિ ન દેવી, કાચાથી સહારો કે સંપર્ક ન કરવો અથવા ચપટી કે માથું હલાવી—ધુણાવી પ્રશંસા ન કરવી અને વચનથી તેમનાં ગુણ-ગાન કે સ્તવન ન કરવાં તે અમૂઢદેષ્ટિ અંગ છે.

“જે ચેતયિતા સર્વભાવોમાં અમૂઢ છે-યથાર્થ દેષ્ટિવાળો છે તે ખરેખર અમૂઢદેષ્ટિ સમ્યગ્દેષ્ટિ જાણવો.”

“સમ્યગ્દેષ્ટિ સર્વ પદાર્થોના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણે છે, તેને રાગ-દ્વેષ-મોહનો અભાવ હોવાથી તેની કોઈ પદાર્થ પર અયથાર્થ દેષ્ટિ પડતી નથી. ચારિત્રમોહના ઉદયથી ઈષ્ટાનિષ્ટ ભાવો ઊપજે તોપણ તેને ઉદયનું બળવાનપણું જાણીને તે ભાવોનો પોતે કર્તા થતો નથી.”^૨

“જે આત્મા પોતાના શુદ્ધાત્મામાં શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને આચરણરૂપ નિશ્ચયરત્નત્રય-સ્વરૂપ ભાવનાના બળથી શુભ-અશુભ કર્મજનિત પરિણામરૂપ બાહ્ય પદાર્થોમાં સર્વથા અસંમૂઢ હોય છે (અર્થાત્ કર્મોના ઉદયથી જે દુઃખરૂપ વા બાહ્ય શાતારૂપ પદાર્થોની અવસ્થાઓ થાય છે, તેમાં શોક-હર્ષ નહિ કરતાં તેના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણી તેના

૧. નચ્છોટિકાદિના પ્રશંસા ષ૦ ।

૨. સંમૂઢ નહિ જે સર્વ ભાવે,—સત્યદેષ્ટિ ધારતો,
તે મૂઢદેષ્ટિરહિત સમકિતદેષ્ટિ નિશ્ચય જાણવો. ૨૩૨.

(શ્રી સમયસાર ગાથા ૨૩૨ અને તેનો ભાવાર્થ)

અથોપગૂહનગુણં તસ્ય પ્રતિપાદયન્નાહ—

**સ્વયં શુદ્ધસ્ય માર્ગસ્ય બાલાશક્તજનાશ્રયામ્ ।
વાચ્યતાં યત્રમાર્જન્તિ તદ્વદન્ત્યુપગૂહનમ્ ॥૧૫॥**

‘તદુપગૂહનં વદન્તિ’ યત્રમાર્જન્તિ નિરાકુર્વન્તિ પ્રચ્છાદયન્તીત્યર્થઃ । કાં ? ‘વાચ્યતાં’ દોષં । કસ્ય ? ‘માર્ગસ્ય’ રત્નત્રયલક્ષણસ્ય । કિંવિશિષ્ટસ્ય ? ‘સ્વયં શુદ્ધસ્ય’ સ્વભાવતો નિર્મલસ્ય । કથંભૂતાં ? ‘બાલાશક્તજનાશ્રયાં’ બાલોઽન્નઃ, અશક્તો વ્રતાઘનુષ્ટાને-ઽસમર્થઃ સ ચાસૌ જનશ્ચ સ આશ્રયો યસ્યાઃ । અયમર્થ—હિતાહિતવિવેકવિકલં મોહપાશમાં પડી મૂર્ખ બનતો નથી.) તે ખરેખર અમૂઢદેષ્ટિ સમ્યગ્દેષ્ટિ જાણવો.”^૧

આત્મતત્ત્વ અને શરીરાદિક બહિતત્ત્વોનો યથાર્થ નિશ્ચય થતાં તેનાં ફળસ્વરૂપ સમસ્ત મિથ્યાત્વ—રાગાદિ શુભાશુભ સંકલ્પ-વિકલ્પોમાં ઈષ્ટબુદ્ધિ, આત્મબુદ્ધિ, ઉપાદેયબુદ્ધિ, હિતબુદ્ધિ અને મમત્વભાવ છોડી વિશુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવમાં નિશ્ચય રહેવું તેનું નામ સાચો અમૂઢદેષ્ટિ ગુણ છે.^૨ ૧૪.

હવે તેના (સમ્યગ્દર્શનના) ઉપગૂહન ગુણનું પ્રતિપાદન કરી કહે છે—

૫. ઉપગૂહન ગુણનું લક્ષણ

શ્લોક ૧૫

અન્વયાર્થ :—[સ્વયં] સ્વયં (સ્વરૂપથી) [શુદ્ધસ્ય] શુદ્ધ (પવિત્ર) [માર્ગસ્ય] માર્ગની (મોક્ષમાર્ગની) [બાલાશક્તજનાશ્રયામ્] અજ્ઞાની અને અસમર્થ પુરુષો દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલી [વાચ્યતાં] નિંદાને [યત્ર પ્રમાર્જન્તિ] જે દૂર કરે છે-છુપાવે છે [તત્] તે પ્રમાર્જનને (દૂર કરવું-છુપાવવું તેને) [ઉપગૂહનમ્] ઉપગૂહન અંગ [વદન્તિ] કહે છે.

ટીકા :—‘સ્વયં શુદ્ધસ્ય માર્ગસ્ય’ સ્વભાવથી નિર્મળ એવા રત્નત્રયસ્વરૂપ માર્ગના ‘બાલાશક્તજનાશ્રયાં વાચ્યતાં’ અજ્ઞાની અને વ્રતાદિનું આચરણ કરવામાં અસમર્થ એવા જનોના આશ્રયે જે ઉત્પન્ન થયો છે એવા દોષોનું ‘યત્ર પ્રમાર્જન્તિ’ જે દૂર કરવું (છુપાવવું) ‘તદુપગૂહનમ્’ તેને ઉપગૂહન ગુણ કહે છે. આ અર્થ છે કે હિત અને

૧. જુઓ શ્રી સમયસાર ગાથા ૨૩૨ની શ્રી જયસેનાચાર્યકૃત સંસ્કૃત ટીકા.

૨. જુઓ શ્રી દ્રવ્યસંગ્રહ ગાથા ૪૧ અમૂઢદેષ્ટિ ગુણ સંબંધી ટીકા.

વ્રતાઘનુષ્ટાનેઽસમર્થજનમાશ્રિત્યાગતસ્ય રત્નત્રયે તદ્વર્તિ વા દોષસ્ય યત્ પ્રચ્છાદનં તદુપગૂહનમિતિ ॥૧૫॥

અહિતના વિવેકરહિત તથા વ્રતાદિના અનુષ્ઠાનમાં અસમર્થ એવા જનોના આશ્રયે રત્નત્રયમાં અથવા તેના ધારક પુરુષોમાં આવેલા દોષોને જે ઢાંકવું (છુપાવવું) તે ઉપગૂહન છે.

ભાવાર્થ :—જેઓ હિતાહિતના વિવેકથી રહિત છે, અજ્ઞાની છે તથા જેઓ વ્રતાદિકનું આચરણ કરવામાં અશક્ત છે—અસમર્થ છે તેવા પુરુષો દ્વારા, રત્નત્રયરૂપ મોક્ષમાર્ગ સંબંધી યા મોક્ષમાર્ગના ઉપાસકો સંબંધી જે નિંદા થઈ હોય તેને પ્રગટ ન કરવી (છુપાવવી) તે ઉપગૂહન અંગ છે.

એકનો દોષ દેખી સમસ્ત ધર્મ યા સર્વ ધર્માત્માઓ દૂષિત થશે એમ જાણી સમ્યગ્દેષ્ટિ કોઈ સાધર્મીના દોષને પ્રગટ કરતો નથી. આમાં દોષને ઉત્તેજન આપવાનો તેનો હેતુ નથી, પરંતુ જે ધર્મ પ્રત્યે તેની પ્રીતિ છે તેની નિંદા ન થાય તે જોવાનો તેનો પ્રધાન હેતુ છે.

“જે ચેતયિતા સિદ્ધની (શુદ્ધાત્માની) ભક્તિ સહિત છે અને પરવસ્તુના સર્વ ધર્મોને ગોપવનાર છે (અર્થાત્ રાગાદિ પરભાવોમાં જોડાતો નથી) તે ઉપગૂહનકારી સમ્યગ્દેષ્ટિ જાણવો.”

“સમ્યગ્દેષ્ટિ ઉપગૂહન ગુણ સહિત છે. ઉપગૂહન એટલે ગોપવવું તે. અહીં નિશ્ચયનયને પ્રધાન કરીને કહ્યું છે કે સમ્યગ્દેષ્ટિએ પોતાનો ઉપયોગ સિદ્ધભક્તિમાં જોડેલો અને જ્યાં ઉપયોગ સિદ્ધભક્તિમાં જોડ્યો ત્યાં અન્ય ધર્મો પર દેષ્ટિ જ ન રહી, તેથી તે સર્વ અન્ય ધર્મોનો ગોપવનાર છે અને આત્મશક્તિનો વધારનાર છે.

આ ગુણનું બીજું નામ ‘ઉપબૃંહણ’ પણ છે. ઉપબૃંહણ એટલે વધારવું તે. સમ્યગ્દેષ્ટિએ પોતાનો ઉપયોગ સિદ્ધના સ્વરૂપમાં જોડેલો હોવાથી તેના આત્માની સર્વ શક્તિઓ વધે છે, આત્મા પુષ્ટ થાય છે, માટે તે ઉપબૃંહણ ગુણવાળો છે.”^૧ ૧૫.

૧. જે સિદ્ધભક્તિસહિત છે, ઉપગૂહક છે સૌ ધર્મનો, ચિન્મૂર્તિ તે ઉપગૂહનકર સમકિતદેષ્ટિ જાણવો. ૨૩૩.

(શ્રી સમયસાર ગાથા ૨૩૩ અને તેનો ભાવાર્થ)

અથ સ્થિતીકરણગુણં સમ્યગ્દર્શનસ્ય દર્શયન્નાહ—

દર્શનાચ્ચરણાદ્વાપિ ચલતાં ધર્મવત્સલૈઃ ।

પ્રત્યવસ્થાપનં પ્રાજ્ઞૈઃ સ્થિતીકરણમુચ્યતે ॥૧૬॥

‘સ્થિતીકરણં’ અસ્થિતસ્ય દર્શનાદેશ્ચલિતસ્ય સ્થિતકરણં’ સ્થિતીકરણમુચ્યતે । કૈઃ ? પ્રાજ્ઞૈસ્તદ્વિચક્ષ્ણૈઃ । કિં તત્ ? ‘પ્રત્યવસ્થાપનં’ દર્શનાદૌ પૂર્વવત્ પુનરપ્યવસ્થાપનં । કેષાં ? ‘ચલતાં’ કસ્માત્ ? દર્શનાચ્ચરણાદ્વાપિ । કૈસ્તેષાં પ્રત્યવસ્થાપનં ? ‘ધર્મવત્સલૈઃ’ ધર્મવાત્સલ્યયુક્તૈઃ ॥૧૬॥

હવે સમ્યગ્દર્શનના સ્થિતિકરણ ગુણને દર્શાવીને કહે છે—

૬ સ્થિતિકરણ ગુણનું લક્ષણ

શ્લોક ૧૬

અન્વયાર્થ :—[દર્શનાત્] સમ્યગ્દર્શનથી [વા] અથવા [ચરણાત્] સમ્યક્ચારિત્રથી [અપિ] પણ [ચલતાં] ચલિત થતા-ડગતા જીવોને [ધર્મવત્સલૈઃ] ધર્મપ્રેમી જીવો દ્વારા [પ્રત્યવસ્થાપનમ્] ફરીથી તેમાં (ધર્મમાં) પૂર્વવત્ સ્થાપવા તેને [પ્રાજ્ઞૈઃ] વિદ્વાનો દ્વારા [સ્થિતીકરણ] સ્થિતિકરણ અંગ [ઉચ્યતે] કહેવામાં આવ્યું છે.

ટીકા :—‘સ્થિતીકરણં’—અસ્થિત-દર્શન આદિથી ચલિત થયેલાને ફરીથી સ્થિર કરવો તે સ્થિતિકરણ છે. ‘ધર્મવત્સલૈઃ’ ધર્મમાં સ્નેહ રાખવાવાળા પુરુષો દ્વારા ‘દર્શનાચ્ચરણાદ્વાપિ ચલતાં’ દર્શન અથવા ચારિત્રથી પણ ચલિત થયેલાઓને પણ ‘પ્રત્યવસ્થાપન’ દર્શનાદિમાં પૂર્વવત્ ફરીથી સ્થાપન કરવો તેને ‘પ્રાજ્ઞૈઃ’ વિચક્ષણ પુરુષો દ્વારા ‘સ્થિતીકરણમુચ્યતે’ સ્થિતિકરણ ગુણ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :—રોગ, દરિદ્રતા, ચમત્કાર, પ્રલોભન, મિથ્યા ઉપદેશાદિ કારણોથી સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્ચારિત્રથી ડગતા-ચલિત થતા જીવોને યોગ્ય ઉપદેશ આપી ધર્મપ્રેમીઓ દ્વારા ફરીથી ધર્મમાં લગાડવા (સ્થિર કરવા), તેને વિદ્વાનો સ્થિતિકરણ ગુણ—અંગ કહે છે.

“જે ચેતયિતા ઉન્માર્ગે જતા પોતાના આત્માને પણ માર્ગમાં સ્થાપે છે તે

અથ વાત્સલ્યગુણસ્વરૂપં દર્શને પ્રકટયન્નાહ—

સ્વયૂથ્યાન્પ્રતિ સદ્ભાવસનાથાપેતકૈતવા ।

પ્રતિપત્તિર્યથાયોગ્યં વાત્સલ્યમભિલપ્યતે ॥૧૭॥

‘વાત્સલ્યં’ સધર્મિણિ સ્નેહઃ । ‘અભિલપ્યતે’ પ્રતિપાઘતે । કાસૌ ? ‘પ્રતિપત્તિઃ’ પૂજાપ્રશંસાદિરૂપા । કથં ? ‘યથાયોગ્યં’ યોગ્યાનતિક્રમેણ અજ્જલિકરણાભિમુખગમન પ્રશંસાવચનોપકરણસમ્પ્રદાનાદિલક્ષણા । કાન્ પ્રતિ ? ‘સ્વયૂથ્યાન્’ જૈનાન્ પ્રતિ । કથંભૂતા ? સ્થિતિકરણયુક્ત સમ્યગ્દેષ્ટિ જાણવો.”^૧

“તે સ્થિતિકરણ, સ્વ અને પરના ભેદથી બે પ્રકારનું છે. તેમાં જે પોતાની ભૂલને પોતાની મેળે પરિણામોની શુદ્ધતા દ્વારા સુધારે છે, તેને નિશ્ચયથી સ્વસ્થિતિકરણ કહે છે. તથા પોતાનાથી ભિન્ન વ્યક્તિને સમ્યગ્દર્શન વા સમ્યક્ચારિત્રથી પતિત થતી જોઈને તેને ધર્મોપદેશ દ્વારા શંકા-સમાધાન પૂર્વક ફરીથી સમ્યગ્દર્શન વા સમ્યક્ચારિત્રમાં સ્થિર કરવાના ભાવને વ્યવહારથી પરસ્થિતિકરણ કહે છે.”^૨ ૧૬.

હવે સમ્યગ્દર્શનના વાત્સલ્ય ગુણનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરી કહે છે—

૭. વાત્સલ્ય ગુણનું લક્ષણ

શ્લોક ૧૭

અન્વયાર્થ :—[સ્વયૂથ્યાન્ પ્રતિ] પોતાના સહધર્મીઓ પ્રત્યે [સદ્ભાવસનાથા] સદ્ભાવ (સરળતા) સહિત. [અપેતકૈતવા] માયા રહિત [યથાયોગ્યમ્] યથાયોગ્ય [પ્રતિપત્તિઃ] આદર-સત્કારાદિ કરવો તે [વાત્સલ્યમ્] વાત્સલ્ય અંગ [અભિલપ્યતે] કહેવાય છે.

ટીકા :—‘વાત્સલ્યં’ સહધર્મી પ્રત્યે સ્નેહ ‘અભિલપ્યતે’ કહેવાય છે. વાત્સલ્ય એટલે શું? ‘પ્રતિપત્તિઃ’ પૂજા પ્રશંસાદિરૂપ સત્કાર. કેવી રીતે? ‘યથાયોગ્યમ્’ જે યોગ્ય છે તેનું ઉલ્લંઘન કર્યા સિવાય અર્થાત્ બંને હાથ જોડવા, સામે જવું, પ્રશંસાનાં વચન કહેવાં, ઉપકરણ (સાધનો)નું દાન આપવું—વગેરે રૂપ યથાયોગ્ય (સત્કાર કરવો), કોના પ્રતિ? ‘સ્વયૂથ્યાન્’ જૈનો પ્રતિ. કેવો (સત્કાર)? ‘સદ્ભાવસનાથા’ સદ્ભાવના અવકતા—સરળતા

૧. ઉન્માર્ગગમને સ્વાત્મને પણ માર્ગમાં જે સ્થાપતો,

ચિન્મૂર્તિ તે સ્થિતિકરણયુત સમક્રિતદેષ્ટિ જાણવો. ૨૩૪. (શ્રી સમયસાર ગાથા ૨૩૪.)

૨. શ્રી પંચાધ્યાયી—ઉત્તરાર્ધ ગાથા ૭૯૨નો ભાવાર્થ.

‘સદ્ભાવસનાથા’ સદ્ભાવેનાવક્રતયા સહિતા ચિત્તપૂર્વિકૈત્યર્થઃ। અત એવ ‘અપેતકૈતવા’ અપેતં વિનષ્ટં કૈતવં માયા યસ્યાઃ ॥૧૭॥

અથ પ્રભાવનાગુણસ્વરૂપં દર્શનસ્ય નિરૂપયન્નાહ—

અજ્ઞાનતિમિરખ્યાપ્તિમપાકૃત્ય યથાયથમ્ ।

જિનશાસનમાહાત્મ્યપ્રકાશઃ સ્યાત્રભાવના ॥૧૮॥

સહિત હૃદયપૂર્વક—એવો અર્થ છે. તેથી જ ‘અપેતકૈતવા’ અપેત એટલે નષ્ટ અને કૈતવ એટલે માયા, જેમાં માયા નાશ પામી છે તેવો અર્થાત્ માયા રહિત (સત્કાર).

ભાવાર્થ :—પોતાના સહધર્મી ભાઈઓનો વિનયપૂર્વક, સારા ભાવસહિત, કપટ રહિત-ખરા દિલથી, યથાયોગ્ય નમસ્કાર, વિનય, સ્તુતિ, દાન, પ્રશંસા અને ઉપકરણ આદિ દ્વારા આદર-સત્કાર કરવો તે વાત્સલ્ય અંગ છે.

“જે ચેતયિતા મોક્ષમાર્ગમાં રહેલા સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપી ત્રણ સાધકો-સાધનો પ્રત્યે (અથવા વ્યવહારે આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને મુનિ—એ ત્રણ સાધુઓ પ્રત્યે) વાત્સલ્ય કરે છે, તે વાત્સલ્યભાવ યુક્ત (વાત્સલ્યભાવ સહિત) સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણવો.”^૧

સ્થિતિકરણ અંગની જેમ વાત્સલ્ય અંગ પણ સ્વ અને પરના ભેદથી બે પ્રકારનું છે. પરિષદ-ઉપસર્ગાદિ દ્વારા પીડિત થવા છતાં પણ કોઈ શુભ આચરણમાં, જ્ઞાન અને ધ્યાનમાં શિથિલતા ન આવવા દેવી તે સ્વાત્મસંબંધી વાત્સલ્ય છે અને અન્ય સંયમીઓ ઉપર ધોર પરિષદ ઉપસર્ગાદિક આવી પડતાં તેમની બાધા દૂર કરવાનો ભાવ થવો તે પરવાત્સલ્ય છે.”^૨ ૧૭.

હવે સમ્યગ્દર્શનના પ્રભાવના ગુણના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરી કહે છે—

૮. પ્રભાવના ગુણનું લક્ષણ

શ્લોક ૧૮

અન્વયાર્થ :—[અજ્ઞાનતિમિરખ્યાપ્તિમ્] અજ્ઞાનરૂપી અંધકારના ફેલાવાને

૧. જે મોક્ષમાર્ગે ‘સાધુ’ત્રયનું વત્સલત્વ કરે અહો!

ચિન્મૂર્તિ તે વાત્સલ્યયુત સમક્ષિતદૃષ્ટિ જાણવો. ૨૩૫. (શ્રી સમયસાર ગાથા ૨૩૫)

૨. જુઓ શ્રી પંચાધ્યાયી ઉત્તરાર્ધ ગાથા ૮૦૬ થી ૮૦૮.

‘પ્રભાવના’ સ્યાત્ । કાસૌ ? ‘જિનશાસનમાહાત્મ્યપ્રકાશઃ’ । *જિનશાસનસ્ય માહાત્મ્યપ્રકાશસ્તુ’ *તપોજ્ઞાનાદ્યતિશયપ્રકટીકરણં । કથં ? ‘યથાયથં’ સ્નપનદાનપૂજા-વિધાનતપોમંત્રતંત્રાદિવિષયે આત્મશક્ત્યનતિક્રમેણ । કિં કૃત્વા ? ‘અપાકૃત્ય’ નિરાકૃત્ય । કાં ? ‘અજ્ઞાનતિમિરવ્યાપ્તિં’* જિનમતાત્પરેષાં યત્સ્નપનદાનાદિવિષયેઽજ્ઞાનમેવ તિમિરમન્ધકારં તસ્ય વ્યાપ્તિં *પ્રસરમ્ ॥૧૮॥

ઇદાનીમુક્તનિઃશંકિતત્વાદ્યાષ્ટગુણાનાં મધ્યે કઃ કેન ગુણેન પ્રધાનતયા પ્રકટિત ઇતિ પ્રદર્શયન્ શ્લોકદ્વયમાહ—

(વિસ્તારને) [અપાકૃત્ય] દૂર કરીને [યથાયથમ્] ઉચિત રીતે [જિનશાસનમાહાત્મ્ય-પ્રકાશઃ] જૈનધર્મના મહિમાનો પ્રકાશ કરવો તે [પ્રભાવના] પ્રભાવના ગુણ [સ્યાત્] છે.

ટીકા :—‘પ્રભાવના’ પ્રભાવના ગુણ છે. તે શું છે? ‘જિનશાસનમાહાત્મ્યપ્રકાશઃ’ જિનશાસનના મહિમાનો પ્રકાશ કરવો તે—તપ, જ્ઞાનાદિના અતિશયને પ્રગટ કરવો તે. કેવી રીતે? ‘યથાયથં’ સ્નપન (અભિષેક), દાન, પૂજાવિધાન, તપ, મંત્ર, તંત્રાદિના વિષયમાં પોતાની શક્તિનો અતિક્રમ (ઉલ્લંઘન) કર્યા વિના (અર્થાત્ યથાશક્તિ), શું કરીને? ‘અપાકૃત્ય’ દૂર કરીને, કોને? ‘અજ્ઞાનતિમિરવ્યાપ્તિમ્’ જિનમતથી અતિરિક્ત અન્ય મતનાં સ્નપન, દાનાદિના વિષયમાં જે અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર તેની વ્યાપ્તિને—તેના ઇલાવને.

ભાવાર્થ :—જૈનધર્મ સંબંધી ઇલાયેલી અજ્ઞાનતાને પોતાની શક્તિ અનુસાર વિદ્યા, દાન, પૂજાવિધાન, તપ, મંત્ર, તંત્રાદિ દ્વારા દૂર કરીને જૈનધર્મનો મહિમા પ્રગટ કરવો તેને પ્રભાવના અંગ કહે છે.

“જે ચેતયિતા વિદ્યારૂપી રથમાં આરૂઠ થયો થકો મનરૂપી રથ—પંથમાં (અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપી જે રથને ચાલવાનો માર્ગ તેમાં) ભ્રમણ કરે છે, તે જિનેશ્વરના જ્ઞાનની પ્રભાવના કરનારો સમ્યગ્દેષ્ટિ જાણવો.”^૨ ૧૮.

હવે કહેલા નિઃશંકિતત્વાદિ આઠ ગુણોમાં કોણ કયા ગુણ વડે પ્રધાનતાથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે, તે બતાવતાં બે શ્લોક કહે છે—

★. ધ પુસ્તકે ‘તુ’ નાસ્તિ । સમ્પાદનાદિલક્ષણા ખ । ★ પુષ્પમધ્યગતઃ પાઠઃ ક—પુસ્તકે નાસ્તિ ।

૨. ચિન્મૂર્તિ મન રથપંથમાં વિદ્યારથારૂઠ ધૂમતો,

તે જિનજ્ઞાનપ્રભાવકર સમકિતદેષ્ટિ જાણવો. ૨૩૬. (શ્રી સમયસાર ગાથા ૨૩૬)

તાવદ્ઝનચૌરોઽઙ્ગે તતોઽનન્તમતિઃ સ્મૃતા ।
 ઉદાયનસ્તૃતીયેઽપિ તુરીયે રેવતી મતા ॥૧૬॥

તતો જિનેન્દ્રભક્તોઽન્યો વારિષેણસ્તતઃ પરઃ ।
 વિષ્ણુશ્ચ વજ્રનામા ચ શૈષયોર્લક્ષ્યતાં ગતાઃ ॥૨૦॥

તાવચ્છબ્દઃ ક્રમવાચી, સમ્યગ્દર્શનસ્ય હિ નિઃશંકિતત્વાદીન્યષ્ટાંગાન્યુક્તાનિ તેષુ મધ્યે પ્રથમે નિઃશંકિતત્વેઽગસ્વરૂપે તાવલ્લક્ષ્યતાં દૃષ્ટાન્તતાં ગતોઽઝનચોરઃ સ્મૃતો નિશ્ચિતઃ । દ્વિતીયેઽંગે નિષ્કાંક્ષિતત્વે તતોઽઝનચોરાદન્યાનન્તમતિર્લક્ષ્યતાં ગતા મતા । તૃતીયેઽંગે નિર્વિચિકિત્સત્વે ઉદાયનો લક્ષ્યતાં ગતો મતઃ । તુરીયે ચતુર્થેઽઙ્ગે અમૂઢદૃષ્ટિત્વે

આઠ ગુણોમાં પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓનાં નામ

શ્લોક ૧૯-૨૦

અન્વયાર્થ :—[તાવત્] ક્રમથી પહેલાં [અઙ્ગે] નિઃશંકિત અંગમાં [અંજનચૌરઃ] અંજન ચોર (પ્રસિદ્ધ થયો છે.) [તતઃ] તે પછી—બીજા નિઃકાંક્ષિત અંગમાં [અનન્તમતી] રાણી અનંતમતી [સ્મૃતા] પ્રસિદ્ધ થઈ છે. [તૃતીયેઽપિ] અને ત્રીજા નિર્વિચિકિત્સતા અંગમાં [ઉદાયનઃ] ઉદાયન રાજા (પ્રસિદ્ધ થયો છે.) [તુરીયે] ચોથા અમૂઢદૃષ્ટિ અંગમાં [રેવતી] રેવતી રાણી [મતા] પ્રસિદ્ધ થઈ છે. ૧૯.

[તતઃ] પછી પાંચમા ઉપગૂહન અંગમાં [જિનેન્દ્રભક્તઃ] જિનેન્દ્રભક્ત શેઠ (પ્રસિદ્ધ થયો છે.) [તતઃ અન્યઃ] તે પછી છઠ્ઠા સ્થિતિકરણ અંગમાં [વારિષેણઃ] શ્રેણિક રાજાનો પુત્ર વારિષેણ (પ્રસિદ્ધ થયો છે.) [પરઃ] તે પછી [શૈષયોઃ] શેષ બે અંગોમાં અર્થાત્ વાત્સલ્ય અને પ્રભાવના અંગમાં (અનુક્રમે) [વિષ્ણુઃ] વિષ્ણુકુમાર મુનિ [ચ] અને [વજ્રનામા] વજ્રકુમાર મુનિ [લક્ષ્યતામ્] પ્રસિદ્ધિને [ગતૌ] પ્રાપ્ત થયા છે. ૨૦.

ટીકા :—‘તાવદ્’ શબ્દ ક્રમવાચી છે. સમ્યગ્દર્શનનાં નિઃશંકિત આદિ આઠ અંગ ક્રમાં છે, તે મધ્યે પ્રથમ નિઃશંકિત અંગના સ્વરૂપમાં અંજન ચોર દેષ્ટાંતરૂપ (પ્રસિદ્ધ) થયો છે. બીજા નિઃકાંક્ષિત અંગમાં ત્યારપછી અર્થાત્ અંજન ચોરથી બીજી અનંતમતી રાણી પ્રસિદ્ધ થઈ છે. ત્રીજા નિર્વિચિકિત્સતા અંગમાં ઉદાયન રાજા પ્રસિદ્ધ થયો છે. ચોથા અમૂઢદૃષ્ટિ

રેવતી લક્ષ્યતાં ગતા મતા । તતસ્તેભ્યશ્ચતુર્થેભ્યોઽન્યો જિનેન્દ્રભક્તશ્રેષ્ઠી ઉપગૂહને લક્ષ્યતાં ગતો મતઃ । તતો જિનેન્દ્રભક્તાત્ પરો વારિષેણઃ સ્થિતીકરણે લક્ષ્યતાં ગતો મતઃ । વિષ્ણુશ્ચ વિષ્ણુકુમારો વજ્રનામા । ચ વજ્રકુમારઃ શેષયોર્વાત્સલ્યપ્રભાવનયોર્લક્ષ્યતાં ગતૌ મતૌ । ગતા ઇતિ બહુવચનનિર્દેશો દૃષ્ટાન્તભૂતોક્તાત્મવ્યક્તિબહુત્વાપેક્ષા^૧ ।

અંગમાં રેવતી રાણી પ્રસિદ્ધ થઈ છે. તે પછી એટલે તે ચાર પછી—એ ચારથી અન્ય જિનેન્દ્રભક્ત શેઠ ઉપગૂહન અંગમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે. પછી જિનેન્દ્રભક્તથી અન્ય વારિષેણ સ્થિતીકરણ અંગમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે અને વિષ્ણુ અર્થાત્ વિષ્ણુકુમાર મુનિ અને વજ્રનામ અર્થાત્ વજ્રકુમાર મુનિ બાકીનાં વાત્સલ્ય અને પ્રભાવના અંગોમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે.

દૃષ્ટાન્તભૂત કહેલી આત્મવ્યક્તિના માનાર્થે ‘ગતાઃ’ એમ બહુવચનનો નિર્દેશ કરેલ છે.

ભાવાર્થ :—સામાન્યતઃ સમ્યગ્દેષ્ટિને અવિનાભાવે આઠે આઠ સમ્યગ્દર્શનનાં અંગ હોય છે, પરંતુ કોઈ કોઈ અંગમાં પોતાના ધાર્મિક જીવનની બાહ્ય વિશેષતાઓને લીધે લોકમાં તે પ્રસિદ્ધિ પામે છે. આવી પ્રસિદ્ધિ પામેલી વ્યક્તિઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે :—

અંગ	પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ
૧. નિઃશંકિત	અંજન ચોર
૨. નિઃકાંક્ષિત	અનંતમતી રાણી
૩. નિર્વિચિકિત્સતા	ઉદાયન રાજા
૪. અમૂઢદેષ્ટિ	રેવતી રાણી
૫. ઉપગૂહન	જિનેન્દ્રભક્ત શેઠ
૬. સ્થિતીકરણ	વારિષેણ (શ્રેણિક રાજાનો પુત્ર)
૭. વાત્સલ્ય	વિષ્ણુકુમાર મુનિ
૮. પ્રભાવના	વજ્રકુમાર મુનિ

ઉપરોક્ત અંગોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી વ્યક્તિઓની કથાઓ છે તે પ્રથમાનુયોગનો વિષય છે. તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે સમજવો :—

૧. દૃષ્ટાન્તભૂતોક્તત્વાદ્ વ્યક્તિ ઘ૦ ।

તત્ર નિઃશંકિત્વેઽજનચોરો દૃષ્ટાન્તતાં ગતોઽસ્ય કથા।

“વળી પ્રથમાનુયોગમાં ઉપચારરૂપ કોઈ ધર્મ-અંગ થતાં ત્યાં સંપૂર્ણ ધર્મ થયો કહીએ છીએ. જેમ જીવોને શંકા-કાંક્ષાદિ ન કરતાં તેને સમ્યક્ત્વ થયું કહીએ છીએ, પણ કોઈ કાર્યમાં શંકા-કાંક્ષા ન કરવા માત્રથી તો સમ્યક્ત્વ ન થાય. સમ્યક્ત્વ તો તત્ત્વશ્રદ્ધાન થતાં જ થાય છે; પરંતુ અહીં નિશ્ચય સમ્યક્ત્વનો તો વ્યવહાર સમ્યક્ત્વમાં ઉપચાર કર્યો તથા વ્યવહારસમ્યક્ત્વના કોઈ એક અંગમાં સંપૂર્ણ વ્યવહારસમ્યક્ત્વનો ઉપચાર કર્યો. એ પ્રમાણે તેને ઉપચારથી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયું કહીએ છીએ.”

જેને પાછળથી સમ્યક્ત્વ થયું હોય તેને જ^૧ આ ઉપચાર લાગુ પડે છે, પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ દ્રવ્યલિંગી, જે પાછળથી સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે નહિ તેને આ ઉપચાર લાગુ પડતો નથી, એમ સમજવું.

વિશેષ

સમ્યગ્દર્શન, પ્રતીતિ, રુચિ, શ્રદ્ધા અને શ્રદ્ધાન—એ સમ્યક્ત્વના પર્યાયવાચક શબ્દો છે. સમ્યગ્દર્શનને આઠ અંગ છે. અંગ શબ્દનો અર્થ અવયવ છે. સમ્યગ્દર્શન અંગી છે—અવયવી છે અને નિઃશંકિત આદિ તેનાં અંગ-અવયવ છે.

અંગનો અર્થ લક્ષણ-ચિહ્ન પણ થાય છે. જેને સમ્યગ્દર્શન હોય છે તેને નિઃશંકિત આદિ ચિહ્નો અવશ્ય હોય છે.

સમ્યગ્દર્શનનાં આઠ અંગોમાં પ્રથમનાં ચાર અંગો :—નિઃશંકિત, નિઃકાંક્ષિત, નિર્વિચિકિત્સતા અને અમૂઢદૃષ્ટિ—એ નિષેધરૂપ છે અને બાકીનાં ચાર અંગો—ઉપગૂહન, સ્થિતીકરણ, વાત્સલ્ય અને પ્રભાવના—એ વિધેયરૂપ છે.

સૂચના—હવે ટીકાકાર આઠ અંગમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી વ્યક્તિઓની ક્રમવાર કથા કહેશે.

તેમાં નિઃશંકિતપણામાં અંજનચોર દૃષ્ટાંતપણાને પામેલ છે (તે આઠ અંગમાં નિઃશંકિત અંગમાં અંજનચોરનું દૃષ્ટાંત પ્રસિદ્ધ છે), તેની આ કથા છે.

૧. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, ગુજરાતી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૨૭૬.

યથા—ધન્વંતરિવિશ્વલોમૌ ^૧સુકૃતકર્મવશાદમિતપ્રભવિદ્યુત્પ્રભદેવૌ સંજાતૌ ચાન્યોન્યસ્ય ધર્મપરીક્ષણાર્થમત્રાયાતૌ । તો ^૨યમદગ્નિસ્તાભ્યાં તપસશ્ચાલિતઃ । મગધદેશે રાજગૃહનગરે જિનદત્તશ્રેષ્ઠી કૃતોપવાસઃ કૃષ્ણચતુર્દશ્યાં રાત્રૌ સ્મશાને કાયોત્સર્ગેણ સ્થિતો દૃષ્ટઃ । તતોઽમિતપ્રભદેવેનોક્તં દૂરે તિષ્ઠંતુ મદીયા મુનયોઽમું ગૃહસ્થં ધ્યાનાદ્ચાલયેતિ, તતો વિદ્યુત્પ્રભદેવેનાનેકથા કૃતોપસર્ગોપિ ન ચલિતો ધ્યાનાત્ । તતઃ પ્રભાતે માયામુપસંહત્ય પ્રશસ્ય ચાકાશગામિની વિદ્યા દત્તા તસ્મૈ, ^૩ કથિતં ચ તવેયં સિદ્ધાઽન્યસ્ય ચ પંચ-નમસ્કારાર્ચનારાધનવિધિના સેત્સ્યતીતિ । સોમદત્તપુષ્પબટુકેન ચૈકદા જિનદત્તશ્રેષ્ઠી પૃષ્ટઃ—ક્વ ભવાન્ પ્રાતરેવોત્થાય વ્રજતીતિ । તેનોક્તમકૃત્રિમચૈત્યાલયવંદનાભક્તિં કર્તુ વ્રજામિ ।

કથા ૧ : અંજનચોર

ધન્વંતરી અને વિશ્વલોમ (બંને) સુકૃત કર્મને લીધે અમિતપ્રભ અને વિદ્યુત્પ્રભ (નામના) બે દેવ થયા. તેઓ એક બીજાના ધર્મની પરીક્ષા કરવા માટે અહીં આવ્યા પછી તે બંનેએ યમદગ્નિને તપથી ચલિત કર્યા.

મગધ દેશમાં રાજગૃહ નગરમાં જિનદત્ત શેઠ ઉપવાસ કરી કૃષ્ણચૌદશની રાત્રે સ્મશાનમાં કાયોત્સર્ગમાં સ્થિત જોવામાં આવ્યા ત્યારે અમિતપ્રભદેવે (વિદ્યુત્પ્રભદેવને) કહ્યું : “મારા મુનિઓ તો દૂર રહો, (એમની તો શી વાત!) પરંતુ આ ગૃહસ્થને (જિનદત્તને) તમે ધ્યાનથી ચલિત કરો.”

પછી વિદ્યુત્પ્રભદેવે અનેક પ્રકારે (તેના ઉપર) ઉપસર્ગો કર્યા છતાં તેને ધ્યાનથી ચલિત કરી શક્યા નહિ; પછી તેણે સવારે માયા સંકેલીને તેની—જિનદત્તની પ્રશંસા કરી અને તેને આકાશગામિની વિદ્યા આપી કહ્યું :

“તને આ (વિદ્યા) સિદ્ધ થઈ ચુકી છે અને અન્યને પંચનમસ્કારની અર્ચના અને આરાધનાની વિધિથી તે સિદ્ધ થશે.”

એક દિવસે સોમદત્તપુષ્પના બટુકે જિનદત્ત શેઠને પૂછ્યું : “આપ સવારમાં જ ઊઠીને ક્યાં જાઓ છો?”

તેણે કહ્યું : “અકૃત્રિમ ચૈત્યાલયોની ભક્તિ કરવા માટે જાઉં છું. મને આવી વિદ્યાની પ્રાપ્તિ થઈ છે.”

૧. સ્વકૃત ઘ૦ । ૨. જમદગ્નિ ઘ૦ ।

૩. તસ્મૈ નાસ્તિ ધ પુસ્તકે ।

મમેત્યં વિદ્યાલાભઃ સંજાત ઇતિ કથિતે તેનોક્તં મમ વિદ્યાં દેહિ, યેન ત્વયા સહ પુષ્પાદિકં ગૃહીત્વા વંદનાભક્તિં કરોમીતિ। તતઃ શ્રેષ્ઠિના તસ્યોપદેશો દત્તઃ। તેન ચ કૃષ્ણચતુર્દશ્યાં સ્મશાને વટવૃક્ષપૂર્વશાખાયામષ્ટોત્તરશતપાદં દર્ભશિક્વ્યં બન્ધયિત્વા તસ્ય તલે તીક્ષ્ણસર્વશસ્ત્રાણ્યૂર્ધ્વમુખાનિ ધૃત્વા ગંધપુષ્પાદિકં દત્વા શિક્વ્યમધ્યે પ્રવિશ્ય ષષ્ટોપવાસેન પંચનમસ્કારાનુચ્ચાર્યં છુરિકયૈકૈકં પાદં છિંતદાઽધો જાજ્વલ્યમાનપ્રહરણસમૂહમાલોક્ય ભીતેન તેન સંચિંતિતં—યદિ શ્રેષ્ઠિનો વચનમસત્યં ભવતિ તદા મરણં ભવતીતિ શંકિતમના વારંવારં ચટનોત્તરણં કરોતિ। એતસ્મિન્ પ્રસ્તાવે પ્રજાપાલસ્ય રાજ્ઞઃ કનકારાજ્ઞીહારં દૃષ્ટ્વાંજનસુંદર્યા વિલાસિન્યા રાગાવાગર્તોજનચોરો ભણિતઃ। યદિ મે કનકારાજ્ઞ્યા હારં દદાસિ તદા ભર્તા ત્વં નાન્યથેતિ। તતો ગત્વા રાત્રૌ હારં ચોરયિત્વાંઽજનચોર આગચ્છન્ હારોઘોતેન જ્ઞાતોંઽગરક્ષેઃ કોટ્ટપાલૈશ્ચ ^૧ધ્રિયમાણો હારં ત્યક્ત્વા પ્રણશ્ય ગતઃ, વટતલે બટુકં દૃષ્ટ્વા તસ્માન્મંત્રં ગૃહીત્વા

શેઠથી એમ કહેવામાં આવતાં, તેણે (—બટુકે) કહ્યું : “મને પણ આ વિદ્યા આપો જેથી હું તમારી સાથે પુષ્પાદિ લઈને વંદના—ભક્તિ કરું.”

પછી શેઠે તેને ઉપદેશ આપ્યો. (પછી શેઠે તેને વિદ્યા સિદ્ધ કરવાની વિધિ બતાવી.)

તેણે (—બટુકે) કાળીચૌદશની રાત્રે સ્મશાનમાં વડના વૃક્ષની પૂર્વશાખામાં એકસો આઠ પાદવાળું (દોરીવાળું) દર્ભનું શીકું બાંધીને તેની નીચે બધા પ્રકારનાં તીક્ષ્ણ શસ્ત્રો ઊર્ધ્વમૂખે રાખ્યાં, પછી ગંધ—પુષ્પાદિ લઈને, શીકામધ્યે તેણે પ્રવેશ કર્યો. છટ્ટા ઉપવાસે પંચ નમસ્કારો ઉચ્ચારીને છરી વડે એક એક પાદને છેદતાં તેણે (નીચે) ચળકતાં હથિયારોના સમૂહને જોઈ ભયભીત થઈ વિચાર્યું :

“જો શેઠનું વચન અસત્ય નીવડે તો મરણ નીપજે.”

એ પ્રમાણે મનમાં વિચારીને—શંકા લાવીને તે વારંવાર ચઢ-ઊતર કરે છે. તે સમય દરમિયાન પ્રજાપાલ રાજાની કનકરાણીનો હાર જોઈને અંજનની સુંદરી વિલાસિનીએ રાત્રે આવેલા અંજનચોરને કહ્યું :

“જો તું મને કનકરાણીનો હાર આપે તો તું મારો ધણી, નહિ તો નહિ.”

પછી જઈને રાત્રે હાર ચોરીને અંજનચોર જ્યારે આવતો હતો, ત્યારે હારના પ્રકાશથી અંગરક્ષકોએ અને કોટવાળોએ તેને ઓળખ્યો અને પકડવા જતાં તે (ચોર) હારને

૧. ગૃહીષ્યમાણઃ ઇતિ પાઠાંતરમ્।

નિઃશંકિતેન તેન વિધિનૈકવારેણ સર્વશિક્વ્યં છિત્તં શસ્ત્રોપરિ પતિતઃ સિદ્ધયા વિદ્યયા ભણિતં—મમાદેશં દેહીતિ। તેનોક્તં—જિનદત્તશ્રેષ્ઠિપાર્શ્વે માં નયેતિ। તતઃ સુદર્શનમેરુચૈત્યાલયે જિનદત્તસ્યાગ્રે નીત્વા સ્થિતઃ^૧। પૂર્વવૃત્તાંતં કથયિત્વા તેન ભણિતં—યથેયં સિદ્ધા ભવદુપદેશેન તથા પરલોકસિદ્ધાવપ્યુપદેહીતિ। તતશ્ચારણમુનિસન્નિધૌ તપો ગૃહીત્વા કૈલાસે કેવલમુત્પાદ્ય મોક્ષં ગતઃ ॥૧॥

નિઃકાંક્ષિતત્ત્વેઽનંતમતીવૃષ્ટાંતોઽસ્યાઃ કથા।

અંગદેશે ચંપાનગર્યાં રાજા વસુવર્ધનો રાણી લક્ષ્મીમતી। શ્રેષ્ઠી પ્રિયદત્તસ્તદ્વાર્યા અંગવતી પુત્ર્યનંતમતી। નંદીશ્વરાષ્ટ્રમ્યાં શ્રેષ્ઠિના ધર્મકીર્ત્યાચાર્યપાદમૂલેઽષ્ટદિનાનિ બ્રહ્મચર્યં ગૃહીતં। ક્રીડયાઽનંતમતી ચ ગ્રાહિતા। અન્યદા સંપ્રદાનકાલેઽનંતમત્યોક્તં—તાત! મમ ત્વયા ત્યજ્જને નાસી ગયો. વડની નીચે બટુકને જોઈને તેની પાસેથી મંત્ર ગ્રહણ કરીને નિઃશંક થઈ તેણે વિધિપૂર્વક એકીવખતે શીકાને છેદી નાખ્યું અને શસ્ત્રો ઉપર પડવા જતાં તે વિદ્યા સિદ્ધ થઈ. સિદ્ધ થયેલી વિદ્યાએ કહ્યું : “મને આદેશ આપો.”

તેણે (ચોરે) કહ્યું : “મને જિનદત્ત શેઠની પાસે લઈ જા.”

પછી સુદર્શન મેરુના ચૈત્યાલયમાં જિનદત્ત શેઠની બાજુમાં લઈ જઈને તેને ખડો કરવામાં આવ્યો. પૂર્વવૃત્તાંત કહીને તેણે (ચોરે) કહ્યું : “જેમ આ વિદ્યા તમારા ઉપદેશથી સિદ્ધ થઈ તેમ પરલોકની સિદ્ધિના વિષયમાં ઉપદેશ આપો.”

પછી ચારણમુનિની સમીપમાં તપ ગ્રહણ કરી કૈલાસ (પર્વત) ઉપર કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી તે (ચોર) મોક્ષે ગયો. ૧.

નિઃકાંક્ષિતપણામાં અનંતમતીનું દૃષ્ટાંત છે તેની કથા—

કથા ૨ : અનંતમતી

અંગ દેશમાં ચંપાનગરીમાં વસુવર્ધન રાજા હતો. તેની રાણીનું નામ લક્ષ્મીવતી હતું. (ત્યાં) પ્રિયદત્ત શેઠ હતો, તેની સ્ત્રીનું નામ અંગવતી અને પુત્રીનું નામ અનંતમતી હતું. નંદીશ્વર અષ્ટાહ્લિકામાં શેઠે ધર્મકીર્તિ આચાર્યના પાદમૂલમાં આઠ દિવસ માટે બ્રહ્મચર્ય ગ્રહણ કર્યું અને શેઠે રમતમાં અનંતમતીને પણ બ્રહ્મચર્યવ્રત લેવડાવ્યું. એક વખતે સંપ્રદાન

૧. ધૃત ઇત્યન્યત્ર।

બ્રહ્મચર્ય દાપિતમતઃ કિં વિવાહેન ? શ્રેષ્ઠિનોક્તં ક્રીડયા મયા તે બ્રહ્મચર્ય દાપિતં । નનુ તાત ! ધર્મે વ્રતે કા ક્રીડા । નનુ પુત્રિ ! નંદીશ્વરાષ્ટ્રદિનાન્યેવ વ્રતં તવ ન સર્વદા દત્તં । સોવાચ નનુ તાત ! તથા ભટ્ટારકૈરવિવક્ષિતત્વાદિતિ । ઇહ જન્મનિ પરિણયને મમ નિવૃત્તિરસ્તીત્યુક્ત્વા સકલકલાવિજ્ઞાનશિક્ષાં કુર્વતી સ્થિતા । યૌવનભરે ચૈત્રે નિજોદ્યાને આંદોલયંતી વિજયાર્ધદક્ષિણશ્રેણિકન્નરપુરવિદ્યાધરરાજેન કુંડલમંડિતનામ્ના સુકેશીનિજભાર્યયા સહ ગગનતલે ગચ્છતા દૃષ્ટા । કિમનયા વિના જીવિતેનેતિ સંચિત્ય ભાર્યા ગૃહે ધૃત્વા શીઘ્રમાગત્ય વિલપંતી તેન સા નીતા । આકાશે ગચ્છતા ભાર્યા દૃષ્ટ્વા ભીતેન પર્ણલઘુવિદ્યાઃ^૧ સમર્થ મહાટ્વ્યાં

કાળે (તેને લગ્નમાં આપવાના સમયે—કન્યાદાન સમયે) અનંતમતીએ કહ્યું : “પિતાજી ! તમે મને બ્રહ્મચર્ય અપાવ્યું છે, તો વિવાહની શી જરૂર છે?”

શેઠે કહ્યું : “મેં તો રમતમાં તને બ્રહ્મચર્ય અપાવ્યું છે.”

“ખરેખર પિતાજી ! ધાર્મિક વ્રતમાં રમત કેવી?” અનંતમતીએ પૂછ્યું.

શેઠ કહે : “ખરેખર, પુત્રી ! નંદીશ્વરના આઠ દિવસ સુધી જ તારું તે વ્રત હતું, સદા માટે તે આપ્યું નથી.”

તેણે (અનંતમતીએ) કહ્યું : “પિતાજી ! ભટ્ટારકનો (આચાર્યનો) તેમ કહેવાનો હેતુ ન હતો. આ જન્મમાં પરણવાની બાબતમાં મને નિવૃત્તિ છે, (આ જન્મમાં મને પરણવાનો ત્યાગ છે.)”

આમ કહીને તે સર્વ કલા અને વિદ્યાનું શિક્ષણ લેતી રહી.

યૌવનપૂર્ણ ચૈત્રમાસમાં પોતાના બગીચામાં તે હિંચકા ખાતી હતી. વિજયાર્ધ પર્વતની દક્ષિણ શ્રેણીના કિન્નરપુરના કુંડલમંડિત નામના વિદ્યાધર રાજાએ પોતાની સ્ત્રી સુકેશી સાથે આકાશમાં જતાં તેને (અનંતમતીને) જોઈ.

“આના વિના જીવવાનું શું પ્રયોજન?” એમ વિચારીને પોતાની સ્ત્રીને ઘેર મૂકીને જલદી પાછા આવી તે વિદ્યાધર રાજા વિલાપ કરતી તેને (અનંતમતીને) લઈ ગયો. આકાશે જતાં પોતાની સ્ત્રીને જોઈને ભયભીત થઈને તેણે (વિદ્યાધરે) પર્ણલઘુવિદ્યા સમર્પણ કરીને (પાંદડા સમાન હળવી થઈ જાઓ એવી વિદ્યા અજમાવીને) ઉપરથી અનંતમતીને

મુક્તા। તત્ર ચ તાં રુદન્તીમાલોક્ય ભીમનામ્ના ખિલ્લરાજેન નિજપલ્લિકાયાં નીત્વા પ્રધાનરાજ્ઞીપદં તવ દદામિ મામિચ્છેતિ ભણિત્વા રાત્રાવનિચ્છતીં ભોક્તુમારબ્ધા। વ્રતમાહાત્મ્યેન વનદેવતયા તસ્ય તાડનાદ્યુપસર્ગઃ કૃતઃ। દેવતા કાચિદિયમિતિ ભીતેન તેનાવાસિતસાર્થ-પુષ્પકનામ્નઃ સાર્થવાહસ્ય સમર્પિતા। સાર્થવાહો લોભં દર્શયિત્વા પરિણેતુકામો ન તયા વાચ્છિતઃ। તેન ચાનીયાયોધ્યાયાં કામસેનાકુટ્ટિન્યાઃ સમર્પિતા, કથમપિ વેશ્યા ન જાતા। તતસ્તયા સિંહરાજસ્ય રાજ્ઞો દર્શિતા તેન ચ રાત્રૌ હઠાત્ સેવિતુમારબ્ધા। નગરદેવતયા તદ્વ્રતમાહાત્મ્યેન તસ્યોપવર્ગઃ કૃતઃ। તેન ચ ભીતેન ગૃહાન્નિઃ સારિતા। રુદતી સખેદં સા કમલશ્રીક્ષાંતિકયા^૧ શ્રાવિકેતિ મત્વાડતિગૌરવેણ ધૃતા। અથાનંતમતીશોકવિસ્મરણાર્થ

મહાઅરણ્યમાં છોડી દીધી. ત્યાં તેને રડતી જોઈને ભીમ નામનો ભીલોનો રાજા તેને પોતાના સ્થાને લઈ ગયો અને ‘તું મને ચાહ (પ્રેમ કર), હું તને મારી પટરાણી બનાવીશ’—એમ કહીને રાત્રે તેની ઈચ્છા ન હોવા છતાં તેને ભોગવવાની ચેષ્ટા શરૂ કરી. વ્રતના પ્રભાવથી—માહાત્મ્યથી વનદેવતાએ તેના (ભીલરાજના) ઉપર તાડનાદિ ઉપસર્ગ કર્યો.

‘આ કોઈ દેવતા (દેવી) છે’ એમ જાણી ભયભીત થઈને તેણે (તે ભીલ રાજાએ) ત્યાં મુકામ નાખેલા વણજારાઓના કાફલાના પ્રમુખ પુષ્પક નામના સાર્થવાહને અનંતમતી સોંપી દીધી.

સાર્થવાહે લોભ—લાલચ બતાવીને તેની સાથે પરણવાની ઈચ્છા કરી; પરંતુ તેણે (અનંતમતીએ) તેની ઈચ્છા સ્વીકારી નહિ. આથી તેણે તેને અયોધ્યામાં લાવીને કામસેના નામની કુટણી (વેશ્યા)ને સોંપી. કામસેનાએ તેને વેશ્યા બનાવવા માંગી, પરંતુ તે કોઈપણ રીતે વેશ્યા બની નહિ, પછી તેણે (કામસેનાએ) અનંતમતીને સિંહરાજ નામના રાજાને બતાવી. રાત્રે તે રાજાએ બળજબરીથી તેનું સેવન કરવા પ્રારંભ કર્યો, પણ નગરદેવતાએ તેના વ્રતના માહાત્મ્યથી તેના (રાજા) ઉપર ઉપસર્ગ કર્યો. તેથી તે (રાજા) ભયભીત થયો અને તેને ઘરમાંથી બહાર કાઢી મૂકી. સખેદ રડતી એવી તેને જોઈને કમલશ્રી નામની ક્ષાન્તિકા (ક્ષુલ્લિકા)એ “આ (કોઈ) શ્રાવિકા છે”, એમ માનીને અતિ ગૌરવથી (ઘણા માનભેર) પોતાની પાસે રાખી.

પછી અનંતમતીનો શોક ભુલાવવા માટે બહુ સાથીઓ સાથે પ્રિયદત્ત શેઠ વંદના—

૧. કંતિકા ઘ૦ ।

પ્રિયદત્તશ્રેષ્ઠી બહુસહાયો વંદનાભક્તિં કુર્વન્નયોધ્યાયાં ગતો નિજશ્યાલકજિનદત્તશ્રેષ્ઠિનો ગૃહે સંધ્યાસમયે પ્રવિષ્ટો રાત્રૌ પુત્રીહરણવાર્તા કથિતવાન્ । પ્રભાતે તસ્મિન્ વંદનાભક્તિં કર્તુ ગતે અતિગૌરવિતપ્રાધૂર્ણકનિમિત્તં રસવતીં કર્તુ ગૃહે ચતુષ્કં દાતું કુશલા કમલશ્રીક્ષાંતિકા^૧ શ્રાવિકા જિનદત્તભાર્યા આકારિતા । સા ચ સર્વ કૃત્વા વસતિકાં ગતા । વંદનાભક્તિં કૃત્વા આગતેન પ્રિયદત્તશ્રેષ્ઠિના ચતુષ્કમાલોક્યાનંતમતીં સ્મૃત્વા ગહરિતહૃદયેન ગદ્ગદિતવચનેનાશ્રુપાતં કુર્વતા ભણિતં—યયા ગૃહમંડનં કૃતં તાં મે દર્શયેતિ । તતઃ સા આનીતા તયોશ્ચ મેલાપકે જાતે જિનદત્તશ્રેષ્ઠિના ચ મહોત્સવઃ કૃતઃ । અનંતમત્યા ચોક્તં તાત ! ઇદાર્નીં મે તપો દાપય, દૃષ્ટમેકસ્મિન્નેવ ભવે સંસારવૈચિત્ર્યમિતિ । તતઃ કમલશ્રીક્ષાંતિકાપાશ્વે^૨ તપો ગૃહીત્વા બહુના કાલેન વિધિના મૃત્વા તદાત્મા સહસ્રારકલ્પે દેવો જાતઃ ॥૨॥

ભક્તિ કરતો કરતો અયોધ્યામાં આવ્યો અને પોતાના સાળા જિનદત્ત શેઠના ઘરમાં સંધ્યા સમયે પ્રવેશ કર્યો. રાત્રે તેણે (પ્રિયદત્ત શેઠે) પુત્રીના હરણની વાત કહી, જ્યારે તે સવારે વંદના-ભક્તિ કરવા ગયો ત્યારે બહુમાનીતા મહેમાનના નિમિત્તે (ઘરની) શોભા કરવા માટે ઘેર સાથિયો કરવા માટે કુશળ એવી કમલશ્રી ક્ષાન્તિકાની શ્રાવિકાને જિનદત્ત શેઠની સ્ત્રીએ બોલાવી. તે (શ્રાવિકા) સાથિયા પૂરીને પોતાને આવાસે પાછી ગઈ.

વંદના-ભક્તિ કરીને આવેલા પ્રિયદત્ત શેઠને સાથિયા જોઈને અનંતમતી યાદ આવી અને ઊંડા હૃદયે (પીડિત હૃદયે) ગદ્ગદિત વચન સાથે રડતાં રડતાં તેણે કહ્યું :

“જેણે આ ઘરની શોભા કરી છે, (સાથિયા પૂર્યા છે) તેને મને બતાવો.”

પછી તેને (અનંતમતીને) લાવવામાં આવી. તે બંનેનો મેળાપ થતાં જિનદત્ત શેઠે મહોત્સવ કર્યો.

અનંતમતીએ કહ્યું : “પિતાજી! હવે મને તપ અપાવો, કારણ કે આ જ ભવમાં મેં સંસારની વિચિત્રતા જોઈ છે.”

પછી કમલશ્રી ક્ષાન્તિકા-ક્ષુલ્લક-અર્જિકા પાસે તપ-દીક્ષા ગ્રહણ કરી લાંબા કાળે વિધિપૂર્વક મરીને તેનો આત્મા સહસ્રાર સ્વર્ગમાં દેવ થયો. ૨.

નિર્વિચિકિત્સિતે ઉદાયનો દૃષ્ટાંતોઽસ્ય કથા ।

એકવા સૌધર્મેન્દ્રેણ જિનસભાયાં સમ્યક્ત્વગુણં વ્યાવર્ણયતા ભરતે ^૧વત્સદેશે રૌરકપુરે ઉદાયનમહારાજસ્ય નિર્વિચિકિત્સિતગુણઃ પ્રશંસ્તિસ્તં પરીક્ષિતું વાસવદેવ ઉદુંબરકુષ્ઠકુથિતં મુનિરૂપં વિકૃત્ય તસ્યૈવ હસ્તેન વિધિના સ્થિત્વા સર્વમાહારં જલં ચ માયયા ભક્ષયિત્વાતિદુર્ગધં બહુવમનં કૃતવાન્ । દુર્ગધભયાન્નષ્ટે પરિજને પ્રતીચ્છતો રાજ્ઞસ્તદ્દેવ્યાશ્ચ પ્રભાવત્યા ઉપરિ છર્દિતં, હાહા ! વિરુદ્ધ આહારો દત્તો મયેત્યાત્માનં નિંદયતસ્તં ચ પ્રક્ષાલયતો માયાં પરિહૃત્ય પ્રકટીકૃત્ય પૂર્વવૃત્તાન્તં કથયિત્વા પ્રશસ્ય ચ તં, સ્વર્ગ ગતઃ । ઉદાયનમહારાજો વર્ધમાનસ્વામિપાદમૂલે તપોગૃહીત્વા મુક્તિ ગતઃ । પ્રભાવતી ચ તપસા બ્રહ્મસ્વર્ગે દેવો બભૂવ ॥૩॥

અમૂઢદૃષ્ટિત્વે રેવતી દૃષ્ટાન્તોઽસ્ય કથા ।

નિર્વિચિકિત્સિત અંગમાં ઉદાયન રાજાનું દેષ્ટાંત છે. તેની કથા—

કથા ૩ : ઉદાયન

એક દિવસ સૌધર્મ ઈન્દ્રે પોતાની સભામાં સમ્યક્ત્વ ગુણનું વર્ણન કરતાં ભરતમાં વત્સ દેશમાં રૌરકપુરમાં (રહેતા) ઉદાયન મહારાજના નિર્વિચિકિત્સિત ગુણની પ્રશંસા કરી, તેની પરીક્ષા કરવા માટે વાસવદેવે વિક્રિયાથી ઉદુમ્બર કોઢથી પીડાતું મુનિરૂપ ધારણ કરી તેના જ મહેલમાં વિધિપૂર્વક રહીને માયાથી સર્વ આહાર-પાણીનું ભક્ષણ કરી, અતિ દુર્ગધભરી બહુ ઊલટી કરી (વમન કર્યું), દુર્ગધના ભયથી જ્યારે સેવકવર્ગ ભાગી ગયો ત્યારે રાજા ઉદાયન પોતાની રાણી પ્રભાવતી સાથે મુનિની પરિચર્યા કરતો રહ્યો. તે વખતે મુનિએ તે બંને ઉપર ઊલટી કરી.

ત્યારે પણ ‘હાય હાય! મારા દ્વારા વિરુદ્ધ આહાર લેવાઈ ગયો’ એમ જ્યારે તે રાજા પોતાની નિન્દા કરતો હતો અને મુનિનું પ્રક્ષાલન કરતો હતો, ત્યારે દેવ પોતાની માયાને અળગી કરીને અસલી રૂપમાં પ્રગટ થયા અને પૂર્વવૃત્તાંત કહીને તેની પ્રશંસા કરીને સ્વર્ગે ચાલ્યા ગયા.

ઉદાયન મહારાજ વર્ધમાન સ્વામીના પાદમૂલમાં તપ ગ્રહણ કરીને મુક્તિ પામ્યા અને પ્રભાવતીનો આત્મા તપથી બ્રહ્મસ્વર્ગમાં દેવ થયો. ૩.

૧. કચ્છદેશે ક, ગ, ઘ૦ ।

વિજયાર્ધદક્ષિણશ્રેણ્યાં મેઘકૂટે નગરે રાજા ચન્દ્રપ્રભઃ। ચન્દ્રશેખરપુત્રાય રાજ્યં દત્વા પરોપકારાર્થં વન્દનાભક્ત્યર્થં ચ કિયતીર્વિદ્યા દધાનો દક્ષિણમથુરાયાં ગત્વા ગુપ્તાચાર્યસમીપે ક્ષુલ્લકો જાતઃ। તેનૈકદા વન્દનાભક્ત્યર્થમુત્તરમથુરાયાં ચલિતેન ગુપ્તાચાર્યઃ પૃષ્ઠઃ કિં કસ્ય કથ્યતે^૧? ભગવતોક્તં સુવ્રતમુનેર્વન્દના વરુણરાજમહારાજીરેવત્યા આશીર્વાદશ્ચ કથનીયઃ। ત્રિપૃષ્ઠેનાપિ^૨ તેન ઇતાવદેવોક્તં। તતઃ ક્ષુલ્લકેનોક્તં। ભવ્યસેનાચાર્યસ્યૈકાદશાંગધારિણોઽન્યેષાં ચ નામાપિ ભગવાન્ ન ગૃહ્ણાતિ તત્ર કિંચિત્કારણં ભવિષ્યતીતિ સમ્પ્રધાર્ય તત્ર ગત્વા સુવ્રતમુનેર્ભટ્ટારકીયાં વન્દનાં કથયિત્વા તદીયં ચ વિશિષ્ટં વાત્સલ્યં દૃષ્ટ્વા ભવ્યસેનવસતિકાં ગતઃ। તત્ર ગતસ્ય ચ^૩ ભવ્યસેનેન સંભાષણમપિ ન કૃતં। કુણ્ડિકાં ગૃહીત્વા, ભવ્યસેનેન સહ બહિર્ભૂમિં ગત્વા વિકુર્વણયા હરિતકોમલતૃણાંકુરચ્છન્નો માર્ગોઽગ્રે દર્શિતઃ। તં દૃષ્ટ્વા “આગમે

અમૂઢદેષ્ટિપણામાં રેવતીરાણીનું દેષ્ટાંત છે તેની કથા—

કથા ૪ : રેવતીરાણી

વિજયાર્ધ પર્વતની દક્ષિણ શ્રેણીમાં મેઘકૂટ નગરમાં ચંદ્રપ્રભ રાજાએ પુત્ર ચંદ્રશેખરને રાજ્ય આપીને પરોપકાર માટે તથા વંદના-ભક્તિ માટે કેટલીક વિદ્યાઓ ધારણ કરતો થકો, દક્ષિણ મથુરામાં ગયો ત્યાં ગુપ્તાચાર્યની સમીપે ક્ષુલ્લક થયો. તેણે એક દિવસ વંદના-ભક્તિ માટે ઉત્તર મથુરા જતાં ગુપ્તાચાર્યને પૂછ્યું : “શું કોઈને કાંઈ કહેવાનું છે?”

ભગવાન ગુપ્તાચાર્યે કહ્યું : “સુવ્રત મુનિને વંદના અને વરુણ રાજાની મહારાણી રેવતીને આશીર્વાદ કહેવા યોગ્ય છે.”

ત્રણ વખત પૂછવા જતાં તેમણે એટલું જ કહ્યું, પછી તે ક્ષુલ્લકે કહ્યું : “અગિયાર અંગધારી ભવ્યસેનાચાર્ય અને બીજાઓનું નામ પણ તેઓ લેતા નથી, તો ત્યાં કાંઈ કારણ હશે.”

આમ વિચારી (ક્ષુલ્લક) ત્યાં જઈને સુવ્રત મુનિને મુનિરાજ ભટ્ટારકની વંદના કહીને અને તેમનું વિશિષ્ટ વાત્સલ્ય જોઈને ભવ્યસેનના રહેઠાણે ગયો. ત્યાં ગયો ત્યારે તેની સાથે ભવ્યસેને સંભાષણ પણ ન કર્યું.

કમંડળ લઈને ભવ્યસેન સાથે બહારભૂમિએ (જંગલ) જઈ વિક્રિયાથી, લીલા કોમળ

૧. કથતે ચ। ૨. ત્રિ:પૃષ્ઠેનાપ્યેતાવદેનોક્તં ધ૦। ૩. ‘ચ’ નાસ્તિ ઘ પુસ્તકે।

કિલૈતે જીવાઃ કથ્યન્તે” ઇતિ ભગિત્વા તત્રારુચિં^૧ કૃત્વા તૃણોપરિ ગતઃ શૌચસમયે કુણ્ડિકાયાં જલં નાસ્તિ તથા વિકૃતિશ્ચ ક્વાપિ ન દૃશ્યતેઽતોઽત્ર સ્વચ્છસરોવરે પ્રશસ્તમૃત્તિકયા શૌચં કૃતવાન્ । તતસ્તં મિથ્યાદૃષ્ટિં જ્ઞાત્વા ભવ્યસેનસ્યાભવ્યસેનનામ કૃતં । તતોઽન્યસ્મિન્ દિને પૂર્વસ્યાં દિશિ પદ્માસનસ્થં ચતુર્મુખં યજ્ઞોપવીતાદ્યુપેતં દેવાસુરવન્દ્યમાનં બ્રહ્મરૂપં દર્શિતં । તત્ર રાજાદયો ભવ્યસેનાદયશ્ચ જના ગતાઃ । રેવતી તુ કોઽયં બ્રહ્મનામ દેવઃ ઇતિ ભગિત્વા લોકૈઃ પ્રેર્યમાણાપિ ન ગતા । એવં દક્ષિણસ્યાં દિશિ ગરુડારૂઢં ચતુર્ભુજં ચ ગદાશંખાદિધારકં વાસુદેવરૂપં । પશ્ચિમાયાં દિશિ વૃષભારૂઢં સાર્ધચંદ્રજટાજૂટગૌરીગણોપેતં શંકરરૂપં । ઉત્તરસ્યાં દિશિ સમવસરણમધ્યે પ્રાતિહાર્યાષ્ટકોપેતં સુરનરવિદ્યાધરમુનિવૃન્દવન્દ્યમાનં પર્યકસ્થિતં તીર્થકરદેવરૂપં દર્શિતં । તત્ર ચ સર્વલોકા ગતાઃ । રેવતી તુ લોકૈઃ પ્રેર્યમાણાપિ ન ગતા નવૈવ વાસુદેવાઃ, એકાદશૈવ રુદ્રાઃ, ચતુર્વિંશતિરેવ તીર્થકરા જિનાગમે કથિતાઃ । તે

તૃણાંકુર વડે આચ્છાદિ માર્ગ બતાવ્યો. તે જોઈને “આગમમાં ખરેખર તેને જીવ કહ્યા છે.” એમ કહીને તેમાં (આગમમાં) અરુચિ બતાવી તે (ભવ્યસેન) ઘાસ ઉપર ગયો. ક્ષુલ્લકે વિક્રિયાથી કમંડળનું પાણી સુકવી નાખ્યું, શૌચના સમયે કમંડળમાં જળ નહિ અને વિકૃતિ પણ કોઈ ઠેકાણે દેખાઈ નહિ, તેથી તેણે (ભવ્યસેને) સ્વચ્છ સરોવરમાં સારી માટીથી શૌચ કર્યું. (જિન-મતની ઉપેક્ષા કરે છે.) તેથી તેને મિથ્યાદૃષ્ટિ જાણીને (ક્ષુલ્લકે) ભવ્યસેનનું અભવ્યસેન એવું નામ રાખ્યું.

પછી બીજે દિવસે પૂર્વ દિશામાં, પદ્માસને બિરાજમાન ચાર મુખવાળા યજ્ઞોપવિત આદિથી મુક્ત, દેવ-અસુરોથી વંદિત બ્રહ્માનું રૂપ (માયા વિદ્યા વડે) બતાવ્યું. રાજાઓ આદિ અને તે ભવ્યસેનાદિ લોકો ત્યાં ગયા, પરંતુ “આ બ્રહ્મા નામનો દેવ કોણ છે?” એમ કહીને રેવતી લોકો દ્વારા પ્રેરાતી હોવા છતાં ગઈ નહિ. એ રીતે દક્ષિણ દિશામાં ગરુડ પર આરુઢ થયેલા ચાર ભુજાવાળા અને ગદા-શંખાદિ ધારણ કરનાર વાસુદેવનું રૂપ બતાવ્યું અને પછી પશ્ચિમ દિશામાં બળદ-નંદી ઉપર બેઠેલા, જટાજૂથમાં અર્ધચંદ્ર ધારણ કરેલ અને ગૌરી તથા ગણ સહિત શંકરનું રૂપ અને ઉત્તર દિશામાં સમવસરણ મધ્યે આઠ પ્રાતિહાર્ય સહિત સુર, નર, વિદ્યાધર, મુનિવૃન્દ દ્વારા વંદિત, પર્યક આસને સ્થિત, તીર્થકર દેવનું રૂપ બતાવ્યું. ત્યાં પણ બધા લોકો ગયા, પરંતુ લોકો દ્વારા પ્રેરાતી હોવા છતાં રેવતી ગઈ નહિ.

“જિન-આગમમાં નવ જ વાસુદેવ, અગિયાર જ રુદ્ર અને ચોવીસ જ તીર્થકર કહ્યા

ચાતીતાઃ કોઽપ્યયં માયાવીત્યુક્ત્વા સ્થિતા । અન્યદિને ચયવિલાયાં વ્યાધિક્ષીણશરીર-
ક્ષુલ્લકરૂપેણ રેવતીગૃહપ્રતોલીસમીપમાર્ગે માયામૂર્ચ્યા પતિતઃ । રેવત્યા તમાકર્ણ્ય ભક્ત્યોત્થાપ્ય
નીત્વોપચારં કૃત્વા પથ્યં કારયિતુમારબ્ધઃ । તેન ચ સર્વમાહારં ભુક્ત્વા દુર્ગન્ધવમનં કૃતં ।
તદપનીય હા ! વિરૂપકં મયાઽપથ્યં દત્તમિતિ રેવત્યા વચનમાકર્ણ્ય તોષાન્માયામુપસંહત્ય તાં
દેવીં વન્દયિત્વા ગુરોરાશીર્વાદં પૂર્વવૃત્તાન્તં કથયિત્વા લોકમધ્યે તુ અમૂઢદૃષ્ટિત્વં તસ્યા ઉચ્ચૈઃ
પ્રશસ્ય સ્વસ્થાને ગતઃ । વરુણો રાજા શિવકીર્તીપુત્રાય રાજ્યં દત્વા તપો ગૃહીત્વા માહેન્દ્રસ્વર્ગે
દેવો જાતઃ । રેવત્યપિ તપઃ કૃત્વા બ્રહ્મસ્વર્ગે દેવો બભૂવ ।

ઉપગૂહને જિનેન્દ્રભક્તો દૃષ્ટાન્તોઽસ્ય કથા

સુરાષ્ટ્રદેશે પાટલિપુત્રનગરે રાજા યશોધરો^૧ રાજ્ઞી સુસીમા પુત્રઃ સુવીરઃ

છે, તે તો થઈ ગયા છે. આ તો કોઈ માયાવી છે.” એમ કહીને રેવતી ઊભી રહી.

બીજા દિવસે ચર્યાના સમયે તે ક્ષુલ્લક વ્યાધિથી ક્ષીણ થયેલા શરીરવાળા ક્ષુલ્લકના રૂપમાં, રેવતીના ઘરની ખડકી સમીપે માર્ગમાં માયાવી મૂર્ચ્છા ખાઈ પડ્યો. રેવતી (તેના પડવાનો અવાજ) સાંભળીને તેને ભક્તિથી ઊઠાડીને લઈ આવી તથા જરૂરી ઉપચાર કરી તેને માફક આવે તેવો (પથ્ય) ખોરાક આપવાનું શરૂ કર્યું. તેણે (ક્ષુલ્લકે) બધો આહાર ખાઈ જઈને દુર્ગંધ ભર્યું વમન (ઊલટી) કર્યું. તે દૂર કરીને, “અરેરે, (ક્ષુલ્લકજીને) મેં અપથ્ય આહાર આપ્યો” એમ કહ્યું.

રેવતીનાં આવાં વચનો સાંભળીને, તેમની માયા સંકેલીને, ક્ષુલ્લકે તે દેવીને ગુરુને (પરોક્ષ) વંદન કરાવીને, તેમના આશીર્વાદ તથા પૂર્વવૃત્તાંત કહીને, લોકમાં તેના અમૂઢદૃષ્ટિપણાની ખૂબ પ્રશંસા કરી, પોતાના સ્થાને ગયો. વરુણરાજા પોતાના પુત્ર શિવકીર્તિને રાજ્ય આપીને, તપ ગ્રહણ કરીને, માહેન્દ્ર સ્વર્ગમાં દેવ થયો. રેવતીનો આત્મા પણ તપ કરીને બ્રહ્મસ્વર્ગમાં દેવ થયો. ૪.

ઉપગૂહન અંગમાં જિનેન્દ્રભક્તનું દેષ્ટાંત છે તેની કથા—

કથા ૫ : જિનેન્દ્રભક્ત

સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં પાટલીપુત્ર નગરમાં યશોધર રાજા હતો. તેની રાણીનું નામ સુસીમા

સપ્તવ્યસનાભિભૂતસ્તથાભૂતતસ્કરપુરુષસેવિતઃ। પૂર્વદેશે ગૌડવિષયે તામ્રલિપ્તનગર્યાં જિનેન્દ્ર-
 ભક્તશ્રેષ્ઠિનઃ સપ્તતલપ્રાસાદોપરિ બહુરક્ષકોપયુક્તપાર્શ્વનાથપ્રતિમાછત્રત્રયોપરિ વિશિષ્ટતરાનર્ઘ્ય-
 વૈદૂર્યમણિં પારંપર્યેનાકર્ણ્ય લોભાત્તેન સુવીરેણ નિજપુરુષાઃ પૃષ્ઠાઃ તં મણિં કિં કોઽપ્યાનેતું
 શક્તોઽસ્તીતિ। ઇન્દ્રમુકુટમણિમપ્યહમાનયામીતિ ગલગર્જિતં કૃત્વા સૂર્યનામા ચૌરઃ કપટેન
 ક્ષુલ્લકો ભૂત્વા અતિકાયક્લેશેન ગ્રામનગરક્ષોભં કુર્વાણાઃ ક્રમેણ તામ્રલિપ્તનગરીં ગતઃ
 તમાકર્ણ્ય ગત્વાઽલોક્ય બન્દિત્વા સંભાષ્ય પ્રશસ્ય ચ ક્ષુભિતેન જિનેન્દ્રભક્તશ્રેષ્ઠિના નીત્વા
 પાર્શ્વનાથદેવં દર્શયિત્વા માયયા અનિચ્છન્નપિ સ તત્ર મણિરક્ષકો ધૃતઃ। એકદા ક્ષુલ્લકં પૃષ્ઠ્વા
 શ્રેષ્ઠી સમુદ્રયાત્રાયાં ચલિતો નગરાદ્બહિર્નિર્ગત્ય સ્થિતઃ। સ ચૌરક્ષુલ્લકો ગૃહજનમુપકરણ-
 નયનવ્યગ્રં જ્ઞાત્વા અર્ધરાત્રે તં મણિં ગૃહીત્વા ચલિતઃ। મણિતેજસા માર્ગે કોટ્ટપાલૈર્દૃષ્ટો
 ધર્તુમારબ્ધઃ। તેભ્યઃ પલાયિતુમસમર્થઃ શ્રેષ્ઠિન એવ શરણં પ્રવિષ્ટો માં રક્ષ રક્ષેતિ ચોક્તવાન્।

હતું. તેમને સુવીર નામનો પુત્ર હતો. તે સાત વ્યસનોમાં ચક્રચૂર હતો અને તેવા (વ્યસની) ચોર લોકો તેને સેવતા હતા.

પૂર્વદેશમાં ગૌડદેશ વિભાગમાં તામ્રલિપ્ત નગરીમાં જિનેન્દ્રભક્ત શેઠના સાતમાળના મહેલની ઉપર બહુ રક્ષકોથી ઉપયુક્ત (રક્ષિત) પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમાનાં ત્રણ છત્રો ઉપર વિશિષ્ટતર અમૂલ્ય વૈદૂર્યમણિ જડેલા છે. એ સંબંધી કર્ણોપકર્ણ (પરંપરાથી) સાંભળીને, લોભથી તે સુવીરે પોતાના માણસોને પૂછ્યું :

“શું તે મણિ લાવવાને કોઈ સમર્થ છે?”

“ઈન્દ્રના મુગટના મણિને પણ હું લાવી આપું.” એમ ગળું ખોંખારી સૂર્ય નામનો ચોર કપટથી ક્ષુલ્લક બની અતિશય કાયકલેશથી ગામડાં અને નગરોમાં ક્ષોભઆનંદમય (ખળખળાટ) મચાવતો ક્રમથી તામ્રલિપ્ત નગરીમાં ગયો. તેના વિષે સાંભળીને, (ત્યાં) જઈને, જોઈને, (તેને) વંદન કરીને, તેની સાથે જિનેન્દ્રશેઠે વાતચીત કરી, તેની પ્રશંસા કરી. તથા ક્ષોભ પામી તેને લઈ જઈને પાર્શ્વનાથ દેવને દેખાડીને માયાથી ન ઈચ્છવા છતાં પણ (માયાથી ના પાડવા છતાં પણ) તેને ત્યાં મણિના રક્ષક તરીકે રાખ્યો.

એક દિવસ ક્ષુલ્લકને કહીને શેઠ સમુદ્રની યાત્રાએ ચાલ્યો અને નગરની બહાર જઈને રહ્યો. તે ચોર ક્ષુલ્લક ઘરના માણસોને રાચરચીલું લઈ જવામાં રોકાયેલા જાણીને, મધરાતે મણિ લઈને ચાલતો થયો. મણિના તેજથી રસ્તામાં કોટવાળોએ તેને જોયો અને પકડવા પ્રયત્ન કર્યો. તેમની પાસેથી છટકવાને અસમર્થ એવા તેણે શેઠનું જ શરણું ગ્રહ્યું અને ‘મારી રક્ષા કરો, રક્ષા કરો’ એમ કહ્યું.

કોટ્ટપાલાનાં કલકલામાકર્ણ્ય પર્યાલોચ્ય તં ચૌરં જ્ઞાત્વા દર્શનોપહાસપ્રચ્છાદનાર્થં ભણિતં શ્રેષ્ઠિના મદ્વચનેન રત્નમનેનાનીતમિતિ વિરૂપકં ભવદ્ધિઃ કૃતં યદસ્ય મહાતપસ્વિન-શ્ચૌરોદ્ધોપણા કૃતા। તતસ્તે તસ્ય વચનં ^૧પ્રમાણં કૃત્વા ગતાઃ। સ ચ શ્રેષ્ઠિના રાત્રૌ નિર્ધાટિતઃ। એવમન્યેનાપિ સમ્યગ્દૃષ્ટિના અસમર્થાજ્ઞાનપુરુષાદાગતદર્શનદોષસ્ય પ્રચ્છાદનં કર્તવ્યં।

સ્થિતીકરણે વારિષેણો દૃષ્ટાન્તોઽસ્ય કથા

મગધદેશે રાજગૃહનગરે રાજા શ્રેણિકો રાજ્ઞી ચેલિની પુત્રો વારિષેણઃ ઉત્તમશ્રાવકઃ ચતુર્દશ્યાં રાત્રૌ કૃતોપવાસઃ સ્મશાને કાયોત્સર્ગેણ સ્થિતઃ। તસ્મિન્નેવ દિને ઉદ્યાનિકાયાં ગતયા મગધસુન્દરીવિલાસિન્યા શ્રીકીર્તિશ્રેષ્ઠિન્યા^૨ પરિહિતો દિવ્યો હારો દૃષ્ટઃ। તતસ્તં દૃષ્ટ્વા કિમનેનાલઙ્કારેણ વિના જીવિતેનેતિ સંચિન્ત્ય શય્યાયાં પતિત્વા સા સ્થિતા। રાત્રૌ સમાગતેન

કોટવાળોનો કલકલ અવાજ સાંભળીને અને પૂર્વાપર વિચાર કરીને ‘તે ચોર છે’, એમ જાણીને સમ્યગ્દર્શનના ઉપહાસને ઢાંકવા માટે શેઠે કહ્યું :

“મારા કહેવાથી જ તે એ રત્ન લાવ્યો છે. તેથી આ મહા તપસ્વીને તમે ચોર તરીકે જાહેર કર્યો, તે તમે ખોટું કર્યું.”

પછી તેઓ (કોટવાળો) તે (શેઠનાં) વચનને સત્ય માનીને ચાલ્યા ગયા અને શેઠે તેને (ચોરને) રાત્રે કાઢી મૂક્યો. એ પ્રમાણે અન્ય સમ્યગ્દૃષ્ટિએ પણ અસમર્થ અને અજ્ઞાન પુરુષથી થયેલા સમ્યગ્દર્શનના દોષને ઢાંકવા જોઈએ. પ.

સ્થિતીકરણ અંગમાં વારિષેણનું દેષ્ટાંત છે તેની કથા—

કથા ૬ : વારિષેણ

મગધ દેશમાં રાજગૃહ નગરમાં રાજા શ્રેણિક, રાણી ચેલના તથા તેમનો પુત્ર વારિષેણ હતાં. તે ઉત્તમ શ્રાવક ચૌદશની રાત્રે ઉપવાસ કરીને સ્મશાનમાં કાયોત્સર્ગથી ઊભો રહ્યો, તે જ દિવસે બગીચામાં ગયેલી મગધસુંદરી વિલાસિનીએ શ્રીકીર્તિ શેઠાણીએ પહેરેલો દિવ્ય હાર જોયો. પછી તેને જોઈને ‘આ અલંકાર વિના જીવીને શું કરવું છે?’ એમ વિચારીને તે પથારીમાં પડી રહી. રાત્રે આવેલા, તેનામાં આસક્ત વિદ્યુત્ ચોરે તેને કહ્યું :

૧. તસ્ય પ્રણામં કૃત્વા ઘ૦। ૨. જ્યેષ્ઠિના ઘ૦।

તદાસક્તેન વિદ્યુદ્ગોરેણોક્તં પ્રિયે ! કિમેવં સ્થિતાસીતિ । તયોક્તં શ્રીકીર્તિશ્રેષ્ઠિન્યા^૧ હારં યદિ મે દદાસિ તદા જીવામિ ત્વં ચ મે ભર્તા નાન્યથેતિ શ્રુત્વા તાં સમુદીર્ય અર્ધરાત્રે ગત્વા નિજકૌશલેન તં હારં ચોરયિત્વા નિર્ગતઃ । તદુદ્યોતેન ચૌરોઽયમિતિ જ્ઞાત્વા ગૃહરક્ષકૈઃ કોટ્ટપાલૈશ્ચ ધ્રિયમાણો પલાયિતુમસમર્થો વારિષેણકુમારસ્યાગ્રે તં હારં ધૃત્વાઽદૃશ્યો ભૂત્વા સ્થિતઃ । કોટ્ટપાલૈશ્ચ તં તથાલોક્ય શ્રેણિકસ્ય કથિતં દેવ ! વારિષેણશ્ચૌર ઇતિ । તં શ્રુત્વા તેનોક્તં મૂર્ખસ્યાસ્ય મસ્તકં ગૃહ્યતામિતિ । માતંગેન યોઽસિઃ શિરોગ્રહણાર્થં વાહિતઃ સ કળ્પે તસ્ય પુષ્પમાલા બભૂવ । તમતિશયમાકર્ણ્ય શ્રેણિકેન ગત્વા વારિષેણઃ ક્ષમાં કારિતઃ । લઘ્વાભયપ્રદાનેન વિદ્યુદ્ગોરેણ રાજ્ઞો નિજવૃત્તાન્તે કથિતે વારિષેણો ગૃહે નેતુમારબ્ધઃ । તેન ચોક્તં મયા પાણિપાત્રે ભોક્તવ્યમિતિ । તતોઽસૌ સૂરસેન^૧ મુનિસમીપે મુનિરભૂત્ । એકદા

“પ્રિયે! આમ કેમ પડી રહી છે?”

તેણે કહ્યું : “શ્રીકીર્તિ શેઠાણીનો હાર જો તું મને આપે તો હું જીવીશ અને તો જ તું મારા ભર્તા, નહિતર નહિ.”

એ સાંભળીને તેને આશ્વાસન આપી, તે અર્ધ રાત્રે જઈને પોતાના કૌશલ્યથી તે હાર ચોરીને બહાર નીકળ્યો. તેના (હારના) પ્રકાશથી ‘આ ચોર છે’ એમ જાણીને ગૃહરક્ષકો અને કોટવાળોએ તેને પકડવા ઘેર્યો. તે નાસી જવા અસમર્થ હોઈ વારિષેણકુમારની આગળ તે હાર મૂકીને અદેશ્ય થઈને રહ્યો. (સંતાઈ ગયો.)

કોટવાળોએ તેને (વારિષેણને) તેવો (ચોર) જોઈને શ્રેણિકને કહ્યું : “દેવ! વારિષેણ ચોર છે.”

તે સાંભળીને તેણે (શ્રેણિકે) કહ્યું : “તે મૂર્ખનું મસ્તક લાવો.”

ચંડાળે જે તલવાર શિર લેવા માટે ચલાવી તે તેના ગળામાં ફૂલમાળા બની ગઈ. તે ચમત્કાર સાંભળી શ્રેણિકે જઈને વારિષેણની ક્ષમા માગી. અભયદાન પ્રાપ્ત કરીને જ્યારે વિદ્યુત્ ચોરે રાજાને પોતાનું વૃત્તાન્ત કહ્યું ત્યારે રાજાએ વારિષેણને ઘેર લઈ જવા કર્યું, પણ તેણે કહ્યું :

“મારે તો હસ્તરૂપી પાત્રમાં જ ભોજન કરવું છે (અર્થાત્ મુનિ થવું છે.)

પછી તે સૂરસેન મુનિ પાસે મુનિ થયો.

૧. શ્રેષ્ઠિનો હારં ઘ૦ । ૧. સૂરદેવમુનિ ઘ૦ ।

રાજગૃહસમીપે પલાશકૂટગ્રામે ચર્યાયાં સ પ્રવિષ્ટઃ । તત્ર શ્રેણિકસ્ય, યોઽગ્નિભૂતિમંત્રી તત્પુત્રેણ પુષ્પડાલેન સ્થાપિતં, ચર્યાં કારયિત્વા સ સોમિલ્લાં નિજભાર્યા પૃષ્ટ્વા^૧ પ્રભુપુત્રત્વાદ્બાલસખિત્વાચ્ચ સ્તોકં માર્ગાનુવ્રજનં કર્તુ વારિષેણેન સહ નિર્ગતઃ । આત્મનો વ્યાઘુટનાર્થ ક્ષીરવૃક્ષાદિકં દર્શયન્ મુહુર્મુહુર્વન્દનાં કુર્વન્ હસ્તે ધૃત્વા નીતો વિશિષ્ટધર્મશ્રવણં કૃત્વા વૈરાગ્યં નીત્વા તપો ગ્રાહિતોઽપિ સોમિલ્લાં ન વિસ્મરતિ । તૌ દ્વાવપિ દ્વાદશવર્ષાણિ તીર્થયાત્રાં કૃત્વા વર્ધમાનસ્વામિસમવસરણં ગતૌ । તત્ર વર્ધમાનસ્વામિનઃ પૃથિવ્યાશ્ચ સમ્બન્ધગીતં દેવૈર્ગીયમાનં પુષ્પડાલેન^૨ શ્રુતં । યથા

“મઙ્ગલકુચેલી દુમ્મની નહિં^૩ પવિસિયણ ।
કહ જીવેસઙ્ગ ધણિય, ઘર ઈજ્જંતે હિયણ ॥”

એતદાત્મનઃ સોમિલ્લાયાશ્ચ સંયોજ્ય ઉત્ક્રાન્તિતશ્ચલિતઃ । સ વારિષેણેન જ્ઞાત્વા સ્થિરીકરણાર્થ નિજનગરં નીતઃ । ચેલિન્યા તૌ દૃષ્ટ્વા વારિષેણઃ કિં ચારિત્રાચ્ચલિતઃ

એક દિવસે તે મુનિએ રાજગૃહની નજીકમાં પલાશકૂટ ગામમાં ચર્યા માટે પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં શ્રેણિકનો જે અગ્નિભૂત મંત્રી હતો તેનો પુત્ર પુષ્પડાલ ચર્યા કરાવીને પોતાની સ્ત્રી સોમિલ્લાને કહીને તે માલિકનો પુત્ર તથા બાલસખા હોવાથી થોડે દૂર સુધી તેને સાથ આપવા તે વારિષેણ સાથે ગયો. મુનિ પોતે ફરીથી પધારે તે માટે ક્ષીર વૃક્ષો વગેરે બતાવતો, વારંવાર વંદના કરતો, હાથે પકડીને તેને લઈ જવામાં આવ્યા અને વિશિષ્ટ ધર્મનું શ્રવણ કરીને તે વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થયો. તેને તપ ગ્રહણ કરાવ્યા છતાં તે સોમિલ્લાને વિસરતો નહિ. આમ તે બંને બાર વર્ષ સુધી તીર્થયાત્રા કરીને, વર્ધમાન સ્વામીના સમવસરણમાં ગયા. ત્યાં વર્ધમાનસ્વામી અને પૃથ્વી સંબંધી દેવો દ્વારા ગવાયેલું ગીત પુષ્પડાલે સાંભળ્યું. તે આ પ્રમાણે :—

“મઙ્ગલકુચેલી દુમ્મની નહિં પવિસિયણ ।
કહ જીવેસઙ્ગ ઘણિય, ઘર ઈજ્જંતે હિયણ ॥”

અર્થ :—જ્યારે પતિ પ્રવાસે જાય છે ત્યારે સ્ત્રી ખિન્ન ચિત્ત થઈને મેલી કુચૈલી (ગંદી) રહે છે, પરંતુ જ્યારે તે ઘર છોડી ચાલ્યો જાય છે ત્યારે તે શી રીતે જીવિત રહી શકે?

આ (ગીતને) પોતાને અને સોમિલ્લાને લાગુ પાડી ઉત્ક્રાન્તિત થઈ તે ચલિત થયો. તે જાણીને તેને સ્થિર કરવા માટે વારિષેણ તેને પોતાના નગરે લઈ ગયો. ચેલનીએ તે

૧. દૃષ્ટ્વા ઘ૦ । ૨. પુષ્પ લાડેન ઘ૦ । ૩. નાહેર વસિયણ ઘ૦ । ૪. ઈજ્જંતી ઘ૦ ।

આગચ્છતીતિ સંચિન્ત્ય પરીક્ષણાર્થં સરાગવીતરાગે દ્વે આસને દત્તે । વીતરાગાસને વારિષેણેનોપવિશ્યોક્તં મદીયમન્તઃપુરમાનીયતાં । તતશ્ચેલિન્યા મહાદેવ્યા દ્વાત્રિંશદ્વાર્યાઃ સાલઙ્કારા આનીતા । તતઃ પુષ્પડાલો વારિષેણેન ભણિતઃ સ્ત્રિયો મદીયં યુવરાજપદં ચ ત્વં ગૃહાણ । તચ્છૃત્વા પુષ્પડાલો અતીવ લજ્જિતઃ પરં વૈરાગ્યં ગતઃ । પરમાર્થેન તપઃ કર્તું લગ્ન ઇતિ ।^૧

વાત્સલ્યે વિષ્ણુકુમારો દૃષ્ટાન્તોઽસ્ય કથા

અવન્તિદેશે ઉજ્જયિન્યાં^૨ શ્રીવર્મા રાજા, તસ્ય^૩ બલિર્બૃહસ્પતિઃ પ્રલ્હાદો નમુચિશ્ચેતિ ચત્વારો મંત્રિણઃ । તત્રૈંકદા સમસ્તશ્રુતાધારો દિવ્યજ્ઞાની સપ્તશતમુનિસમન્વિતો^૪ કમ્પનાચાર્ય^૫

બંનેને જોઈને ‘શું વારિષેણ ચારિત્રથી ચલિત થઈને આવે છે?’ એમ વિચારી (તેની) પરીક્ષા કરવા માટે સરાગી અને વીતરાગી એવાં બે આસનો આપ્યાં. વીતરાગ આસન પર બેસી વારિષેણે કહ્યું :

“મારા જનાનાની સ્ત્રીઓને લાવો (બોલાવો).”

પછી ચેલની રાણી અલંકાર સહિત તેની બત્રીસ સ્ત્રીઓને લઈ આવી. વારિષેણે પુષ્પડાલને કહ્યું :

“મારી આ સ્ત્રીઓ અને રાજ્યને તું ગ્રહણ કર.”

તે સાંભળીને પુષ્પડાલ ઘણો શરમાયો અને પરમ વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થઈ પરમાર્થથી તપ કરવા (નિર્ગ્રંથ મુનિત્વ સાધવા) લાગ્યો. ૬.

વાત્સલ્ય અંગમાં વિષ્ણુકુમારનું દૃષ્ટાન્ત છે, તેની કથા—

કથા ૭ : વિષ્ણુકુમાર

અવન્તી દેશમાં ઉજ્જયિનીમાં શ્રીવર્મા રાજા હતો. તેને બલિ, બૃહસ્પતિ, પ્રહ્લાદ અને નમુચિ એ ચાર મંત્રીઓ હતા. ત્યાં એક દિવસ સમસ્ત શ્રુતના ધારી દિવ્યજ્ઞાની

૧. ઇતોગ્રે ‘ઘ’ પુસ્તકે અધિકઃ પાઠઃ ‘તતો વારિષેણમુનિઃ મુક્તિં ગતઃ પુષ્પડાલશ્ચ સ્વર્ગે દેવો જાતઃ ।’

૨. શ્રીધર્મો ઘ૦ । ૩. તસ્ય રાજ્ઞી શ્રીમતિઃ ઘ૦ ।

૪. સમન્વિતા ઘ૦ । ૫. અકમ્પનામાર્યાઃ ઘ૦ ।

આગત્યોદ્યાનકે સ્થિતઃ^૧ । સમસ્તસંઘશ્ચ વારિતઃ^૨ રાજાદિકેઽપ્યાયતે કેનાપિ જલ્પનં ન કર્તવ્યમન્યથા સમસ્તસંઘસ્ય નાશો ભવિષ્યતીતિ । રાજા ચ^૩ ધવલગૃહાસ્થિતેન પૂજાહસ્તં નગરીજનં ગચ્છન્તં દૃષ્ટ્વા મંત્રિણઃ પૃષ્ઠાઃ ક્વાયં લોકોઽકાલયાત્રાયાં ગચ્છતીતિ । તૈરુક્તં ક્ષપણકા બહવો બહિરુદ્યાને આયાતાસ્તત્રાયં જનો યાતિ । વયમપિ તાન્ દૃષ્ટું ગચ્છામ ઇતિ ભણિત્વા રાજાપિ તત્ર મંત્રિસમન્વિતો ગતઃ । પ્રત્યેકે સર્વે વન્દિતાઃ । ન ચ કેનાપિ આશીર્વાદો દત્તઃ । દિવ્યાનુષ્ઠાનેનાતિનિસ્પૃહાસ્તિષ્ઠન્તીતિ સંચિન્ત્ય વ્યાઘુટિતે રાજ્ઞિ મંત્રિભિર્દુષ્ટાભિ- પ્રાયૈરુપહાસઃ કૃતઃ બલીવર્દા એતે ન કિંચિદપિ જાનન્તિ મૂર્ખા દમ્ભમૌનેન સ્થિતાઃ । एवं ब्रुवाणैर्गच्छद्भिस्त्रे चर्या कृत्वा श्रुतसागरमुनिमागच्छन्तमालोक्योक्तं “अयं तरुणबलीवर्दः पूर्णकुक्षिरागच्छति।” एतदाकर्ण्य तेन ते राजाग्रेऽनेकान्तवादेन जिताः । अकम्पनाचार्यस्य

અકમ્પનાચાર્ય સાતસો મુનિઓ સહિત આવીને બગીચામાં રહ્યા.

“રાજાદિ પણ આવે તોપણ કોઈની સાથે બોલવું નહિ, નહિ તો સમસ્ત સંઘનો નાશ થશે.” એમ સઘળા સંઘને તેઓએ મનાઈ કરી.

ધવલગૃહમાં રહેલા રાજાએ, હાથમાં પૂજાની સામગ્રી લઈને નગરના લોકોને જતા જોઈને મંત્રીઓને પૂછ્યું : “આ લોકો અકાલયાત્રાએ ક્યાં જાય છે?”

તેમણે કહ્યું : “બહાર બગીચામાં બહુ મુનિઓ આવ્યા છે ત્યાં આ લોકો જાય છે.”

“આપણે પણ તેમનાં દર્શન કરવા જઈએ,” એમ કહી રાજા પણ મંત્રીઓ સાથે ત્યાં ગયો. એક એક કરી સર્વેને વંદના કરી, પણ કોઈએ આશીર્વાદ આપ્યો નહિ.

“દિવ્ય અનુષ્ઠાનને લીધે તેઓ અતિ નિઃસ્પૃહ છે” એમ માની જ્યારે રાજા પાછો ફર્યો, ત્યારે દુષ્ટ અભિપ્રાયવાળા મંત્રીઓએ ઉપહાસ (મશકરી) કરી કહ્યું કે—

“એ મૂર્ખ બળદો કાંઈ જાણતા નથી, દંભથી મૌન ધરીને બેઠા છે.”

આમ બોલતા બોલતા જતાં તેઓએ શ્રુતસાગર મુનિને ચર્યા કરીને આવતા જોઈને જ કહ્યું :

“આ તરુણ બળદ પૂરી રીતે પેટ ભરીને આવે છે.” આ સાંભળીને તેમણે (મુનિએ) રાજાની સામે અનેકાન્તવાદથી તેમને (મંત્રીઓને) જીતી લીધા, અને આવીને

૧. સ્થિતાઃ ઘ૦ । ૨. રાજન્યકેઽપ્યાયાતે ઘ૦ ।

૩. ધવલગૃહસ્થિતેન ઘ૦ ।

ચાગત્ય વાર્તા કથિતા । તેનોક્તં સર્વસંઘસ્વયા મારિતઃ । યદિ વાદસ્થાને ગત્વા રાત્રૌ ત્વમેકાકી તિષ્ઠસિ તદા સંઘસ્ય જીવિતવ્યં તવ શુદ્ધિશ્ચ ભવતિ । તતોડસૌ તત્ર ગત્વા કાયોત્સર્ગેણ સ્થિતઃ । મંત્રિભિશ્ચાતિલજ્જિતૈઃ ક્રુદ્ધૈ રાત્રૌ સંઘં મારયિતું ગચ્છદ્વિસ્તમેકં મુનિમાલોક્ય યેન પરિભવઃ કૃતઃ સ એવ હંતવ્ય ઇતિ પર્યાલોચ્ય તદ્વધાર્થં યુગપદ્મતુર્ભિઃ ખડ્ગા ઉદ્ગૂર્ણાઃ । કંપિતનગરદેવતયા તથૈવ તે કીલિતાઃ । પ્રભાતે તથૈવ તે સર્વલોકૈર્દૃષ્ટાઃ । રુષ્ટેન રાજા ક્રમાગતા ઇતિ ન મારિતા ગર્દભારોહણાદિકં કારયિત્વા દેશાન્નિર્ઘાટિતાઃ । અથ કુરુજાંગલદેશે હસ્તિ નાગપુરે રાજા મહાપદ્મો રાજ્ઞી લક્ષ્મીમતી પુત્રૌ પદ્મો વિષ્ણુશ્ચ । સ એકદા પદ્માય રાજ્ય દત્વા મહાપદ્મો વિષ્ણુના સહ શ્રુતસાગરચંદ્રાચાર્યસ્ય સમીપે મુનિર્જાતઃ । તે ચ બલિપ્રભૃતય આગત્ય પદ્મરાજસ્ય મંત્રિણો જાતાઃ । કુમ્ભપુરદુર્ગે ચ સિંહબલો રાજા દુર્ગબલાત્ પદ્મમણ્ડલસ્યોપદ્રવં કરોતિ । તદ્ગ્રહણચિન્તયા પદ્મં દુર્બલમાલોક્ય બલિનોક્તં કિં દેવ ! દૌર્બલ્યે તેમણે અકમ્પનાચાર્યને વાત કહી.

અકમ્પનાચાર્યે કહ્યું : “તમે સર્વ સંઘને મારી નાખ્યો. (હવે) જો વાદના સ્થળે જઈને રાત્રે તમે એકલા રહો તો સંઘ જીવશે અને તમારી શુદ્ધિ પણ થશે.”

તેથી તેઓ ત્યાં જઈને કાયોત્સર્ગથી ઊભા રહ્યા. અતિ લજ્જિત થયેલા, ક્રોધે ભરાયેલા અને તેથી રાત્રે સંઘને મારવા જતા તે મંત્રીઓએ તે જ એકલા મુનિને જોઈને ‘જેણે આપણો પરાભવ કર્યો છે તેને હણવો જ જોઈએ,’ એમ વિચારીને તેનો વધ કરવા માટે એકીસાથે તે ચારેયે હાથ ઉગામ્યા. કંપિત થયેલા નગરદેવતાએ તેમને તેવા જ (તેવી જ સ્થિતિમાં) સ્તંભિત કર્યા. સવારે બધા માણસોએ તેમને તેવી જ સ્થિતિમાં (સ્તંભિત) જોયા. ક્રોધે ભરાયેલા રાજાએ ‘ક્રમે (વંશપરંપરાએ) આવેલા છે’ એમ જાણી તેઓને માર્યા નહિ, પણ ગદેડા ઉપર બેસાડીને તેમને દેશ બહાર કાઢી મૂક્યા.

પછી કુરુજાંગલ દેશમાં હસ્તિનાપુરમાં મહાપદ્મ રાજા અને રાણી લક્ષ્મીવતી હતાં. તેમને પદ્મ અને વિષ્ણુ નામને બે પુત્રો હતા. એક દિવસ મહાપદ્મ રાજા પદ્મને રાજ્ય આપી વિષ્ણુ સાથે શ્રુતસાગરચંદ્ર આચાર્યની સમીપમાં મુનિ થયો અને ત્યારે તે બલિ આદિ આવીને પદ્મરાજના મંત્રીઓ થયા.

તે વખતે કુંતાપુર દુર્ગમાં સિંહબલ રાજા દુર્ગના (કિલ્લાના) બળથી પદ્મમંડળને ઉપદ્રવ કરતો હતો. તેને પકડવાની ચિંતાથી દુર્બળ થયેલા રાજાને જોઈને બલિએ કહ્યું :

“દેવ! દુર્બળતાનું શું કારણ છે?”

કારણમિતિ । કથિતં ચ રાજા । તચ્છુત્વા આદેશં યાચાયિત્વા તત્ર ગત્વા બુદ્ધિમાહાત્મ્યેન દુર્ગં
 ભંક્ત્વા સિંહબલં ગૃહીત્વા વ્યાઘુટ્ચાગતઃ । તેન પદ્મસ્યાસૌ સમર્પિતઃ । દેવ ! સોઽયં સિંહબલ
 ઇતિ । તુષ્ટેન તેનોક્તં વાંછિતં વરં પ્રાર્થયેતિ । બલિનોક્તં યદા પ્રાર્થયિષ્યામિ તદા દીયતામિતિ ।
 અથ કતિપયદિનેષુ વિહરન્તસ્તેઽકમ્પનાચાર્યાદયઃ સપ્તશતયતસ્તત્રાગતાઃ । પુરક્ષોભાદ્બલિ-
 પ્રભૃતિભિસ્તાન્ પરિજ્ઞાય રાજા એતદ્બ્રુવત્ત ઇતિ પર્યાલોચ્ય ભયાત્તન્મારણાર્થં પદ્મઃ પૂર્વપરં પ્રાર્થિતઃ
 સપ્તદિનાન્યસ્માકં રાજ્યં દેહીતિ । તતોઽસૌ સપ્તદિનાનિ રાજ્યં દત્વાઽન્તઃ પુરે પ્રવિશ્ય સ્થિતઃ ।
 બલિના ચ આતપનગિરૌ કાયોત્સર્ગેણ સ્થિતાન્ મુનીન્ વૃત્યાવેષ્ટ્ય મળ્ડપં કૃત્વા યજ્ઞઃ
 કર્તુમારબ્ધઃ । ડચ્છિષ્ટસરાવચ્છાગાદિજીવકલેવૈર્ધૂમૈશ્ચ મુનીનાં મારણાર્થમુપસર્ગઃ કૃતઃ ।
 મુનિયશ્ચ દ્વિવિધસંન્યાસેન સ્થિતાઃ । અથ મિથિલાનગર્યામર્ધરાત્રે બહિર્વિનિર્ગત-
 શ્રુતસાગરચન્દ્રાચાર્યેણ આકાશે શ્રવણનક્ષત્રં કમ્પમાનમાલોક્યાવધિજ્ઞાનેન જ્ઞાત્વા ભણિતં
 મહામુનીનાં મહાનુપસર્ગો વર્તતે । તચ્છુત્વા પુષ્પધરનામ્ના વિદ્યાધરશ્રુલ્લકેન પૃષ્ઠં ભગવન્ ! ક્વ

રાજાએ જે કહ્યું તે સાંભળીને, આજ્ઞા માગીને તે (બલિ) ત્યાં ગયો અને પોતાની
 બુદ્ધિના પ્રભાવે દુર્ગને તોડીને સિંહબલને પકડીને પાછો આવ્યો અને પદ્મને સોંપીને કહ્યું :
 “દેવ! એ આ સિંહબલ.”

સંતુષ્ટ થઈને તેણે (રાજાએ) કહ્યું : “તમે વાંછિત વર માગો.”

બલિએ કહ્યું : “જ્યારે માંગુ ત્યારે આપજો.”

પછી થોડા દિવસોમાં વિહાર કરતા કરતા તે અકમ્પનાચાર્ય આદિ સાતસો મુનિઓ
 ત્યાં આવ્યા. શહેરમાં આનંદમય ખળભળાટ થવાથી બલિ આદિએ તેમને ઓળખ્યા. ‘રાજા
 તેમનો ભક્ત છે’ એમ વિચારીને ભયને લીધે તેમને મારવા માટે પદ્મ પાસે પૂર્વનું વરદાન
 માગ્યું કે “સાત દિવસ સુધી અમને રાજ્ય આપો.” પછી તે (રાજા પદ્મ) સાત દિવસ
 માટે રાજ્ય આપીને (પોતાના) અંતઃપુરમાં જઈને રહ્યો.

અહીં બલિએ આતપન પર્વત ઉપર કાયોત્સર્ગથી ઊભેલા મુનિઓને વાડથી ઘેરી મંડપ
 બનાવી યજ્ઞ કરવો શરૂ કર્યો. એઠાં વાસણ, બકરાં આદિ જીવોનાં શરીરો અને ધૂમાડાથી
 મુનિઓને મારવા માટે ઉપસર્ગ કર્યો. મુનિઓ બે પ્રકારનો સંન્યાસ કરીને ઊભા રહ્યા.

પછી મિથિલા નગરીમાં અર્ધરાત્રે બહાર નીકળેલા શ્રુતસાગરચંદ્રાચાર્યે આકાશમાં
 શ્રવણ નક્ષત્રને કંપાયમાન જોઈને અવધિજ્ઞાનથી જાણીને કહ્યું :

“મહામુનિઓને મોટો ઉપસર્ગ થઈ રહ્યો છે.”

કેષાં મુનીનાં મહાનુપસર્ગો વર્તતે ? હસ્તિનાપુરે અકમ્પનાચાર્યાદીનાં સપ્તશતયતીનાં । ઉપસર્ગઃ કથં નશ્યતિ ? ધરણિભૂષણગિરૌ વિષ્ણુકુમારમુનિર્વિક્રિયઋદ્ધિસમ્પન્નસ્તિષ્ઠતિ સ નાશ્યતિ । એતદાકર્ણ્ય તત્સમીપે ગત્વા ક્ષુલ્લકેન વિષ્ણુકુમારસ્ય સર્વસ્મિન્ વૃત્તાન્તે કથિતે મમ કિં વિક્રિયા ઋદ્ધિરસ્તીતિ સંચિન્ત્ય તત્પરીક્ષાર્થં હસ્તઃ પ્રસારિતઃ । સ ગિરિં ભિત્ત્વા દૂરે ગતઃ । તતસ્તાં નિર્ણય તત્ર ગત્વા પદ્મરાજો ભણિતઃ । કિં ત્વયા મુનીનામુપસર્ગઃ કારિતઃ । ભવત્કુલે કેનાપીદૃશં ન કૃતં । તેનોક્તં કિં કરોમિ મયા પૂર્વમસ્ય વરો દત્ત ઇતિ । તત વિષ્ણુકુમારમુનિના વામનબ્રાહ્મણરૂપં ધૃત્વા દિવ્યધ્વનિના પ્રાધ્યયનં કૃતં । બલિનોક્તં કિં તુભ્યં દીયતે । તેનોક્તં ભૂમેઃ પાદત્રયં દેહિ । ગ્રહિલબ્રાહ્મણ બહુતરમન્યત્ પ્રાર્થયેતિ વારં વારં લોકૈર્ભગ્ન્યમાનોઽપિ તાવદેવ યાચતે । તતો હસ્તોદકાદિવિધિના ભૂમિપાદત્રયે દત્તે તેનૈકપાદો

તે સાંભળી પુષ્પધર નામના વિદ્યાધર ક્ષુલ્લકે પૂછ્યું : “ભગવન્! ક્યાં ક્યા ક્યા મુનિઓને મોટો ઉપસર્ગ થઈ રહ્યો છે?”

તેમણે કહ્યું : “હસ્તિનાપુરમાં અકંપનાચાર્યાદિ સાતસો મુનિઓને ઉપસર્ગ છે.”

“તે કેવી રીતે નાશ પામે?” એમ ક્ષુલ્લક દ્વારા પૂછવામાં આવતાં તેમણે કહ્યું : “ધરણિભૂષણ પર્વત ઉપર વિષ્ણુકુમાર મુનિ છે. તેમને વિક્રિયા ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે. તેઓ (આ ઉપસર્ગને) દૂર કરી શકે.”

એ સાંભળીને તેમની પાસે જઈ ક્ષુલ્લકે મુનિ શ્રી વિષ્ણુકુમારને સર્વ વૃત્તાન્ત કહ્યું. ત્યારે તેમણે કહ્યું કે : “શું મને વિક્રિયા ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે?”

એમ વિચારી તેની પરીક્ષા કરવા માટે પોતાનો હાથ લંબાવ્યો, તે (હાથ) પર્વત ભેદીને દૂર ગયો. પછી તેનો નિર્ણય કરી, ત્યાં જઈ પદ્મરાજને તેણે કહ્યું : “તમે મુનિઓને કેમ ઉપસર્ગ કરાવ્યો? આપના કુળમાં કોઈએ એવું કદી કર્યું નથી.”

તેણે (રાજાએ) કહ્યું : “હું શું કરું? પૂર્વે મેં વરદાન આપ્યું હતું.”

પછી વિષ્ણુકુમારે વામન (દીંગણા) બ્રાહ્મણનું રૂપ બનાવીને દિવ્યધ્વનિથી (ઉત્તમ શબ્દો દ્વારા) વેદ મંત્રોનું ઉચ્ચારણ શરૂ કર્યું. બલિએ કહ્યું “તમને શું આપું?”

તેણે કહ્યું : “ભૂમિનાં ત્રણ પગલાં આપો.”

“હે ગ્રહિલ (જક્કી) બ્રાહ્મણ! બીજું બધું માગ.” એમ વારંવાર લોકોએ તેને કહ્યું છતાં તેણે એટલું જ માગ્યું. પછી હાથમાં પાણી લઈ વિધિપૂર્વક જમીનનાં ત્રણ પગલાં આપ્યાં.

મેરૌ દત્તો દ્વિતીયો માનુષોત્તરગિરૌ તૃતીયપાદેન દેવવિમાનાદીનાં ક્ષોભં કૃત્વા બલિપૃષ્ઠે તં પાદં દત્વા બલિં વદ્ધ્વા મુનીનામુપસર્ગો નિવારિતઃ। તતસ્તે ચત્વારોઽપિ^૧ મંત્રિણઃ પદ્મસ્ય ભયાદાગત્ય વિષ્ણુકુમારમુનેરકમ્પનાચાર્યાદીનાં ચ પાદેષુ લગ્નાઃ। તે મંત્રિણઃ શ્રાવકાશ્ચ જાતા ઇતિ।^૨

પ્રભાવનાયાં વજ્રકુમારો દૃષ્ટાન્તોઽસ્ય કથા

હસ્તિનાગપુરે બલરાજસ્ય પુરોહિતો ગરુડસ્તત્પુત્રઃ સોમદત્તઃ તેન સકલશાસ્ત્રાણિ પઠિત્વા અહિચ્છત્રપુરે નિજમામસુભૂતિપાશ્વે ગત્વા ભણિતં। મામ! માં દુર્મુખરાજસ્ય દર્શયેત્^૩। ન^૪ ચ ગર્વિતેન તેન દર્શિતઃ। તતો ગ્રહિલો ભૂત્વા સભાયાં સ્વયમેવ તં દૃષ્ટ્વા આશીર્વાદં દત્વા સર્વશાસ્ત્રકુશલત્વં પ્રકાશ્ય મંત્રિપદં લબ્ધ્વાન્। તં તથાભૂતમાલોક્ય સુભૂતિમામો યજ્ઞદત્તાં

તેણે એક પગલું મેરુ પર્વત ઉપર મૂક્યું અને બીજું પગલું માનુષોત્તર પર્વત પર મૂક્યું અને ત્રીજા પગલાંથી દેવોના વિમાનો આદિમાં ક્ષોભ (બળભળાટ) કરીને બલિને પીઠ પર તે પગલું દઈને બલિને બાંધીને મુનિઓનો ઉપસર્ગ નિવાર્યો.

પછી તે ચારે મંત્રીઓ પદ્મના ભયથી આવીને વિષ્ણુકુમાર મુનિ અને અકમ્પનાચાર્ય આદિના પગે પડ્યા અને શ્રાવક બન્યા. ૭.

પ્રભાવના અંગમાં વજ્રકુમારનું દેષ્ટાંત છે તેની કથા—

કથા ૮ : વજ્રકુમાર

હસ્તિનાપુરમાં બળરાજને ગરુડ નામનો પુરોહિત હતો. તેનો પુત્ર સોમદત્ત હતો. બધાં શાસ્ત્રો ભણીને અહિચ્છત્રપુરમાં પોતાના મામા સુભૂતિ પાસે જઈને તેણે કહ્યું : “મામા! મને દુર્મુખરાજની મુલાકાત કરાવો.” પણ તે અભિમાનીએ મુલાકાત ન કરાવી. તેથી તે ગ્રહિલ (જક્કી) બનીને પોતે જ સભામાં જઈને તેની મુલાકાત લીધી. તેને આશીર્વાદ આપી, સર્વ શાસ્ત્રોમાં નિપુણતા બતાવી અને મંત્રીપદ પ્રાપ્ત કર્યું. તેને આવો જોઈને સુભૂતિ મામાએ (પોતાની) પુત્રી યજ્ઞદત્તા તેની સાથે પરણાવી.

૧. ચત્વારો મંત્રિણઃ પદ્મશ્ચ ।

૨. ધ પુસ્તકે ઇતોઽગ્રેધિકઃ પાઠઃ ‘વ્યન્તરદૈવેઃ સુઘોષવીણાત્રયં દત્તં વિષ્ણુકુમારપાદપૂજાર્થં ।

૩. દર્શમતે ય, ગ, દર્શય ઘ૦ । ૪ ન, ય, ગ, તેન ચ ગર્વિતેન ન દર્શિતઃ ઘ૦ ।

પુત્રીં પરિણેતું દત્તવાન્ । એકદા તસ્યા ગર્ભિણ્યા^૧ વર્ષાકાલે આમ્રફલભક્ષણે દોહલકો જાતઃ । તતઃ સોમદત્તેન તાન્યુદ્યાનવને અન્વેષયતા યત્રામ્રવૃક્ષે સુમિત્રાચાર્યો યોગં ગૃહીતવાંસ્તં નાનાફલૈઃ ફલિતં દૃષ્ટ્વા તસ્માત્તાન્યાદાય પુરુષહસ્તે પ્રેષિતવાન્ । સ્વયં ચ ધર્મં શ્રુત્વા નિર્વિણ્ણસ્તપો ગૃહીત્વા આગમમધીત્ય પરિણતો ભૂત્વા નાભિગિરૌ આતપનેન સ્થિતઃ । યજ્ઞદત્તા ચ પુત્રં પ્રસૂતા તં વૃત્તાન્તં^૨ શ્રુત્વા બંધુસમીપં ગતા । તસ્ય શુદ્ધિં જ્ઞાત્વા બન્ધુભિઃ સહ નાભિગિરિં ગત્વા તમાતપનસ્થમાલોક્યાતિકોપાત્તત્પાદોપરિ બાલકં ધૃત્વા દુર્વચનાનિ દત્વા ગૃહં ગતા । અત્ર પ્રસ્તાવે દિવાકરદેવનામા વિદ્યાધરોઽમરાવતીપુર્યાઃ પુરન્દરનામ્ના લઘુભ્રાત્રા રાજ્યાન્નિર્ઘાટિતઃ । સકલત્રો મુનિ વન્દિતુમાયાતઃ । તં બાલં ગૃહીત્વા નિજભાર્યાયાઃ સમર્પ્ય વ્રજકુમાર ઇતિ નામ કૃત્વા ગતઃ । સ ચ વ્રજકુમારઃ કનકનગરે^૩ વિમલવાહનનિજમૈથુનિકસમીપે સર્વવિદ્યાપારગો યુવા ચ ક્રમેણ જાતઃ । અથ ગરુડવેગાઙ્ગવત્યોઃ પુત્રી પવનવેગા હેમન્તપર્વતે પ્રજ્ઞપ્તિં વિદ્યાં

એક દિવસ તેની ગર્ભવતી સ્ત્રીને વર્ષાકાલમાં (ચોમાસામાં) કેરી ખાવાનો દોહદ થયો. પછી સોમદત્તે ઉદ્યાન વનની અંદર ફળોની તપાસ કરતાં જે આમ્રવૃક્ષની નીચે સુમિત્રાચાર્યે યોગ ધારણ કર્યો હતો, તેને વિવિધ ફળોથી ચલિત જોઈ તેમાંથી (તે વૃક્ષ ઉપરથી) તે (ફળો) લઈને (કોઈ) પુરુષ સાથે મોકલી આપ્યાં અને પોતે ધર્મશ્રવણ કરીને ઉદાસીન થયો અને તપ ગ્રહણ કરીને, આગમનો અભ્યાસ કરીને બહુ પરિપક્વ બની નાભિ પર્વત ઉપર આતપન આદરીને રહ્યો.

યજ્ઞદત્તાએ પુત્રને જન્મ આપ્યો. પતિ મુનિ થવાના સમાચાર સાંભળીને તે તેના ભાઈઓ પાસે ચાલી ગઈ. તેની (પુત્રની) શુદ્ધિ જાણીને તે ભાઈઓ સાથે નાભિ પર્વત પર ગઈ અને ત્યાં તેને આતપન યોગમાં બેઠેલો જોઈ, ઘણા કોપથી તેના પગ ઉપર બાળકને રાખીને તથા દુર્વચનો કહીને તે ઘેર ગઈ.

આ દરમિયાન દિવાકરદેવ નામના વિદ્યાધરે અમરાવતી પુરીના પુરંદર નામના નાનાભાઈને રાજ્યમાંથી કાઢી મૂક્યો. તે તેની સ્ત્રી સાથે મુનિને વંદના કરવા આવ્યો. તે બાળકને લઈને પોતાની સ્ત્રીને સોંપી તેનું વજ્રકુમાર નામ પાડીને ગયો. તે વજ્રકુમાર કનકનગરમાં પોતાના મૈથુનિક (જોડિયા) ભાઈ વિમલવાહન પાસે સર્વ વિદ્યાઓમાં પારંગત થયો અને ક્રમે ક્રમે યુવાન થયો.

પછી ગરુડવેગ અને અંગવતીની પુત્રી પવનવેગા હેમન્ત પર્વત ઉપર મહાશ્રમથી

૧. ગુર્વિણ્યાઃ મૂલપાઠઃ । ૨. તં ય, ગ, । ૩. ગિરૌ, ય, ગ કનકગિરે ઘ૦ ।

મહાશ્રમેણ સાધયન્તી પવનાકમ્પિતબદરીવજ્રકંટકેન લોચને વિદ્ધા । તતસ્તત્પીડયા ચલચિત્તાયા વિદ્યા ન સિદ્ધયતિ । તતો વજ્રકુમારેણ ચ તાં તથા દૃષ્ટ્વા વિજ્ઞાનેન કણ્ટક ઉદ્ધૃતઃ । તતઃ સ્થિરચિત્તાયાસ્તસ્યા વિદ્યા સિદ્ધા । ઉક્તં ચ તથા ભવત્પ્રસાદેન ણ્ણા વિદ્યા સિદ્ધા, ત્વમેવ મે ભર્તેત્યુક્ત્વા પરિણીતઃ । વ્રજકુમારેણોક્તં તાત ! અહં કસ્ય પુત્ર ઇતિ સત્યં કથય, તસ્મિન્ કથિતે મે ભોજનાદૌ પ્રવૃત્તિરિતિ । તતસ્તેન પૂર્વવૃત્તાન્તઃ સર્વઃ સત્ય એવ કથિતઃ । તમાકર્ણ્ય નિજગુરું દૃષ્ટું બન્ધુભિઃ સહ મથુરાયાં ક્ષત્રિયગુહાયાં ગતઃ । તત્ર ચ સોમદત્તગુરોર્દિવાકરદેવેન બંદનાં કૃત્વા વૃત્તાન્તઃ કથિતઃ । સમસ્તબન્ધૂન્ મહતા કષ્ટેન વિસૃજ્ય વજ્રકુમારો મુનિર્જાતઃ । અત્રાન્તરે મથુરાયામન્યા કથા—રાજા પૂતિગન્ધો રાજ્ઞી ઝર્વિલા^૧ । સા ચ સમ્યગ્દૃષ્ટિરતીવ જિનધર્મપ્રભાવનાયાં રતા । નન્દીશ્વરાષ્ટદિનાનિ પ્રતિવર્ષ જિનેન્દ્રથયાત્રાં ત્રીન્ વારાન્ કારયતિ । તત્રૈવ નગર્યાં શ્રેષ્ઠી સાગરદત્તઃ શ્રેષ્ઠિની સમુદ્રદત્તા પુત્રી દરિદ્રા । મૃતે સાગરદત્તે દરિદ્ર પરગૃહે

પ્રજ્ઞપ્તિ વિદ્યા સાધતી હતી. પવનથી કંપિત થયેલી બદરી (બોરડી)ના વજ્રકંટકથી તેની આંખ વિંધાઈ ગઈ. તેથી તેની પીડાથી ચલિત થયેલા ચિત્તવાળી (પવનવેગા)ને વિદ્યા સિદ્ધ થઈ નહિ. પછી વજ્રકુમારે તેને તેવી જોઈને વિજ્ઞાનથી કાંટો કાઢ્યો, પછી સ્થિર ચિત્તવાળી તેને (પવનવેગાને) વિદ્યા સિદ્ધ થઈ અને તેણે કહ્યું : “આપની કૃપાથી આ વિદ્યા સિદ્ધ થઈ છે, તેથી તમે જ મારા પતિ છો.” એમ કહીને તે તેની સાથે પરણી.

વજ્રકુમારે કહ્યું : “તાત ! હું કોનો પુત્ર છું? સાચું કહો. તે કહેશો તો જ ભોજનાદિમાં મારી પ્રવૃત્તિ થશે.”

પછી તેણે બધું પૂર્વવૃત્તાંત સાચેસાચું કહ્યું. તે સાંભળીને પોતાના ગુરુનાં (પોતાના પિતાનાં) દર્શન કરવા માટે બંધુઓ સાથે મથુરામાં ક્ષત્રિય ગુફામાં ગયો. ત્યાં સોમદત્તના ગુરુને વંદના કરી, દિવાકરદેવે તેમને હકીકત કહી. મહાકષ્ટથી સમસ્ત બંધુવર્ગનું વિસર્જન કરી વજ્રકુમાર મુનિ થયો.

આ દરમિયાન મથુરામાં એક બીજી કથા (ઘટના) થઈ—

ત્યાં પૂતિગંધ રાજા હતો, તેને ઊર્વિલા રાણી હતી, તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ હતી અને જિનધર્મની પ્રભાવનામાં ઘણી રત રહેતી હતી. તે દર વર્ષે નંદીશ્વરના આઠ દિવસ જિનેન્દ્રની રથયાત્રા ત્રણવાર કરાવતી. તે જ નગરીમાં સાગરદત્ત શેઠ હતો, તેની શેઠાણીનું નામ સમુદ્રદત્તા હતું અને પુત્રીનું નામ દરિદ્રા હતું. સાગરદત્ત મરી ગયો ત્યારે દરિદ્રા એક

નિક્ષિપ્તસિક્થાનિ ભક્ષયન્તી ચર્યા પ્રવિષ્ટેન મુનિદ્વયેન દૃષ્ટાં તતો લઘુમુનિનોક્તં હા ! વરાકી મહતા કષ્ટેન જીવતીતિ । તદાકર્ણ્ય જ્યેષ્ઠમુનિનોક્તં અત્રૈવાસ્ય રાજ્ઞઃ પટ્ટરાજ્ઞી વલ્લભા ભવિષ્યતીતિ । ભિક્ષાં ભ્રમતા ધર્મશ્રીવંદકેન તદ્વચનમાકર્ણ્ય નાન્યથા મુનિભાષિતમિતિ સંચિન્ત્ય સ્વવિહારે તાં નીત્વા મૃષ્ટાહારૈઃ^૧ પોષિતા । એકદા યૌવનભરે ચૈત્રમાસે આન્દોલયન્તીં તાં રાજા દૃષ્ટ્વા અતીવ વિરહાવસ્થાં ગતઃ । તતો મંત્રિભિસ્તાં તદર્થં વંદકો યાચિતઃ । તેનોક્તં યદિ મદીયં ધર્મં રાજા ગૃહ્ણતિ તદા દદામીતિ । તત્સર્વં કૃત્વા પરિણીતા । પટ્ટમહાદેવી તસ્ય સાતિવલ્લભા જાતા । ફાલ્ગુનનન્દીશ્વરયાત્રાયામુર્વિલા રથયાત્રામહારોપં દૃષ્ટ્વા તયા ભણિતં દેવ ! મદીયો બુદ્ધરથોઽધુના પુર્યા પ્રથમં ભ્રમતુ । રાજ્ઞા ચોક્તમેવં ભવત્વિતિ । તત ઝર્વિલા વદતિ મદીયો રથો યદિ પ્રથમં ભ્રમતિ તદાહારે મમ પ્રવૃત્તિરન્યથા નિવૃત્તિરિતિ પ્રતિજ્ઞાં ગૃહીત્વા

દિવસ પારકે ઘેર નાખી દીઘેલા (રાંઘેલા) ભાત તે ખાતી હતી. ચર્યા માટે પ્રવેશેલા બે મુનિઓ દ્વારા તે જોવામાં આવી. તેથી નાના મુનિએ કહ્યું : “અરે! બિચારી મહાકષ્ટથી જીવી રહી છે.”

તે સાંભળી મોટા મુનિએ કહ્યું : “અહીંના રાજાની તે માનીતી પટ્ટરાણી થશે.”

ભિક્ષા માટે ભ્રમણ કરતાં ધર્મશ્રીવંદકે તેમનું વચન સાંભળી ‘મુનિએ ભાખેલું અન્યથા હોય નહિ’ એમ વિચારી તેને પોતાના વિહારમાં લઈ જઈ પુષ્ટ (સારો) આહાર આપી પોષણ કર્યું.

એક દિવસ યૌવનભર ચૈત્ર માસમાં (ભર ચૈત્ર માસમાં) રાજાએ તેને આનંદમાં હિલોરા લેતી (હિચકતી) જોઈ અને બહુ વિરહ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયો, તેથી મંત્રીઓએ તેના માટે વંદક (બૌદ્ધ સાધુ) પાસે જઈ તેની માગણી કરી.

તેણે કહ્યું : “જો રાજા મારો ધર્મ સ્વીકારે તો હું તેને દઉં.”

તે બધાનો સ્વીકાર કરતાં તેણે તેને પરણાવી અને તેની (રાજાની) અતિપ્રિય પટ્ટમહાદેવી બની. ફાગણ માસની નંદીશ્વરની યાત્રામાં મહારાણી ઉર્વિલાની રથયાત્રાનો મોટો ઠાઠ જોઈ, તેણે કહ્યું : “દેવ! મારો બુદ્ધનો રથ હવે નગરીમાં પ્રથમ ફરે.”

રાજાએ કહ્યું : “તેમ થશે.”

આથી ઉર્વિલાએ કહ્યું : “મારો રથ જો પ્રથમ ફરશે તો જ મારી આહારાદિમાં

ક્ષત્રિયગુહાયાં સોમદત્તાચાર્યપાશ્વે ગતા । તસ્મિન્ પ્રસ્તાવે વજ્રકુમારમુનેર્વન્દનાભક્ત્યર્થમાયાતા
દિવાકરદેવાદયો વિદ્યાધરાસ્તદીયવૃત્તાન્તં ચ શ્રુત્વા વજ્રકુમારમુનિના તે ભણિતાઃ । ઉર્વિલયાઃ
પ્રતિજ્ઞારૂઢાયા રથયાત્રા ભવદ્ધિઃ કર્તવ્યેતિ । તતસ્તૈર્બુદ્ધદાસી રથં ભઙ્ગ્વા નાનાવિભૂત્યા ઉર્વિલાયા
રથયાત્રા કારિતા । તમતિશયં દૃષ્ટ્વા પ્રતિબુદ્ધા બુદ્ધદાસી અન્યે ચ જના જિનધર્મરતા જાતા
ઇતિ ॥૨૦॥

પ્રવૃત્તિ થશે, નહિતર તેમાં નિવૃત્તિ છે.” આવી પ્રતિજ્ઞા લઈને ક્ષત્રિય ગુફામાં રહેલા
સોમદત્ત આચાર્ય પાસે ગઈ.

તે દરમિયાન વજ્રકુમાર મુનિની વંદના-ભક્તિ માટે આવેલા દિવાકર દેવાદિ
વિદ્યાધરોને, તેનું વૃત્તાંત સાંભળીને, વજ્રકુમાર મુનિએ કહ્યું : “પ્રતિજ્ઞારૂઢ ઉર્વિલાની
રથયાત્રા તમારે કરાવવી જોઈએ.”

તેથી તેઓએ બુદ્ધદાસીનો રથ ભાંગીને અનેક વિભૂતિથી ઉર્વિલાની રથયાત્રા કરાવી.

તેનો અતિશય દેખીને બુદ્ધની દાસી પ્રતિબોધને પામેલી અને અન્ય જનો
જિનધર્મમાં રત થયા. ૮.

વિશેષ

સમ્યગ્દર્શનનાં નિઃશંકિતાદિ આઠ અંગ છે. અંગનો અર્થ અવયવ, સાધન, કરણ
અને લક્ષણ યા ચિહ્ન થાય છે. સમ્યગ્દર્શન અંગી છે અને નિઃશંકિતાદિ આઠ અંગ છે.
સમ્યગ્દર્શન સાધ્ય છે અને નિઃશંકિતાદિ સાધન છે. જે સમ્યગ્દેષ્ટિ હોય છે તેને
નિઃશંકિતાદિ આઠ ચિહ્નો જરૂર હોય છે.

આ આઠ અંગમાં પ્રથમ નિઃશંકિતાદિ ચાર અંગ નિષેધરૂપ છે અને બાકીનાં
ઉપગૂહનાદિ ચાર અંગ વિધેયરૂપ છે.

“.....કોઈ કાર્યમાં શંકા-કાંક્ષા ન કરવા માત્રથી તો સમ્યક્ત્વ ન થાય. સમ્યક્ત્વ
તો તત્ત્વશ્રદ્ધાન થતાં જ થાય છે, પરંતુ અહીં નિશ્ચય સમ્યક્ત્વનો તો વ્યવહારસમ્યક્ત્વમાં
ઉપચાર કર્યો છે. તથા વ્યવહાર સમ્યક્ત્વના કોઈ એક અંગમાં સંપૂર્ણ વ્યવહારસમ્યક્ત્વનો
ઉપચાર કર્યો, એ પ્રમાણે તેને ઉપચારથી સમ્યક્ત્વ થયું કહીએ છીએ.....”^૧

જોણે સમ્યક્ત્વ પ્રગટ કર્યું હોય તેને આ ઉપચાર લાગુ પડે છે. મિથ્યાદેષ્ટિ

૧. ગુજરાતી મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પૃષ્ઠ ૨૭૬.

નનુ સમ્યગ્દર્શનસ્યાષ્ટભિરઙ્ગૈઃ પ્રરૂપિતૈઃ કિં પ્રયોજનં ? તદ્વિલસ્યાપ્યસ્ય સંસારોચ્છેદનસામર્થ્યસંભવાદિત્યાશંક્યાહ—

નાંગહીનમલં છેત્તું દર્શનં જન્મસન્તતિમ્ ।

ન હિ મન્ત્રોઽક્ષરન્યૂનો નિહન્તિ વિષવેદનાં ॥૨૧॥

‘દર્શનં’ કર્તૃ । ‘જન્મસન્તતિં’ સંસારપ્રબન્ધં । ‘છેત્તું’ ઉચ્છેદયિતું ‘નાલં’ ન સમર્થં । કથંભૂતં સત્, ‘અંગહીનં’ અંગૈર્નિઃશંકિતત્વાદિસ્વરૂપૈર્હીનં વિકલં । અસ્યૈવાર્થસ્ય સમર્થનાર્થં દૃષ્ટાન્તમાહ—‘ન હી’ત્યાદિ । સર્પાદિદષ્ટસ્ય પ્રસૃતસર્વાંગવિષવેદનસ્ય તદપહરણાર્થં પ્રયુક્તો મન્ત્રોઽક્ષરેણાપિ ન્યૂનો હીનો ‘ન હિ’ નૈવ ‘નિહન્તિ’ સ્ફોટયતિ^૧ વિષવેદનાં તતઃ

દ્રવ્યલિંગીને આ ઉપચાર લાગુ પડતો નથી, કેમ કે તેને સમ્યક્ત્વ થયું નથી.

સમ્યક્ત્વનાં અંગો સંબંધી જે આઠ દેષ્ટાંતો (કથારૂપે) આપ્યાં છે તે આ દેષ્ટિએ સમજવાં. ૧૯-૨૦.

સમ્યગ્દર્શનનાં આઠ અંગોનું પ્રરૂપણ કરવાનું શું પ્રયોજન? કારણ કે તેના વિના પણ તેને (સમ્યગ્દર્શનને) સંસારનો નાશ કરવાનું સામર્થ્ય સંભવે છે. એવી આશંકા કરીને કહે છે—

અંગસહિત સમ્યગ્દર્શનનું સામર્થ્ય

શ્લોક ૨૧

અન્વયાર્થ :—[અંગહીનં] અંગ રહિત [દર્શનં] સમ્યગ્દર્શન [જન્મસંતતિમ્] જન્મ-મરણની પરંપરાનો [છેત્તું] નાશ કરવાને [ન અલં] સમર્થ નથી. જેમ [અક્ષરન્યૂનઃ] અક્ષરહીન [મન્ત્રઃ] મન્ત્ર [વિષવેદનાં] વિષવેદનાને [ન હિ નિહન્તિ] નાશ કરી શકતો જ નથી.

ટીકા :—‘અઙ્ગહીનં દર્શનં જન્મસંતતિં છેત્તું ન અલં’ નિઃશંકિતત્વાદિ સ્વરૂપ અંગોથી રહિત હોય, એવું સમ્યગ્દર્શન સંસારના પ્રબંધનો (સંસારની સંતતિનો) ઉચ્છેદ કરવાને સમર્થ નથી. આ જ અર્થના સમર્થનને માટે દેષ્ટાંત કહે છે. ‘ન હિ’ ઇત્યાદિ સર્પાદિથી ડસાયેલા અને સર્વ અંગોમાં પ્રસરેલા વિષની વેદનાવાળા મનુષ્યની વિષવેદનાને

૧. સ્ફોટયતિ ઘ૦ ।

સમ્યગ્દર્શનસ્ય સંસારોચ્છેદસાધનેઽષ્ટાઙ્ગોપેતત્વં યુક્તમેવ, ત્રિમૂઢાપોઢત્વવત્ ।

કાનિ પુનસ્તાનિ ત્રીણિ મૂઢાનિ યદમૂઢત્વં તસ્ય સંસારોચ્છેદસાધનં સ્યાદિતિ ચેદુચ્યતે, લોકદેવતાપાઁંડિમૂઢભેદાત્ ત્રીણિ મૂઢાનિ ભવન્તિ । તત્ર લોકમૂઢં તાવદર્શયન્નાહ—

આપગાસાગરસ્નાનમુચ્ચયઃ સિકતાશ્મનામ્ ।
ગિરિપાતોઽગ્નિપાતશ્ચ લોકમૂઢં નિગદ્યતે ॥૨૨॥

‘લોકમૂઢં’ લોકમૂઢત્વં । કિં ? ‘આપગાસાગરસ્નાનં’ આપગા નદી સાગરઃ સમુદ્રઃ તત્ર

દૂર કરવાને યોજેલો એક પણ ઓછા અક્ષરવાળો મંત્ર વિષની વેદનાને દૂર કરી શકતો જ નથી. તેથી સમ્યગ્દર્શનને સંસારઉચ્છેદના સાધનભૂત થવામાં અષ્ટાંગસહિતપણું યોગ્ય જ છે. તેના ત્રિમૂઢતારહિતપણાની માફક.

ભાવાર્થ :—જેમ એક પણ અક્ષરહીન મંત્ર વિષની વેદનાને દૂર કરી શકતો નથી, તેમ આઠ અંગ રહિત સમ્યગ્દર્શન જન્મ-મરણની પરંપરાનો નાશ કરી શકતું નથી. અર્થાત્ અંગરહિત સમ્યગ્દર્શનથી સંસારનો નાશ થઈ શકતો નથી; આઠ અંગ સહિત સમ્યગ્દર્શન જ તેનો નાશ કરી શકે છે. ૨૧.

પ્રશ્ન :—કઈ તે ત્રણ મૂઢતા છે કે જેના રહિતપણાથી સમ્યગ્દર્શન સંસારઉચ્છેદનું સાધન થાય છે ?

ઉત્તર :—ત્રણ મૂઢતા આ પ્રમાણે છે—લોકમૂઢતા, દેવમૂઢતા અને પાપંડીમૂઢતા. ત્યાં પ્રથમ લોકમૂઢતા દર્શાવતાં કહે છે :—

લોકમૂઢતા

શ્લોક ૨૨

અન્વયાર્થ :—[આપગાસાગરસ્નાનં] (ધર્મ સમજીને) નદી-સમુદ્રમાં સ્નાન કરવું, [સિકતાશ્મનામ્] રેતી અને પથ્થરોનો [ઉચ્ચયઃ] ઢગલો કરવો (મિનારો બનાવવો), [ગિરિપાતઃ] પર્વત ઉપરથી પડવું [ચ] અને [અગ્નિપાતઃ] અગ્નિમાં પડવું (સતી થવું)—તે [લોકમૂઢં] લોકમૂઢતા [નિગદ્યતે] કહેવાય છે.

ટીકા :—‘લોકમૂઢં’ તે લોકમૂઢતા છે. તે શું છે ? ‘આપગાસાગરસ્નાનં’ આપગા—

શ્રેયઃસાધનાભિપ્રાયેણ યત્સ્નાનં ન પુનઃ શરીરપ્રક્ષાલનાભિપ્રાયેણ । તથા ‘ઉચ્ચયઃ’ સ્તૂપવિધાનં । કેષાં ? ‘સિકતાશ્મનાં’ સિકતા વાલુકા, અશ્માનઃ પાષાણાસ્તેષાં । તથા ‘ગિરિપાતો’ ભૃગુપાતાદિઃ । ‘અગ્નિપાતશ્ચ’ અગ્નિપ્રવેશઃ । એવમાદિ સર્વ લોકમૂઢં ‘નિગદ્યતે’ પ્રતિપાદ્યતે ॥૨૨॥

દેવતામૂઢં વ્યાખ્યાતુમાહ—

વરોપલિપ્સયાશાવાન્ રાગદ્વેષમલીમસાઃ ।

દેવતા યદુપાસીત દેવતામૂઢમુચ્યતે ॥૨૩॥

નદી અને સાગર-સમુદ્ર, તેમાં ‘કલ્યાણનું સાધન છે’ એવા અભિપ્રાયથી, નહિ કે શરીરનું પ્રક્ષાલન કરવાના અભિપ્રાયથી સ્નાન કરવું, તથા ‘ઉચ્ચયઃ’ સ્તૂપ મિનારો કરવો. કોનો? ‘સિકતાશ્મનાં’ સિકતા-રેતી, અશ્માનઃ-પથ્થર-તેમનો (ઢગલો કરવો) તથા ‘ગિરિપાતઃ’ ભૃગુપ્રપાતાદિ (પર્વત પરથી પડવું વગેરે), ‘અગ્નિપાતશ્ચ’ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવો—એ આદિ સર્વ લોકમૂઢતા ‘નિગદ્યતે’ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :—ધર્મ સમજીને નદી અને સમુદ્રમાં સ્નાન કરવું, રેતી અને પથ્થરનો ઢગલો કરી તેને દેવ માનીને પૂજવું, સ્વર્ગ મળશે એમ માની પર્વત પરથી પડવું અને સતી થવાના અભિપ્રાયથી અગ્નિમાં ઝંપલાવવું વગેરે—એ બધું ધર્મ સમજીને કરવું તેને લોકમૂઢતા કહે છે. ૨૨.

દેવમૂઢતાનું વ્યાખ્યાન કરવા માટે કહે છે—

દેવમૂઢતા

શ્લોક ૨૩

અન્વયાર્થ :—[વરોપલિપ્સયા] વરદાન પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાથી (ઈષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિની ઈચ્છાથી) [આશાવાન્] (ઐહિક સુખની) આશાવાળો પુરુષ [યદ્] જે [રાગદ્વેષમલીમસાઃ] રાગ-દ્વેષથી મલિન [દેવતાઃ] દેવતાઓની [ઉપાસીત] ઉપાસના કરે છે, તેને [દેવતામૂઢં] દેવમૂઢતા [ઉચ્યતે] કહે છે.

વિશેષ

જેનામાં સાચા દેવનાં લક્ષણો-વીતરાગતા, સર્વજ્ઞતા અને હિતોપદેશીપણું—એ ત્રણે

લક્ષણો ન હોય તે અદેવ છે—કુદેવ છે. તે કોઈ પણ રીતે જીવને હિતકર્તા નથી, છતાં તેને ભ્રમથી હિતકર્તા માની તેનું સેવન કરવું, તે મિથ્યાત્વ છે.

^૧મિથ્યાદષ્ટિ જીવ ત્રણ પ્રકારના પ્રયોજનથી તેની ઉપાસના કરે છે. કોઈ તેની ઉપાસનાને મોક્ષનું કારણ જાણીને તેને સેવે છે, પણ તેથી મોક્ષ થતો નથી, કારણ કે મિથ્યાભાવયુક્ત ઉપાસના મોક્ષનું કારણ કેમ હોઈ શકે?

કેટલાક જીવો પરલોકમાં ‘સુખ થાય—દુઃખ ન થાય’ એવા પ્રયોજનથી કુદેવને સેવે છે, પણ તેની સિદ્ધિ તો પુણ્ય ઉપજાવતાં અને પાપ ન ઉપજાવતાં થાય છે. પણ પોતે તો પાપ ઉપજાવે અને કહે કે—“ઈશ્વર મારું ભલું કરશે.” પણ એ તો એનો ભ્રમ છે, કારણ કે જીવ જેવો પરિણામ કરશે તેવું જ ફળ પામશે. માટે કોઈનું ભલું—બૂરું કરવાવાળો ઈશ્વર કોઈ છે જ નહિ; તેથી કુદેવોના સેવનથી પરલોકમાં ભલું—બૂરું થતું નથી.

“વળી ઘણા જીવો શત્રુનાશાદિક, રોગાદિ નાશ, ધનાદિની પ્રાપ્તિ તથા પુત્રાદિકની પ્રાપ્તિ ઈત્યાદિક આ પર્યાય સંબંધી દુઃખ મટાડવા યા સુખ પામવાના અનેક પ્રયોજન પૂર્વક એ કુદેવાદિકનું સેવન કરે છે. હનુમાનાદિક, ભૈરવ, દેવીઓ.....શીતળા, દહાડી, ભૂત, પિતૃ, વ્યંતરાદિક, સૂર્ય—ચંદ્ર, શનિશ્ચરાદિ, જ્યોતિષીઓને, પીર—પેગંબરાદિકોને, ગાય—ઘોડાદિ તિર્યંચોને, અગ્નિ—જલાદિકને તથા શસ્ત્રાદિકને પૂજે છે. ઘણું શું કહીએ? રોડાં ઈત્યાદિકને પણ પૂજે છે; પરંતુ એવા કુદેવોનું સેવન મિથ્યાદષ્ટિથી જ થાય છે, કારણ કે પ્રથમ તો તે જેનું સેવન કરે છે તેમાંથી કેટલાક તો કલ્પના માત્ર જ દેવ છે, એટલે તેમનું સેવન કેવી રીતે કાર્યકારી થાય? વળી કોઈ વ્યંતરાદિક છે પણ તે કોઈનું ભલું—બૂરું કરવા સમર્થ નથી. જો તેઓ સમર્થ હોય તો તેઓ પોતે જ કર્તા ઠરે, પણ તેમનું કર્યું થતું કાંઈ દેખાતું નથી; તેઓ પ્રસન્ન થઈ ધનાદિક આપી શકતા નથી, તથા દ્રેષી થઈ બૂરું કરી શકતા નથી.....” પણ જીવના પુણ્ય—પાપથી સુખ—દુઃખ થાય છે, એટલે તેમને માનવા—પૂજવાથી તો ઊલટો રાગ થાય છે, પણ કાંઈ કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી.....

★ આ શ્લોક નીચેની સંસ્કૃત ટીકા આગમયુક્ત નથી, એમ શેઠ માણિકચંદજી ગ્રંથમાળા પુષ્પ નં. ૨૪ પ્રસ્તાવના પાના નં. ૬૯માં સ્પષ્ટ લખ્યું છે. તેનું તે કથન યોગ્ય છે માટે તે લીધી નથી. (શ્રી રામજીભાઈ માણેકચંદ વકીલ, સોનગઢ.)

૧. જુઓ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક અધ્યાય ૬, પૃષ્ઠ ૧૭૧ થી ૧૭૮.

“પોતાને જો પાપનો ઉદય હોય તો તેઓ (વ્યંતરાદિક) સુખ આપી શકે નહિ તથા પુણ્યનો ઉદય હોય તો દુઃખ આપી શકે નહિ. વળી તેમને પૂજવાથી કોઈ પુણ્યબંધ નથી, પણ રાગાદિક વૃદ્ધિ થઈ ઊલટો પાપબંધ જ થાય છે; તેથી તેમને માનવા-પૂજવા કાર્યકારી નથી, પણ બૂરું કરવાવાળા છે.....”

પ્રશ્ન :—ક્ષેત્રપાલ, દહાડી અને પદ્માવતી આદિ દેવી તથા યક્ષ-યક્ષિણી આદિ કે જે જૈનમતને અનુસરે છે, તેમનું પૂજનાદિ કરવામાં તો દોષ નથી?

ઉત્તર :—જૈનમતમાં તો સંયમ ધારવાથી પૂજ્યપણું હોય છે. હવે દેવોને સંયમ હોતો જ નથી. વળી તેમને સમ્યક્ત્વી માની પૂજાએ તો ભવનત્રિક દેવોમાં સમ્યક્ત્વની પણ મુખ્યતા નથી; તથા જો સમ્યક્ત્વ વડે જ પૂજાએ તો સર્વાર્થસિદ્ધિ અને લૌકાંતિક દેવોને જ કેમ ન પૂજાએ? તમે કહેશો કે ‘આમને જિનભક્તિ વિશેષ છે,’ પણ ભક્તિની વિશેષતા તો સૌધર્મ ઈન્દ્રને પણ છે તથા તે સમ્યગ્દષ્ટિ પણ છે, તો તેને છોડી આમને શા માટે પૂજો છો?.....તીવ્ર મિથ્યાત્વભાવથી જૈનમતમાં પણ એવી વિપરીત પ્રવૃત્તિરૂપ માન્યતા હોય છે. એ પ્રમાણે ક્ષેત્રપાલાદિકને પણ પૂજવા યોગ્ય નથી.”

“વળી ગાય-સર્પાદિક તિર્યચ કે જે પોતાનાથી પ્રત્યક્ષ હીન ભાસે છે, તેમનો તિરસ્કારાદિક પણ કરી શકીએ છીએ તથા તેમની નિંદા દશા પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ. વૃક્ષ, અગ્નિ, જલાદિક સ્થાવર છે, તે તો તિર્યચોથી પણ અત્યંત હીન અવસ્થાને પ્રાપ્ત જોઈએ છીએ તથા શસ્ત્ર, ખડિયો વગેરે તો અચેતન જ છે, સર્વ શક્તિથી હીન પ્રત્યક્ષ જ જોઈએ છીએ. તેમાં પૂજ્યપણાનો ઉપચાર પણ સંભવતો નથી; તેથી તેમને પૂજવા એ મહામિથ્યાભાવ છે. તેમને પૂજવાથી પ્રત્યક્ષ વા અનુમાનથી પણ કાંઈ ફળપ્રાપ્તિ ભાસતી નથી, તેથી તેમને પૂજવા તે યોગ્ય નથી.”

“જો ઈષ્ટ-અનિષ્ટ કરવું તેમના (વ્યંતરાદિ દેવના) આધીન હોય તો જે તેમને પૂજે તેને ઈષ્ટ જ થવું જોઈએ તથા કોઈ ન પૂજે તેને અનિષ્ટ જ થવું જોઈએ, પણ તેવું તો દેખાતું નથી, કારણ કે શીતળાને ઘણી માનવા છતાં પણ કોઈને ત્યાં પુત્રાદિ મરતા જોઈએ છીએ, તથા કોઈને ન માનવા છતાં પણ જીવતા જોઈએ છીએ. માટે શીતળાને માનવી કાંઈપણ કાર્યકારી નથી. એ જ પ્રમાણે સર્વ કુદેવોને માનવા કાંઈ પણ કાર્યકારી નથી.”^૧ ૨૩.

૧. જુઓ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, પૃષ્ઠ ૧૭૧ થી ૧૭૮.

ઇદાનીં સદર્શનસ્વરૂપે પાષણ્ડિમૂઢસ્વરૂપં દર્શયન્નાહ—

**સગ્રન્થારમ્બહિંસાનાં સંસારાવર્તવર્તનામ્ ।
પાષણ્ડિનાં પુરસ્કારો જ્ઞેયં પાષણ્ડિમોહનમ્ ॥૨૪॥**

‘પાષણ્ડિમોહનં’ । ‘જ્ઞેયં’ જ્ઞાતવ્યં । કોઽસૌ ? ‘પુરસ્કારઃ’ પ્રશંસા । કેષાં ? ‘પાષણ્ડિનાં’ મિથ્યાદૃષ્ટિલિંગિનાં । કિંવિશિષ્ટાનાં ? ‘સગ્રન્થારમ્બહિંસાનાં’ ગ્રન્થાશ્ચ દાસીદાસાદયઃ, આરંભાઞ્ચ કૃષ્યાદયઃ હિંસાશ્ચ અનેકવિધાઃ પ્રાણિવધાઃ સહ તાભિર્વર્તન્ત્ત્વેત્યેવં યે તેષાં । તથા ‘સંસારાવર્તવર્તિનાં’ સંસારે આવર્તો ભ્રમણં યેભ્યો વિવાહાદિકર્મભ્યસ્તેષુ વર્તતે इत्यેવં શીલાસ્તેષાં । एतैस्त्रिभिर्मूढैरपोढत्वसम्पन्नं सम्यग्दर्शनं संसारोच्छित्तिकारणं अस्मयत्वसम्पन्नवत् ॥૨૪॥

હવે સમ્યગ્દર્શન સ્વરૂપમાં પાખંડીમૂઢતાનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં કહે છે—

**પાખંડીમૂઢતા (ગુરુમૂઢતા)
શ્લોક ૨૪**

અન્વયાર્થ :—[સગ્રન્થારમ્બહિંસાનાં] જેઓ પરિગ્રહ, આરંભ અને હિંસાથી યુક્ત છે તથા [સંસારાવર્તવર્તિનામ્] જેઓ સંસારના ચક્રમાં પડેલા છે એવા પાખંડીઓના (સંસારભ્રમણ કરવાના કારણભૂત કાર્યોમાં વર્તનારા પાખંડીઓના) મિથ્યાદૃષ્ટિ વેશધારી પાખંડી ગુરુઓના [પુરસ્કારઃ] આદર-સત્કારને—પ્રશંસાને [પાષણ્ડિમોહનમ્] પાખંડી-મૂઢતા [જ્ઞેયમ્] જાણવી.

ટીકા :—‘પાષણ્ડિમોહનમ્’ પાખંડીમૂઢતા ‘જ્ઞેયમ્’ જાણવી. તે શું છે? ‘પુરસ્કારઃ’ પ્રશંસા કોની? ‘પાષણ્ડિનામ્’ મિથ્યાદૃષ્ટિ લિંગધારીઓની, કેવા (પાખંડીઓની)? ‘સગ્રન્થારમ્બહિંસાનામ્’ દાસી-દાસાદિ પરિગ્રહ, કૃષિ આદિ આરંભ અને અનેક પ્રકારની પ્રાણીઓની હિંસા-તેમના સહિત જેઓ છે તેવા (પાખંડીઓની) તથા ‘સંસારાવર્તવર્તિનામ્’ સંસારે-સંસારમાં ‘આવર્તઃ’ જે વિવાહાદિક કાર્યોનાં કારણે સંસારમાં ભ્રમણ થાય છે તેવાં કાર્યોમાં વર્તવાનો જેનો સ્વભાવ છે તેવા (પાખંડીઓની) આવી ત્રણ મૂઢતાઓ રહિત સમ્યગ્દર્શન, મદ રહિતપણાની જેમ સંસાર છેદનું કારણ છે.

ભાવાર્થ :—આરંભ, પરિગ્રહ અને હિંસા સહિત કુલિંગધારી પાખંડી ગુરુઓ

—જેઓ વિવાહાદિ સંસારી કાર્યોમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે, તેમનો આદર—સત્કાર કરવો, તેમની પ્રશંસા કરવી—તેને પાખંડીમૂઢતા અર્થાત્ ગુરુમૂઢતા કહે છે.

આ ગ્રંથના શ્લોક ૧૦માં દર્શાવેલા સાચા ગુરુનાં લક્ષણોથી વિપરીત લક્ષણવાળા બધા ગુરુઓ છે, તે પાખંડી—કુગુરુઓ છે. તેઓ સત્કાર—પ્રશંસાને પાત્ર નથી.

“જે જીવ વિષય—કષાયાદિક અધર્મરૂપ તો પરિણમે છે અને માનાદિકથી પોતાને ધર્માત્મા કહાવે છે—મનાવે છે, ધર્માત્મા યોગ્ય નમસ્કારાદિ ક્રિયા કરાવે છે, કિંચિત્ ધર્મનું કોઈ અંગ ધારી મહાન ધર્માત્મા કહેવડાવે છે તથા મહાન ધર્માત્મા યોગ્ય ક્રિયા કરાવે છે—એ પ્રમાણે ધર્મના આશ્રય વડે પોતાને મહાન મનાવે છે, તે બધા કુગુરુ જાણવા, કારણ કે ધર્મપદ્ધતિમાં તો વિષય—કષાયાદિ છૂટતાં જેવો ધર્મ ધારે તેવું જ પોતાનું પદ માનવું યોગ્ય છે.”

“વળી કોઈ શાસ્ત્રોમાં નિરૂપણ કરેલો કઠણ માર્ગ તો પોતાનાથી સધાય નહિ અને પોતાનું ઉચ્ચ નામ ધરાવ્યા વિના લોક માને પણ નહિ. એ અભિપ્રાયથી યતિ, મુનિ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ, ભટ્ટારક, સંન્યાસી, યોગી, તપસ્વી અને નગ્ન ઇત્યાદિ નામ તો ઉચ્ચ ધરાવે છે, પણ તેવાં આચરણોને સાધી શકતા નથી, તેથી ઇચ્છાનુસાર નાના પ્રકારના વેષ બનાવે છે, તથા કેટલાક તો પોતાની ઇચ્છાનુસાર જ નવીન નામ ધારણ કરે છે અને ઇચ્છાનુસાર વેષ બનાવે છે અને એવા અનેક વેષ ધરવાથી પોતાનામાં ગુરુપણું માને છે; પણ એ મિથ્યા છે.”

“.....ઉચ્ચ ધર્માત્મા નામ ધરાવી નીચી ક્રિયા કરતાં તો મહાપાપી જ થાય છે.”
શ્રી કુંદકુંદાચાર્યે ષટ્પાલુડમાં ગાથા ૧૮માં કહ્યું છે કે—

“મુનિપદ છે તે યથાજાત રૂપ સદેશ છે, જેવો જન્મ થયો હતો તેવું નગ્ન છે. એ મુનિ, અર્થ જે ધનવસ્ત્રાદિ વસ્તુને તિલતુષમાત્ર પણ ગ્રહણ કરે નહિ. કદાચ તેને થોડી ઘણી પણ ગ્રહણ કરે, તો તેથી તે નિગોદમાં જાય.”^૧

“જુઓ, ગૃહસ્થપણામાં ઘણો પરિગ્રહ રાખી કંઈક પ્રમાણ કરે, તોપણ તે સ્વર્ગ—મોક્ષનો અધિકારી થાય છે, ત્યારે મુનિપણામાં કિંચિત્ પરિગ્રહ અંગીકાર કરતાં પણ તે નિગોદગામી થાય છે, માટે ઉચ્ચ નામ ધરાવી નીચી પ્રવૃત્તિ કરવી યોગ્ય નથી.”

“મુનિનું સ્વરૂપ તો એવું છે કે બાહ્યાભ્યંતર પરિગ્રહનો જ્યાં સંબંધ નથી; કેવળ પોતાના

૧. જહ જાયરૂવ સરિસો તિલતુસમેત્તં ણ ગિહ્લાદિ ઇત્થેસુ ।

જહ લેહ અપ્પ બહુયં, તત્તો પુણ જહ ણિગોયં ॥૧૮॥ (સૂત્ર પાહુડ)

ક: પુનરયં સ્મય: કતિપ્રકારશ્ચેત્યાહ—

જ્ઞાનં પૂજાં કુલં જાતિં બલમૃદ્ધિં તપો વપુ: ।

અષ્ટાવાશ્રિત્ય માનિત્વં સ્મયમાહુર્ગતસ્મયા: ॥૨૫॥

આત્માને જ પોતારૂપ અનુભવતા, શુભાશુભ ભાવોથી પણ જે ઉદાસીન હોય છે.....”^૧

શ્રી કુંદકુંદાચાર્યે ષટ્પાહુડમાં^૨ (દર્શનપાહુડમાં) કહ્યું છે કે—

“સમ્યગ્દર્શન છે મૂળ જેનું, એવો જિનવર દ્વારા ઉપદેશેલો ધર્મ સાંભળી, હે પુરુષો! તમે એમ માનો કે સમ્યક્ત્વ રહિત જીવ વંદન યોગ્ય નથી. જે પોતે કુગુરુ છે અને કુગુરુના શ્રદ્ધાન સહિત છે તે સમ્યગ્દેષ્ટિ ક્યાંથી હોય? તેવા સમ્યક્ત્વ વિના અન્ય ધર્મ પણ ન હોય તો તે ધર્મ વિના વંદન યોગ્ય ક્યાંથી હોય?”

વળી લિંગપાહુડમાં કહ્યું છે કે—

“જેઓ મુનિલિંગધારી હિંસા, આરંભ, યંત્ર-મંત્રાદિ કરે છે તેનો ઘણો નિષેધ કર્યો છે.” (મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, પૃષ્ઠ ૧૮૫.)

કહ્યું છે કે—

“હે જીવ! જે મુનિલિંગધારી ઈષ્ટ પરિષહને ગ્રહણ કરે છે તે ઊલટી કરીને તે જ ઊલટીને પાછો ગ્રહણ કરે છે, અર્થાત્ તે નિંદનીય છે.”^૩ ૨૪.

વળી આ મદ શું છે? તેના કેટલા પ્રકાર છે? તે કહે છે—

આઠ મદ

શ્લોક ૨૫

અન્વયાર્થ :—[જ્ઞાનં] જ્ઞાન, [પૂજાં] પૂજા-પ્રતિષ્ઠા, [કુલં] કુળ, [જાતિં]

૧. જુઓ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, ગુજરાતી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૧૭૮ થી ૧૮૧.

૨. દંસણમૂલો ધમ્મો, ઉવહ્લો જિણવરેહિં સિસ્સાણં ।
તં સોઝણ સકણ્ણે, દંસણહીણો ણ વંદિવ્વો ॥૨૧॥

૩. જો જિણલિંગુ ધરેદિ મુણિ, હ્લપરિગ્ગહ લિંતિ ।
છહિ કરેવણુ તે જિ જિય સા પુણુ છહિ ગિલંતિ ॥૬૧॥ (અધ્યાય ૨)

‘આહુ’ર્બુવન્તિ^૧ । કં ? ‘સ્મયં’ । કે તે ? ‘ગતસ્મયાઃ’ નષ્ટમદાઃ^૨ જિનાઃ । કિં તત્ ? ‘માનિત્વં’ ગર્વિત્વં । કિં કૃત્વા ? ‘અષ્ટાવાશ્રિત્ય’ । તથા^૩ હિ । જ્ઞાનમાશ્રિત્ય જ્ઞાનમદો ભવતિ । એવં પૂજાં કુલં જાતિં બલં ઋદ્ધિમૈશ્વર્યં તપો વપુઃ શરીરસૌન્દર્યમાશ્રિત્ય પૂજાદિમદો ભવતિ । નનુ શિલ્પમદસ્ય નવમસ્ય પ્રસક્તેરષ્ટાવિતિ સંખ્યાનુપપન્ના^૪ ઇત્યપ્યયુક્તં તસ્ય જ્ઞાને એવાન્તર્ભાવાત્ ॥૨૫॥

જાતિ, [બલં] બળ-શક્તિ, [ઋદ્ધિં] ઋદ્ધિ-સંપદા-રાજ્યની વિભૂતિ, [તપઃ] તપ અને [વપુઃ] શરીર [અષ્ટૌ]—એ આઠનો [આશ્રિત્ય] આશ્રય કરીને [માનિત્વં] અભિમાન કરવું તેને [ગતસ્મયાઃ] મદ રહિત આચાર્યોએ-જિનોએ [સ્મયં] મદ [આહુઃ] કહ્યો છે.

ટીકા :—‘આહુઃ’ કહે છે. શું? ‘સ્મયં’ મદ. તેઓ કોણ (કહે છે)? ‘ગતસ્મયાઃ’ મદ રહિત જિનો; કોને (મદ કહે છે)? ‘માનિત્વં’ અભિમાન કરવું તેને. શું કરીને? ‘અષ્ટૌ આશ્રિત્ય’ આઠનો આશ્રય કરીને, જેમ કે જ્ઞાનનો આશ્રય કરી અભિમાન કરવું તે જ્ઞાનમદ છે; (તેવી રીતે પ્રતિષ્ઠામદ, કુળમદ, જાતિમદ, બળમદ, ઋદ્ધિમદ, તપમદ અને શરીરની સુંદરતાનો મદ-એમ આઠ પ્રકારના મદ છે.)

શંકા :—નવમો શિલ્પમદ પણ છે, તેથી મદની આઠ સંખ્યા કહેવી તે બની શકતી નથી.

સમાધાન :—તેમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે જ્ઞાનમાં તેનો સમાવેશ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જ્ઞાન, પ્રતિષ્ઠા, કુળ, જાતિ, બળ, ઋદ્ધિ, તપ અને શરીર—એ આઠના આશ્રયે અભિમાન કરવું તેને મદ કહે છે. તેના આઠ પ્રકાર છે :—

જ્ઞાનમદ, પૂજામદ, કુળમદ (પિતા પક્ષે), જાતિમદ (માતા પક્ષે), બળમદ, ઋદ્ધિમદ, તપમદ અને શરીરની સુંદરતાનો મદ. જ્ઞાનમદમાં શિલ્પમદ (કારીગરીનો મદ) ગર્ભિત છે. ૨૫.

૧. વદન્તિ ઘ૦ ।

૨. નષ્ટમોહા ઘ૦ ।

૩. તથા વિજ્ઞાનમાશ્રિત્ય ઘ૦ ।

૪. નુત્પત્તિરિત્યપ્યુક્તં ઘ૦ ।

અનેનાષ્ટવિધમદેન ચેષ્ટમાનસ્ય દોષં દર્શયન્નાહ—

સ્મયેન યોઽન્યાનત્યેતિ ધર્મસ્થાન્ ગર્વિતાશયઃ ।

સોઽત્યેતિ ધર્મમાત્મીયં ન ધર્મો ધાર્મિકૈર્વિના ॥૨૬॥

‘સ્મયેન’ ઉક્તપ્રકારેણ । ‘ગર્વિતાશયો’ દર્પિતચિત્તઃ^૧ । ‘યો’ જીવઃ । ‘ધર્મસ્થાન’ રત્નત્રયોપેતાનન્યાન્ । ‘અત્યેતિ’ અવધીરયતિ અવજ્ઞયાતિક્રામતીત્યર્થઃ । ‘સોઽત્યેતિ’ અવધીરયતિ । કં? ‘ધર્મ’ રત્નત્રયં । કથંભૂતં? આત્મીયં’ જિનપતિપ્રણીતં । યતો ધર્મો ‘ધાર્મિકૈઃ’ રત્નત્રયાનુષ્ઠાયિભિર્વિના ન વિદ્યતે ॥૨૬॥

આ આઠ પ્રકારના મદથી પ્રવૃત્તિ કરનારનો દોષ બતાવતાં કહે છે—

મદ કરનારનો દોષ

શ્લોક ૨૬

અન્વયાર્થ :—[ગર્વિતાશયઃ] જેનો અભિપ્રાય ગર્વથી ભરેલો છે એવો જે જીવ [સ્મયેન] મદથી [અન્યાન્] અન્ય [ધર્મસ્થાન્] ધર્માત્મા પુરુષોને [અત્યેતિ] તિરસ્કારે છે, [તઃ] તે [આત્મીયં ધર્મમ્] જિનેન્દ્ર દ્વારા પ્રણીત ધર્મનો [અત્યેતિ] તિરસ્કાર કરે છે, (કારણ કે) [ધર્મઃ] ધર્મ [ધાર્મિકૈઃ વિના] ધર્મા વિના [ન] હોતો નથી. (કારણ કે ધર્મ રત્નત્રયનું આચરણ કરનાર ધાર્મિક પુરુષો વિના હોતો નથી.)

ટીકા :—‘સ્મયેન’ ઉપરોક્ત પ્રકારના મદથી ‘ગર્વિતાશયઃ’ ગર્વિષ્ટ ચિત્તવાળો ‘યઃ’ જે જીવ ‘ધર્મસ્થાન્’ રત્નત્રય યુક્ત ‘અન્યાન્’ અન્ય જીવોની અવધીરણા (તિરસ્કાર) કરે છે—તેમની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે છે, ‘સઃ અત્યેતિ’ તે તિરસ્કાર કરે છે. કોનો? ‘ધર્મમ્’ રત્નત્રય ધર્મનો. કેવા (ધર્મનો)? ‘આત્મીયં’ જિનેન્દ્ર દ્વારા પ્રણીત (ધર્મનો); કારણ કે ‘ધર્મઃ’ ધર્મ, ‘ધાર્મિકૈઃ’ રત્નત્રયનું આચરણ કરનાર ધાર્મિક પુરુષો ‘વિના’ વિના ‘ન’ હોતો નથી.

ભાવાર્થ :—જે ગર્વિત પુરુષ, ગર્વને લીધે અન્ય ધાર્મિક પુરુષોની અવગણના કરે છે, તે પોતાના રત્નત્રયરૂપ ધર્મની અવગણના કરે છે, કારણ કે ધાર્મિક પુરુષો વિના ધર્મ

૧. દર્પિષ્ટચિત્તઃ ઘ૦ ।

નનુ કુલૈશ્વર્યાદિસમ્પન્નૈઃ સ્મયઃ કથં નિષેદ્ધું શક્ય ઇત્યાહ—

યદિ પાપનિરોધોઽન્યસમ્પદા કિં પ્રયોજનમ્ ।

અથ પાપાસ્રવોઽસ્ત્યન્યસમ્પદા કિં પ્રયોજનમ્ ॥૨૭॥

‘પાપં’ જ્ઞાનાવરણાદ્યશુભં કર્મ નિરુદ્ધયતે યેનાસૌ ‘પાપનિરોધો’ રત્નત્રયસદ્ભાવઃ સ યદ્યસ્તિ તદા ‘અન્યસમ્પદા’ અન્યસ્ય કુલૈશ્વર્યાદિઃ સમ્પદા સમ્પત્ત્યા કિં પ્રયોજનં ? ન કિમપિ પ્રયોજનં તન્નિરોધેઽતોઽપ્યધિકાયા વિશિષ્ટતરાયાસ્તત્સમ્પદઃ સદ્ભાવમવબુદ્ધ્યમાનસ્ય તન્નિવન્ધનસ્મયસ્યાનુત્પત્તેઃ । ‘અથ પાપાસ્રવોઽસ્તિ’ પાપસ્યાશુભકર્મણઃ આસ્રવો મિથ્યા-

હોતો નથી. (તેથી ધાર્મિક પુરુષોનો તિરસ્કાર કરતાં પોતાના ધર્મનો તિરસ્કાર થાય છે. ધર્મ અને ધર્મીને અવિનાભાવ સંબંધ છે.) ૨૬.

કુળ-ઐશ્વર્યાદિ યુક્ત પુરુષો દ્વારા ગર્વનો નિષેધ કરવો શી રીતે શક્ય છે? તે કહે છે—

ધાર્મિક પુરુષોનો તિરસ્કાર ઉચિત નથી.

શ્લોક ૨૦

અન્વયાર્થ :—[યદિ] જો [પાપનિરોધઃ] પાપનો (મિથ્યાત્વનો) નિરોધ હોય તો [અન્ય સમ્પદા] અન્ય વિભૂતિનું [કિં પ્રયોજનમ્] શું પ્રયોજન? અથવા જો [પાપાસ્રવ અસ્તિ] પાપનો આસ્રવ હોય તો [અન્ય સમ્પદા] અન્ય વિભૂતિથી [કિં પ્રયોજનમ્] શું પ્રયોજન?

ટીકા :—‘પાપ નિરોધઃ’ પાપં-જ્ઞાનાવરણાદિ અશુભ કર્મ જેનાથી (જે ભાવથી) નિરોધ થાય એવા પાપનો નિરોધ અર્થાત્ મિથ્યાત્વનો અભાવ હોય અર્થાત્ જો રત્નત્રયનો સદ્ભાવ હોય તો ‘અન્ય સમ્પદા’ અન્ય (કુળ-ઐશ્વર્યાદિની) સંપદાથી—વિભૂતિથી ‘કિં પ્રયોજનમ્’ શો લાભ-શું પ્રયોજન? કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી; કારણ કે તેનો (પાપનો) નિરોધ થતાં આથી (આ સંપદાથી) પણ અધિક વિશિષ્ટતર રત્નત્રયની એ સંપદાનો સદ્ભાવ માનનારને તે સંબંધી ગર્વની અનુત્પત્તિ (ગર્વનો અભાવ) છે. ‘અથ પાપાસ્રવઃ અસ્તિ’ અગર જો પાપનો-અશુભ કર્મનો આસ્રવ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ આદિ હોય તો પછી

૧. નનુ કુલબલૈશ્વર્યસમ્પત્તૌ ઘ૦ ।

ત્વાવિરત્યાદિરસ્તિ તથાપ્યન્યસંપદા કિં પ્રયોજનં । અગ્રે દુર્ગતિગમનાદિકં અવબુદ્ધ્યમાનસ્ય તત્સમ્પદા પ્રયોજનાભાવતસ્તત્સમયસ્ય કર્તુમનુચિતત્વાત્ ॥૨૭॥

અમુમેવાર્થ પ્રદર્શયન્નાહ—

સમ્યગ્દર્શનસમ્પન્નામપિ માતઙ્ગદેહજમ્ ।

દેવા દેવં વિદુર્ભસ્મગૂઢાંગારાન્તરૌજસમ્ ॥૨૮॥

‘દેવં’ આરાધ્યં । ‘વિદુર્’મન્યન્તે । કે તે ? ‘દેવા’ ‘‘દેવા’ વિ તસ્સ ણમંતિ જસ્સ ધમ્મે સયા મણો’’^૧ ઇત્યાભિધાનાત્ । કમપિ ? ‘માતંગદેહજમપિ’ ચાંડાલમપિ । કથંભૂતં ? ‘અન્ય સમ્પદા કિં પ્રયોજનમ્’ (ક્ષણસ્થાયી) ઐશ્વર્યાદિ સંપદા જ આગળ દુર્ગતિ ગમનાદિનું કારણ છે—એવું સમજનારને તે ઐશ્વર્યાદિ સંપદાથી પ્રયોજનનો અભાવ હોય છે. (તેનાથી તે કાંઈ લાભ માનતો નથી.) તેથી તેને ગર્વ કરવો અનુચિત લાગે છે.

ભાવાર્થ :—મિથ્યાત્વના અભાવમાં સમ્યગ્દેષ્ટિ અન્ય ક્ષણસ્થાયી વિભૂતિઓથી લાભ માનતો નથી, તેથી તેનો તે ગર્વ કરતો નથી. મિથ્યાદેષ્ટિને પૂર્વોપાર્જિત પુણ્યને લીધે અન્ય વિભૂતિઓ મળી આવે પણ તે મિથ્યાત્વને લીધે તેનો ગર્વ કરી તેમાં રચ્યોપચ્યો રહે છે; તેથી તે વિભૂતિઓ તેને લાભદાયક નહિ થતાં દુર્ગતિ—ગમનના કારણભૂત થઈ પડે છે. ૨૭.

આ જ અર્થને દર્શાવતાં કહે છે—

શ્લોક ૨૮

અન્વયાર્થ :—[દેવાઃ] ગણધરાદિ દેવો [સમ્યગ્દર્શન સંપન્નમ્] સમ્યગ્દર્શનથી યુક્ત [માતઙ્ગદેહજમ્ અપિ] ચંડાલકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા જીવને પણ [ભસ્મગૂઢાંગારાન્તરૌજસમ્] કે જે ભસ્મથી ઢંકાયેલા અંગારાની માફક અંદરમાં તેજવાળું છે, તેને [દેવમ્] દેવ [વિદુઃ] કહે છે.

ટીકા :—‘દેવમ્’ આરાધ્ય (આરાધવા યોગ્ય) દેવ ‘વિદુઃ’ માને છે. કોણ તેઓ? ‘દેવાઃ’ દેવો. ‘‘દેવા વિ તસ્સ ણમંતિ જસ્સ ધમ્મે સયા મણો’’ જેનું મન સદા ધર્મમાં છે તેને દેવો પણ નમે છે. એવા કથનાનુસાર (માને છે.) કોને પણ? ‘માતઙ્ગદેહજમ્ અપિ’

૧. ધમ્મો મંગલમુદ્દિટ્ઠં અહિંસા સંયમો તવો ।

દેવા વિ તસ્સ ણમંતિ જસ્સ ધમ્મે સયા મણો ॥ —શ્રાવક-પ્રતિક્રમણ ।

‘સમ્યગ્દર્શનસમ્પન્નં’ સમ્યગ્દર્શનેન સમ્પન્નં યુક્તં। અતएव ‘ભસ્મગૂઢાઙ્ગારાન્તરૌજસં’ ભસ્મના ગૂઢઃ પ્રચ્છાદિતઃ સ ચાસાવઙ્ગારશ્ચ તસ્ય અન્તરં મધ્યં તત્રૈવ ઓજઃ પ્રકાશો નિર્મલતા યસ્ય ॥૨૮॥

एकस्य धर्मस्य विविधं फलं प्रकाशयेदानीमुभयोर्धर्माधर्मयोर्यथाक्रमं फलं दर्शयन्नाह—

શ્વાપિ દેવોઽપિ દેવઃ શ્વા જાયતે ધર્મકિલ્વિષાત્ ।

કાપિ નામ ભવેદન્યા સમ્પદ્ધર્માચ્છરીરિણામ્ ॥૨૯॥

‘શ્વાપિ’ કુક્કરોઽપિ ‘દેવો’ જાયતે। ‘દેવોઽપિ’ દેવઃ ‘શ્વા’ જાયતે। કસ્માત્ ?

યાંડાલને પણ. કેવા (યાંડાલને)? ‘સમ્યગ્દર્શનસંપન્નમ્’ સમ્યગ્દર્શનથી યુક્ત એવા, તેથી જ ‘ભસ્મગૂઢાંગારાન્તરૌજસમ્’ જે ભસ્મથી ઢંકાયેલા અંગારાની માફક અંદરમાં પ્રકાશવાળો અર્થાત્ નિર્મળતાવાળો છે એવા.

ભાવાર્થ :—અહીં ઉપમા-ઉપમેય ભાવથી કથન છે. ભસ્મસમાન યાંડાલનું શરીર છે, અંગાર (અગ્નિ) સમાન જીવ છે અને પ્રકાશ સમાન સમ્યગ્દર્શન છે. ભસ્મ, અંગાર અને પ્રકાશ તે ઉપમા છે અને શરીર, જીવ અને સમ્યગ્દર્શન-તે ઉપમેય છે. ભસ્મથી આચ્છાદિત અગ્નિના તેજ સમાન સમ્યગ્દર્શનયુક્ત યાંડાલના દેહધારી જીવને પણ ‘દેવ’ કહે છે; કેમ કે તેને સાચા સમ્યગ્દર્શનરૂપ દિવ્યશક્તિ પ્રગટ થઈ છે. ૨૮.

(અત્યાર સુધી સમ્યગ્દષ્ટિના) એક ધર્મનું (શુભ ભાવનું) વિવિધ ફળ પ્રકાશીને હવે ધર્મ અને અધર્મ બંનેનું યથાક્રમે ફળ દર્શાવતાં કહે છે—

ધર્મ-અધર્મનું ફળ

શ્લોક ૨૯

અન્વયાર્થ :—[ધર્મકિલ્વિષાત્] ધર્મથી અને પાપથી (અનુક્રમે) [શ્વાપિ] કૂતરો પણ [દેવઃ] દેવ અને [દેવઃ] દેવ પણ [શ્વા] કૂતરો [જાયતે] થાય છે; [નામ] ખરેખર [ધર્માત્] ધર્મથી [શરીરિણામ્] પ્રાણીઓને-સંસારી જીવોને, [કાપિ અન્યા] કોઈક અદ્વિતીય [સમ્પદ્] સંપત્તિ [ભવેત્] પ્રાપ્ત થાય છે.

ટીકા :—‘શ્વાપિ’ કૂતરો પણ ‘દેવઃ’ દેવ ‘જાયતે’ થાય છે. ‘દેવોઽપિ’ દેવ પણ

‘ધર્મકિલ્વિષાત્’ ધર્મમાહાત્મ્યાત્ ખલુ શ્વાપિ દેવો ભવતિ । કિલ્વિષાત્ પાપોદયાત્ પુનર્દેવોઽપિ શ્વા ભવતિ યત્ એવં, તતઃ ‘કાપિ’ વાચામગોચરા । ‘નામ’ સ્ફુટં । ‘અન્યા’ અપૂર્વાઽદ્વિતીયા । ‘સમ્પદ્’ વિભૂતિવિશેષો । ‘ભવેત્’ । કસ્માત્ ? ધર્માત્ । કેષાં ? ‘શરીરિણાં’ સંસારિણાં । યત્ એવં, તતો ધર્મ એવ પ્રેક્ષાવતાનુષ્ઠાતવ્યઃ ॥૨૬॥

તથાનુતિષ્ઠતા દર્શનમ્લાનતા મૂલતોઽપિ ન કર્તવ્યેત્યાહ—

‘શ્વા’ કૂતરો ‘જાયતે’ થાય છે. શા કારણે? ‘ધર્મકિલ્વિષાત્’ ધર્મના માહાત્મ્યથી ખરેખર કૂતરો પણ દેવ થાય છે અને કિલ્વિષાત્ પાપના ઉદયથી દેવ પણ કૂતરો થાય છે. એ પ્રમાણે છે તેથી, ‘કાપિ’ કોઈ (વચન અગોચર) ‘નામ’ ખરેખર ‘અન્યા’ અપૂર્વ-અદ્વિતીય ‘સમ્પદ્’ વિભૂતિ વિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે. શાથી? ‘ધર્માત્’ ધર્મથી. કોને? ‘શરીરિણાં’ સંસારીઓને. એમ છે તેથી આત્મહિત ઇચ્છનારે નિશ્ચય ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું.

ભાવાર્થ :—સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવને અંશે શુદ્ધતા હોય છે, તેનાથી સંવર-નિર્જરા થાય છે અને સહચરરૂપે જેટલી અશુદ્ધતા છે, તેનાથી આસ્રવ-બંધ થાય છે.

સમ્યગ્દેષ્ટિ તો શુભભાવ અને તેના ફળમાં રાયતો નથી પણ તેનો અભાવ કરી, શુદ્ધભાવમાં રમવાની ઝંખના જ કરે છે.

મિથ્યાદેષ્ટિનો શુભભાવ ઉત્તરોત્તર અધોગતિનું કારણ છે, કારણ કે શુભભાવ અને તેના ફળમાં તે એટલો બધો રચ્યોપચ્યો-આસક્ત રહે છે કે તેને તીવ્ર પાપબંધ અવશ્ય થાય છે. જેના ફળસ્વરૂપ તેને નીચ ગતિ જ પ્રાપ્ત થાય છે.

સમ્યગ્દેષ્ટિને શુભભાવ આવે છે, પણ તેનો તેને આદર નથી; તેમાં તેની હેયબુદ્ધિ છે. તેને પોતાના ચારિત્રમાં એક કલંક સમાન ગણે છે. અશુભવંચનાર્થે હેયબુદ્ધિએ આવો શુભભાવ સમ્યગ્દેષ્ટિને તેની સાધકદશામાં આવે છે અને તેનાથી અલ્પબંધ પણ થાય છે, પરંતુ મિથ્યાદેષ્ટિને જેવો તીવ્રબંધ થાય છે તેવો બંધ જ્ઞાનીને થતો નથી. ૨૯.

સમ્યગ્દર્શનનું પાલન કરનાર જીવે પ્રારંભથી જ સમ્યગ્દર્શનમાં મલિનતા લાવવી જોઈએ નહિ તે કહે છે—

ભયાશાસ્નેહલોભાદ્ય કુદેવાગમલિંગિનામ્ । પ્રણામં વિનયં ચૈવ ન કુર્યુઃ શુદ્ધદૃષ્ટયઃ ॥૩૦॥

‘શુદ્ધદૃષ્ટયો’ નિર્મલસમ્યક્ત્વાઃ ન કુર્યુઃ । કં? ‘પ્રણામં’ ઉત્તમાઙ્ગેનોપનતિં । ‘વિનયં ચૈવ’ કરમુકુલપ્રશંસાદિલક્ષણં । કેષાં? કુદેવાગમલિંગિનાં । કસ્માદપિ? ‘ભયાશાસ્નેહલોભાદ્ય’ ભયં રાજાદિજનિતં, આશા ચ ભાવિનોડર્થસ્ય પ્રાપ્ત્યાકાંક્ષા, સ્નેહશ્ચ મિત્રાનુરાગઃ, લોભશ્ચ વર્તમાનકાલેડર્થપ્રાપ્તિગૃહ્ણિઃ, ભયાશાસ્નેહલોભં તસ્માદપિ । ચ શબ્દોડપ્યર્થઃ ॥૩૦॥

કુદેવાદિ સમ્યઁદૃષ્ટિથી કોઈ રીતે વંદનીય નથી

શ્લોક ૩૦

અન્વયાર્થ :—[શુદ્ધદૃષ્ટયઃ] શુદ્ધ સમ્યઁદૃષ્ટિ જીવોએ, [ભયાશાસ્નેહલોભાત્ ચ] ભય, આશા, સ્નેહ અને લોભથી પણ [કુદેવાગમલિંગિનામ્] કુદેવ, કુશાસ્ત્ર અને કુલિંગીઓને (કુગુરુઓને) [પ્રણામં વિનયં ચૈવ] પ્રણામ અને તેમનો વિનય પણ [ન કુર્યુઃ] ન કરવાં જોઈએ.

ટીકા :—‘શુદ્ધદૃષ્ટયઃ’ નિર્મળ સમ્યઁદૃષ્ટિ જીવોએ ‘ભયાશાસ્નેહલોભાત્ ચ’ રાજાદિ જનિત ભયથી, ભાવિ અર્થની પ્રાપ્તિની આકાંક્ષાથી, મિત્ર પ્રત્યેના અનુરાગરૂપ સ્નેહથી અને વર્તમાનકાળમાં અર્થપ્રાપ્તિની ગૃહ્ણિથી (અતિ લાલસાથી)—ભય, આશા, સ્નેહ અને લોભથી પણ ‘કુદેવાગમલિંગિનામ્’ કુદેવ, કુશાસ્ત્ર અને કુગુરુને ‘પ્રણામં’ ઉત્તમ અંગથી—મસ્તકથી નમસ્કાર ‘વિનયં ચૈવ’ અને હસ્તાંજલિ, પ્રશંસાદિરૂપ (હાથ જોડીને નમસ્કાર કરવારૂપ, પ્રશંસાદિનાં વચના કહેવારૂપ) તેમનો વિનય ‘ન કુર્યુઃ’ કરવાં જોઈએ નહિ. અહીં ‘ચ’ શબ્દ ‘અપિ’ના અર્થમાં છે.

ભાવાર્થ :—શુદ્ધ (નિર્મળ), પચીસ દોષ રહિત, સમ્યઁદૃષ્ટિ જીવે રાજાદિના ભયના કારણે, કોઈ આર્થિક આશાના કારણે, મિત્રાદિ પ્રત્યેના સ્નેહને કારણે, યા પૈસાના અતિ લોભના કારણે પણ કુદેવ, કુશાસ્ત્ર અને કુલિંગીઓને (ખોટા વેશધારી ગુરુઓને) પ્રણામ કરવા જોઈએ નહિ; તેમનો વિનય—સત્કાર કરવો જોઈએ નહિ.

વિશેષ

મોક્ષપાહુડ ગાથા ૯૨માં કહ્યું છે કે—

“જે કોઈ લજ્જા, ભય અને મોટાઈથી પણ કુત્સિક દેવ-ધર્મ-લિંગને વંદન કરે છે, તે મિથ્યાદષ્ટિ છે.”^૧

“.....માટે જે મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરવા ઈચ્છે છે, તે પ્રથમથી જ કુદેવ-કુધર્મ અને કુગુરુનો ત્યાગી થાય. સમ્યક્ત્વના પચીસ મળદોષોના ત્યાગમાં પણ મૂઢદષ્ટિ વા છ અનાયતનમાં પણ તેનો જ ત્યાગ કરાવ્યો છે. માટે તેનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો.”

“વળી કુદેવાદિના સેવનથી જે મિથ્યાત્વભાવ થાય છે, તે હિંસાદિ પાપોથી પણ મહાન પાપ છે, કારણ કે એના ફળમાં નિગોદ-નરકાદિ પર્યાય પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં અનંત કાળ સુધી મહા સંકટ પામે છે તથા સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પણ મહાદુર્લભ થઈ જાય છે.”

“માટે હે ભવ્ય! કિંચિત્ માત્ર લોભ વા ભયથી પણ એ કુદેવાદિનું સેવન ન કર, કારણ કે તેનાથી અનંત કાળ સુધી મહા દુઃખ સહન કરવું પડે છે, માટે એવો મિથ્યાત્વભાવ કરવો યોગ્ય નથી. જૈન ધર્મમાં તો એવી આમ્નાય છે કે પહેલાં મોટું પાપ છોડાવી, પછી નાનું પાપ છોડાવવામાં આવે છે. તેથી તે મિથ્યાત્વને સાત વ્યસનાદિથી પણ મહાન પાપ જાણી પહેલાં છોડાવ્યું છે.”

“માટે જે પાપના ફળથી ડરતો હોય તથા પોતાના આત્માને દુઃખ-સમુદ્રમાં ડુબાડવા ન ઈચ્છતો હોય, તે જીવ આ મિથ્યાત્વ પાપને અવશ્ય છોડો. નિંદા-પ્રશંસાદિના વિચારથી શિથિલ થવું યોગ્ય નથી.”^૨

પ્રશ્ન :—કોઈ તત્ત્વશ્રદ્ધાનીને એ કુગુરુ-સેવનથી કેવી રીતે મિથ્યાત્વ થયું?

ઉત્તર :—જેમ શીલવતી સ્ત્રી પોતાના ભર્તારની માફક પરપુરુષની સાથે રમણક્રિયા સર્વથા કરે નહિ, તેમ તત્ત્વશ્રદ્ધાની પુરુષ સુગુરુની માફક કુગુરુને નમસ્કારાદિ ક્રિયા સર્વથા કરે નહિ, કારણ કે તે જીવાદિ તત્ત્વોનો શ્રદ્ધાની થયો છે, તેથી ત્યાં રાગાદિનો નિષેધ કરવાની શ્રદ્ધા કરે છે. વીતરાગભાવને શ્રેષ્ઠ માને છે; તેથી જેનામાં વીતરાગતા હોય એવા ગુરુને જ ઉત્તમ જાણી નમસ્કારાદિ કરે છે પણ જેનામાં

૧. કુચ્છિયદેવં ધમ્મં કુચ્છિયલિંગં ચ વંદણ જોદુ ।

લજ્જાભયગારવદો, મિચ્છાદિટ્ટી હવે સો હુ ॥૧૨૧॥

૨. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક ગુજરાતી આવૃત્તિ પૃષ્ઠ ૧૮૧, અધ્યાય ૬.

નનુ મોક્ષમાર્ગસ્ય રત્નત્રયરૂપત્વાત્ કસ્માદર્શનસ્યૈવ પ્રથમતઃ સ્વરૂપાભિધાનં કૃતમિત્યાહ—

દર્શનં જ્ઞાનચારિત્રાત્સાધિમાનમુપાશ્નુતે ।

દર્શનં કર્ણધારં તન્મોક્ષમાર્ગે પ્રચક્ષતે ॥૩૧॥

રાગાદિક હોય તેને નિષેધ્ય જાણી નમસ્કાર કદી પણ કરે નહિ.”^૧

ભાવાર્થ :—મિથ્યાત્વ તે મૂળ પાપ છે. મિથ્યાત્વના પ્રભાવથી બીજા સ્વર્ગ સુધીના દેવો એકેન્દ્રિયમાં ઊપજે છે. અનંતાનંતકાળ ત્રસ-સ્થાવરોમાં પરિભ્રમણ કરતા ફરે છે.

બારમા સ્વર્ગ સુધીના દેવો પણ મિથ્યાત્વના પ્રભાવથી પંચેન્દ્રિય તિર્યચોમાં ઊપજે છે.

માટે મિથ્યાત્વભાવ મહા અનર્થકારી જાણી, સમ્યક્ત્વમાં જ યત્ન કરવો યોગ્ય છે.
(સદાસુખદાસજી કૃત ટીકા, પાનું-૫૮ સસ્તી ગ્રંથમાળા.)

ગાથા ૨૮ સમ્યગ્દર્શનના માહાત્મ્યની છે, તેના અનુસંધાનમાં ગાથા ૯ સમ્યગ્દેષ્ટિના શુભભાવની છે અને ત્યાર પછીની ગાથા ૩૦ થી ૪૧ સુધીની બધી ગાથાઓ સમ્યગ્દર્શનનો મહિમા બતાવે છે. સમ્યગ્દેષ્ટિને તેની ભૂમિકા પ્રમાણે શુદ્ધિ સાથે અશુદ્ધિ હોય છે અને તે અશુદ્ધિમાં શુભભાવની મુખ્યતા હોય છે. ૩૦.

મોક્ષમાર્ગ તો રત્નત્રયસ્વરૂપ છે, તો પછી સૌથી પ્રથમ સમ્યગ્દર્શનના જ સ્વરૂપનું કથન કેમ કર્યું તે કહે છે—

મોક્ષમાર્ગમાં સમ્યગ્દર્શનની મુખ્યતા

શ્લોક ૩૧

અન્વયાર્થ :—[દર્શનમ્] સમ્યગ્દર્શન [જ્ઞાનચારિત્રાત્] જ્ઞાન અને ચારિત્ર કરતાં [સાધિમાનમ્ ઉપાશ્નુતે] અધિક છે, (ઉત્તમ છે, ઉત્કૃષ્ટ છે) [તતઃ] તેથી [દર્શનમ્] સમ્યગ્દર્શન [મોક્ષમાર્ગે] મોક્ષમાર્ગમાં [કર્ણધારમ્] કર્ણધાર (ખેવટિયો) [પ્રચક્ષતે] કહેવાય છે.

૧. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક ગુજરાતી આવૃત્તિ પૃષ્ઠ ૧૯૮, અધ્યાય ૬.

‘દર્શન’ કર્તુ ‘ઉપાશ્નુતે’ પ્રાપ્નોતિ। કં? ‘સાધિમાનં’ સાધુત્વમુત્કૃષ્ટત્વં વા। કસ્માત્? જ્ઞાનચારિત્રાત્। યતશ્ચ સાધિમાનં તસ્માદ્દર્શનમુપાશ્નુતે। ‘તત્’ તસ્માત્। ‘મોક્ષમાર્ગે’ રત્નત્રયાત્મકે ‘દર્શનં કર્ણધારં’ પ્રધાનં પ્રચક્ષતે। યથૈવ હિ કર્ણધારસ્ય નૌખેવટકસ્ય કૈવર્તકસ્યાધીના સમુદ્રપરતીરગમને નાવઃ પ્રવૃત્તિઃ તથા સંસારસમુદ્રપર્યતગમને સમ્યગ્દર્શનકર્ણધારાધીના મોક્ષમાર્ગનાવઃ પ્રવૃત્તિઃ ॥૩૧॥

ટીકા :—‘દર્શન’ સમ્યગ્દર્શન (કર્તા) ‘ઉપાશ્નુતે’ પ્રાપ્ત છે. કોને? ‘સાધિમાનં’—સમીચીનપણાને—ઉત્કૃષ્ટપણાને. કોનાથી? ‘જ્ઞાનચારિત્રાત્’—જ્ઞાન અને ચારિત્રથી (અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર કરતાં ઉત્કૃષ્ટતાને પ્રાપ્ત છે.) ‘તત્’—તેથી ‘મોક્ષમાર્ગે’ રત્નત્રયાત્મક મોક્ષમાર્ગમાં ‘દર્શનં કર્ણધારં’ સમ્યગ્દર્શન કર્ણધાર અથવા પ્રધાન ‘પ્રચક્ષતે’ કહેવાય છે. કર્ણધાર (ખેવટિયા)ની નૌકાની જેમ; અર્થાત્ જેમ સમુદ્રમાં બીજે કાંઠે જવામાં નૌકાની (નાવની) પ્રવૃત્તિ તેના ચલાવનાર ખેવટિયાને આધીન છે, તેમ સંસાર-સમુદ્રને પાર કરવામાં મોક્ષમાર્ગરૂપ નાવની પ્રવૃત્તિ સમ્યગ્દર્શનરૂપ કર્ણધારને (ખેવટિયાને) આધીન છે.

ભાવાર્થ :—જેમ નાવની પ્રવૃત્તિ તેના ચલાવનાર ખેવટિયાને આધીન છે, અર્થાત્ નાવને સમુદ્રના અન્ય તટે લઈ જવામાં ખેવટિયો જ મુખ્ય છે, તેમ સંસાર-સમુદ્રને પાર કરવામાં મોક્ષમાર્ગરૂપી નૌકાની (નાવની) પ્રવૃત્તિ સમ્યગ્દર્શનરૂપી ખેવટિયાને આધીન હોય છે. તેથી મોક્ષમાર્ગમાં સમ્યગ્દર્શન જ મુખ્ય (ઉત્કૃષ્ટ) છે, અર્થાત્ જ્ઞાન અને ચારિત્રથી સમ્યક્ત્વની ઉત્તમતા છે.

વિશેષ

પં. દોલતરામજીએ ‘છઠાળા’માં કહ્યું છે કે—

મોક્ષમહલકી પરથમ સીઠી, યા વિન જ્ઞાન ચરિત્રા।

સમ્યક્તા ન લહૈ, સો દર્શન ધારો ભવ્ય પવિત્રા ॥ (ઢાલ ૩-૧૭.)

“સમ્યગ્દર્શન જ મોક્ષ-મહેલની પ્રથમ સીડી છે. તે વિના જ્ઞાન અને ચારિત્ર મિથ્યા હોય છે. તે સમ્યક્ (સાચાં) મનાતાં નથી, માટે હે ભવ્ય! પવિત્ર સમ્યગ્દર્શનને ધારણ કરો.”

વળી કહ્યું છે કે—

તીનલોક તિહંકાલ માંહિ નહિં, દર્શન સૌ સુખકારી।

સકલ ધરમકો મૂલ યહી, ઇસ વિન કરની દુખકારી ॥ (૩-૧૬)

ત્રણ લોક, ત્રણ કાળમાં સમ્યગ્દર્શન જેવી સુખકારી બીજી કોઈ વસ્તુ નથી; તે સર્વ ધર્મોનું મૂળ છે. એના વિના ધર્મના નામે થતી બધી ક્રિયા દુઃખકારી છે.

પ્રસ્તુત શ્લોક ૩૧ દર્શાવે છે કે શ્રાવકને પાંચમા ગુણસ્થાનકે અંશે નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ હોય છે, કેમ કે તેને જઘન્ય રત્નત્રય મોક્ષમાર્ગ ન હોય તો તેને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર હોઈ શકે નહિ.

વળી તે ત્રણેમાં સમ્યગ્દર્શનની ઉત્કૃષ્ટતા બતાવવા માટે આચાર્યે મૂળ શ્લોકમાં ‘સાધિમાન’ અને ‘કર્ણધાર’ શબ્દો વાપર્યા છે અને ટીકાકારે તેને માટે ‘ઉત્કૃષ્ટ’ અને ‘પ્રધાન’ શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો છે.

ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યે પણ શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૬માં સમ્યગ્દર્શનને મોક્ષમાર્ગમાં ‘પ્રધાન’ કહ્યું છે.

પ્રધાન કહેવાનું કારણ એ છે કે સંસારસમુદ્રને પાર કરવા માટે સમ્યગ્દર્શનરૂપી કર્ણધારને આધીન મોક્ષમાર્ગરૂપી નૌકાની (નાવની) પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે. તેથી સમ્યગ્દર્શનરૂપી કર્ણધાર વિના મોક્ષમાર્ગરૂપી નૌકા કેમ ચાલી શકે? ન જ ચાલી શકે.

વળી શ્રાવકને પોતાને સમ્યગ્દર્શન થયું છે એવી જાણ ન હોય તો તે મોક્ષમાર્ગી કેવી રીતે હોઈ શકે? માટે સિદ્ધ થયું કે સમ્યગ્દર્શનની જાણ શ્રાવકને અવશ્ય હોય જ છે.

કરણાનુયોગના શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે સમ્યગ્દર્શન વિના સાચો સંયમ હોઈ શકે નહિ.

શ્રી ધવલ પુસ્તક ૧, પૃષ્ઠ ૧૪૪, શ્લોક ૪ની ટીકામાં લખ્યું છે કે—

“સંયમન કરવાને સંયમ કહે છે. સંયમનું આ પ્રકારનું લક્ષણ કરવાથી દ્રવ્ય-યમ અર્થાત્ ભાવચારિત્રશૂન્ય દ્રવ્યચારિત્ર, સંયમ હોઈ શકતો નથી. કારણ કે સંયમ શબ્દમાં ગ્રહણ કરવામાં આવેલા ‘સં’ શબ્દથી તેનું નિરાકરણ કરી દીધું છે.”

“પૃષ્ઠ ૩૬૮માં પણ અભેદની અપેક્ષાએ પર્યાયનું પર્યાયીરૂપથી કથન કર્યું છે. ‘સમ્’ ઉપસર્ગ સમ્યક્ અર્થનો વાચી છે, તેથી સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વક ‘યતાઃ’ અર્થાત્ જેઓ બહિરંગ અને અંતરંગ આસ્રવોથી વિરત છે તેમને સંયત કહે છે.”

(શ્રી ધવલ પુસ્તક ૧, પૃષ્ઠ ૩૬૮ શ્લોક ૧૨૩ની ટીકા)

વળી ધવલ પુસ્તક ૧૩ પૃષ્ઠ ૨૮૮માં શંકા-સમાધાન દ્વારા કહ્યું છે કે—

શંકા :—ચારિત્રથી શ્રુતજ્ઞાનની પ્રધાનતા કયા કારણથી છે?

નનુ ચાસ્યોત્કૃષ્ટત્વે સિદ્ધે કર્ણધારત્વં સિદ્ધયતિ તદ્વ કુતઃ સિદ્ધમિત્યાહ—

વિદ્યાવૃત્તસ્ય સંભૂતિસ્થિતિવૃદ્ધિફલોદયાઃ ।

ન સન્ત્યસતિ સમ્યક્ત્વે બીજાભાવે તરોરિવ ॥૩૨॥

‘સમ્યક્ત્વેઽસતિ’ અવિદ્યમાને । ‘ન સન્તિ’ । કે તે ? સંભૂતિસ્થિતિવૃદ્ધિફલોદયાઃ । કસ્ય ? વિદ્યાવૃત્તસ્ય । અયમર્થઃ—વિદ્યાયા મતિજ્ઞાનાદિરૂપાયાઃ વૃત્તસ્ય ચ સામાયિકાદિચારિત્રસ્ય યા સંભૂતિઃ પ્રાદુર્ભાવઃ, સ્થિતિર્યથાવત્પદાર્થપરિચ્છેદકત્વેન કર્મનિર્જરાદિ-

સમાધાન :—કારણ કે શ્રુતજ્ઞાન વિના ચારિત્રની ઉત્પત્તિ હોતી નથી, તેથી ચારિત્રની અપેક્ષાએ શ્રુતજ્ઞાનની પ્રધાનતા છે.

આથી સ્પષ્ટ છે કે જેમ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં સમ્યગ્દર્શનની પ્રધાનતા છે, તેમ ચારિત્રથી શ્રુતજ્ઞાનની પ્રધાનતા છે. ૩૧.

તેનું (સમ્યગ્દર્શનનું) ઉત્કૃષ્ટપણું સિદ્ધ થતાં તેનું કર્ણધારપણું (બેવટિયાપણું) સિદ્ધ થાય છે, તો તે (ઉત્કૃષ્ટતા) કેવી રીતે સિદ્ધ છે તે કહે છે—

મોક્ષમાર્ગમાં સમ્યગ્દર્શનના ઉત્કૃષ્ટપણાનું કારણ

શ્લોક ૩૨

અન્વયાર્થ :—[બીજાભાવે] બીજ વિના [તરોઃ] વૃક્ષની [સંભૂતિસ્થિતિ-વૃદ્ધિફલોદયાઃ ઇવ] ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, વૃદ્ધિ અને ફલોત્પત્તિ જેમ [ન સન્તિ] હોતાં નથી તેમ, [સમ્યક્ત્વે અસતિ] સમ્યક્ત્વ વિના [વિદ્યાવૃત્તસ્ય] સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રની (ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, વૃદ્ધિ અને ફલોત્પત્તિ) [ન સન્તિ] હોઈ શકતી નથી.^૧.

ટીકા :—‘સમ્યક્ત્વે અસતિ’ સમ્યક્ત્વ વિના ‘ન સન્તિ’ હોતાં નથી. શું તે? ‘સંભૂતિસ્થિતિવૃદ્ધિફલોદયાઃ’ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, વૃદ્ધિ અને ફળની ઉત્પત્તિ. કોની? ‘વિદ્યાવૃત્તસ્ય’ વિદ્યા (જ્ઞાન) અને ચારિત્રની. તેનો અર્થ આ છે—મતિજ્ઞાનાદિરૂપ વિદ્યાની (જ્ઞાનની) અને ચારિત્રની અર્થાત્ સામાયિકાદિ ચારિત્રની જે ઉત્પત્તિ (પ્રાદુર્ભાવ), સ્થિતિ અર્થાત્ યથાર્થપણે પદાર્થના પરિચ્છેદકપણાથી અને કર્મનિર્જરાના હેતુપણાથી અવસ્થાન-ટકવું

૧. જુઓ દર્શનપાહુડ ગાથા ૧૦ અને ૧૧.

હેતુત્વેન ચાવસ્થાનં, વૃદ્ધિરુત્પન્નસ્ય પરતર ઉત્કર્ષઃ ફલોદયો દેવાદિપૂજાયાઃ સ્વર્ગાપવગદિશ્ચ ફલસ્યોત્પત્તિઃ। કસ્યાભાવે કસ્યેવ તે ન સ્યુરિત્યાહ—બીજાભાવે તરોરિવ બીજસ્ય મૂલકારણસ્યાભાવે યથા તરોસ્તે ન સન્તિ તથા સમ્યક્ત્વસ્યાપિ મૂલકારણ-

તે, વૃદ્ધિ અર્થાત્ ઉત્પન્ન થયેલાનો અધિકતર ઉત્કર્ષ, ફળની ઉત્પત્તિ અર્થાત્ દેવાદિની પૂજા દ્વારા સ્વર્ગ-મોક્ષાદિરૂપ ફળની ઉત્પત્તિ, કોના અભાવમાં, કોની જેમ તે ન હોઈ શકે? તે કહે છે.

‘બીજાભાવે તરોરિવ’ બીજના-મૂળકારણના અભાવમાં જેમ વૃક્ષનાં તે (ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, વૃદ્ધિ અને ફલોદય) હોતાં નથી, તેમ મૂળ કારણભૂત સમ્યક્ત્વના અભાવમાં પણ સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યકચારિત્રનાં તે (ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, વૃદ્ધિ અને ફળની પ્રાપ્તિ) હોતાં નથી.

ભાવાર્થ :—જેમ મૂળકારણ બીજ વિના વૃક્ષની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, વૃદ્ધિ અને ફલોત્પત્તિ હોતી નથી, તેમ મોક્ષમાર્ગમાં મૂળકારણ સમ્યગ્દર્શન વિના સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યકચારિત્રની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ (અર્થાત્ પદાર્થનું યથાર્થ જ્ઞાન અને કર્મનિર્જરા આદિનું કારણપણું), વૃદ્ધિ અને ફલોત્પત્તિ (અર્થાત્ દેવોની પૂજ્યતાથી સ્વર્ગ-મોક્ષાદિની પ્રાપ્તિ) હોઈ શકતાં નથી. સમ્યગ્દર્શનથી જ જ્ઞાન અને ચારિત્ર સમ્યક્પણાને પામે છે, તેથી તે ત્રણેમાં સમ્યગ્દર્શન જ ઉત્કૃષ્ટ છે, સૌથી ઉત્તમ છે.

વિશેષ

મોક્ષમાર્ગમાં સમ્યગ્દર્શનની પ્રધાનતા સંબંધી શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યે ‘શ્રી પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય’માં કહ્યું છે કે—

“એ ત્રણેમાં (સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં) પ્રથમ સઘળા પ્રયત્નથી સમ્યગ્દર્શનનો સારી રીતે આશ્રય કરવો જોઈએ (તેનો અંગીકાર કરવો જોઈએ), કારણ કે તે હોતાં જ જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન અને ચારિત્ર સમ્યકચારિત્ર થાય છે.”^૧

“સમ્યક્ત્વ વિના અગિયાર અંગ સુધી ભણે તોપણ તે અજ્ઞાન નામ પામે. વળી મહાવ્રતાદિકનું સાધન કરી, અંતિમ શ્રૈવેયક સુધીના બંધયોગ્ય વિશુદ્ધ પરિણામ કરે તોપણ અસંયમ નામ પામે. પણ સમ્યક્ત્વ સહિત જે કાંઈપણ જાણપણું હોય તે બધું સમ્યગ્જ્ઞાન

૧. તત્રાદૌ સમ્યક્ત્વં સમુપાશ્રયણીયમખિલયત્નેન ।

તસ્મિન્ સત્યેવ યતો ભવતિ જ્ઞાનં ચારિત્રં ચ ॥૨૧॥ (પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય શ્લોક ૨૧)

ભૂતસ્યાભાવે વિદ્યાવૃત્તસ્યાપિ તે ન સન્તીતિ ॥૩૨॥

નામ પામે અને જો થોડા પણ ત્યાગરૂપ પ્રવર્તે તો સમ્યક્ચારિત્ર નામ પામે. જેમ અંક સહિત શૂન્ય હોય તો પ્રમાણમાં આવે (સંખ્યાની ગણતરીમાં આવે), એક વિના શૂન્ય શૂન્ય જ રહે; તેમ સમ્યક્ત્વ વિના જ્ઞાન અને ચારિત્ર વ્યર્થ જ છે. માટે પહેલાં સમ્યક્ત્વ અંગીકાર કરી, પછી બીજું સાધન કરવું.”^૧

વળી શ્રી ગુણભદ્રાચાર્યે ‘આત્માનુશાસન’માં કહ્યું છે કે—

“(સમ્યક્ત્વ વિના) શમ (કષાયની મંદતા), બોધ (જ્ઞાન), વૃત્ત (તેર પ્રકારનું દુર્ધર ચારિત્ર) અને તપ (ઘોર તપ)—એ પુરુષને પાષાણની જેમ ભારરૂપ છે, પરંતુ તે જ (શમાદિ) સમ્યક્ત્વ સહિત હોય તો મહામણિ (ચિન્તામણિ)ની જેમ પૂજ્યતાને પ્રાપ્ત થાય છે.”

“સમ્યક્ત્વસહિત અલ્પ શમભાવ, અલ્પ જ્ઞાન, અલ્પ ચારિત્ર અને અલ્પ તપભાવથી જીવ કલ્પવાસી ઈન્દ્રાદિકોમાં ઊપજી જન્મ-મરણ રહિત પરમાત્મપદને પામે છે (પ્રાપ્ત કરે છે). અને સમ્યક્ત્વ વિના બહુ શમભાવ, અગિયાર અંગ સુધીનું બહુ જ્ઞાન, બહુ ઉજ્જવળ ચારિત્ર અને ઘોર તપક્રિયા—જો કષાયની મંદતા હોય તો—ભવનવાસી, વ્યન્તર, જ્યોતિષી તથા અલ્પ ઋદ્ધિધારી કલ્પવાસી દેવમાં ઊપજી ફરીથી ચતુર્ગતિરૂપ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. તેથી સમ્યક્ત્વ સહિત જ શમ, જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપ જીવને આત્મકલ્યાણરૂપ છે.”^૨

દંસણમૂલો ધમ્મો-સમ્યગ્દર્શન એ ધર્મનું મૂળ છે. (દર્શનપાહુડ ગાથા-૨) અને ચારિત્રં ખલુ ધમ્મો-સમ્યક્ચારિત્ર એ બરેબર ધર્મ છે. (પ્રવચનસાર ગાથા-૭) સમ્યગ્દર્શનરૂપી મૂળ વિના સમ્યક્ચારિત્રરૂપી વૃક્ષ ફાલીફળી શકે જ નહિ, કારણ કે મૂલં નાસ્તિ કુતઃ શાખા-મૂળ જ ન હોય તો થડ, શાખા વગેરે ક્યાંથી હોય? ન જ હોય.

“જે દર્શનથી ભ્રષ્ટ છે તે ભ્રષ્ટ છે, દર્શનથી ભ્રષ્ટ થયેલાને નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જે ચારિત્રથી ભ્રષ્ટ છે તે સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ જે દર્શનથી ભ્રષ્ટ થયેલો છે

૧. શ્રી પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય ગુજરાતી અનુવાદ શ્લોક ૨૧નો ભાવાર્થ.

જુઓ, દર્શનપાહુડ ગાથા ૪-૫.

૨. શમબોધવૃત્તતપસ પાષાણસ્યૈવ ગૌરવં પુંસઃ ।

પૂજ્યં મહામણેરિવ તદેવ સમ્યક્ત્વ સંયુક્તમ્ ॥૧૫॥ (આત્માનુશાસન શ્લોક ૧૫ અને ભાવાર્થ)

યત્ત્વ સમ્યગ્દર્શનસમ્પન્નો ગૃહસ્થોઽપિ તદસમ્પન્નાન્મુનેરુત્કૃષ્ટતરસ્તતોઽપિ
સમ્યગ્દર્શનમેવોત્કૃષ્ટમિત્યાહ—

તે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.”^૧

જો વૃક્ષનાં મૂળનો નાશ કરવામાં આવે તો વૃક્ષનાં થડ, ડાળાં, પાંદડાં વગેરે થોડા સમય પછી સૂકાઈને નાશ પામે છે, તેમ સમ્યગ્દર્શનના અભાવમાં સંયમ પાળવા છતાં તે નિષ્ફળ જાય છે.^૨ પણ મૂળને સુરક્ષિત રાખી થડ, ડાળાં વગેરે કાપી નાખવામાં આવે તો તે વૃક્ષ ફરીથી વૃદ્ધિ પામી પલ્લવિત આદિ થાય છે, તેમ જો સમ્યગ્દર્શનરૂપી મૂળ સુરક્ષિત હોય તો ચારિત્રથી ભ્રષ્ટ થયેલો પુરુષ ફરીથી ચારિત્ર ગ્રહણ કરી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે.

સમ્યગ્દર્શન ઉત્કૃષ્ટ અને કર્ણધાર હોવાથી તે પ્રથમ ધારણ કરવું જોઈએ. તે ચોથા ગુણસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે અને શ્રાવકનું ચારિત્ર પાંચમા ગુણસ્થાને ધારણ કરી શકાય છે, તેથી પાંચમા ગુણસ્થાન યોગ્ય ચારિત્ર-ક્રિયા પહેલી અને સમ્યગ્દર્શન ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થાય તેવી સમજણ અને માન્યતા જૈનતત્ત્વથી વિરુદ્ધ છે.

“.....કોઈ જીવ એવું માને છે કે-જાણવામાં શું છે, કંઈક કરીશું તો ફળ પ્રાપ્ત થશે. એવું વિચારીને તેઓ વ્રત-તપાદિ ક્રિયાના જ ઉદ્યમી રહે છે, પણ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપાય કરતા નથી. હવે તત્ત્વજ્ઞાન વિના મહાવ્રતાદિકનું આચરણ પણ મિથ્યાચારિત્ર નામ જ પામે છે તથા તત્ત્વજ્ઞાન થતાં કાંઈ પણ વ્રતાદિક ન હોય તોપણ તે અસંયત સમ્યગ્દૃષ્ટિ નામ પામે છે, માટે પહેલાં તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપાય કરવો, પછી કષાય ઘટાડવા અર્થે બાહ્ય સાધન કરવાં.”

શ્રી યોગેન્દ્રદેવ કૃત શ્રાવકાચારમાં કહ્યું છે કે—

દંસણભૂમિહ બાહિરા જિય વયરુક્ષ ણ હોંતિ ।

અર્થ :—હે જીવ! આ સમ્યગ્દર્શન ભૂમિ વિના વ્રતરૂપ વૃક્ષ ન થાય, માટે સમ્યગ્દર્શન પ્રથમ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.^૩ ૩૨.

કારણ કે સમ્યગ્દર્શનયુક્ત ગૃહસ્થ પણ તેનાથી (સમ્યગ્દર્શનથી) અસંપન્નરહિત મુનિથી ઉત્કૃષ્ટ છે, તે કારણથી પણ સમ્યગ્દર્શન જ ઉત્કૃષ્ટ છે એમ કહે છે—

૧. દંસણ ભટ્ટા ભટ્ટા દંસણ ભટ્ટસ્સ ણત્થિ ણિવ્વાણં ।

સિજ્ઞં તે ચરિયભટ્ટા દંસણ ભટ્ટા ણ સિજ્ઞંતે ॥૩॥ (દર્શનપાહુડ ગાથા ૩)

૨. જુઓ ચારિત્રપાહુડ ગાથા ૧૦.

૩. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક ગુજરાતી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૨૪૨, અધ્યાય ૭.

ગૃહસ્થો મોક્ષમાર્ગસ્થો નિર્મોહો નૈવ મોહવાન્ ।

અનગારો ગૃહી શ્રેયાન્ નિર્મોહો મોહિનો મુનેઃ ॥૩૩॥

‘નિર્મોહો’ દર્શનપ્રતિબન્ધકમોહનીયકર્મરહિતઃ સદર્શનપરિણત इत्यर्थः इत्थंभूतो ગૃહસ્થ મોક્ષમાર્ગસ્થો ભવતિ । ‘અનગારો’ યતિઃ । પુનઃ ‘નૈવ’ મોક્ષમાર્ગસ્થો ભવતિ । કિંવિશિષ્ટઃ ? ‘મોહવાન્’ દર્શનમોહોપેતઃ । મિથ્યાત્વપરિણત इत्यर्थः । યત એવં તતો ગૃહી ગૃહસ્થો । યો નિર્મોહઃ સ ‘શ્રેયાન્’ ઉત્કૃષ્ટઃ । કસ્માત્ ? મુનેઃ । કથંભૂતાન્ ? ‘મોહિનો’ દર્શનમોહ-યુક્તાત્ ॥૩૩॥

સમ્યગ્દર્શનની ઉત્કૃષ્ટતાનું ઉદાહરણ સહિત બીજું કારણ. શ્લોક ૩૩

અન્વયાર્થ :—[નિર્મોહ] દર્શનમોહ રહિત (સમ્યગ્દેષ્ટિ) [ગૃહસ્થઃ] ગૃહસ્થ [મોક્ષમાર્ગસ્થઃ] મોક્ષમાર્ગમાં સ્થિત છે, કિન્તુ [મોહવાન્] દર્શનમોહસહિત (મિથ્યાદેષ્ટિ દ્રવ્યલિંગી) [અનગારઃ] મુનિ [મોક્ષમાર્ગસ્થઃ] મોક્ષમાર્ગમાં સ્થિત [ન એવ] નથી જ. તેથી [મોહિતઃ] મિથ્યાત્વી (દ્રવ્યલિંગી) [મુનેઃ] મુનિ કરતાં [નિર્મોહઃ] મિથ્યાત્વરહિત (સમ્યગ્દેષ્ટિ) [ગૃહી] ગૃહસ્થ [શ્રેયાન્] શ્રેષ્ઠ છે.

ટીકા :—‘નિર્મોહો’ દર્શનના (સમ્યગ્દર્શનના) પ્રતિબંધક મોહનીય કર્મથી રહિત, સમ્યગ્દર્શનરૂપ પરિણત એવો ગૃહસ્થ મોક્ષમાર્ગમાં સ્થિત છે, પરંતુ ‘અનગારો’ યતિ (મુનિ) પણ ‘નૈવ’ મોક્ષમાર્ગમાં સ્થિત નથી જ. કેવો મુનિ? ‘મોહવાન્’ દર્શનમોહ યુક્ત-મિથ્યાત્વરૂપ પરિણત એવો. તેથી જે ગૃહસ્થ નિર્મોહ (દર્શનમોહરહિત) છે તે ‘શ્રેયાન્’ ઉત્કૃષ્ટ છે. કોનાથી? મુનિથી. કેવા (મુનિથી)? ‘મોહિનો’ દર્શનમોહ સહિત (મુનિથી).

ભાવાર્થ :—દર્શનમોહ વિનાનો—અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ સહિત ગૃહસ્થ તો મોક્ષમાર્ગમાં છે, મોક્ષ તરફ જઈ રહ્યો છે, પણ મોહવાન (મિથ્યાદેષ્ટિ) અણગાર (મુનિ) મોક્ષમાર્ગી નથી, તે તો સંસારના માર્ગે જઈ રહ્યો છે.

જેને મોહ અર્થાત્ મિથ્યાત્વ નથી એવો અસંયત સમ્યગ્દેષ્ટિ મોક્ષમાર્ગી છે, કારણ કે સાત-આઠ દેવ-મનુષ્યના ભવ ગ્રહણ કરી નિયમથી તે મોક્ષ જશે, પણ મુનિવ્રતધારી મિથ્યાદેષ્ટિ સાધુ થયો છે તોપણ મરીને ભવનત્રયાદિકમાં ઊપજી સંસારમાં જ પરિભ્રમણ કરશે.

શ્રાવક ગૃહસ્થ પંચમ ગુણસ્થાનવર્તી છે અને સમ્યગ્દર્શન રહિત મુનિ મિથ્યાદૃષ્ટિ હોવાથી પ્રથમ ગુણસ્થાનવર્તી છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ મુનિથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ ગૃહસ્થ શ્રેષ્ઠ છે.—એ કારણથી પણ સમ્યગ્દર્શન સર્વોત્કૃષ્ટ છે.

વિશેષ

શ્રી કુંદકુંદાચાર્યે દર્શનપાહુડમાં કહ્યું છે કે—

જે સમ્યગ્દર્શનથી ભ્રષ્ટ છે તે ભ્રષ્ટ છે, કારણ કે તે સંસારમાં પરિભ્રમણ કર્યા જ કરે છે, અનંતકાળે પણ નિર્વાણને પામતો નથી; પરંતુ જે સમ્યગ્દર્શન યુક્ત છે પણ ચારિત્રથી ભ્રષ્ટ થયો છે, તે દેવ-મનુષ્યના થોડાક ભવ કરી નિયમથી નિર્વાણ પામે છે.

“અસંયત-દેશસંયત સમ્યગ્દૃષ્ટિને કષાયોની પ્રવૃત્તિ તો છે, પરંતુ શ્રદ્ધાનમાં તેને કોઈ પણ કષાય કરવાનો અભિપ્રાય નથી અને દ્રવ્યલિંગીને શુભ કષાય કરવાનો અભિપ્રાય હોય છે, શ્રદ્ધાનમાં તેને ભલો જાણે છે, માટે શ્રદ્ધાન અપેક્ષાએ અસંયત સમ્યગ્દૃષ્ટિથી પણ તેને અધિક કષાય છે.

“વળી દ્રવ્યલિંગીને યોગોની પ્રવૃત્તિ શુભરૂપ ઘણી હોય છે અને અઘાતિ કર્મોમાં પુણ્ય-પાપ બંધનો ભેદ શુભ-અશુભ યોગોને અનુસારે છે, માટે તે અંતિમ ત્રૈવેયક સુધી પહોંચે છે. પણ એ કાંઈ કાર્યકારી નથી, કારણ કે અઘાતિ કર્મ કાંઈ આત્મગુણનાં ઘાતક નથી. તેના ઉદયથી ઊંચા-નીચા પદ પામે તો તેથી શું થયું? એ તો બાહ્ય સંયોગો માત્ર સંસારદશાના સ્વાંગ છે અને પોતે તો આત્મા છે, માટે આત્મગુણના ઘાતક જે ઘાતિકર્મ છે તેનું હીનપણું કાર્યકારી છે. હવે ઘાતિકર્મોનો બંધ બાહ્ય પ્રવૃત્તિ અનુસાર નથી પણ અંતરંગ કષાય અનુસાર છે, તેથી જ દ્રવ્યલિંગીની અપેક્ષાએ અસંયત વા દેશસંયત સમ્યગ્દૃષ્ટિને ઘતિકર્મોનો બંધ થોડો હોય છે. દ્રવ્યલિંગીને તો સર્વ ઘાતિયાં કર્મોનો બંધ ઘણી સ્થિતિ-અનુભાગ સહિત હોય છે, ત્યારે અસંયત-દેશસંયત સમ્યગ્દૃષ્ટિને મિથ્યાત્વ અને અનંતાનુબંધી આદિ કર્મોનો બંધ તો છે જ નહિ, તથા બાકીની પ્રકૃતિઓનો બંધ હોય છે પણ તે અલ્પસ્થિતિ-અનુભાગ સહિત હોય છે.

“દ્રવ્યલિંગીને ગુણશ્રેણિ નિર્જરા કદી પણ થતી નથી, ત્યારે સમ્યગ્દૃષ્ટિને કોઈ વેળા થાય છે તથા દેશ-સકળ સંયમ થતાં નિરંતર થાય છે, માટે મોક્ષમાર્ગી થયો છે. એટલા માટે દ્રવ્યલિંગી મુનિને શાસ્ત્રમાં અસંયત-દેશસંયત સમ્યગ્દૃષ્ટિથી હીન કહ્યો છે.^૧.....”૩૩.

૧. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક ગુજરાતી આવૃત્તિ, અધ્યાય ૭, પૃષ્ઠ ૨૫૨.

યત એવં તતઃ—

ન સમ્યક્ત્વસમં કિંચિત્ત્રૈકાલ્યે ત્રિજગત્યપિ ।

શ્રેયોઽશ્રેયશ્ચ મિથ્યાત્વસમં નાન્યત્તનૂભૃતામ્ ॥૩૪॥

‘તનૂભૃતાં’ સંસારિણાં । ‘સમ્યક્ત્વસમં’ સમ્યક્ત્વેન સમં તુલ્યં । ‘શ્રેયઃ’ શ્રેષ્ઠમુત્તમોપકારકં । ‘કિંચિત્’^૧ અન્યવસ્તુ નાસ્તિ । યતસ્તસ્મિન્ સતિ ગૃહસ્થોઽપિ યતેરપ્યુત્કૃષ્ટતાં પ્રતિપદ્યતે । કદા તન્નાસ્તિ ? ‘ત્રૈકાલ્યે’ અતીતાનાગતવર્તમાનકાલત્રયે । તસ્મિન્ ક્વ તન્નાસ્તિ ? ‘ત્રિજગત્યપિ’ આસ્તાં તાવન્નિયતક્ષેત્રાદૌ તન્નાસ્તિ અપિતુ ત્રિજગત્યપિ ત્રિભુવનેઽપિ । તથા ‘અશ્રેયો’ અનુપકારકં । મિથ્યાત્વસમં કિંચિદન્યન્નાસ્તિ । યતસ્તત્સદ્ભાવે યતિરપિ વ્રતસંયમસમ્પન્નો ગૃહસ્થાદપિ તદ્વિપરીતાદપકૃષ્ટતાં વ્રજતીતિ ॥૩૪॥

તેથી—

સમ્યક્દર્શનની ઉત્કૃષ્ટતાનું અન્ય કારણ

શ્લોક ૩૪

અન્વયાર્થ :—[ત્રૈકાલ્યે] ત્રણે કાળમાં અને [ત્રિજગતિ] ત્રણ લોકમાં [તનૂભૃતામ્] દેહધારી જીવોને [સમ્યક્ત્વસમમ્] સમ્યક્ત્વ સમાન [કિંચિત્] કોઈ [અન્યત્] અન્ય [શ્રેયઃ] શ્રેયરૂપ-ઉપકારક [ન] નથી, [ચ] અને [મિથ્યાત્વસમમ્] મિથ્યાત્વસમાન [કિંચિત્] કોઈ [અન્યત્] અન્ય [અશ્રેયઃ] અકલ્યાણકારક-અનુપકારક [ન] નથી.

ટીકા :—‘તનૂભૃતાં’ સંસારી જીવોને ‘સમ્યક્ત્વસમં’ સમ્યક્ત્વસમાન ‘શ્રેયઃ’ શ્રેષ્ઠ-ઉત્તમ ઉપકારક ‘કિંચિત્’ કોઈ અન્ય વસ્તુ નથી, કારણ કે તેની (સમ્યક્ત્વની) હયાતીમાં (સદ્ભાવમાં) ગૃહસ્થ પણ મુનિથી ઉત્કૃષ્ટતા પ્રાપ્ત કરે છે. ક્યારે તે (ઉત્કૃષ્ટ) નથી? ‘ત્રૈકાલ્યે’ ભૂતકાળ, ભવિષ્યકાળ અને વર્તમાનકાળ—એ ત્રણે કાળમાં. તે કાળે તે ક્યાં ઉત્કૃષ્ટ નથી? ‘ત્રિજગતિઅપિ’ નિયત ક્ષેત્રાદિમાં તે ઉત્કૃષ્ટ નથી. એ વાત તો જવા દો, પરંતુ ત્રણ લોકમાં પણ—ત્રણ ભુવનોમાં પણ (તે ઉત્કૃષ્ટ નથી) અને ‘અશ્રેયો’ મિથ્યાત્વસમાન અનુપકારક કોઈ અન્ય નથી, કારણ કે મિથ્યાત્વના સદ્ભાવમાં વ્રત અને સંયમથી યુક્ત મુનિ પણ, ગૃહસ્થી પણ, દર્શનની વિપરીતતાને લીધે નીચી દશાને પ્રાપ્ત થાય છે.

૧. અન્યદ્વસ્તુ ઘ૦ ।

इतोऽपि सदृशनमेव ज्ञानचारित्राभ्यामुत्कृष्टमित्याह—

(आर्यागीतिछन्दः)

सम्यग्दर्शनशुद्धा नारकतिर्यङ्गनपुंसकस्त्रीत्वानि ।

दुष्कुलविकृताल्पायुर्दरिद्रतां च वज्रन्ति नाप्यव्रतिकाः ॥३५॥

ભાવાર્થ :—ત્રણ કાળ અને ત્રણ લોકમાં સમ્યક્ત્વ સમાન કોઈ પદાર્થ સંસારી જીવોને કલ્યાણકારી નથી; અર્થાત્ ઈન્દ્ર, અહમિન્દ્ર, ભુવનેન્દ્ર, ચક્રી, નારાયણ, બલભદ્ર અને તીર્થંકરાદિક સમસ્ત ચેતન પદાર્થો અને મણિ-મંત્ર, ઔષધાદિક સમસ્ત અચેતન પદાર્થો સમ્યક્ત્વ સમાન ઉપકારક નથી, કારણ કે તેના સદ્ભાવમાં અવ્રતી ગૃહસ્થ પણ દ્રવ્યલિંગી મુનિ કરતાં ઉત્તમ ગણાય છે. વળી અવ્રતી સમ્યગ્દેષ્ટિ દેવ-મનુષ્યના થોડાક ભવ કરી—અર્થાત્ સ્વર્ગાદિકનાં સુખ ભોગવી, નિયમથી મોક્ષ પામે છે; અને મિથ્યાત્વ સમાન કોઈ પદાર્થ જીવને અકલ્યાણકારી નથી, કારણ કે તેના સદ્ભાવમાં મહાવ્રતધારી દ્રવ્યલિંગી મુનિ પણ અવ્રતી સમ્યગ્દેષ્ટિ ગૃહસ્થથી હીન મનાય છે.

વળી દોલતરામજી કૃત ‘છઠાળા’માં કહ્યું છે કે—

तीनलोक तिहुंकालमांहि नहिं दर्शन सौ सुखकारी ।

सकल धरमको मूल यही इस बिन करनी दुःखकारी ।। (छहठाला ૩/૧૬)

ત્રણ લોક અને ત્રણ કાળમાં સમ્યક્ત્વ સમાન અન્ય કોઈ સુખકારી નથી, તે સર્વ ધર્મોનું મૂળ છે, તેના વિના સર્વ જ્ઞાન, વ્રત, ક્રિયા-બધું વૃથા છે અને દુઃખનું કારણ છે.

તેથી મોક્ષમાર્ગમાં સમ્યક્ત્વની જ ઉત્તમતા છે. ૩૪.

આથી પણ સમ્યગ્દર્શન જ જ્ઞાન અને ચારિત્રથી ઉત્કૃષ્ટ છે એમ કહે છે—

सम्यग्दृष्टिं ज्ञुव क्यां क्यां विपजतो नथी?

શ્લોક ૩૫

અન્વયાર્થ :—[સમ્યગ્દર્શનશુદ્ધાઃ] સમ્યગ્દર્શનથી શુદ્ધ (સમ્યગ્દેષ્ટિ) જીવો [અવ્રતિકાઃ] વ્રત રહિત હોવા છતાં પણ [નારકતિર્યંગ્ગનપુસકસ્ત્રીત્વાનિ] નારકપણાને, તિર્યંચપણાને, નપુંસકપણાને અને સ્ત્રીપણાને તથા [દુષ્કુલવિકૃતાલ્પાયુર્દરિદ્રતામ્] નીચ-કુલીનતાને, શરીરની બેડોળતાને, અલ્પાયુતાને અને દરિદ્રતાને [ન વ્રજન્તિ] પ્રાપ્ત

‘સમ્યગ્દર્શનશુદ્ધા’ સમ્યગ્દર્શનં શુદ્ધં નિર્મલં યેષાં તે। સમ્યગ્દર્શનલાભાત્પૂર્વં
બદ્ધાયુષ્કાન્ વિહાય અન્યે ‘ન વ્રજન્તિ’ ન પ્રાપ્નુવન્તિ। કાનિ। ‘નારકતિર્યંકનપુંસક-
સ્ત્રીત્વાનિ’। ત્વશબ્દઃ પ્રત્યેકમભિસમ્બધ્યતે નારકત્વં તિર્યક્ત્વં નપુંસકત્વં સ્ત્રીત્વમિતિ। ન
કેવલમેતાન્યેવ ન વ્રજન્તિ કિન્તુ ‘દુષ્કુલવિકૃતાલ્પાયુર્દરિદ્રતાં ચ’। અત્રાપિ તાશબ્દઃ
પ્રત્યેકમભિસમ્બધ્યતે યે નિર્મલસમ્યક્ત્વાઃ તે ન ભવાન્તરે દુષ્કુલતાં દુષ્કુલે ઉત્પત્તિં વિકૃતતાં
કાણકુંઠાદિરુપવિકારં અલ્પાયુષ્કતામન્તર્મુહૂર્તાઘાયુષ્કોત્પત્તિં, દરિદ્રતાં દારિદ્ર્યોપેતકુલોત્પત્તિં।
કથંભૂતા અપિ એતત્સર્વં ન વ્રજન્તિ। ‘અવ્રતિકા અપિ’ અણુવ્રતરહિતા અપિ।

કરતા નથી. (અર્થાત્ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો વ્રતરહિત હોવા છતાં નારકી, તિર્યંચ, નપુંસક અને સ્ત્રીમાં ઊપજતા નથી, નીચ કુળમાં જન્મતા નથી તથા તેમને શરીરની વિકલાંગતા, અલ્પાયુતા અને દરિદ્રતા પ્રાપ્ત થતી નથી.)

ટીકા :—‘સમ્યગ્દર્શનશુદ્ધાઃ’ જેમનું સમ્યગ્દર્શન શુદ્ધ અર્થાત્ નિર્મળ છે તે (જીવો) અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ પહેલાં જેમનાં આયુનો બંધ થઈ ગયો હોય તે સિવાયના બીજા (જીવો) ‘ન વ્રજન્તિ’ પ્રાપ્ત કરતા નથી. શું (પ્રાપ્ત કરતા નથી?) ‘નારકતિર્યંકનપુંસકસ્ત્રીત્વાનિ’—‘ત્વ’ શબ્દનો સંબંધ પ્રત્યેક સાથે છે—જેમ કે ‘નારકત્વં’—નારકપણું, ‘તિર્યક્ત્વં’—તિર્યંચપણું, ‘નપુંસકત્વં’—નપુંસકપણું અને ‘સ્ત્રીત્વં’—સ્ત્રીપણું એ (સર્વને પ્રાપ્ત કરતા નથી). ફક્ત તેમને જ પ્રાપ્ત કરતા નથી, એટલું જ નહિ, પરંતુ ‘દુષ્કુલ વિકૃતાલ્પાયુર્દરિદ્રતાં ચ’—અહીં પણ ‘તા’ શબ્દનો પ્રત્યેક સાથે સંબંધ છે. જે શુદ્ધ—નિર્મળ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો છે તેઓ બીજા ભવમાં ‘દુષ્કુલતાં’ ખરાબ કુળમાં—નીચ કુળમાં જન્મવું, ‘વિકૃતતાં’ કાણા—કુબડા આદિ કુરૂપને પામવું, ‘અલ્પાયુષ્યતાં’ અલ્પ આયુષ્યનું—અંતર્મુહૂર્ત આદિ આયુષ્યનું—પામવું, ‘દરિદ્રતાં’ ગરીબ કુળમાં જન્મવું—એ સર્વને પણ પ્રાપ્ત કરતા નથી—નીચ કુળમાં જન્મતા નથી, કુબડાં આદિ કુરૂપને પામતાં નથી, અલ્પ આયુષ્યને પામતાં નથી અને ગરીબ કુળમાં જન્મતા નથી.) કેવા હોવા છતાં તે સર્વને પ્રાપ્ત કરતા નથી? ‘અવ્રતિકા અપિ’ અણુવ્રત રહિત હોવા છતાં તે પ્રાપ્ત કરતા નથી.

ભાવાર્થ :—સમ્યગ્દૃષ્ટિ મર્યા પછી નારકી, તિર્યંચ, નપુંસક, સ્ત્રી, નીચ કુળવાન, વિકલાંગી, અલ્પ આયુષી અને દરિદ્ર—એ આઠ રૂપ થતો નથી; પરંતુ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ પહેલાં જો કોઈ આગળની ગતિના આયુનો બંધ થઈ જાય (આ આયુબંધની પૂર્વે જ સમ્યક્ત્વ છૂટી જાય) તો તેમાં પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, કિન્તુ સમ્યક્ત્વના પ્રભાવથી

ત્યાં પણ એટલી વિશેષતા થઈ જાય છે, કે સાતમા નરકનો આયુબંધ કર્યો હોય તો તે પ્રથમ નારકનો નારકી થાય, એકેન્દ્રિય નિગોદનો આયુબંધ કર્યો હોય તો તે ઉત્તમ ભોગભૂમિમાં પંચેન્દ્રિય તિર્યચ થાય, લબ્ધ્યપર્યાપ્તક મનુષ્યનો આયુબંધ કર્યો હોય તો તે ઉત્તમ ભોગભૂમિનો મનુષ્ય થાય, વ્યંતરાદિક નીચ દેવોનો આયુબંધ કર્યો હોય તો તે કલ્પવાસી મહર્દિક દેવ થાય, અન્ય સ્થાનોમાં ઊપજે નહિ.

‘છઠાળા’માં ૩/૧૬માં કહ્યું છે કે—

“પ્રથમ નરક વિન ષટ્ ભૂ જ્યોતિષ, વાન ભવન ષંઠ નારી,
થાવર વિકલત્રય પશુમેં નહિં, ઉપજત સમ્યક્ધારી.”

સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ પ્રથમ નરક સિવાય (નરકાયુના બંધ પછી સમ્યક્ત્વ પામે તો) બાકીના છ નરકોમાં, જ્યોતિષી, વ્યંતર અને ભવનવાસી દેવોમાં, નપુંસકની પર્યાયમાં, સ્ત્રી પર્યાયમાં, સ્થાવર જીવોમાં, બે ઈન્દ્રિય, ત્રણ ઈન્દ્રિય અને ચાર ઈન્દ્રિય જીવોમાં તથા પશુની પર્યાયમાં ઉત્પન્ન થતો નથી.

વળી અવ્રતી સમ્યગ્દેષ્ટિને એકતાલીસ કર્મપ્રકૃતિઓનો નવીન બંધ થતો નથી. (જુઓ, ગોમ્મટસાર—કર્મકાણ્ડ ગાથા ૮૫—૮૬)

વિશેષ

આ ગાથામાં સમ્યગ્દર્શન સાથે ‘શુદ્ધ’ વિશેષણ છે અને તેનો અર્થ ટીકાકારે ‘નિર્મળ’ કર્યો છે. તેથી તે શ્રદ્ધા ગુણનો શુદ્ધ પર્યાય છે.

અહીં શુદ્ધ નિશ્ચય નયનો વિષય શુદ્ધ પર્યાય છે. સમ્યગ્દર્શન શુદ્ધ કહો, નિર્મળ કહો, પવિત્ર કહો કે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન કહો—તે એક જ છે.

તેથી સિદ્ધ થાય છે કે ચોથા ગુણસ્થાનમાં અવ્રતી હોવા છતાં તેને નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન હોય છે.

એવા નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન સાથે ચોથા ગુણસ્થાનમાં સાચા દેવ—શાસ્ત્ર—ગુરુની વ્યવહાર શ્રદ્ધા હોય છે, પરંતુ તે શ્રદ્ધાગુણનો પર્યાય નથી; પણ તે ચારિત્રગુણનો શુભ ઉપયોગ રૂપ પર્યાય છે. (જુઓ, શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૧૫૭ અને તેની ટીકા).^૧

૧. જાણે જિનોને જેહ, શ્રદ્ધે સિદ્ધને અણગારને,
જે સાનુકંપ જીવો પ્રતિ, ઉપયોગ છે શુભ તેહને. ૧૫૭.

વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન તે શુભાશુભ હોવાથી બંધનું કારણ છે અને નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન શુદ્ધ પર્યાય હોવાથી સંવર-નિર્જરાનું કારણ છે, તેથી ઉપરોક્ત એકતાલીસ પ્રકૃતિઓનો બંધ થતો નથી, તેનો સંવર થાય છે.

વળી અવ્રતી સમ્યગ્દષ્ટિ નરકાદિને પ્રાપ્ત થતો નથી, તેનું કારણ એ છે કે મિથ્યાદષ્ટિને જેવા અનન્તાનુબંધી તીવ્ર કષાયો હોય છે, તેવા તીવ્ર કષાયો તેને હોતા નથી. તેને આર્ત અને રૌદ્ર પરિણામ થાય છે, પણ મિથ્યાદષ્ટિની જેમ તેઓ તેને તિર્યચ કે નરકગતિનું કારણ થતા નથી, કારણ કે ‘નિજ શુદ્ધાત્મા જ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે’—એવી ભાવના તેને નિરંતર વર્તે છે.

બૃહદ્ દ્રવ્યસંગ્રહ ગાથા ૪૮ની સંસ્કૃત ટીકામાં કહ્યું છે કે—

“.....આર્તધ્યાન તારતમ્યતાથી મિથ્યાદષ્ટિ ગુણસ્થાનથી પ્રમત્ત ગુણસ્થાન સુધીના જીવોને હોય છે. આ આર્તધ્યાન, જોકે મિથ્યાદષ્ટિ જીવોને, તિર્યચ ગતિના બંધનું કારણ થાય છે,^૧ તથાપિ જે જીવોને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિની પહેલાં તિર્યચ આયુનો બંધ થઈ ચૂક્યો હોય તે સિવાય અન્ય સમ્યગ્દષ્ટિને તે આર્તધ્યાન તિર્યચગતિનું કારણ થતું નથી.

શંકા :—સમ્યગ્દષ્ટિને આર્તધ્યાન તિર્યચગતિનું કારણ કેમ થતું નથી?

ઉત્તર :—કારણ કે ‘નિજ શુદ્ધાત્મા જ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે’—એવી વિશિષ્ટ ભાવનાના બળથી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને તિર્યચ ગતિના કારણભૂત સંકલેશ પરિણામોનો અભાવ હોય છે.

^૨રૌદ્રધ્યાન મિથ્યાદષ્ટિથી પાંચમા ગુણસ્થાન સુધીના જીવોને હોય છે. તે મિથ્યાદષ્ટિ જીવોને નરક ગતિનું કારણ છે, છતાં પણ જે જીવે સમ્યક્ત્વની પહેલાં નરકાયુનો બંધ કરી લીધો હોય, તેના સિવાય અન્ય સમ્યગ્દષ્ટિઓને એ રૌદ્રધ્યાન નરક ગતિનું કારણ થતું નથી.

પ્રશ્ન :—સમ્યગ્દષ્ટિને રૌદ્રધ્યાન નરકગતિનું કારણ કેમ થતું નથી?

ઉત્તર :—કારણ કે સમ્યગ્દષ્ટિઓને ‘નિજ શુદ્ધાત્મ તત્ત્વ જ ઉપાદેય છે’—એવા

૧. તદવિરત-દેશવિરત-પ્રમત્તસંયતાનામ્ । (શ્રી પ્રવચનસાર)

જુઓ—તત્ત્વાર્થસૂત્ર અધ્યાય ૯, સૂત્ર ૩૪.

૨.....રૌદ્રમવિરત દેશવિરતયોઃ । (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અધ્યાય ૯, સૂત્ર ૩૫)

યદ્યેતત્સર્વં ન વ્રજન્તિ તર્હિ ભવાન્તરે કીદૃશાસ્તે ભવન્તીત્યાહ—

ઓજસ્તેજોવિદ્યાવીર્યશોવૃદ્ધિવિજયવિભવસનાથાઃ ।

માહાકુલા મહાર્થા માનવતિલકા ભવન્તિ દર્શનપૂતાઃ ॥૩૬॥

‘દર્શનપૂતાઃ’ દર્શનેન પૂતાઃ પવિત્રિતાઃ । દર્શનં વા પૂતં પવિત્રં યેષાં તે । ‘ભવન્તિ’ । ‘માનવતિલકાઃ’ માનવાનાં મનુષ્યાણાં તિલકા મણ્ડનીભૂતા મનુષ્યપ્રધાના इत्यર્થઃ । પુનરપિ કથંભૂતા इत्याહ ‘ઓજ’ इत्याદિ ઓજ ઉત્સાહઃ તેજઃ પ્રતાપઃ કાન્તિર્વા, વિદ્યા સહજા અહાર્યા ચ બુદ્ધિઃ, વીર્યં વિશિષ્ટં સામર્થ્યં, યશો વિશિષ્ટા ય્યાતિઃ વૃદ્ધિઃ કલત્રપુત્રપૌત્રાદિસમ્પત્તિઃ, વિજયઃ પરાભિભવેનાત્મનો ગુણોત્કર્ષઃ, વિભવો વિશિષ્ટ ભેદજ્ઞાનના બળથી નરકગતિના કારણભૂત તીવ્ર સંકલેશ પરિણામોનો અભાવ હોય છે.” ૩૫

જો (સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવો) એ બધાને (નારકી આદિ અવસ્થાને) પ્રાપ્ત કરતા નથી તો અન્ય ભવમાં તેઓ કેવા હોય છે—કેવા થાય છે? તે કહે છે—

સમ્યગ્દેષ્ટિ બીજા ભવમાં મહાપુરુષ બને છે

શ્લોક ૩૬

અન્વયાર્થ :—[દર્શનપૂતાઃ] શુદ્ધ સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવો (સમ્યક્ત્વથી શુદ્ધ—પવિત્ર થયેલા જીવો) [ઓજસ્તેજોવિદ્યાવીર્યશોવૃદ્ધિવિજયવિભવસનાથાઃ] ઉત્સાહ, પ્રતાપ (કાંતિ), વિદ્યા, બલ, કીર્તિ, ઉન્નતિ, વિજય અને સંપત્તિ સહિત [માહાકુલાઃ] ઉચ્ચ કુળવાળા [ચ] અને [મહાર્થાઃ] મહાપુરુષાર્થોના સાધક [માનવતિલકા] મનુષ્યોમાં શિરોમણિ [ભવન્તિ] થાય છે.

ટીકા :—‘દર્શનપૂતાઃ’ જેઓ સમ્યગ્દર્શનથી પવિત્ર છે એવા અર્થાત્ જેમનું સમ્યગ્દર્શન પવિત્ર (શુદ્ધ) છે એવા શુદ્ધ સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવો, ‘માનવતિલકાઃ’ મનુષ્યોના તિલક—શોભારૂપ થાય છે—મનુષ્યોમાં પ્રધાન (મુખ્ય) થાય છે. વળી શુદ્ધ સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવો કેવા છે તે કહે છે—‘ઓજ’ ઈત્યાદિ, ‘ઓજસ્’ ઉત્સાહ, ‘તેજઃ’ પ્રતાપ (કાન્તિ), ‘વિદ્યા’ સહજ અહાર્ય (અતિશયરૂપ) બુદ્ધિ, ‘વીર્ય’ વિશિષ્ટ બળ—સામર્થ્ય, ‘યશો’ વિશિષ્ટ ય્યાતિ, ‘વૃદ્ધઃ’ સ્ત્રી—પૌત્રાદિરૂપ સંપત્તિ, ‘વિજયઃ’ પરના પરાભવથી પોતાના ગુણોનો ઉત્કર્ષ અને

ધનધાન્યદ્રવ્યાદિસમ્પત્તિઃ, એતૈઃ સનાથા સહિતાઃ। તથા ‘માહાકુલા’ મહદ્વ તત્ કુલં ચ માહાકુલં તત્ર ભવાઃ। ‘માહાર્થા’ મહાન્તોઽર્થા ધર્માર્થકામમોક્ષલક્ષણા યેષામ્ ॥૩૬॥

‘વિભવઃ’ ધન, ધાન્ય, દ્રવ્યાદિ સંપત્તિ—એ સર્વથી યુક્ત છે જેઓ એવા તથા ‘માહાકુલાઃ’ જેઓ ઉચ્ચ કુળમાં ઉત્પન્ન થાય છે એવા અને ‘માહાર્થાઃ’ જેમને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષરૂપ મહાન અર્થો સાધ્ય છે એવા (અર્થાત્ જેઓ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષના સાધક છે એવા)—સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવો મનુષ્યના તિલક થાય છે.

ભાવાર્થ :—શુદ્ધ સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવો (મરીને) ઉત્સાહ, પ્રતાપ, કાંતિ, બળ, વિદ્યા, કીર્તિ, ઉન્નતિ, વિજય અને સંપત્તિ સહિત ઉચ્ચ કુળવાન અને ધર્મ—અર્થાદિ પુરુષાર્થોના સાધક મનુષ્યોના શિરોમણિ—રાજા થાય છે.

વિશેષ

સમ્યગ્દેષ્ટિને શુદ્ધતાની સાથે સહચરરૂપે શુભભાવ પણ હોય છે. તે શુભભાવને અહીં વ્યવહારધર્મ સમજવો. તેના ફળરૂપે તેને લક્ષ્મી વગેરેનો સંયોગ થાય છે, પરંતુ તેને પુણ્યભાવનું કે તેના ફળરૂપ સંયોગી પદાર્થનું સ્વામિત્વ હોતું નથી, શ્રદ્ધામાં—અભિપ્રાયમાં તેનો સ્વીકાર નથી.

ચારિત્રની નબળાઈના કારણે તેનું સંયોગી પદાર્થ તરફ લક્ષ જાય છે, પરંતુ તે સંયોગી ભાવની સાથે પણ તે એકતા કરતો નથી, તેથી મોક્ષનો પુરુષાર્થ ચાલુ રાખી, તે બધાનો અભાવ કરી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. તેનું નામ ધર્મ—અર્થ—કામ અને મોક્ષનો પુરુષાર્થ છે એમ સમજવું. આ દેષ્ટિએ જ સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવોને ‘માહાર્થાઃ’ અર્થાત્ ધર્મ—અર્થ—કામ અને મોક્ષના સાધક કહ્યા છે.

જેમ ખેડૂત અનાજ માટે ખેતી કરે છે, પરંતુ તેને અનાજ સાથે અનાયાસે ખડની (ઘાસની) પણ પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ સમ્યગ્દેષ્ટિને મોક્ષ માટે પુરુષાર્થ વચ્ચે સહજપણે—અનાયાસે ચક્રવર્તીપદાદિ પુણ્યની સામગ્રી મળ્યા વગર રહેતી નથી. (જુઓ, પરમાત્મપ્રકાશ ગાથા ૬૧, સંસ્કૃત ટીકા, અધ્યાય ૨ અને બૃહદ્ દ્રવ્યસંગ્રહ (હિન્દી) ગાથા ૩૮, પૃષ્ઠ ૧૫૧; (ગુજરાતી) પૃષ્ઠ ૧૮૧.)

આ પ્રકારની મોક્ષમાર્ગની સ્થિતિ ચોથા ગુણસ્થાનથી છઠ્ઠા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે, આ દર્શાવવા માટે ટીકાકારે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવોને ‘માહાર્થાઃ’ કહ્યા છે.

વળી આ ગાથાથી એ ફલિત થાય છે કે—સમ્યગ્દેષ્ટિ મોક્ષમાર્ગી છે અને તે

તથા ઇન્દ્રપદમપિ સમ્યગ્દર્શનશુદ્ધા એવ પ્રાપ્તવન્તીત્યાહ—

અષ્ટગુણપુષ્ટિતુષ્ટા દૃષ્ટિ વિશિષ્ટાઃ પ્રકૃષ્ટશોભાજુષ્ટાઃ ।

અમરાપ્સરસાં પરિષદિ ચિરં રમન્તે જિનેન્દ્રભક્તાઃ સ્વર્ગે ॥૩૭॥

યે ‘દૃષ્ટિવિશિષ્ટાઃ’ સમ્યગ્દર્શનોપેતા । ‘જિનેન્દ્રભક્તાઃ’ પ્રાણિનસ્તે ‘સ્વર્ગે’ । ‘અમરાપ્સરસાં પરિષદિ’—દેવદેવીનાં સભાયાં । ‘ચિરં’ બહુતરં કાલં । ‘રમન્તે’ ક્રીડન્તિ ।

મોક્ષમાર્ગની શરૂઆત યોથા ગુણસ્થાનથી થાય છે. આના સમર્થનમાં પં. શ્રી દૌલતરામજીએ પણ ‘છઠાળા’ના ૩/૫માં કહ્યું છે કે—

મધ્યમ અંતર—આતમ હૈં જે, દેશવ્રતી અનગારી,
જઘન કહે અવિરત સમદેષ્ટિ, તીનોં શિવમગચારી. ૩/૫.

ભાવાર્થ :—દેશવ્રતી અર્થાત્ પંચમ ગુણસ્થાનવર્તી શ્રાવક અને અનગારી અર્થાત્ છઠા ગુણસ્થાનવર્તી મુનિ-બંને મધ્યમ અંતરાત્મા છે અને યોથા ગુણસ્થાનવર્તી અવિરત સમ્યગ્દેષ્ટિ જઘન્ય અંતરાત્મા છે. આ ત્રણે અંતરાત્માઓ મોક્ષમાર્ગી છે. જો મોક્ષમાર્ગ યોથા ગુણસ્થાનથી શરૂ થતો ન હોય તો અવિરત સમ્યગ્દેષ્ટિને પંડિતજી મોક્ષમાર્ગી કેમ કહે? ૩૬.

તથા ઇન્દ્રપદને પણ સમ્યગ્દર્શનથી શુદ્ધ (થયેલા) જીવો જ પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહે છે—

શુદ્ધ સમ્યગ્દેષ્ટિની ઇન્દ્રપદની પ્રાપ્તિ

શ્લોક ૩૭

અન્વયાર્થ :—[દૃષ્ટિવિશિષ્ટાઃ] શુદ્ધ સમ્યગ્દેષ્ટિ સહિત [જિનેન્દ્રભક્તાઃ] જિનેન્દ્રના ભક્ત જીવો [સ્વર્ગે] સ્વર્ગમાં [અષ્ટગુણપુષ્ટિતુષ્ટાઃ] આઠ ઋદ્ધિઓની પૂર્ણતાથી સંતુષ્ટ અને [પ્રકૃષ્ટશોભાજુષ્ટાઃ] વિશેષ શોભા (સુંદરતા)થી યુક્ત થઈને [અમરાપ્સરસાં] દેવો અને અપ્સરાઓની [પરિષદિ] સભામાં [ચિરમ્] લાંબાકાળ સુધી [રમન્તે] રમે છે.

ટીકા :—^૧જેઓ ‘દૃષ્ટિવિશિષ્ટાઃ’ સમ્યગ્દર્શન સહિત ‘જિનેન્દ્રભક્તાઃ’ જિનેન્દ્રના ભક્તો છે તેઓ ‘અમરાપ્સરસામ્ પરિષદિ’ દેવ-દેવીઓની સભામાં ‘ચિરં’ લાંબા કાળ સુધી

૧. દૃષ્ટિવિશિષ્ટાઃ, જિનેન્દ્રભક્તાઃ, સ્વર્ગે અને અમરાપ્સરસાં—એ શબ્દોની સંસ્કૃત ટીકા રહી ગઈ લાગે છે.

કથંભૂતાઃ ? અષ્ટગુણપુષ્ટિતુષ્ટાઃ’ અષ્ટગુણા અણિમા, મહિમા, લઘિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકામ્યં, ઈશિત્વં, વશિત્વં, કામરૂપિત્વમિતલ્લક્ષણાસ્તે ચ પુષ્ટિઃ સ્વશરીરાવયવાનાં સર્વદોષચિત્ત્વં તેષાં વા પુષ્ટિઃ પરિપૂર્ણત્વં તયા તુષ્ટાઃ સર્વદા પ્રમુદિતાઃ । તથા ‘પ્રકૃષ્ટશોભાજુષ્ટા’ ઇતરદેવેભ્યઃ પ્રકૃષ્ટા ઉત્તમા શોભા તયા જુષ્ટા સેવિતાઃ ઇન્દ્રાઃ સન્ત ઇત્યર્થઃ ॥૩૭॥

તથા ચક્રવર્તીત્વમપિ ત એવ પ્રાપ્તુવન્તીત્યાહ—

નવનિધિસપ્તદ્વયરત્નાધીશાઃ સર્વભૂમિપતયશ્ચક્રમ્ ।

વર્તયિતું પ્રભવન્તિ સ્પષ્ટદૃશઃ ક્ષત્રમૌલિશેખરચરણાઃ ॥૩૮॥

‘રમન્તે’ રમે છે—ક્રીડા કરે છે. કેવા થઈને? ‘અષ્ટગુણપુષ્ટિતુષ્ટાઃ’ આઠ ગુણો—અર્થાત્ અણિમા, મહિમા, લઘિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકામ્ય, ઈશિત્વ, વશિત્વ અને કામરૂપિત્વ—એ રૂપ આઠ ઋદ્ધિઓ—તેમની પૂર્ણતાથી સંતુષ્ટ અર્થાત્ સર્વદા પ્રમુદિત (આનંદિત) અથવા તે આઠ ઋદ્ધિઓ રૂપ ગુણોથી તેમના શરીરના અવયવોની સર્વદા પુષ્ટિ—વૃદ્ધિ થાય છે, તેનાથી સદા સંતુષ્ટ તથા ‘પ્રકૃષ્ટશોભાજુષ્ટાઃ’ બીજા દેવોના કરતાં ઉત્કૃષ્ટ—ઉત્તમ શોભાયુક્ત થઈને અર્થાત્ અન્ય દેવોથી સેવિત ઈન્દ્રો થઈને.

ભાવાર્થ :—સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ મૃત્યુ પછી સ્વર્ગમાં ઈન્દ્ર પણ થાય છે. ત્યાં અણિમાદિ આઠ ઋદ્ધિઓની પૂર્ણતાથી આનંદિત થઈ વિશેષ સુંદર વૈક્રિયિક શરીર પ્રાપ્ત કરી, દેવ અને અપ્સરાઓની સભામાં લાંબા સમય સુધી રમે છે અને અન્ય દેવો તેની સેવા કરે છે.

આ ગાથા સૂચવે છે કે સમ્યક્ત્વની ભૂમિકામાં હેયબુદ્ધિએ કરેલા શુભ ભાવોના ફળરૂપે ઉપરોક્ત દર્શાવેલી અણિમાદિ આઠ ઋદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ થાય છે. સર્વે સમ્યગ્દેષ્ટિઓ જિનેન્દ્રના ભક્તો હોય છે. ૩૭.

તથા ચક્રવર્તી પદને પણ તે (શુદ્ધ સમ્યગ્દેષ્ટિઓ) જ પ્રાપ્ત કરે છે—એમ કહે છે—

સમ્યગ્દેષ્ટિ જ ચક્રવર્તીપદને પણ પ્રાપ્ત કરે છે

શ્લોક ૩૮

અન્વયાર્થ :—[સ્પષ્ટદૃશઃ] જેઓ નિર્મળ સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવો છે તેઓ જ [નવનિધિસપ્તદ્વયરત્નાધીશાઃ] નવનિધિ અને ચૌદ રત્નોના સ્વામી થયા થકા તથા

યે ‘સ્પષ્ટદૃશો’ નિર્મલસમ્યક્ત્વાઃ। ત એવ ‘ચક્રં’ ચક્રરત્નં। ‘વર્તયિતું’ આત્માધીનતયા તત્સાધ્યનિખિલકાર્યેષુ પ્રવર્તયિતું। ‘પ્રભવન્તિ’ તે સમર્થા ભવન્તિ। કથંભૂતાઃ? સર્વભૂમિપતયઃ સર્વા ચાસૌ ભૂમિશ્ચ ષટ્ખણ્ડપૃથ્વી તસ્યાઃ પતયઃ ચક્રવર્તિનઃ। પુનરપિ કથંભૂતાઃ? ‘નવનિધિસપ્તદ્વયરત્નાધીશા’ નવનિધયશ્ચ સપ્તદ્વયરત્નાનિ સપ્તાનાં દ્વયં તેન સંખ્યાતાનિ રત્નાનિ ચતુર્દશ તેષામધીશાઃ સ્વામિનઃ। ક્ષત્રમૌલિશેખરચરણાઃ ક્ષતાદોષાત્ ત્રાયન્તે રક્ષન્તિ પ્રાણિનો યે તે ક્ષત્રા રાજાનસ્તેષાં મૌલયો^૧ મુકુટાનિ તેષુ શેખરા આપીઠાસ્તેષુ ચરણાનિ યેષાં ॥૩૮॥

[ક્ષત્રમૌલિશેખરચરણાઃ] જેમનાં ચરણોને રાજાઓના મુગટની કલગીઓ સ્પર્શે છે અર્થાત્ જેમના ચરણોમાં રાજાઓનાં મસ્તકો ઝૂકે છે એવા [સર્વભૂમિપતયઃ] સમસ્ત ભૂમિના (છ ખંડના) માલિક થયા થકા (અર્થાત્ ચક્રવર્તી થયા થકા) [ચક્રમ્] ચક્ર (અર્થાત્ આજ્ઞા) [વર્તયિતુમ્] વર્તાવવાને (ચલાવવાને) [પ્રભવન્તિ] સમર્થ થાય છે.

ટીકા :—જેઓ ‘સ્પષ્ટદૃશો’ નિર્મળ સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવો છે તેઓ જ ‘ચક્રં’ ચક્રરત્ન ‘વર્તયિતુમ્’ તેનાથી (ચક્રથી) સાધ્ય સર્વકાર્યોમાં સ્વાધીનપણે પ્રવર્તાવવાને ‘પ્રભવન્તિ’ સમર્થ થાય છે. કેવા છે તેઓ? ‘સર્વભૂમિપતયઃ’ સર્વભૂમિ અર્થાત્ છ ખંડ પૃથ્વીના પતિ (સ્વામી)—અર્થાત્ ચક્રવર્તી છે એવા. વળી કેવા છે? ‘નવનિધિસપ્તદ્વયરત્નાધીશાઃ’ નવનિધિઓ અને (સંખ્યાએ) ચૌદ રત્નોના સ્વામી છે એવા. ‘ક્ષત્રમૌલિશેખરચરણાઃ’ ક્ષત એટલે દોષથી જે પ્રાણીઓની રક્ષા કરે તે ક્ષત્રો એટલે રાજાઓ છે, તેમના મુકુટની કલગીઓ જેમનાં ચરણોને સ્પર્શે છે એવા તેઓ છે.

ભાવાર્થ :—સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ નિર્મળ સમ્યક્ત્વના પ્રભાવથી સ્વર્ગથી ચ્યવી મનુષ્ય ભવમાં ચક્રવર્તી પણ થાય છે. તે વીસ હજાર દેશોના સમૂહરૂપ પૃથ્વીના છ ખંડનો સ્વામી હોય છે અને બધા દેશોમાં પોતાની આજ્ઞા (ચક્ર) પ્રવર્તાવવાને સમર્થ હોય છે. વળી તે બત્રીસ હજાર મુકુટબદ્ધ રાજાઓનો અધિપતિ અને ^૧નવનિધિ અને ^૨ચૌદ રત્નોનો સ્વામી હોય છે. ૩૮.

૧. મૌલયો મસ્તકાનિ તેષુ શેખરાણિ મુકુટાનિ તાનિ ચરણેષુ યેષાં ઘ૦ ।

૧. નવનિધિ—કાલ, મહાકાલ, પાંડુક, માણવ, શંખ, નૈસર્ધ્ય, પદ્મ, પિંગ અને સર્વરત્ન.

૨. ચૌદ રત્ન—ચક્ર, છત્ર, ખડ્ગ, દંડ, ચૂડામણિ, સેનાપતિ, ચર્મરત્ન, શિલ્પકાર, કાકિણી, ગૃહપતિ, પુરોહિત, અશ્વ, ગજ અને સ્ત્રી.

તથા ધર્મચક્રિણોઽપિ સદ્દર્શનમાહાત્મ્યાદ્ ભવન્તીત્યાહ—

અમરાસુરનરપતિભિર્યમધરપતિભિશ્ચ નૂતપાદામ્ભોજાઃ ।

દૃષ્ટ્યા સુનિશ્ચિતાર્થા વૃષચક્રધરા ભવન્તિ લોકશરણ્યાઃ ॥૩૬॥

‘દૃષ્ટ્યા’ સમ્યગ્દર્શનમાહાત્મ્યેન । ‘વૃષચક્રધરા ભવન્તિ’ વૃષો ધર્મઃ તસ્ય ચક્રં વૃષચક્રં તદ્ધરન્તિ યે તે વૃષચક્રધરાસ્તીર્થકરાઃ । કિંવિશિષ્ટાઃ ? ‘નૂતપાદામ્ભોજાઃ’ પાદાવૈવામ્ભોજે, નૂતે સ્તુતે પાદામ્ભોજે યેષાં । કૈઃ ? ‘અમરાસુરનરપતિભિઃ’ અમરપતયઃ ઋર્ધ્વલોકસ્વામિનઃ સૌધર્માદયઃ, અસુરપતયોઽધોલોકસ્વામિનો ધરણેન્દ્રાદયઃ, નરપતયઃ તિર્યગ્લોકસ્વામિ-નશ્ચક્રવર્તિનઃ । ન કેવલમેતૈરેવ નૂતપાદામ્ભોજા, કિન્તુ ‘યમધરપતિભિશ્ચ’ યમં વ્રતં ધરન્તિ યે તે યમધરા મુનયસ્તેષાં પતયો ગણધરાસ્તૈશ્ચ । પુનરપિ કથંભૂતાસ્તે ? ‘સુનિશ્ચિતાર્થા’ શોભનો

તથા સમ્યગ્દર્શનના માહાત્મ્યથી ધર્મચક્રી (તીર્થકર) પણ થાય છે એમ કહે છે—

સમ્યગ્દષ્ટિ તીર્થકર પણ થાય છે

શ્લોક ૩૯

અન્વયાર્થ :—[દૃષ્ટ્યા] જીવ સમ્યગ્દર્શનના માહાત્મ્યથી [અમરસુરનરપતિભિઃ] દેવેન્દ્ર, ધરણેન્દ્ર અને ચક્રવર્તી દ્વારા [ચ] તેમ જ [યમધરપતિભિઃ] મુનિઓના સ્વામી ગણધરો દ્વારા [નૂતપાદામ્ભોજાઃ] જેમનાં ચરણકમળોની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે એવા, [સુનિશ્ચિતાર્થાઃ] જેમને ધર્માદિ પદાર્થોનો સારી રીતે (સંપૂર્ણપણે) નિશ્ચય થયો છે એવા તથા [લોકશરણ્યાઃ] ત્રણ લોકના શરણભૂત એવા [વૃષચક્રધરાઃ] ધર્મચક્રના ધારક તીર્થકરો [ભવન્તિ] થાય છે.

ટીકા :—‘દૃષ્ટ્યા’ સમ્યગ્દર્શનના માહાત્મ્યથી ‘વૃષચક્રધરા ભવન્તિ’—વૃષઃ એટલે ધર્મ—તેનું ચક્ર તે વૃષચક્ર—ધર્મચક્ર, તેને જે ધરે તે ધર્મચક્રના ધારકો તીર્થકરો થાય છે. તે કેવા છે? ‘નૂતપાદામ્ભોજાઃ’ પાદ એ જ કમળો—ચરણકમળો જેનાં સ્તવવામાં આવે છે તેવા, કોની દ્વારા (પ્રશંસિત)? ‘અમરાસુરનરપતિભિઃ’ અમરપતિ એટલે ઊર્ધ્વલોકના સ્વામી—સૌધર્મ આદિ, અસુરપતિ એટલે અધોલોકના સ્વામી—ધરણેન્દ્ર આદિ અને નરપતિ એટલે તિર્યગ્લોકના (મધ્યલોકના) સ્વામી—ચક્રવર્તીઓ દ્વારા—ફક્ત તેમના દ્વારા જ (તેમનાં) ચરણકમળો પ્રશંસિત છે, એટલું જ નહિ કિન્તુ ‘યમધરપતિભિશ્ચ’ જે યમ એટલે વ્રતને ધારણ કરે છે તે યમધરો—મુનિઓ, તેમના પતિ—ગણધરો, તેમના દ્વારા પણ (પ્રશંસિત છે).

નિશ્ચિતઃ પરિસમાપ્તિ ગતોઽર્થો ધર્માદિલક્ષણો યેષાં । તથા ‘લોકશરણ્યાઃ’ અનેકવિધ-
દુઃખદાયિભિઃ કર્મારાતિભિરુપદ્રુતાનાં લોકાનાં શરણે સાધવઃ ॥૩૬॥

તથા મોક્ષપ્રાપ્તિરપિ સમ્યગ્દર્શનશુદ્ધાનામેવ ભવતીત્યાહ—

શિવમજરમરુજમક્ષયમવ્યાબાધં વિશોકભયશઙ્કમ્ ।
કાષ્ટાગતસુખવિદ્યાવિભવં વિમલં ભજન્તિ દર્શનશરણાઃ ॥૪૦॥

વળી તેઓ કેવા છે? ‘સુનિશ્ચિતાર્થાઃ’ જેમને ધર્માદિરૂપ અર્થ સારી રીતે નિશ્ચિત થયો છે અર્થાત્ પરિસમાપ્તિએ (પૂર્ણતાએ) પામ્યો છે, (અર્થાત્ જેમને ધર્માદિ પદાર્થોનો સમ્યક્ પ્રકારે સંપૂર્ણપણે નિશ્ચય થયો છે—શ્રદ્ધાન થયું છે) તેવા તથા ‘લોકશરણ્યાઃ’ અનેક પ્રકારના દુઃખદાયી કર્મ-શત્રુઓ દ્વારા ઉપદ્રવ પામેલા લોકોના જેઓ શરણભૂત છે એવા.

ભાવાર્થ :—સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ મૃત્યુ બાદ સમ્યક્ત્વના માહાત્મ્યથી દેવેન્દ્ર, ધરણેન્દ્ર, ચક્રવર્તી તથા ગણધરો દ્વારા પૂજનીય થાય છે તથા ત્રણ લોકના શરણભૂત, ધર્મચક્રના ધારક તીર્થંકર પણ થાય છે.

તીર્થંકરદેવ ત્રણ લોકના અધિપતિઓ દ્વારા પૂજનીય છે—એ બતાવે છે કે ત્રણ લોકમાં તીર્થંકરદેવનું પુણ્ય-ફળ સૌથી ઉત્કૃષ્ટ છે. વળી જ્ઞાનીઓ અને ત્યાગીઓમાં ગણધર સૌથી મોટા છે, તેઓ પણ શ્રોતાઓની કોટિમાં બેસી ધર્મ શ્રવણ કરે છે, તે બતાવે છે કે ધર્મમાં પણ તીર્થંકરદેવ સૌથી ઉત્તમ છે. વિહારકાળે તેમની મહત્તાસૂચક એક ધર્મચક્ર તીર્થંકર ભગવાનની આગળ ચાલે છે.

આ પ્રમાણે ત્રણ લોકના રાજા-મહારાજાઓ, ઈન્દ્રો, જ્ઞાનીઓ, ત્યાગીઓ, ધર્માત્માઓ—સર્વે જેમને પૂજે છે, જેમનું શરણ લે છે—એવા સામર્થ્યશાળી અલૌકિક પુરુષ-તીર્થંકરદેવ-સમ્યગ્દર્શનના જ માહાત્મ્યથી થાય છે. ૩૯.

તથા મોક્ષની પ્રાપ્તિ પણ શુદ્ધ સમ્યગ્દેષ્ટિને જ થાય છે તે કહે છે—

સમ્યગ્દર્શનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ
શ્લોક ૪૦

અન્વયાર્થ :—[દર્શનશરણાઃ] સમ્યગ્દર્શન જેમનું શરણ છે એવા જીવો [અજરમ્] ઘડપણરહિત, [અરુજમ્] રોગરહિત, [અક્ષયમ્] ક્ષયરહિત, [અવ્યાબાધમ્]

‘દર્શનશરણાઃ’ દર્શનં શરણં^૧ સંસારાપાયપરિરક્ષકં યેષાં, દર્શનસ્ય વા શરણં રક્ષણં યત્ર તે। ‘શિવં’ મોક્ષં। મજન્ત્યનુભવન્તિ। કથંભૂતં? ‘અજરં’ ન વિદ્યતે જરા વૃદ્ધત્વં યત્ર। ‘અરુજં’ ન વિદ્યતે રુગ્વ્યાધિર્યત્ર। ‘અક્ષયં’ ન વિદ્યતે લબ્ધાનન્તચતુષ્ટયક્ષયો^૨ યત્ર। ‘અવ્યાબાધં’ ન વિદ્યતે દુઃખકારણેન કેનચિદ્વિવિધા વિશેષેણ વા અબાધા યત્ર। ‘વિશોકમયશઙ્કં’ વિગતા શોકમયશઙ્કા યત્ર। ‘કાષ્ટાગતસુખવિદ્યાવિભવં’ કાષ્ટાં પરમપ્રકર્ષ ગતઃ પ્રાપ્તઃ સુખવિદ્યયોર્વિભવો વિભૂતિર્યત્ર। ‘વિમલં’ વિગતં મલં દ્રવ્યભાવરૂપકર્મ^૩ યત્ર ॥૪૦॥

બાધારહિત, [વિશોકમયશંકમ્] શોક, ભય તથા શંકા રહિત [કાષ્ટાગતસુખવિદ્યાવિભવમ્] જ્યાં સુખ અને જ્ઞાનનો વૈભવ પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યો છે તેવા-અર્થાત્ સર્વોત્કૃષ્ટ સુખ અને સર્વોત્કૃષ્ટ જ્ઞાનસહિત, [વિમલં] મલરહિત, અર્થાત્ દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ અને નોકર્મરૂપ મલરહિત [શિવમ્] મોક્ષને [મજન્તિ] પામે છે.

ટીકા :—‘દર્શનશરણાઃ’ જેમને સમ્યગ્દર્શન શરણ છે—અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન જેમનું સંસારનાં દુઃખમાંથી રક્ષણ કરનાર છે—અથવા જેમને સમ્યગ્દર્શનનું શરણ છે—રક્ષણ છે, તેઓ ‘શિવં મજન્તિ’ મોક્ષ પામે છે—અનુભવે છે. કેવા (મોક્ષને)? ‘અજરં’ જ્યાં જરા એટલે ઘડપણ નથી, ‘અરુજમ્’ જ્યાં રુજ એટલે રોગ—વ્યાધિ નથી, ‘અક્ષયમ્’ જ્યાં પ્રાપ્ત થયેલા અનંત ચતુષ્ટયનો ક્ષય નથી, ‘અવ્યાબાધમ્’ જ્યાં કોઈ દુઃખ પડવાથી અથવા વિવિધ પ્રકારથી બાધા નથી, ‘વિશોકમયશંકમ્’ જ્યાં શોક, ભય અને શંકાનો નાશ થઈ ગયો છે, ‘કાષ્ટાગતસુખવિદ્યાવિભવમ્’ જ્યાં સુખ અને જ્ઞાનનો વિભવ—વિભૂતિ પરાકાષ્ટાએ પહોંચી છે તથા ‘વિમલં’ જ્યાં દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ અને નોકર્મરૂપ મળનો નાશ થયો છે તેવા (મોક્ષને પામે છે.)

ભાવાર્થ :—સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ મોક્ષ પણ પ્રાપ્ત કરે છે. જ્યાં ઘડપણ, રોગ, ક્ષય, બાધા, શોક, ભય અને શંકાનો તથા દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ, નોકર્મરૂપ મલનો સર્વથા અભાવ હોય છે તથા નવ ક્ષાયિક લબ્ધિઓ તથા અનંતદર્શનાદિ અનંતચતુષ્ટયનો સદા સદ્ભાવ હોય છે. ૪૦.

૧. શરણં સંસારાપાયપરિરક્ષકં યેષાં, દર્શનસ્ય વા શરણં રક્ષણં યત્ર તે શિવં ઘ૦ ।

૨. ચતુષ્ટયસ્વરૂપસ્ય ઘ૦ ।

૩. દ્રવ્યભાવસ્વરૂપં કર્મ ઘ૦ ।

યત્રાક્ પ્રત્યેકં શ્લોકૈઃ સમ્યગ્દર્શનસ્ય ફલમુક્તં તદ્દર્શનાધિકારસ્ય સમાપ્તૌ સંગ્રહવૃત્તેનોપસંહત્ય પ્રતિપાદયન્નાહ—

**દેવેન્દ્રચક્રમહિમાનમમેયમાનમ્
રાજેન્દ્રચક્રમવનીન્દ્રશિરોર્ચનીયમ્ ।
ધર્મેન્દ્રચક્રમધરીકૃતસર્વલોકમ્
લઙ્ઘ્વા શિવં ચ જિનભક્તિરુપૈતિ ભવ્યઃ ।૪૧।**

‘શિવં’ મોક્ષં । ‘ઉપૈતિ’ પ્રાપ્નોતિ । કોઽસૌ ? ‘ભવ્યઃ’ સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ । કથંભૂતઃ ? ‘જિનભક્તિઃ’ જિને ભક્તિર્યસ્ય । કિં કૃત્વા ? ‘લઙ્ઘ્વા’ । કં ? ‘દેવેન્દ્રચક્રમહિમાનં’ દેવાનામિન્દ્રા દેવેન્દ્રાસ્તેષાં ચક્રં સંઘાતસ્તત્ર તસ્ય વા મહિમાનં વિભૂતિમાહાત્મ્યં । કથંભૂતં ? ‘અમેયમાનં’ અમેયોઅપર્યન્તં માનં પૂજા જ્ઞાનં વા યસ્ય તમમેયમાનં । તથા ‘રાજેન્દ્રચક્રં’

પૂર્વે પ્રત્યેક શ્લોક દ્વારા જે સમ્યગ્દર્શનનું ફળ કહ્યું તે સમ્યગ્દર્શનનો અધિકાર સમાપ્ત કરતાં સંગ્રહ વૃત્તિથી (સંક્ષેપરૂપે) ઉપસંહાર કરી પ્રતિપાદન કરતાં કહે છે—

સમ્યક્ત્વના મહિમાનો ઉપસંહાર

શ્લોક ૪૧

અન્વયાર્થ :—[જિનભક્તિઃ] જિનેન્દ્રની ભક્તિવાળો જિનભક્ત [ભવ્યઃ] ભવ્ય (સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ) [અમેયમાનમ્] અપરિમિત પ્રતિષ્ઠા અથવા જ્ઞાન સહિત [દેવેન્દ્રચક્રમહિમાનમ્] દેવેન્દ્રોના સમૂહના મહિમાને (ઐશ્વર્યને), [અવનીન્દ્રશિરોર્ચનીયમ્] રાજાઓના મસ્તક દ્વારા પૂજનીય [રાજેન્દ્રચક્રમ્] ચક્રવર્તીના ચક્રરત્નને [ચ] અને [અધરીકૃતસર્વલોકમ્] સર્વ લોકને જેણે નીચાં કરી દીધાં છે અર્થાત્ સર્વ લોકમાં જે ઉત્તમ છે તેવા [ધર્મેન્દ્રચક્રમ્] ધર્મેન્દ્રના (તીર્થકરના) ચક્રને (પદને) [લઙ્ઘ્વા] પ્રાપ્ત કરી [શિવમ્] મોક્ષ [ઉપૈતિ] પામે છે.

ટીકા :—‘જિનભક્તિઃ ભવ્યઃ શિવં ઉપૈતિ’ જેને જિનેન્દ્રદેવમાં ભક્તિ છે તેવો સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. તે શું-શું પ્રાપ્ત કરીને મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે? દેવેન્દ્રચક્રમહિમાનમ્’ દેવોના ઈન્દ્રો તે દેવેન્દ્રો, તેના સમૂહના મહિમાને-વિભૂતિના માહાત્મ્યને પ્રાપ્ત કરે છે. ‘અમેયમાનમ્’ જેનું માન (જે માહાત્મ્યનો પ્રભાવ)—પૂજા, જ્ઞાન

લઘ્વા રાજામિન્દ્રાશ્વક્રવર્તિનસ્તેષાં ચક્રં ચક્રરત્નં । કિં વિશિષ્ટં ? ‘અવનીન્દ્રશિરોઽર્ચનીયં’ અવન્યાં નિજનિજપૃથિવ્યાં ઇન્દ્રા મુકુટબદ્ધા રાજાનસ્તેષાં શિરોભિરર્ચનીયં । તથા ‘ધર્મેન્દ્રચક્રં’ લઘ્વા ધર્મસ્તસ્યોત્તમક્ષમાદિલક્ષણસ્ય ચારિત્રલક્ષણસ્ય વા ઇન્દ્રા અનુષ્ટાતારઃ પ્રણેતારો વા તીર્થકરાદયસ્તેષાં ચક્રં સંઘાતં ધર્મેન્દ્રાણાં વા તીર્થકૃતાં સૂચકં ચક્રં ધર્મચક્રં । કથંભૂતં ? ‘અધરીકૃતસર્વલોકં’ અધરીકૃતો ભૃત્યતાં નીતઃ સર્વલોકસ્ત્રિભુવનં યેન તત્ । એતત્સર્વ^૧ લઘ્વા પશ્ચાચ્છિવં ચોપૈતિ ભવ્ય ઇતિ ॥૪૧॥

અપરિમિત (અમાપ) હોય છે, તથા ‘રાજેન્દ્રચક્રમ્’ રાજાઓના ઇન્દ્રો તે રાજેન્દ્રો-ચક્રવર્તીઓ, ચક્રવર્તીઓના ચક્રરત્નને પ્રાપ્ત કરે છે. ‘અવનીન્દ્રશિરોઽર્ચનીયમ્’ કે જે પોતપોતાની પૃથ્વીઓના અધિપતિ મુકુટબદ્ધ રાજાઓનાં મસ્તકો દ્વારા પૂજનીય હોય છે, તથા ‘ધર્મેન્દ્રચક્રમ્’ ધર્મેન્દ્રચક્રને-ઉત્તમ ક્ષમાદિરૂપ અથવા ચારિત્રરૂપ ધર્મના ઇન્દ્રોના અનુષ્ટાતા અથવા પ્રણેતા-તીર્થકર આદિના સમૂહને અથવા ધર્મેન્દ્રોના-તીર્થકરોના સૂચક ધર્મચક્રને પ્રાપ્ત કરે છે. ‘અધરીકૃતસર્વલોકમ્’ કે જેણે સર્વ લોકને (ત્રણ ભુવનને) દાસરૂપ બનાવ્યા છે (પોતાના મહિમા આગળ ત્રણ ભુવનને જેણે તુચ્છ (હલકા) કરી દીધા છે-નીચે પાડી દીધા છે)—એ બધું પ્રાપ્ત કરીને પછી સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ મોક્ષ પામે છે.

ભાવાર્થ :—આ અંતિમ શ્લોકમાં આચાર્ય શ્લોક ૩૬ થી ૪૧ સુધીનો ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે—સમ્યક્ત્વના પ્રભાવે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ ઉત્તમ સાંસારિક સુખ હેયબુદ્ધિએ ભોગવી—અર્થાત્ ઉત્તમ મનુષ્યપણું, ઇન્દ્રની અપરિમિત વિભૂતિ, બત્રીસ હજાર મુકુટબદ્ધ રાજાઓ દ્વારા પૂજનીય ચક્રવર્તીપદ અને ત્રૈલોક્ય પૂજ્ય તીર્થકરપદ પ્રાપ્ત કરીને અંતે મોક્ષ પામે છે.

સમ્યક્ત્વ આત્માનો શુદ્ધ પરિણામ છે, તેનાથી સંવર-નિર્જરા પૂર્વક મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. અહીં જે સમ્યક્ત્વનું ફળ લૌકિક સુખ બતાવ્યું છે તે ઉપચરિત કથન છે; વાસ્તવમાં તે સમ્યક્ત્વનું ફળ નથી પણ ભૂમિકાનુસાર વર્તતા તેના સહચરરૂપ પ્રશસ્ત શુભ રાગનું તે ફળ છે, એમ સમજવું.

વિશેષ

સમ્યગ્દેષ્ટિને દર્શનમોહનો અભાવ હોવાથી તેમને સત્યાર્થ શ્રદ્ધાન, સત્યાર્થ જ્ઞાન પ્રગટ હોય છે અને મિથ્યાત્વ સાથે અનંતાનુબંધી કષાયનો પણ અભાવ હોવાથી તેને સ્વરૂપાચરણચારિત્ર પણ અંશે હોય છે.

૧. તત્સર્વ લઘ્વા પશ્ચાચ્છિવમુપૈતિ ભવ્ય ઇતિ ઘ૦ ।

इति प्रभाचन्द्रविरचितायां समन्तभद्रस्वामिविरचितोपासकाध्ययनटीकायां

प्रथमः परिच्छेदः॥१॥

જોકે અપ્રત્યાખ્યાનાવરણના ઉદયને લીધે તેને દેશચારિત્ર અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણના ઉદયને લીધે સકલચારિત્ર પ્રગટ્યું નથી, તોપણ તેને દેહાદિક પરદ્રવ્ય તથા રાગ-દ્વેષાદિક કર્મજનિત પરભાવમાં એવું દેહ ભેદજ્ઞાન થયું છે કે તે પોતાના જ્ઞાન-દર્શનરૂપ જ્ઞાન-સ્વભાવમાં જ આત્મબુદ્ધિ રાખે છે અને પર્યાયમાં આત્મબુદ્ધિ સ્વપ્નમાં પણ રાખતો નથી.

સમ્યગ્દષ્ટિ ચિંતવન કરે છે કે-‘ભગવાન અને પરમાગમનું શરણ ગ્રહી, અંતર્મુખ થઈ, જ્ઞાનદષ્ટિથી અવલોકન કર. સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણાદિ-એ તારું સ્વરૂપ નથી, તે પુદ્ગલનું સ્વરૂપ છે. ક્રોધાદિક કષાય-ભાવ કર્મજનિત વિકાર છે, તે તારા સ્વરૂપથી ભિન્ન છે. દેવ, મનુષ્યાદિક પર્યાય તથા મનુષ્યાદિક ચાર ગતિ આત્માનું સ્વરૂપ નથી, તે કર્મજનિત છે, વિનાશિક છે.’

વળી તે ચિંતવે છે કે-‘હું ગોરો કે શ્યામ નથી, રાજા કે રંક નથી, બળવાન કે નિર્બળ નથી, સ્વામી કે સેવક નથી, રૂપવાન કે કુરૂપ નથી, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય નથી, સ્ત્રી કે પુરુષ નથી, હું દેહ, ઈન્દ્રિયો કે મન નથી; કારણ કે એ સર્વે કર્મના ઉદયજનિત પુદ્ગલના વિકાર છે. એ રૂપ આત્માનું નથી, મારું સ્વરૂપ તો જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા છે વગેરે.’

સમ્યગ્દષ્ટિને આવું ભેદજ્ઞાન હોવાથી તેને પરમાં આત્મબુદ્ધિ, પર્યાયબુદ્ધિ, નિમિત્તબુદ્ધિ, વ્યવહારબુદ્ધિ અને કર્તાબુદ્ધિ છૂટી જાય છે, તેથી પરભાવોથી વિમુખ થઈ તે સ્વસન્મુખ થાય છે અને સત્ય શ્રદ્ધા-જ્ઞાનના બળથી યા જ્ઞાન-વૈરાગ્ય શક્તિના પ્રભાવથી તે આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થવાનો નિરંતર અભ્યાસ કરે છે અને નિર્વિકાર-અતીન્દ્રિય આનંદનો અનુભવ કરે છે.

આવો અતીન્દ્રિય આનંદનો અનુભવ કરવો તે પણ સમ્યક્ત્વનો જ મહિમા છે, માટે મોક્ષાર્થીએ પ્રથમ તેને જ ધારણ કરવું જોઈએ. આત્માર્થીને સાંસારિક સુખ તો ધાન્ય સાથે ઘાસની જેમ સહજ પ્રાપ્ય છે. ૪૧.

એ પ્રમાણે શ્રી સમન્તભદ્ર સ્વામી વિરચિત

ઉપાસકાધ્યયનની પ્રભાચંદ્ર વિરચિત ટીકામાં

પહેલો પરિચ્છેદ પૂર્ણ થયો. ૧.

૨ જ્ઞાનાધિકાર

અથ દર્શનરૂપં ધર્મ વ્યાખ્યાય જ્ઞાનરૂપં તં વ્યાખ્યાતુમાહ—

**અન્યૂનમનતિરિક્તં યાથાતથ્યં વિના ચ વિપરીતાત્ ।
નિઃસન્દેહં વેદ યદાહુસ્તજ્ઞાનમાગમિનઃ ॥૪૨॥**

‘વેદ’ વેત્તિ । ‘યત્તદાહુર્બ્રુવતે । ‘જ્ઞાનં ભાવશ્રુતરૂપં । કે તે ? ‘આગમિનઃ’ આગમજ્ઞાઃ । કથં વેદ ? ‘નિઃસન્દેહં’ નિઃસંશયં યથા ભવતિ તથા । ‘વિના ચ વિપરીતાત્’ વિપરીતાદ્વિપર્યયાદ્વિનૈવ વિપર્યયવ્યવચ્છેદેનેત્યર્થઃ । તથા ‘અન્યૂનં’ પરિપૂર્ણં સકલં વસ્તુસ્વરૂપં

હવે સમ્યગ્દર્શનરૂપ ધર્મનું વ્યાખ્યાન કરીને જ્ઞાનરૂપ ધર્મનું વ્યાખ્યાન કરવાને કહે છે—

સમ્યગ્જ્ઞાનનું સ્વરૂપ (લક્ષણ)

શ્લોક ૪૨

અન્વયાર્થ :—[યત્] જે (વસ્તુસ્વરૂપને) [અન્યૂનમ્] ન્યૂનતા રહિત, [અનતિરિક્તં] અધિકતારહિત, [વિપરીતાત્ વિના] વિપરીતતા વિના—વિપરીતતા રહિત, [ચ] અને [નિઃસંદેહમ્] સંદેહરહિત [યાથાતથ્યં] જેમ છે તેમ [વેદ] જાણે છે, [તત્] તેને [આગમિનઃ] ગણધરો યા શ્રુતકેવલીઓ [જ્ઞાનં] સમ્યગ્જ્ઞાન [આહુઃ] કહે છે.

ટીકા :—‘યદ્ વેદ તદ્ આગમિનઃ જ્ઞાનં આહુઃ’ જે (નીચેની રીતે) જાણે છે તેને આગમના જાણનારા (ગણધરો અથવા શ્રુતકેવલીઓ) ભાવશ્રુતરૂપ જ્ઞાન કહે છે. કેવી રીતે જાણે છે? ‘નિઃસંદેહં’ નિઃસંશયપણે ‘વિના ચ વિપરીતાત્’ વિપર્યય રહિત જ—વિપર્યયના વ્યવચ્છેદ પૂર્વક—એવો અર્થ છે. તથા ‘અન્યૂનં’ પરિપૂર્ણ—સકલ વસ્તુસ્વરૂપને નહિ કે ન્યૂન—વિકલ વસ્તુસ્વરૂપને.

યદ્દેદ 'તદ્જ્ઞાનં' ન^૧ ન્યૂનં વિકલં તત્સ્વરૂપં યદ્દેદ। તર્હિ^૨ જીવાદિવસ્તુસ્વરૂપેઽવિદ્યમાનમપિ સર્વથાનિત્યત્વક્ષણિકત્વાદ્વૈતાદિરૂપં કલ્પયિત્વા યદ્દેત્તિ તદધિકાર્થવેદિત્વાત્^૩ જ્ઞાનં ભવિષ્યતીત્યત્રાહ—'અનતિરિક્તં' વસ્તુસ્વરૂપાદનતિરિક્તમનધિકં યદ્દેદ તજ્ઞાનં ન પુનસ્તદ્વત્સ્વરૂપાદધિકં કલ્પનાશિલ્પિકલ્પિતં યદ્દેદ। एवं चैतद्विशेषणचतुष्टय-सामर्थ्याद्यथाभूतार्थवेदकत्वं तस्य संभवति तद्दर्शयति—'यथातथ्यं' यथावस्थितवस्तुस्वरूपं यद્દેદ તદ્જ્ઞાનં ભાવશ્રુતં। તદ્રૂપસ્યૈવ જ્ઞાનસ્ય જીવાદ્યશેષાર્થાનામશેષવિશેષતઃ કેવલજ્ઞાનવત્ સાકલ્યેન સ્વરૂપપ્રકાશનસામર્થ્યસમ્ભવાત્। તદુક્તં—

स्याद्वादकेवलज्ञाने सर्वतत्त्वप्रकाशने।

भेदः साक्षादसाक्षाच्च ह्यवस्त्वन्यतमं भवेत् ॥१॥ इति ॥

પ્રશ્ન :—તો પછી જીવાદિ વસ્તુસ્વરૂપમાં અવિદ્યમાન હોવા છતાં સર્વથા નિત્યત્વ, સર્વથા ક્ષણિકત્વ અને સર્વથા અદ્વૈત ઈત્યાદિરૂપ કલ્પીને જે જાણે તે અધિકાર્થનું જાણનારું હોવાથી જ્ઞાન છે ને?

ઉત્તર :—વસ્તુસ્વરૂપથી અનધિકપણે જે જાણે છે તે જ્ઞાન છે, પરંતુ તે વસ્તુસ્વરૂપથી અધિક કલ્પનારૂપ શિલ્પીથી કલ્પિત કરાયેલું જે જાણે છે તે જ્ઞાન નથી. એ રીતે આ ચાર વિશેષણોના સામર્થ્યથી તે યથાભૂત પદાર્થનું જાણનારું હોય છે, એમ હવે દર્શાવે છે—

'યથાતથ્યમ્' યથાસ્થિત વસ્તુસ્વરૂપને જે જાણે છે તે ભાવશ્રુતરૂપ જ્ઞાન છે; કારણ કે એવા રૂપવાળા જ્ઞાનને જ કેવળજ્ઞાનની માફક જીવાદિ સમસ્ત પદાર્થોના સ્વરૂપને સમસ્ત વિશેષો સહિત પ્રકાશવાનું સામર્થ્ય છે. તેથી (આપ્તમીમાંસામાં) કહ્યું છે કે—

स्याद्वादकेवलज्ञाने, सर्वतत्त्वप्रकाशने।

भेदः साक्षादसाक्षाच्च, ह्यवस्त्वन्यतमं भवेत् ॥१॥ इति ॥

૧. નપુનર્ન્યૂનં ઘ૦। ૨. જીવાદિવસ્તુ ઘ પ્રતૌ 'તર્હિ જીવાદિવસ્તુસ્વરૂપેઽવિદ્યમાનમપિ સર્વથાનિત્યત્વક્ષણિકત્વાદ્વૈતાદિરૂપં કલ્પયિત્વા યદ્દેત્તિ તદધિકાર્થવેદિત્વાત્ જ્ઞાનં ભવિષ્યતીત્યત્રાહ—અનતિરિક્તં વસ્તુસ્વરૂપાદનતિરિક્તં' इत्यस्य स्थाने 'जीवादिवस्तुस्वरूपादनधिकं यद्वेद तज्ज्ञानं' इत्येव पाठः। ૩. વિદિતત્વાત્ ગ૦।

અતસ્તદેવાત્ર ધર્મત્વેનાભિપ્રેતં તસ્યૈવ મુખ્યતો મૂલકારણભૂતતયા સ્વર્ગપવર્ગસાધન-
સામર્થ્યસંભવાત્ ॥૧૧॥

સર્વ તત્ત્વોનું પ્રકાશન કરવામાં, સ્યાદ્વાદ (શ્રુતજ્ઞાન) અને કેવળજ્ઞાનમાં પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષની અપેક્ષાએ જ ભેદ છે, તેનાથી બીજું (જ્ઞાન) અવસ્તુરૂપ છે. તેથી તે જ (ભાવશ્રુતરૂપ સમ્યગ્જ્ઞાન જ) ધર્મ છે—એવો અભિપ્રાય છે; કારણ કે મુખ્યપણે મૂળ કારણ હોવાથી તેનામાં સ્વર્ગ અને મોક્ષના સાધનનું સામર્થ્ય છે.

ભાવાર્થ :—જે વસ્તુના સ્વરૂપને, ન્યૂનતા, અધિકતા, વિપરીતતા અને સંદેહ રહિત જેમ છે તેમ જાણે છે, તેને ગણધરો યા શ્રુતકેવલીઓ ‘સમ્યગ્જ્ઞાન’ કહે છે; અર્થાત્ જે વસ્તુસ્વરૂપને સંશય (સંદેહ), વિપર્યય અને અનધ્યવસાય રહિત જેમ છે તેમ જાણે છે તેને સમ્યગ્જ્ઞાન કહે છે. આ પ્રમાણ—જ્ઞાનનું લક્ષણ છે. નિત્ય—અનિત્યરૂપ, સામાન્ય—વિશેષરૂપ એવું વસ્તુસ્વરૂપ જેમ છે તેમ જે જ્ઞાન જાણે તેને જ સત્યાર્થજ્ઞાન—પ્રમાણજ્ઞાન—સમ્યગ્જ્ઞાન કહે છે.^૧

વિશેષ

આ શ્લોકની ટીકામાં સમ્યગ્જ્ઞાનને (૧) ભાવશ્રુતરૂપ જ્ઞાન, (૨) યથાભૂત અને (૩) જીવાદિ સમસ્ત પદાર્થોના સ્વરૂપને કેવળજ્ઞાનવત્ સંપૂર્ણપણે પ્રકાશન કરવાના સામર્થ્યવાળું કહ્યું છે; કારણ કે—

(૧) ભાવશ્રુતજ્ઞાન જેનું સ્વરૂપ છે એવા જ્ઞાનીને, અભેદરૂપ ભાવશ્રુતજ્ઞાનસ્વરૂપ શુદ્ધાત્માનું જ્ઞાન હોવાથી, તે પરથી અત્યંત વિરક્ત હોય છે. તેથી તે જ્ઞાની, કર્મના ઉદયના સ્વભાવને સ્વયં જ છોડી દે છે. (શ્રી સમયસાર ગાથા ૩૧૮ની ટીકા)

(૨) યથાભૂત—‘યાથાતથ્યં’ જે વસ્તુસ્વરૂપ છે તેમ જાણે તે જ્ઞાન ભાવશ્રુતરૂપ છે.

(૩) કેવળજ્ઞાનવત્—યોથા—પાંચમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવો પણ સમ્યગ્જ્ઞાની હોવાથી,

૧. સંશય (સંદેહ)—‘વિરુદ્ધાનેકકોટિસ્પર્શિજ્ઞાનં સંશયઃ’—‘આ પ્રમાણે છે કે આ પ્રમાણે છે’—એવું જે પરસ્પર વિરુદ્ધતાપૂર્વક બે પ્રકારરૂપ જ્ઞાન તેને સંશય કહે છે.

વિપર્યય (વિભ્રમ) ‘વિપરીતૈકકોટી નિશ્ચયો વિપર્યયઃ’—વસ્તુસ્વરૂપથી વિરુદ્ધતાપૂર્વક ‘આમ જ છે’ એવું એકરૂપ જ્ઞાન તે વિપર્યય છે.

અનધ્યવસાય (વિમોહ)—‘કિમિત્યાલોચનમાત્રમનધ્યવસાયઃ’—‘કંઈક છે’ એવો નિર્ધારરહિત વિચાર તેનું નામ અનધ્યવસાય છે.

તેમને ભાવશ્રુતજ્ઞાન હોય છે અને તે જ્ઞાન સકળ પદાર્થોને પ્રકાશવાને સમર્થ હોવાથી તેને કેવળજ્ઞાનવત્ કહ્યું છે.

આવું જ્ઞાન ભૂતાર્થ-ત્રિકાળી ધ્રુવસ્વાત્માના આશ્રય વિના કોઈને પ્રગટ થઈ શકે નહિ.

જ્યાં સમ્યગ્જ્ઞાન હોય ત્યાં આત્મિક સુખ અભિન્ન હોય છે, કેમ કે જ્ઞાન અને સુખનું અભિન્નપણું છે. (જુઓ શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા પૃષ્ઠી શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યકૃત ભૂમિકા).

“.....પ્રયોજનભૂત જીવાદિ તત્ત્વોમાં સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાયરૂપ જે જાણવું થાય છે તેનું નામ મિથ્યાજ્ઞાન છે, પણ અપ્રયોજનભૂત પદાર્થોને યથાર્થ જાણે અથવા અયથાર્થ જાણે તેની અપેક્ષાએ કાંઈ મિથ્યાજ્ઞાન-સમ્યગ્જ્ઞાન નથી; જેમ મિથ્યાદેષ્ટિ દોરડીને દોરડી જાણે તેથી (તેનું જ્ઞાન) કાંઈ સમ્યગ્જ્ઞાન નામ પામે નહિ તથા સમ્યગ્દેષ્ટિ દોરડીને સાપ જાણે તેથી (તેનું જ્ઞાન) કાંઈ તે મિથ્યાજ્ઞાન નામ પામે નહિ.

“.....અહીં તો સંસાર-મોક્ષના કારણભૂત સત્ય-અસત્ય જાણવાનો નિર્ધાર કરવો છે, એટલે દોરડી-સર્પાદિકનું યથાર્થ વા અન્યથા જ્ઞાન કાંઈ સંસાર-મોક્ષનું કારણ નથી, માટે એની અપેક્ષાએ અહીં મિથ્યાજ્ઞાન-સમ્યગ્જ્ઞાન કહ્યું નથી; પણ પ્રયોજનભૂત જીવાદિ તત્ત્વોને જાણવાની અપેક્ષાએ જ મિથ્યાજ્ઞાન-સમ્યગ્જ્ઞાન કહ્યું છે અને એ જ અભિપ્રાયથી સિદ્ધાન્તમાં મિથ્યાદેષ્ટિના સર્વ જાણવાને મિથ્યાજ્ઞાન જ કહ્યું તથા સમ્યગ્દેષ્ટિના સર્વ જાણવાને સમ્યગ્જ્ઞાન કહ્યું.

“કારણ કે મિથ્યાદેષ્ટિ જાણે છે ત્યાં તેને સત્તા-અસત્તાનો વિશેષ (ભેદ) નથી, તેથી તે કારણ વિપરીતતા, સ્વરૂપ વિપરીતતા વા ભેદાભેદ વિપરીતતા ઉપજાવે છે.....એ પ્રમાણે મિથ્યાદેષ્ટિના જાણવામાં વિપરીતતા હોય છે.

“જેમ દારૂનો કેફી મનુષ્ય માતાને પોતાની સ્ત્રી માને તથા સ્ત્રીને માતા માને, તેમ મિથ્યાદેષ્ટિમાં અન્યથા જાણવું હોય છે. વળી જેમ કોઈ કાળમાં એ કેફી મનુષ્ય માતાને માતા વા સ્ત્રીને સ્ત્રી પણ જાણે, તોપણ તેને નિશ્ચયરૂપ નિર્ધાર વડે શ્રદ્ધાનપૂર્વક જાણવું ન હોવાથી તેને યથાર્થ જ્ઞાન કહેતા નથી. તેમ મિથ્યાદેષ્ટિ કોઈ કાળમાં કોઈ પદાર્થને સત્ય પણ જાણે, તોપણ તેના નિશ્ચયરૂપ નિર્ધારથી શ્રદ્ધાન સહિત જાણતો નથી, તેથી તેને સમ્યગ્જ્ઞાન કહેતા નથી; અથવા સત્ય જાણે છતાં એ વડે પોતાનું અયથાર્થ જ પ્રયોજન

તસ્ય વિષયભેદાદ્ભેદાન્ પ્રરૂપયન્નાહ—

**પ્રથમાનુયોગમર્થાસ્વાનં ચરિતં પુરાણમપિ પુણ્યમ્ ।
બોધિસમાધિનિધાનં બોધતિ બોધઃ સમીચીનઃ ॥૪૩॥**

સાધે છે, તેથી તેને સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાતું નથી. એ પ્રમાણે મિથ્યાદૃષ્ટિના જ્ઞાનને મિથ્યાજ્ઞાન કહીએ છીએ.

પ્રશ્ન :—એ મિથ્યાજ્ઞાનનું કારણ શું છે?

ઉત્તર :—મોહના ઉદયથી જે મિથ્યાત્વભાવ થાય છે—સમ્યગ્ભાવ થતો નથી એ જ મિથ્યાજ્ઞાનનું કારણ છે. જેમ વિષના સંયોગથી ભોજનને પણ વિષરૂપ કહેવામાં આવે છે, તેમ મિથ્યાત્વના સંબંધથી જ્ઞાન પણ મિથ્યાજ્ઞાન નામ પામે છે.

એ જ પ્રમાણે જીવને પ્રયોજનભૂત જીવાદિ તત્ત્વ તથા અપ્રયોજનભૂત અન્ય પદાર્થોને યથાર્થ જાણવાની શક્તિ હોય, પણ ત્યાં જેને મિથ્યાત્વનો ઉદય હોય તે તો અપ્રયોજનભૂત હોય તેને જ વેદે છે—જાણે છે, પણ પ્રયોજનભૂતને જાણતો નથી. જો તે પ્રયોજનભૂતને જાણે તો સમ્યગ્જ્ઞાન બની જાય, પણ મિથ્યાત્વનો ઉદય હોવાથી તેમ બની શકતું નથી. માટે ત્યાં પ્રયોજનભૂત—અપ્રયોજનભૂત પદાર્થો જાણવામાં જ્ઞાનાવરણનું નિમિત્ત નથી, પરંતુ મિથ્યાત્વનો ઉદય—અનુદય જ કારણભૂત છે.”^૧ ૪૨.

તેના (સમ્યગ્જ્ઞાનના) વિષય—ભેદથી પ્રથમાનુયોગરૂપ ભેદનું પ્રરૂપણ કરતાં કહે છે—

**પ્રથમાનુયોગનું સ્વરૂપ
શ્લોક ૪૩**

અન્વયાર્થ :—[સમીચીનઃ બોધઃ] સમ્યગ્જ્ઞાન છે તે [અર્થાસ્વાનમ્] જેમાં પરમાર્થરૂપ વિષયનું વ્યાખ્યાન છે એવા, [ચરિતં] જેમાં કોઈ એક મહાપુરુષના ચરિત્રનું વ્યાખ્યાન આવે છે એવા, [પુરાણમ્ અપિ] જેમાં ત્રેસઠ શલાકાપુરુષોની કથા આવે છે એવા, [પુણ્યમ્] જેને સાંભળવાથી પુણ્ય ઊપજે છે એવા અને [બોધિસમાધિનિધાનમ્] જે બોધિ અને સમાધિ એ બંને વિષયોનું નિધાન છે એવા (અર્થાત્ તેને સાંભળવાથી બોધિ અને સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે એવા) [પ્રથમાનુયોગમ્] પ્રથમાનુયોગને [બોધતિ] જાણે છે.

૧. જુઓ, મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, ગુજરાતી આવૃત્તિ, અધ્યાય ૪, પૃષ્ઠ ૮૮ થી ૯૦.

‘બોધઃ સમીચીનઃ’ સત્યં શ્રુતજ્ઞાનં । ‘બોધતિ’ જાનાતિ । કં ? પ્રથમાનુયોગં । કિં પુનઃ પ્રથમાનુયોગશબ્દેનાભિધીયતે ઇત્યાહ—‘ચરિતં પુરાણમપિ’ એકપુરુષાશ્રિતા કથા ચરિતં ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષાશ્રિતા કથા પુરાણં તદુભયમપિ પ્રથમાનુયોગશબ્દાભિધેયં । તસ્ય પ્રકલ્પિતત્વવ્યવચ્છેદાર્થમર્થાચ્છ્યાનમિતિ વિશેષણં, અર્થસ્ય પરમાર્થસ્ય વિષયસ્યાચ્છ્યાનં પ્રતિપાદનં યત્ર યેન વા તં । તથા ‘પુણ્યં’ પ્રથમાનુયોગં હિ શ્રૃવંતા પુણ્યમુત્પદ્યતે ઇતિ પુણ્યહેતુત્વાત્પુણ્યં તદનુયોગં । તથા ‘બોધિસમાધિનિધાનં’ અપ્રાપ્તાનાં હિ સમ્યગ્દર્શનાદીનાં પ્રાપ્તિર્બોધિઃ, પ્રાપ્તાનાં તુ પર્યન્તપ્રાપ્તિ સમાધિઃ, ધ્યાનં વા ધર્મ્યં શુક્લં ચ સમાધિઃ તયોર્નિધાનં । તદનુયોગં હિ શ્રૃવંતાં સદ્દર્શનાદેઃ પ્રાપ્ત્યાદિકં ધર્મ્યધ્યાનાદિકં ચ ભવતિ ॥૪૩॥

ટીકા :—‘સમીચીનઃ બોધઃ પ્રથમાનુયોગમ્ બોધતિ’ સત્ય શ્રુતજ્ઞાન પ્રથમાનુયોગને જાણે છે. વળી ‘પ્રથમાનુયોગ’ શબ્દથી શું કહેવામાં આવે છે? તે કહે છે—‘ચરિતં પુરાણમપિ’—એક પુરુષને આશ્રિત કથા તે ‘ચરિત’ અને ત્રેસઠ શલાકા પુરુષોને આશ્રિત કથા તે ‘પુરાણ’—તે બંનેને (ચરિત અને પુરાણને) પ્રથમાનુયોગ શબ્દથી કહેવાય છે. તેના (પ્રથમાનુયોગના) પ્રકલ્પિતપણાના વ્યવચ્છેદ (નાશ) માટે ‘અર્થાચ્છ્યાનમ્’ એવું વિશેષણ છે. અર્થનું અર્થાત્ પરમાર્થરૂપ વિષયનું આખ્યાન^૧ એટલે પ્રતિપાદન જેમાં થાય છે અથવા જેનાથી થાય છે એવો (પ્રથમાનુયોગ છે) તથા ‘પુણ્યમ્’ પ્રથમાનુયોગને સાંભળનારાઓને પુણ્ય ઊપજે છે એવા પુણ્ય—હેતુપણાને લીધે તે અનુયોગ (પ્રથમાનુયોગ) પુણ્યરૂપ છે; તથા ‘બોધિસમાધિનિધાનં’ ખરેખર નહિ પ્રાપ્ત થયેલાં સમ્યગ્દર્શનાદિની પ્રાપ્તિ તે ‘બોધિ’ અને પ્રાપ્ત થયેલાંનું (સમ્યગ્દર્શનાદિનું) અંતે (પૂર્ણતાએ) પહોંચવું તે ‘સમાધિ’ અથવા ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન—તે સમાધિ. તે બંનેના (બોધિ અને સમાધિના) નિધાનરૂપ (ખજાનારૂપ) એવા પ્રથમાનુયોગના સાંભળનારાઓને સમ્યગ્દર્શનાદિની પ્રાપ્તિ આદિ અને ધર્મધ્યાનાદિક થાય છે.

ભાવાર્થ :—કથા, ચરિત્ર અને પુરાણરૂપ ગ્રંથોને પ્રથમાનુયોગ કહે છે. પરમાર્થના અને તેના સાધક પુરુષોનું જેમાં વર્ણન (કથન) હોય તે આખ્યાન ગ્રંથો છે, જેમાં કોઈ એક પુરુષને આશ્રિત વર્ણન હોય તે ચરિત્ર ગ્રંથો છે અને જેમાં^૨ ત્રેસઠ શલાકા પુરુષોને આશ્રિત વર્ણન હોય તે પુરાણ ગ્રંથો છે.

૧. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ—એ ચાર પુરુષાર્થોનું તથા તેમના સાધક પુરુષોનું કથન તે અર્થાખ્યાન.

૨. ત્રેસઠ શલાકા પુરુષો—૯ નારાયણ, ૯ પ્રતિનારાયણ, ૯ બળભદ્ર, ૧૨ ચક્રવર્તી અને ૨૪ તીર્થંકરો.

આ પ્રથમાનુયોગનાં શાસ્ત્રોનાં શ્રવણ, પઠન, મનન અને ચિંતનાદિથી પુણ્ય, બોધિ (રત્નત્રય) અને સમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે, કારણ કે તેઓ પુણ્યરૂપ તથા પુણ્યનું કારણ છે અને બોધિ તથા સમાધિનો ખજાનો છે; અર્થાત્ જે સમ્યગ્જ્ઞાન, આખ્યાન, ચરિત્ર અને પુરાણોરૂપ શાસ્ત્રોને જાણે છે તે ભાવશ્રુત જ્ઞાનને આચાર્ય પ્રથમાનુયોગ કહે છે. આ અનુયોગ સમ્યગ્જ્ઞાનનો વિષય છે.

વિશેષ

^૧“જૈનમતમાં ઉપદેશ ચાર અનુયોગનો આપ્યો છે. પ્રથમાનુયોગ, કરણાનુયોગ, ચરણાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગ—એ ચાર અનુયોગ છે. ત્યાં તીર્થંકર-ચક્રવર્તી આદિ મહાન પુરુષોનાં ચરિત્ર જેમાં નિરૂપણ કર્યા હોય તે ‘પ્રથમાનુયોગ’ છે, ગુણસ્થાન-માર્ગશાદિરૂપ જીવનું, કર્મોનું વા ત્રિલોકાદિનું જેમાં નિરૂપણ હોય તે ‘કરણાનુયોગ’ છે, ગૃહસ્થ-મુનિના ધર્મ આચરણ કરવાનું જેમાં નિરૂપણ હોય તે ‘ચરણાનુયોગ’ છે તથા છ દ્રવ્ય, સાત તત્વાદિક અને સ્વ-પર ભેદવિજ્ઞાનાદિકનું જેમાં નિરૂપણ હોય તે ‘દ્રવ્યાનુયોગ’ છે.”

“પ્રથમાનુયોગઃ પ્રથમં મિથ્યાદૃષ્ટિમવ્રતિકમવ્યુત્પન્નં વા પ્રતિપાદ્યમાશ્રિત્ય પ્રવૃત્તોઽનુયોગોઽધિકારઃ પ્રથમાનુયોગઃ।”^૨

અર્થ :—પ્રથમ અર્થાત્ મિથ્યાદૃષ્ટિ-અવ્રતી, વિશેષ જ્ઞાન રહિત શિષ્યને ઉદ્દેશી પ્રવૃત્ત થયેલો અનુયોગ અર્થાત્ અધિકાર તે પ્રથમાનુયોગ છે.

પ્રથમાનુયોગનું પ્રયોજન

“પ્રથમાનુયોગમાં તો સંસારની વિચિત્રતા, પુણ્ય-પાપનાં ફળ તથા મહાપુરુષોની પ્રવૃત્તિ ઇત્યાદિ નિરૂપણથી જીવોને ધર્મમાં લગાવ્યા છે. જે જીવ તુચ્છ બુદ્ધિવાન હોય તે પણ આ અનુયોગથી ધર્મસન્મુખ થાય છે, કારણ કે જીવ સૂક્ષ્મ નિરૂપણને સમજતો નથી, પણ લૌકિક વાર્તાઓને જ જાણે છે તથા ત્યાં તેનો ઉપયોગ પણ લાગે છે. પ્રથમાનુયોગમાં પણ લૌકિક પ્રવૃત્તિરૂપ નિરૂપણ હોવાથી તેને તે બરાબર સમજી શકે છે.

૧. અને ૩. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક ગુજરાતી આવૃત્તિ પૃષ્ઠ ૨૭૧, ૨૭૨, વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૭૪ થી ૨૭૭ તથા ૨૮૯, ૨૯૧.

૨. ગોમ્મટસાર જીવકાંડ ગાથા ૩૬૧-૩૬૨ની ટીકા.

તથા^૧—

લોકાલોકવિભક્તેર્યુગપરિવૃત્તેશ્ચતુર્ગતીનાં   ચ ।
આદર્શમિવ તથામતિરવૈતિ કરણાનુયોગં   ચ ॥૪૪॥

“વળી લોકમાં તો રાજાદિકની કથાઓમાં પાપ છોડવાનું વા પુણ્યનું પોષણ છે. ત્યાં રાજાદિક મહાપુરુષોની કથા સાંભળે છે, પરંતુ તેનું પ્રયોજન જ્યાં—ત્યાંથી પાપને છોડી ધર્મમાં લગાવવાનું પ્રગટ કર્યું છે. તેથી તે જીવ કથાઓની લાલચ વડે પણ તેને વાંચે—સાંભળે તો પાછળથી પાપને ભૂરું તથા ધર્મને ભલો ગણી ધર્મમાં રુચિવાન થાય છે. એ પ્રમાણે તુચ્છ બુદ્ધિવાનોને સમજાવવા માટે આ અનુયોગ છે.....

“વળી જે જીવોને તત્ત્વજ્ઞાન થયું હોય તેઓ આ અનુયોગ વાંચે—સાંભળે તો તેમને આ ઉદાહરણરૂપ ભાસે છે. જેમ કે જીવ અનાદિનિધન છે તથા શરીરાદિ સંયોગી પદાર્થ છે—એમ જાણતો હતો. હવે પુરાણાદિકમાં જીવોનાં ભવાન્તરનું નિરૂપણ કર્યું છે તે એ જાણવામાં ઉદાહરણરૂપ થયું.

“વળી આ શુભ—અશુભ—શુદ્ધોપયોગને જાણતો હતો, વા તેના ફળને જાણતો હતો. હવે પુરાણોમાં તે ઉપયોગોની પ્રવૃત્તિ તથા તેનું ફળ જીવોને જે થયું હોય તેનું નિરૂપણ કર્યું છે. એ જ આ જાણવામાં ઉદાહરણરૂપ થયું,.....

“.....ધર્માત્મા છે તે, ધર્મીઓની પ્રશંસા અને પાપીઓની નિંદા જેમાં હોય એવી કોઈ પુરાણ પુરુષોની કથા સાંભળવાથી ધર્મમાં અતિ ઉત્સાહવાન થાય છે. એ પ્રમાણે આ પ્રથમાનુયોગનું પ્રયોજન જાણવું.” ૪૩.

૨. કરણાનુયોગનું સ્વરૂપ

શ્લોક ૪૪

અન્વયાર્થ :—[તથા] તેવી જ રીતે (પ્રથમાનુયોગના પ્રકારે) [મતિ:] સમ્યગ્જ્ઞાન (મનનરૂપ શ્રુતજ્ઞાન) [આદર્શમ્ ઇવ] દર્પણની જેમ [લોકાલોકવિભક્તે:]

૧. સંપાદનાર્થમુપલબ્ધેષુ પુસ્તકેષુ ‘ક’ પુસ્તકે હતોગ્રે ઇયં ગાથા સમુપલબ્ધ્યતે ‘અહ ઉદ્ભૂતિરિયલોએ દિસિ વિદિસિ જં પમાણિયં ભણિયં । કરણાણિગમં સિદ્ધં દીવસમુદ્ધા જિણગ્ગેહા’ । ગાથેયં કરણાનુયોગસ્ય લક્ષણપરા, કેનચિત્ ‘લોકાલોકેતિ શ્લોકસ્ય ટીકાયામવતારિતા, લેખકપ્રમાદેન ચ પ્રથમાનુયોગલક્ષણે સંમિલિતા ભવેદિતિ પ્રતિભાતિ ।

‘તથા’ તેન પ્રથમાનુયોગપ્રકારે, ‘મતિ’ર્મનનં^૧ શ્રુતજ્ઞાનં । અવૈતિ જાનાતિ । કં ? ‘કરણાનુયોગં’ લોકાલોકવિભાગં પંચસંગ્રહાદિલક્ષણં । કથંભૂતમિવ ? ‘આદર્શમિવ’ યથા આદર્શો દર્પણો મુખાદેર્યથાવત્સ્વરૂપપ્રકાશકસ્તથા કરણાનુયોગોઽપિ સ્વવિષયસ્યાયં પ્રકાશકઃ । ‘લોકાલોકવિભક્તેઃ’ લોક્યન્તે જીવાદયઃ પદાર્થા યત્રાસૌ લોકસ્ત્રિચત્વારિં-શદધિકશતત્રયપરિમિતરજ્જુપરિમાણઃ, —તદ્વિપરીતોઽલોકોઽનન્તમાનાવચ્છિન્નશુદ્ધાકાશ-સ્વરૂપઃ તયોર્વિભક્તિ-વિભાગો ભેદસ્તસ્યાઃ આદર્શમિવ । તથા ‘યુગપરિવૃત્તેઃ’ યુગસ્ય કાલસ્યોત્સર્પિણ્યાદેઃ પરિવૃત્તિઃ પરાવર્તનં તસ્યા આદર્શમિવ । તથા ‘ચતુર્ગતીનાં ચ’

લોક-અલોકના વિભાગના-સ્વરૂપના [યુગપરિવૃત્તેઃ] યુગોના (અર્થાત્ કાલના પરિવર્તનના) સ્વરૂપના [ચ] અને [ચતુર્ગતીનામ્] ચાર ગતિઓના સ્વરૂપના પ્રકાશક એવા [કરણાનુયોગમ્ ચ] કરણાનુયોગને પણ [અવૈતિ] જાણે છે.

ટીકા :—‘તથા’ તે પ્રથમાનુયોગના પ્રકારે ‘મતિઃ મનિનં શ્રુતજ્ઞાનં’ મતિ એટલે મનન-શ્રુતજ્ઞાન, ‘અવૈતિ’ જાણે છે. કોને (જાણે છે)? ‘કરણાનુયોગં’ કરણાનુયોગને અર્થાત્ પંચસંગ્રહાદિરૂપ લોક-અલોકના વિભાગને; કોની માફક? ‘આદર્શમિવ’ જેમ આદર્શ એટલે દર્પણ મુખાદિના યથાવત્ સ્વરૂપને પ્રકાશે છે, તેમ કરણાનુયોગ પણ પોતાના વિષયને પ્રકાશે છે.

‘લોકાલોકવિભક્તેઃ’ જેમાં જીવાદિ પદાર્થો જણાય તે લોક, તે ત્રણસો તેતાલીશ (૩૪૩)થી અધિક ઘન રાજુ પ્રમાણ છે. તેનાથી વિપરીત સ્વરૂપવાળો અલોક છે, તે અનંત પ્રમાણ અને અવચ્છિન્ન શુદ્ધ આકાશસ્વરૂપ છે. તે બંનેના વિભાગને (ભેદને) આદર્શની જેમ પ્રકાશે છે, તથા ‘યુગપરિવૃત્તેઃ’ યુગના-કાલના-ઉત્સર્પિણી આદિના પરિવર્તનને દર્પણની જેમ પ્રકાશે છે. અને ‘ચતુર્ગતીનામ્ ચ’ નરક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવગતિરૂપ ચાર ગતિઓના (સ્વરૂપને) દર્પણની જેમ પ્રકાશે છે-વર્ણવે છે.

ભાવાર્થ :—જેમ દર્પણ મુખાદિ વસ્તુઓને જેમ છે તેમ બતાવે છે, તેમ જે શાસ્ત્ર પાંચ દ્રવ્યોના (જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ અને કાલના) સમૂહરૂપ લોક અને તેનાથી વિપરીત સ્વરૂપવાળા શુદ્ધ અનંત અલોકના વિભાગને, ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીરૂપ કલ્પકાલના પરિવર્તનને અને નરકાદિ ચાર ગતિઓના સ્વરૂપને, જેમ છે તેમ બતાવે તેને કરણાનુયોગ કહે છે. આ અનુયોગ પણ સમ્યગ્જ્ઞાનનો વિષય છે, અર્થાત્ કરણાનુયોગ, લોક-અલોકના વિભાગને, યુગના પરિવર્તનને અને ચતુર્ગતિઓના સ્વરૂપને યથાવત્

૧. મતિજ્ઞાનં ન શ્રુતજ્ઞાનમ્ इति ग पुस्तके ।

નરકતિર્યગ્મનુષ્યદેવલક્ષણાનામાદર્શમિવ ॥૪૪॥

જાણવામાં દર્પણ સમાન છે—એમ શ્રુતજ્ઞાન (સમ્યગ્જ્ઞાન) જાણે છે.

વિશેષ

“.....કરણ એટલે ગણિત કાર્યના કારણરૂપ જે સૂત્ર, તેનો જેમાં ‘અનુયોગ’ અર્થાત્ અધિકાર હોય તે કરણાનુયોગ છે. આ અનુયોગમાં ગણિત-વર્ણનની મુખ્યતા છે.”^૧

કરણાનુયોગનું પ્રયોજન

“કરણાનુયોગમાં જીવોની વા કર્મોની વિશેષતા તથા ત્રિલોકાદિકની રચના નિરૂપણ કરી જીવોને ધર્મમાં લગાવ્યા છે. જે જીવ ધર્મમાં ઉપયોગ લગાવવા ઈચ્છે છે તે જીવોનાં ગુણસ્થાન-માર્ગણાદિ ભેદ તથા ત્રણ લોકમાં નરક-સ્વર્ગાદિનાં ઠેકાણાં ઓળખી પાપથી વિમુખ થઈ ધર્મમાં લાગે છે. વળી જો એવા વિચારોમાં ઉપયોગ રમી જાય તો પાપપ્રવૃત્તિ છૂટી સ્વયં તત્કાળ ધર્મ ઊપજે છે, તથા તેના અભ્યાસથી તત્ત્વજ્ઞાનની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે. વળી આવું સૂક્ષ્મ અને યથાર્થ પદાર્થકથન જૈનમતમાં જ છે, અન્ય ઠેકાણે નથી એવો તેનો મહિમા જાણી તે જૈનમતનો શ્રદ્ધાની થાય છે.

“બીજું જે જીવ તત્ત્વજ્ઞાની હોય તે આ કરણાનુયોગનો અભ્યાસ કરે તો તેને આ તેના વિશેષણરૂપ ભાસે છે; જેમ જીવાદિક તત્ત્વોને પોતે જાણે છે, હવે તેના જ વિશેષ (ભેદ) કરણાનુયોગમાં કર્યા છે. તેમાં કોઈ વિશેષણ તો યથાવત્ નિશ્ચયરૂપ છે તથા કોઈ ઉપચાર સહિત વ્યવહારરૂપ છે. કોઈ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવાદિકનું સ્વરૂપ પ્રમાણાદિકરૂપ છે તથા કોઈ નિમિત્ત-આશ્રયાદિની અપેક્ષા સહિત છે, ઈત્યાદિ અનેક પ્રકારનાં વિશેષણ ત્યાં નિરૂપણ કર્યાં છે. તેને જેમ છે તેમ જાણીને આ કરણાનુયોગને અભ્યાસે તો એ અભ્યાસથી તત્ત્વજ્ઞાન નિર્મળ થાય છે.....

“વળી અન્ય ઠેકાણે ઉપયોગને લગાવે તો રાગાદિકની વૃદ્ધિ થાય તથા છન્નસ્થનો ઉપયોગ નિરંતર એકાગ્ર રહે નહિ, માટે જ્ઞાની પુરુષ આ કરણાનુયોગના અભ્યાસમાં પોતાનો ઉપયોગ લગાવે છે, જે વડે કેવળજ્ઞાન વડે દેખેલા પદાર્થોનું જાણપણું તેને થાય છે. ભેદમાત્ર ત્યાં પ્રત્યક્ષ-અપ્રત્યક્ષનો જ છે, પણ ભાસવામાં વિરુદ્ધતા નથી. એ પ્રમાણે

૧. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, ગુજરાતી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૨૭૬.

તથા^૧—

गृहमेध्यनगाराणां चारित्रोत्पत्तिवृद्धिरक्षाङ्गम् ।
चरणानुयोगसमयं सम्यग्ज्ञानं विजानाति ॥४५॥

‘સમ્યગ્જ્ઞાનં’ ભાવશ્રુતરૂપં । ‘વિજાનાતિ’ વિશેષેણ જાનાતિ । કં ? ‘ચરણાનુયોગસમયં’

આ કરણાનુયોગનું પ્રયોજન જાણવું.”^૨

“પરમેશ્વર તો વીતરાગ છે. ભક્તિ કરવાથી પ્રસન્ન થઈ કાંઈ કરતા નથી પણ ભક્તિ કરતાં જે મંદ કષાય થાય છે તેનું સ્વયં જ ઉત્તમ ફળ થાય છે. હવે કરણાનુયોગના અભ્યાસમાં તેનાથી (ભક્તિથી) પણ અધિક મંદ કષાય થઈ શકે છે, તેથી તેનું ફળ અતિ ઉત્તમ થાય છે. વળી વ્રત-દાનાદિક તો કષાય ઘટાડવાનાં બાહ્ય નિમિત્ત-સાધન છે અને કરણાનુયોગનો અભ્યાસ કરતાં ત્યાં ઉપયોગ જોડાઈ જાય ત્યારે રાગાદિક દૂર થાય છે, તેથી તે અંતરંગ નિમિત્ત સાધન છે; માટે તે વિશેષ કાર્યકારી છે.....”^૩ ૪૪.

ચરણાનુયોગનું સ્વરૂપ શ્લોક ૪૫

અન્વયાર્થ :—[સમ્યગ્જ્ઞાનમ્] સમ્યગ્જ્ઞાન, [ગૃહમેધ્યનાગારાણામ્] ગૃહસ્થ, (શ્રાવક) અને મુનિઓનાં [ચારિત્રોત્પત્તિવૃદ્ધિરક્ષાઙ્ગમ્] ચારિત્રની ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ અને રક્ષાના કારણભૂત એવા [ચરણાનુયોગસમયમ્] ચરણાનુયોગ શાસ્ત્રને [વિજાનાતિ] જાણે છે.

ટીકા :—‘સમ્યગ્જ્ઞાનં’ ભાવશ્રુતરૂપ જ્ઞાન, ‘વિજાનાતિ’ વિશેષ પ્રકારે જાણે છે. કોને? ‘ચરણાનુયોગસમયં’ ચારિત્રના પ્રતિપાદક આચારાદિ શાસ્ત્રને. કેવા (શાસ્ત્રને)?

૧. ઇતોગ્રે ક પુસ્તકે ઇયં ગાથા સમુપલભ્યતે—તવચારિત્તમુણીણં કિરિયાણં રિદ્ધિસહિયાણં । ઉવસગ્ગં સળ્ણાસં ચરણાણિઙ્ગં પસંસંતિ ।’ ગાથેયં ચરણાનુયોગલક્ષણપરા । કેનચિત્ ‘ગૃહમેધ્યનાગારાણામ્’ ઇતિ શ્લોકસ્ય ટીકાયામવતારિતા, લેખકપ્રમાદેન ચ કરણાનુયોગલક્ષણે સંમિલિતા ભવેત્ ઇતિ પ્રતિભાતિ ।

૨. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક—ગુજરાતી આવૃત્તિ પૃષ્ઠ ૨૭૨, ૨૭૩.

વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૭૭ થી ૨૮૦, ૨૮૨, ૨૮૩.

૩. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, ગુજરાતી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૨૮૨.

ચારિત્રપ્રતિપાદકં શાસ્ત્રમાચારાઙ્ગાદિ । કથંભૂતં ? ‘ચારિત્રોત્પત્તિવૃદ્ધિરક્ષાઙ્ગ’ ચારિત્રસ્યોત્પત્તિશ્ચ વૃદ્ધિશ્ચ રક્ષા ચ તાસામઙ્ગં કારણં અંગાનિ વા કારણાનિ પ્રરૂપ્યન્તે યત્ર । કેષાં તદઙ્ગં ? ‘ગૃહમેધ્યનગારાણાં’ ગૃહમેધિનઃ શ્રાવકાઃ અનગારા મુનયસ્તેષાં ॥૪૫॥

‘ચારિત્રોત્પત્તિવૃદ્ધિરક્ષાઙ્ગમ્’ ચારિત્રની ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ અને રક્ષાના અંગની કારણની અથવા કારણોની-જેમાં પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે તેવા (શાસ્ત્રને). કોના ચારિત્રની ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ અને રક્ષાનાં કારણભૂત? ‘ગૃહમેધ્યનગારાણામ્’ શ્રાવકો અને મુનિઓનાં (ચારિત્રની ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ અને રક્ષાના કારણભૂત).

ભાવાર્થ :—જે શાસ્ત્રમાં ગૃહસ્થ અને મુનિઓનાં ચારિત્રની ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ અને રક્ષાનાં કારણોનું વર્ણન હોય તેને ચરણાનુયોગ કહે છે. આ અનુયોગ પણ સમ્યગ્જ્ઞાનનો વિષય છે, અર્થાત્ ગૃહસ્થ અને મુનિઓના ચારિત્રની ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ અને રક્ષાનાં કારણભૂત ચરણાનુયોગ શાસ્ત્ર છે, એમ સમ્યગ્જ્ઞાન (ભાવશ્રુતજ્ઞાન) જાણે છે.

વિશેષ

ચરણાનુયોગનું પ્રયોજન

“ચરણાનુયોગમાં નાના પ્રકારનાં ધર્મસાધન નિરૂપણ કરી જીવોને ધર્મમાં લગાવીએ છીએ. જે જીવ હિત-અહિતને જાણતો નથી અને હિંસાદિ પાપકાર્યોમાં તત્પર થઈ રહ્યો છે, તેને જેમ તે પાપકાર્યોને છોડી ધર્મકાર્યોમાં જોડાય તેમ અહીં ઉપદેશ આપ્યો છે. તેને જાણી જિનધર્માચરણ કરવાને સન્મુખ થતાં તે જીવ ગૃહસ્થ-મુનિધર્મનું વિધાન સાંભળી પોતાનાથી જેવો ધર્મ સધાય તેવો ધર્મસાધનમાં લાગે છે. એવા સાધનથી કષાય પણ મંદ થાય છે અને તેના ફળમાં એટલું તો થાય છે કે તે કુગતિનાં દુઃખ ન પામતાં સુગતિનાં સુખ પામે. વળી એવા સાધનથી જૈનમતનાં નિમિત્ત પણ બન્યાં રહે છે. ત્યાં તેને તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાની હોય તો થઈ જાય.

“બીજું જે જીવ તત્ત્વજ્ઞાની થઈ આ ચરણાનુયોગને અભ્યાસે છે તેને એ બધાં આચરણ પોતાના વીતરાગભાવ અનુસાર ભાસે છે. એકદેશ વા સર્વદેશ વીતરાગતા થતાં એવી શ્રાવક-મુનિની દશા થાય છે, કારણ કે એ એકદેશ-સર્વદેશ વીતરાગતા અને શ્રાવક-મુનિ દશાને નિમિત્ત-નૈમિત્તિકપણું હોય છે, એમ જાણી શ્રાવક-મુનિ ધર્મના ભેદોને ઓળખી જેવો પોતાને વીતરાગભાવ થયો હોય તેવો તે પોતાને યોગ્ય ધર્મ હોય તેને સાધે છે. તેમાં પણ જેટલો અંશ વીતરાગતા હોય છે તેને તે કાર્યકારી જાણે છે, જેટલો અંશ રાગ રહે છે તેને હેય જાણે છે તથા સંપૂર્ણ વીતરાગતાને પરમ ધર્મ માને છે.

જીવાજીવસુતત્ત્વે પુણ્યાપુણ્યે ચ બન્ધમોક્ષૌ ચ । દ્રવ્યાનુયોગદીપઃ શ્રુતવિદ્યાલોકમાતનુતે ॥૪૬॥

‘દ્રવ્યાનુયોગદીપો’^૧ ‘દ્રવ્યાનુયોગસિદ્ધાન્તસૂત્રં તત્ત્વાર્થસૂત્રાદિસ્વરૂપો દ્રવ્યાગમઃ સ એવ દીપઃ સ । ‘આતનુતે’ વિસ્તારયતિ અશેષવિશેષતઃ પ્રરૂપયતિ । કે ? ‘જીવાજીવસુતત્ત્વે’ ઉપયોગલક્ષણો જીવઃ તદ્વિપરીતોઽજીવઃ તાવેવ શોભને અબાધિતે તત્ત્વે વસ્તુસ્વરૂપે આતનુતે । તથા ‘પુણ્યાપુણ્યે’ સદ્દેઘશુભાયુર્નામગોત્રાણિ હિ પુણ્યં તતોઽન્યત્કર્માપુણ્યમુચ્યતે, તે ચ મૂલોત્તરપ્રકૃતિભેદેનાશેષવિશેષતો દ્રવ્યાનુયોગદીપ આતનુતે । તથા ‘બન્ધમોક્ષૌ ચ’

એ પ્રમાણે ચરણાનુયોગનું પ્રયોજન છે.”^૨. ૪૫.

દ્રવ્યાનુયોગનું સ્વરૂપ

શ્લોક ૪૬

અન્વયાર્થ :—[દ્રવ્યાનુયોગદીપઃ] દ્રવ્યાનુયોગરૂપી દીપક [જીવાજીવસુતત્ત્વે] જીવ અને અજીવ સુતત્ત્વોને, [પુણ્યાપુણ્યે] પુણ્ય તથા પાપને [ચ] અને [બન્ધમોક્ષૌ] બંધ તથા મોક્ષને [શ્રુતવિદ્યાલોકં] ભાવશ્રુતજ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય તેવી રીતે [આતનુતે] વિસ્તારપૂર્વક નિરૂપે છે—પ્રગટ કરે છે.

ટીકા :—‘દ્રવ્યાનુયોગદીપો’ દ્રવ્યાનુયોગ સિદ્ધાન્તસૂત્ર—તત્ત્વાર્થ સૂત્રાદિ સ્વરૂપ દ્રવ્યાગમ—એવો જ દીપક (અર્થાત્ દ્રવ્યાનુયોગરૂપી દીપક) તે ‘આતનુતે’ વિસ્તારે છે અર્થાત્ સંપૂર્ણપણે પ્રરૂપે છે. કોને (પ્રરૂપે છે)? ‘જીવાજીવસુતત્ત્વે’ જેનું લક્ષણ ઉપયોગ છે તે જીવ અને તેનાથી વિપરીત લક્ષણ જેનું છે તે અજીવ છે. તે બંને શોભન (સુંદર)—અબાધિત તત્ત્વોને—વસ્તુ સ્વરૂપને પ્રરૂપે છે. તથા ‘પુણ્યાપુણ્યે’ શાતાવેદની, શુભઆયુ, શુભનામ અને શુભગોત્ર—એ પુણ્યકર્મ છે. અને તેનાથી અન્ય વિપરીત કર્મ (અર્થાત્ અશાતાવેદની, અશુભઆયુ, અશુભનામ અને અશુભગોત્ર) અપુણ્ય (પાપ) કર્મ કહેવાય છે. તેમને મૂલ પ્રકૃતિ અને ઉત્તર પ્રકૃતિના ભેદથી સમસ્ત વિષયોપૂર્વક દ્રવ્યાનુયોગરૂપી દીપક પ્રગટ કરે છે. તથા ‘બન્ધમોક્ષૌ ચ’ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગરૂપ કારણોથી

૧. દ્રવ્યાનુયોગઃ સિદ્ધાન્તઃ ચ

૨. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, ગુજરાતી આવૃત્તિ પૃષ્ઠ ૨૭૩.

વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૮૦ થી ૨૮૬, ૨૮૩, ૨૮૪.

મિથ્યાત્વાવિરતિપ્રમાદકષાયયોગલક્ષણહેતુવશાદુપાર્જિતેન કર્મણા સહાત્મનઃ સંશ્લેષો બન્ધઃ
બન્ધહેત્વભાવનિર્જરાભ્યાં કૃત્સ્નકર્મવિપ્રમોક્ષલક્ષણો મોક્ષસ્તાવપ્યશેષતઃ દ્રવ્યાનુયોગદીપ
આત્નુતે। કથં? શ્રુતવિદ્યાલોકં શ્રુતવિદ્યા ભાવશ્રુતં સૈવાલોકઃ પ્રકાશો યત્ર^૧ કર્મણિ તદ્યથા
ભવત્યેવં જીવાદીનિ સ પ્રકાશયતીતિ ॥૪૬॥

ઉપાર્જિત કરેલાં કર્મ સાથે આત્માનો સંશ્લેષ (ગાઢ સંબંધ) તે બંધ, બંધ હેતુનો અભાવ
(આસ્રવનો અભાવ અર્થાત્ સંવર) અને નિર્જરાથી (સંવર અને નિર્જરા એ બંનેથી) સમસ્ત
કર્મનો ઘૂટકારો થવો તે મોક્ષ છે. તે બંનેને બંધ અને મોક્ષને પણ દ્રવ્યાનુયોગરૂપી દીપક
સંપૂર્ણપણે પ્રગટ કરે છે. કેવી રીતે? ‘શ્રુતવિદ્યાલોક’ શ્રુતજ્ઞાન એટલે ભાવશ્રુતજ્ઞાન-તેનો
પ્રકાશ જે રીતે થાય તે રીતે, તે (દ્રવ્યાનુયોગ દીપક) જીવાદિને પ્રકાશે છે.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્યાનુયોગરૂપી દીપક, જીવ-અજીવ સુતત્ત્વોને, પુણ્ય-પાપને અને
બંધ-મોક્ષ તત્ત્વોને, જે રીતે ભાવશ્રુતજ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય તે રીતે, પ્રગટ કરે છે-વિસ્તારે
છે. આ અનુયોગ પણ સમ્યજ્ઞાનનો વિષય છે, અર્થાત્ જે જ્ઞાન જીવ-અજીવ સુતત્ત્વોને,
પુણ્ય-પાપ તત્ત્વોને અને બંધ-મોક્ષ તત્ત્વોને પ્રકાશિત કરે છે-જાણે છે તે દ્રવ્યાનુયોગ
ભાવશ્રુતજ્ઞાન છે.

વિશેષ

દ્રવ્યાનુયોગનું પ્રયોજન

“દ્રવ્યાનુયોગમાં દ્રવ્યોના અને તત્ત્વોના નિરૂપણ વડે જીવોને ધર્મમાં લગાવીએ
છીએ. જે જીવ, જીવ-અજીવાદિ દ્રવ્યોને વા તત્ત્વોને ઓળખતો નથી તથા સ્વ-પરને
જાણતો નથી, તેને હેતુ-દેષ્ટાન્ત-યુક્તિ અને પ્રમાણ-ન્યાદિ વડે તેનું સ્વરૂપ એ પ્રમાણે
અહીં બતાવ્યું છે; કે જેથી તેને તેની પ્રતીતિ થઈ જાય અને તેના અભ્યાસથી અનાદિ
અજ્ઞાનતા દૂર થઈ અન્ય મતનાં કલ્પિત તત્ત્વાદિક જૂઠાં ભાસે ત્યારે જૈનમતની પ્રતીતિ પણ
થાય તથા જો તેના ભાવનો અભ્યાસ રાખે તો તેને તુરત જ તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ જાય.

“વળી જેને તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ હોય-તત્ત્વજ્ઞાન થયું હોય તે જીવ આ
દ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ કરે તો તેને પોતાના શ્રદ્ધાન અનુસાર એ બધાં કથન પ્રતિભાસે છે.
જેમ કોઈએ, કોઈ વિદ્યા શીખી લીધી હોય પણ જો તે તેનો અભ્યાસ રાખ્યા કરે, તો
તે યાદ રહે, ન રાખે તો ભૂલી જાય, તેમ આને તત્ત્વજ્ઞાન તો થયું છે, પરંતુ જો તે

૧. તેન કર્મણિ ગ।

૧૩૨] રત્નકરંડક શ્રાવકાચાર [ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-
 ૧૩૨] રત્નકરંડક શ્રાવકાચાર [ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-
 ૧૩૨] રત્નકરંડક શ્રાવકાચાર [ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-
 ૧૩૨] રત્નકરંડક શ્રાવકાચાર [ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

દ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ કર્યા કરે તો તે તત્ત્વજ્ઞાન ટકી રહે, ન કરે તો ભૂલી પણ જાય, અથવા સંક્ષેપતાથી તત્ત્વજ્ઞાન થયું હતું તે અહીં નાના યુક્તિ-હેતુ-દેષાન્તાદિ વડે સ્પષ્ટ થઈ જાય તો પછી તેમાં શિથિલતા થઈ શકે નહિ અને તેના અભ્યાસથી રાગાદિક ઘટવાથી અલ્પકાળમાં મોક્ષ સધાય. એ પ્રમાણે દ્રવ્યાનુયોગનું પ્રયોજન જાણવું.....”^૨

“શંકા :—દ્રવ્યાનુયોગરૂપ અધ્યાત્મ ઉપદેશ છે, તે ઉત્કૃષ્ટ છે અને તે ઉચ્ચ દશાને પ્રાપ્ત હોય તેને જ કાર્યકારી છે પણ નીચલી દશાવાળાઓને તો વ્રત-સંયમાદિનો જ ઉપદેશ આપવો યોગ્ય છે.”

“સમાધાન :—જિનમતમાં તો એવી પરિપાટી છે કે પહેલાં સમ્યક્ત્વ હોય, પછી વ્રત હોય; હવે સમ્યક્ત્વ તો સ્વ-પરનું શ્રદ્ધાન થતાં થાય છે તથા તે શ્રદ્ધાન કરી સમ્યગ્દેષ્ટિ થાય અને ત્યાર પછી ચરણાનુયોગ અનુસાર વ્રતાદિક ધારણ કરી વ્રતી થાય. એ પ્રમાણે મુખ્યપણે તો નીચલી દશામાં જ દ્રવ્યાનુયોગ કાર્યકાર છે તથા ગૌણપણે જેને મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ થતી ન જણાય તેને પહેલાં કોઈ વ્રતાદિકનો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે માટે ઉચ્ચ દશાવાળાઓને અધ્યાત્મ ઉપદેશ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે—એમ જાણી નીચલી દશાવાળાઓએ ત્યાંથી પરાડ્મુખ થવું યોગ્ય નથી.”^૩ ૪૬.

ઈતિ શ્રી સમન્તભદ્રસ્વામિ વિરચિત ઉપાસકાધ્યયનની
 શ્રી પ્રભાચન્દ્ર વિરચિત ટીકાનો બીજો
 પરિચ્છેદ પૂર્ણ થયો. ૨.

૧. પ્રશસ્તિકેયં ચ પુસ્તકે નાસ્તિ ।

૨. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક—ગુજરાતી આવૃત્તિ—પૃષ્ઠ ૨૭૪,
 વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૮૬ થી ૨૮૯, ૨૯૪, ૨૯૫.

૩. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પૃષ્ઠ ૨૯૪, ૨૯૫.

૩ ચારિત્રાધિકાર

અથ ચરિત્રરૂપં ધર્મ વ્યાચિખ્યાસુરાહ—

મોહતિમિરાપહરણે દર્શનલાભાદવાપ્તસંજ્ઞાનઃ ।

રાગદ્વેષનિવૃત્ત્યૈ ચરણં પ્રતિપદ્યતે સાધુઃ ॥૪૭॥

‘ચરણં’ હિંસાદિનિવૃત્તિલક્ષણં ચારિત્રં । ‘પ્રતિપદ્યતે’ સ્વીકરોતિ । કોઽસૌ ? ‘સાધુ’-ર્થવ્યઃ । કથંભૂતઃ ? ‘અવાપ્તસંજ્ઞાનઃ’ । કસ્માત્ ? ‘દર્શનલાભાત્’ તલ્લાભોઽપિ તસ્ય કસ્મિન્ સતિ સંજાતઃ ? ‘મોહતિમિરાપહરણે’ મોહો દર્શનમોહઃ સ એવ તિમિરં તસ્યાપહરણે યથાસમ્ભવમપશમે ક્ષયે ક્ષયોપશમે વા । અથવા મોહો દર્શનચારિત્રમોહસ્તિમિરં જ્ઞાનાવરણાદિ

હવે ચારિત્રરૂપ ધર્મનું વ્યાખ્યાન કરવા ઈચ્છનાર કહે છે—

શ્લોક ૪૦

અન્વયાર્થ :—[મોહતિમિરાપહરણે] દર્શનમોહરૂપી અંધકાર દૂર થતાં [દર્શનલાભાત્] સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિથી [અવાપ્તસંજ્ઞાનઃ] જેને સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે તેવો [સાધુઃ] ભવ્ય જીવ, [રાગદ્વેષનિવૃત્ત્યૈ] રાગ-દ્વેષની નિવૃત્તિ માટે (રાગ-દ્વેષને દૂર કરવા માટે) [ચરણમ્] સમ્યક્ચારિત્ર [પ્રતિપદ્યતે] ધારણ કરે છે.

ટીકા :—‘ચરણં’ હિંસાદિથી નિવૃત્તિરૂપ ચારિત્રને ‘પ્રતિપદ્યતે’ સ્વીકારે છે—ધારણ કરે છે. કોણ તે? ‘સાધુઃ’ ભવ્ય જીવ, કેવો (ભવ્ય જીવ)? ‘અવાપ્તસંજ્ઞાનઃ’ જેને સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે તેવો. શાથી—(શા કારણથી)? ‘દર્શનલાભાત્’ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિથી. તેની પ્રાપ્તિ પણ તેને શું થતાં થઈ? ‘મોહતિમિરાપહરણે’ મોહ એટલે દર્શનમોહ (દર્શનમોહરૂપી)—અંધકાર—તે દૂર થતાં અર્થાત્ યથાસંભવ તેનો ઉપશમ, ક્ષય કે ક્ષયોપશમ થતાં—અથવા મોહ એટલે દર્શન—ચારિત્રમોહ અને તિમિર (અંધકાર) એટલે જ્ઞાનાવરણાદિ—

તયોરપહરણે । અયમર્થઃ—દર્શનમોહાપહરણે દર્શનલાભઃ । તિમિરાપહરણે સતિ દર્શનલાભાદવાપ્તસંજ્ઞાનઃ ભવત્યાત્મા । જ્ઞાનાવરણાપગમે હિ જ્ઞાનમુત્પદ્યમાનં સદ્દર્શનપ્રસાદાત્ સમ્યગ્વ્યપદેશં લભતે, તથાભૂતશ્ચાત્મા ચારિત્રમોહાપગમે ચરણં પ્રતિપદ્યતે । કિમર્થ ? ‘રાગદ્વેષનિવૃત્ત્યૈ’ રાગદ્વેષનિવૃત્તિનિમિત્તં ॥૪૭॥

તે બંને દૂર થતાં (સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થઈ). આનો અર્થ એ છે કે—દર્શનમોહ દૂર થતાં સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે અને જ્ઞાનાવરણાદિકરૂપ અંધકારનો નાશ થતાં સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિથી આત્મા સમ્યગ્જ્ઞાની થાય છે. જ્ઞાનાવરણનો અભાવ થતાં (ક્ષયોપશમ થતાં) જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન (પ્રગટ) થાય છે, તે સમ્યગ્દર્શનના પ્રસાદથી સમ્યક્ નામ પામે છે. (જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાનની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત કરે છે) અને આવો આત્મા, ચારિત્રમોહનો નાશ થતાં, ચારિત્ર અંગીકાર કરે છે. શા માટે? ‘રાગદ્વેષનિવૃત્ત્યૈ’ રાગ-દ્વેષની નિવૃત્તિ માટે (તે ચારિત્ર ગ્રહણ કરે છે.)

ભાવાર્થ :—મિથ્યાત્વરૂપ અંધકાર દૂર થતાં—દર્શનમોહનીય અને અનંતાનુબંધી ક્ષાય વેદનીય (ચારિત્રમોહનીય)નો ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષય થતાં, સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થવાથી જેનું જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન થયું છે તેવો ભવ્ય આત્મા, રાગ-દ્વેષને દૂર કરવા માટે ચારિત્ર અંગીકાર કરે છે.

આ શ્લોકમાં આચાર્યે મુખ્ય બે બાબતો દર્શાવી છે—(૧) ચારિત્ર ધારણ કરનારની યોગ્યતા અને (૨) ચારિત્ર ધારણ કરવાનો ઉદ્દેશ્ય. જ્યારે જીવને સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે જ તે સમ્યક્ચારિત્ર ધારણ કરવાને પાત્ર બને છે; તે સિવાય તેનું ચારિત્ર મિથ્યાચારિત્ર નામ પામે છે. રાગ-દ્વેષાદિનો અભાવ કરવો તે સમ્યક્ચારિત્ર ધારણ કરવાનો ઉદ્દેશ્ય છે.^૧

જેમ જે સમયે અંધકાર નાશ પામે છે તે જ સમયે પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે, (અંધકારનો નાશ અને પ્રકાશનો ઉત્પાદ બંને એક જ સમયે હોય છે.) તેમ જે સમયે દર્શનમોહાદિનો અભાવ થાય છે તે જ સમયે સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને જે સમયે સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ થાય છે તે જ સમયે પૂર્વનું મતિ અજ્ઞાન અને શ્રુત અજ્ઞાન—બંને સમ્યક્રૂપે પરિણમે છે.

જેમ મેઘપટલનો અભાવ થતાંની સાથે જ (યુગપદ્) સૂર્યનો પ્રતાપ અને પ્રકાશ

૧. જુઓ પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય શ્લોક ૩૭, ૩૮.

તન્નિવૃત્તાવેવ હિંસાદિનિવૃત્તેઃ સંભવાદિત્યાહ—

બંનેનો એકીસાથે આવિભાવ થાય છે તેમ મિથ્યાત્વનો અભાવ થતાં જ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનની—બંનેની એક સાથે પ્રાપ્તિ થાય છે.^૧

વિશેષ

જોકે સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન એકી સાથે (યુગપદ્) ઉત્પન્ન થાય છે, તોપણ તે બંને અલગ-અલગ છે, કારણ કે બંનેના લક્ષણ ભિન્ન-ભિન્ન છે. સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ શ્રદ્ધાન કરવું અને સમ્યગ્જ્ઞાનનું લક્ષણ જાણવું તે છે અને તે બંનેમાં કારણ-કાર્ય ભાવનો પણ ભેદ છે. સમ્યગ્દર્શન કારણ છે અને સમ્યગ્જ્ઞાન કાર્ય છે.^૨ જેમ દીપકથી જ્યોતિ અને પ્રકાશ બંને એક સાથે પ્રગટ થાય છે, તોપણ લોકો કહે છે કે દીપકની જ્યોતિથી પ્રકાશ થાય છે, તેમ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન પણ જોકે એક સાથે ઉત્પન્ન થાય છે, તોપણ તે બંનેમાં કારણ-કાર્યભાવ છે, અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનના નિમિત્તે સમ્યગ્જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યાં સુધી સમ્યગ્દર્શન હોતું નથી ત્યાં સુધી સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાતું નથી. સમ્યગ્દર્શન કારણ અને સમ્યગ્જ્ઞાન કાર્ય છે.^૩ ૪૭.

તેમની (રાગ-દ્વેષાદિની) નિવૃત્તિ થતાં જ હિંસાદિની નિવૃત્તિ સંભવે છે—એમ કહે છે—

૧. યદાઽસ્ય દર્શનમોહસ્યોપશમાત્ક્ષયોપશમાદ્વા આત્મા સમ્યગ્દર્શનપર્યાયેનાવિર્ભવતિ, તદૈવ તસ્ય મત્યજ્ઞાન શ્રુતાજ્ઞાનનિવૃત્તિપૂર્વકં મતિજ્ઞાનં શ્રુતજ્ઞાનં ચાવિર્ભવતિ। ઘનપટલ વિગમે સવિતુઃ પ્રતાપ-પ્રકાશાભિવ્યક્તિવત્। (સર્વાર્થસિદ્ધિ ૧-૧)

૨. સમ્યક્ સાથે જ્ઞાન હોય, પૈ ભિન્ન આરાધી,
લક્ષણ શ્રદ્ધા જાન, દુહૂમે ભેદ અબાધી;
સમ્યક્ કારણ જાન, જ્ઞાન કારજ હે સોઈ,
યુગપત્ હોતે હૂ, પ્રકાશ દીપકતે હોઈ. ૧. (છહઢાળા ૪-૧)

૩. સમ્યગ્જ્ઞાનં કાર્યં સમ્યક્ત્વં કારણં વદન્તિ જનાઃ।
જ્ઞાનારાધનમિષ્ટં સમ્યક્ત્વાનન્તરં તસ્માત્ ॥૩૩॥
કારણકાર્યવિધાનં સમકાલં જાયમાનયોરપિ હિ।
દીપપ્રકાશયોરિવ સમ્યક્ત્વજ્ઞાનયોઃ સુષટમ્ ॥૩૪॥

[પુરુષાર્થસિદ્ધિયુપાય—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્ય]

રાગદ્વેષનિવૃત્તેર્હિંસાદિનિવર્તના કૃતા ભવતિ ।

અનપેક્ષિતાર્થવૃત્તિઃ કઃ પુરુષઃ સેવતે નૃપતીન્ ॥૪૮॥

‘હિંસાદેઃ નિવર્તના’ વ્યાવૃત્તિઃ કૃતા ભવતિ । કુતઃ ? ‘રાગદ્વેષનિવૃત્તેઃ’ । અયમત્ર તાત્પર્યાર્થઃ—પ્રવૃત્તરાગાદિક્ષયોપશમાદેઃ હિંસાદિનિવૃત્તિલક્ષણં ચારિત્રં ભવતિ । તતો ભાવિરાગાદિનિવૃત્તેરેવં પ્રકૃષ્ટતરપ્રકૃષ્ટતમત્વાદ્ હિંસાદિ નિવર્તતે । દેશસંયતાદિગુણસ્થાને રાગાદિહિંસાદિનિવૃત્તિસ્તાવદ્વર્તતે યાવન્નિઃશેષરાગાદિપ્રક્રમઃ તસ્માદ્દ નિઃશેષહિંસાદિનિવૃત્તિલક્ષણં પરમોદાસીનતાસ્વરૂપં પરમોત્કૃષ્ટચારિત્રં ભવતીતિ । અસ્યૈવાર્થસ્ય સમર્થનાર્થમર્થાન્તરન્યાસ-માહ—‘અનપેક્ષિતાર્થવૃત્તિઃ કઃ પુરુષઃ સેવતે નૃપતીન્’ અનપેક્ષિતાઽનભિલષિતા અર્થસ્ય

રાગ-દ્વેષની નિવૃત્તિથી ચારિત્રની ઉત્પત્તિ

શ્લોક ૪૮

અન્વયાર્થ :—[રાગદ્વેષનિવૃત્તેઃ] રાગ-દ્વેષની નિવૃત્તિ થવાથી [હિંસાદિ નિવર્તના] હિંસા, જૂઠ, ચોરી, કુશીલ અને પરિગ્રહ—એ પાંચ પાપોથી નિવૃત્તિ [કૃતા ભવતિ] (સ્વયમ્ભેવ) થઈ જાય છે, કેમ કે [અનપેક્ષિતાર્થવૃત્તિઃ] જેને કોઈ પ્રયોજનરૂપ ફળની પ્રાપ્તિની અભિલાષા નથી તેવો [કઃ પુરુષઃ] કોણ પુરુષ [નૃપતીન્] રાજાઓની [સેવતે] સેવા કરે? (અર્થાત્ કોઈ નહિ.)

ટીકા :—‘હિંસાદેઃ નિવર્તના કૃતા ભવતિ’ હિંસાદિ પાંચ પાપોથી વ્યાવૃત્તિ (સ્વતઃ) થઈ જાય છે. શાથી? ‘રાગદ્વેષનિવૃત્તેઃ’ રાગ-દ્વેષની નિવૃત્તિથી. અહીં તાત્પર્યાર્થ એ છે કે—(વર્તમાન) પ્રવર્તતા રાગાદિના ક્ષયોપશમાદિથી હિંસાદિ પાપોના ત્યાગરૂપ ચારિત્ર થાય છે. ત્યાર પછી આગામી કાળમાં થવાવાળા, રાગાદિભાવોની નિવૃત્તિથી આગળ-આગળ પ્રકૃષ્ટ, પ્રકૃષ્ટતર અને પ્રકૃષ્ટતમ એ રીતે હિંસાદિની નિવૃત્તિ થાય છે. અર્થાત્ દેશસંયતાદિ ગુણસ્થાનોમાં રાગાદિ ભાવની તથા હિંસાદિ પાપોની નિવૃત્તિ ત્યાં સુધી થતી રહે છે કે જ્યાં સુધી સમસ્ત રાગાદિનો ક્ષય અને તેથી થવાવાળું સમસ્ત હિંસાદિ પાપોના ત્યાગરૂપ પરમ ઉદાસીનતા સ્વરૂપ પરમોત્કૃષ્ટ ચારિત્ર થાય છે. આ જ અર્થના સમર્થન માટે ‘અર્થાન્તરન્યાસ’ કહે છે—

‘અનપેક્ષાર્થવૃત્તિઃ કઃ પુરુષઃ સેવતે નૃપતીન્’ અર્થની—પ્રયોજનની—ફળની પ્રાપ્તિની

प्रयोजनस्य फलस्य वृत्तिः प्राप्तिर्येन स तथाविधः पुरुषः को, न कोऽपि प्रेक्षापूर्वकारी, सेवते नृपतीन् ॥४८॥

જેને અપેક્ષા નથી—અભિલાષા નથી, તેવો કોણ પુરુષ રાજાઓની સેવા કરે? અર્થાત્ કોઈ પણ બુદ્ધિમાન મનુષ્ય ન કરે.

ભાવાર્થ :—રાગ—દ્વેષની નિવૃત્તિ થવાથી (અર્થાત્ ભાવહિંસા દૂર થતાં) હિંસાદિક પાંચ પાપના ત્યાગરૂપ ચારિત્રની સ્વયં ઉત્પત્તિ થાય છે. જેને ધન—પ્રાપ્તિની ઈચ્છા ન હોય તે પુરુષ રાજાઓની સેવા કેમ કરે? ન જ કરે; તેમ જ પુરુષને રાગ—દ્વેષનો અભાવ છે તે હિંસાદિક પાપકાર્ય કેમ કરે? ન જ કરે.

વિશેષ

હિંસાના બે પ્રકાર છે—એક ભાવહિંસા અને બીજી દ્રવ્યહિંસા. પ્રમત્તયોગ અર્થાત્ રાગાદિભાવની ઉત્પત્તિને ભાવહિંસા કહે છે અને પોતાના યા પર જીવના દ્રવ્યપ્રાણોના અભાવને—વિયોગને—ઘાતને દ્રવ્યહિંસા કહે છે.

શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યે ‘પુરુષાર્થસિદ્ધ્યુપાય’માં અહિંસા—હિંસાનું લક્ષણ દર્શાવતાં કહ્યું છે કે—

अप्रादुर्भावः खलु रागादीनां भवत्यर्हिसेति।

तेषामेवોत्पत्तिर्हिसेति जिनागमस्य संक्षेपः ॥४४॥

વાસ્તવમાં રાગાદિનું પ્રગટ ન થવું તે અહિંસા છે અને રાગાદિ ભાવોની ઉત્પત્તિ હોવી તે હિંસા છે. આ જૈન આગમનું (જૈન સિદ્ધાંતનું) સંક્ષિપ્ત રહસ્ય છે.

વળી આગળ કહે છે કે કેવળ દ્રવ્ય પ્રાણોની હિંસા તે વાસ્તવમાં હિંસા નથી—

युक्ताचरणस्य सतो रागाद्यावेशमन्तरेणापि।

न हि भवति जातु हिंसा प्राणव्यपरोपणादेवा ॥४५॥

યોગ્ય આચરણવાળા (સમિતિપૂર્વક આચરણ કરવાવાળા) સત્ પુરુષને (મુનિને), રાગાદિના આવેશ વિના, કેવળ દ્રવ્યપ્રાણોના વિયોગથી જ હિંસા થતી નથી.

આથી સ્પષ્ટ છે કે વાસ્તવમાં ભાવહિંસા જ હિંસા છે. દ્રવ્યહિંસા તે હિંસા નથી, કારણ કે પ્રમત્તયોગવાળા પુરુષને અંતરંગમાં ભાવહિંસા છે, તેથી બાહ્યમાં દ્રવ્યહિંસા નહિ હોવા છતાં તેને હિંસાનું પાપ લાગે છે અને કર્મનો બંધ થાય છે, કિન્તુ સમિતિપૂર્વક આચરણ કરનાર મુનિને ભાવહિંસાનો અભાવ હોવાથી તેના પગ તળે કોઈ જીવ અચાનક

અત્રાપરઃ પ્રાહ—ચરણં પ્રતિપઘતં ઇત્યુક્તં તસ્ય તુ લક્ષણં નોક્તં તદુચ્યતાં,
ઇત્યાશંક્યાહ—

હિંસાનૃપતચૌર્યેભ્યો મૈથુનસેવાપરિગ્રહાભ્યાં ચ ।

પાપપ્રણાલિકાભ્યો વિરતિઃ સંજ્ઞસ્ય ચારિત્રમ્ ॥૪૬॥

‘ચારિત્રં’ ભવતિ । કાસૌ ? ‘વિરતિઃ’ વ્યાવૃત્તિઃ । કેભ્યઃ ? ‘હિંસાનૃતચૌર્યેભ્યઃ’
હિંસાદીનાં સ્વરૂપકથનં સ્વયમેવાગ્રે ગ્રન્થકારઃ કરિષ્યતિ । ન કેવલમેતેભ્ય એવ વિરતિઃ—

આવીને મરી જાય અને દ્રવ્યહિંસા થાય તોપણ તેનાથી તેને રંચમાત્ર પણ બંધ થતો નથી,
કારણ કે કર્મબંધનો નિયમ દ્રવ્યહિંસા અનુસાર નથી, પરંતુ ભાવહિંસા અનુસાર છે.

વળી તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં શ્રી ઉમાસ્વામીએ કહ્યું છે કે—

પ્રમત્તયોગાત્ પ્રાણવ્યપરોપણં હિંસા ।

પ્રમત્તયોગથી ભાવ તથા દ્રવ્યપ્રાણોનો ઘાત (વિયોગ) તે હિંસા છે, અર્થાત્ એકલા
દ્રવ્યપ્રાણોનો ઘાત થવો તે હિંસા નથી, પરંતુ પ્રમત્તયોગથી (સ્વરૂપની અસાવધાનીથી—
રાગાદિની ઉત્પત્તિથી) ચૈતન્યપ્રાણોનો ઘાત થવો તે હિંસા છે. પ્રમત્તયોગ એ હિંસાનું
વાસ્તવિક કારણ છે. દ્રવ્યપ્રાણોનો ઘાત થવો એ હિંસાનું ખરું કારણ નથી. ૪૮.

અહીં કોઈ કહે છે—‘ચારિત્ર અંગીકાર કરે છે’ એમ કહ્યું, કિન્તુ તેનું લક્ષણ તો
કહ્યું નહિ, તેથી તે કહો—એવી આશંકા કરી કહે છે—

ચારિત્રનું લક્ષણ

શ્લોક ૪૯

અન્વયાર્થ :—[સંજ્ઞસ્ય] સમ્યગ્જ્ઞાની જીવનું [પાપપ્રણાલિકાભ્યઃ] જેઓ પાપના
દારરૂપ (કારણરૂપ) છે એવા [હિંસાનૃતચૌર્યેભ્યઃ] હિંસા, જૂઠ અને ચોરીથી [ચ] અને
[મૈથુનસેવાપરિગ્રહાભ્યામ્] મૈથુનસેવન (કુશીલ) અને પરિગ્રહથી [વિરતિઃ] વિરક્ત હોવું તે
[ચારિત્રમ્] ચારિત્ર છે.

ટીકા :—‘ચારિત્રમ્’ ચારિત્ર છે. શું તે? ‘વિરતિઃ’ વ્યાવૃત્તિ (પાછા હઠવું તે).
કોનાથી? ‘હિંસાનૃતચૌર્યેભ્યઃ’ હિંસા, જૂઠ અને ચોરીથી. હિંસાદિનું સ્વરૂપકથન ગ્રંથકાર
સ્વયં જ આગળ કરશે. કેવળ એનાથી (હિંસાદિથી) જ વિરતિ છે એટલું જ નહિ, પરંતુ

અપિ તુ ‘મૈથુનસેવાપરિગ્રહાભ્યાં’। એતેભ્યઃ કથંભૂતેભ્યઃ? ‘પાપપ્રણાલિકાભ્યઃ’ પાપસ્ય પ્રણાલિકા ઇવ પાપપ્રણાલિકા આસ્રવણદ્વારાણિ તાભ્યઃ। કસ્ય તેભ્યો વિરતિઃ? ‘સંજ્ઞસ્ય’ સમ્યગ્જાનાતીતિ સંજ્ઞઃ તસ્ય હેયોપાદેયતત્ત્વપરિજ્ઞાનવતઃ॥૪૬॥

‘મૈથુનસેવાપરિગ્રહાભ્યામ્’ મૈથુનસેવન અને પરિગ્રહથી પણ (વિરતિ છે.) કેવા તેમનાથી? ‘પાપપ્રણાલિકાભ્યઃ’ જેઓ પાપરૂપી પ્રણાલિકાઓ-આસ્રવદ્વારો છે-તેમનાથી. વિરતિ કોને હોય છે? ‘સંજ્ઞસ્ય’ હેય-ઉપાદેય તત્ત્વોના પરિજ્ઞાનથી યુક્ત સમ્યક્પ્રકારે જાણનાર એવા સંજ્ઞ (સમ્યગ્જ્ઞાની) તેમને (તેમનાથી વિરતિ હોય છે.)

ભાવાર્થ :—પાપના કારણભૂત હિંસા, જૂઠ, ચોરી, કુશીલ અને પરિગ્રહ—એ પાંચ પાપોથી (એકદેશ વા સર્વદેશ) વિરક્ત થવું અર્થાત્ તેમનો વીતરાગભાવ વડે ત્યાગ કરવો તે સમ્યગ્જ્ઞાનીનું સમ્યકચારિત્ર છે.

જે હિંસાદિ પાપભાવ થાય છે તેનાથી વિરતિ થતાં જ-વિરક્ત ભાવ થતાં જ હિંસાદિ દ્રવ્યક્રિયાઓનો સ્વયં ત્યાગ થઈ જાય છે. તેમનો ત્યાગ કરવો એ વ્યવહારનયનું કથન છે. વાસ્તવમાં જીવ પરદ્રવ્યોના ગ્રહણ-ત્યાગ કરી શકતો નથી. અજ્ઞાન અવસ્થામાં અશુદ્ધ નિશ્ચયનયે તે ગ્રહણ-ત્યાગનો માત્ર ભાવ કરી શકે, જ્ઞાન અવસ્થામાં પર પદાર્થો અને તેમનાં ગ્રહણ-ત્યાગનો વિકલ્પ બંને પોતાના જ્ઞાનમાં જોયરૂપે જ પ્રવર્તે છે.

ચારિત્રરૂપ ખરો ત્યાગ ભાવ હેય-ઉપાદેય તત્ત્વોને સમ્યક્પ્રકારે જાણનાર જ્ઞાનીને જ હોય છે. મિથ્યાદષ્ટિ-અજ્ઞાનીને હોતો નથી.

પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાયમાં કહ્યું છે કે—

“અજ્ઞાનપૂર્વક ચારિત્ર સમ્યક્ નામ પામતું નથી, તેથી સમ્યગ્જ્ઞાનની પછી સમ્યકચારિત્રની આરાધના કરવી કહી છે.”^૧

અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક સમ્યગ્જ્ઞાન વિના જે બાહ્ય ચારિત્ર પાળે છે તે બધું બાલચારિત્ર યા મિથ્યાચારિત્ર કહેવાય છે.

શ્રાવકને એકદેશ વીતરાગતા થતાં નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ તરીકે વ્રતનું પાલન હોય છે, તેને વ્યવહારચારિત્ર કહે છે અને તે એકદેશ વીતરાગતા સાથે હેયબુદ્ધિએ હોય છે. ૪૯.

૧. ન હિ સમ્યગ્વ્યપદેશં ચારિત્રમજ્ઞાનપૂર્વકં લભતે।

જ્ઞાનાન્તરમુક્તં ચારિત્રારાધનં તસ્માત્॥૩૮॥ (પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય-૩૮)

તદ્વેત્યંભૂતં ચારિત્રં દ્વિધા ભિદ્યત ઇત્યાહ—

સકલં વિકલં ચરણં તત્સકલં સર્વસંગવિરતાનામ્ ।

અનગારાણાં વિકલં સાગારાણાં સસંગાનામ્ ॥૫૦॥

હિંસાદિવિરતિલક્ષણં ‘યચ્ચરણં’ પ્રાક્ષરૂપિતં તત્ સકલં વિકલં ચ ભવતિ । તત્ર ‘સકલં’ પરિપૂર્ણં મહાવ્રતરૂપં । કૈષાં તદ્ભવતિ ? ‘અનગારાણાં’ મુનીનાં । કિંવિષ્ટાનાં ‘સર્વસંગવિરતાનાં’ બાહ્યાભ્યન્તરપરિગ્રહરહિતાનાં । ‘વિકલમ’ પરિપૂર્ણં અણુવ્રતરૂપં । કૈષાં તદ્ભવતિ ‘સાગારાણાં’ ગૃહસ્થાનાં । કથંભૂતાનાં ? ‘સસંગાનાં’ સગ્રન્થાનામ્ ॥૫૦॥

આવા ચારિત્રના બે પ્રકારે ભેદ પડે છે—એમ કહે છે—

ચારિત્રના ભેદ

શ્લોક ૫૦

અન્વયાર્થ :—[તત્] તે [ચરણં] ચારિત્ર [સકલં વિકલં] સકલચારિત્ર અને વિકલચારિત્રના ભેદથી બે પ્રકારનું છે. તેમાંથી [સકલં] સકલચારિત્ર [સર્વસંગવિરતાનામ્] સર્વ પરિગ્રહોથી રહિત, [અનગારાણામ્] મુનિઓને હોય છે અને [વિકલં] વિકલચારિત્ર [સસંગાનામ્] પરિગ્રહયુક્ત [સાગારાણાં] ગૃહસ્થોને હોય છે.

ટીકા :—હિંસાદિથી વિરતિરૂપ ‘યચ્ચરણમ્’ જે ચારિત્ર પહેલાં પ્રરૂપ્યું (કહ્યું) તે ‘સકલં વિકલં’ સકલ અને વિકલ—એમ બે પ્રકારે છે. તેમાં ‘સકલં’ સકલચારિત્ર પરિપૂર્ણ મહાવ્રતરૂપ છે. કોને તે હોય છે? ‘અનગારાણામ્’ અનગારોને—મુનિઓને. કેવા (મુનિઓને)? ‘સર્વસંગવિરતાનાં’ સર્વ પરિગ્રહોથી વિરક્ત—બાહ્ય અને અભ્યન્તર પરિગ્રહોથી રહિત (મુનિઓને). ‘વિકલં’ વિકલચારિત્ર અપરિપૂર્ણ અણુવ્રતરૂપ છે. તે કોને હોય છે? ‘સાગારાણામ્’ સાગારોને—ગૃહસ્થોને. કેવા (ગૃહસ્થોને)? ‘સસંગાનામ્’ સંગ—પરિગ્રહ સહિત (પરિગ્રહ—એકદેશ બાહ્ય—અભ્યંતર પરિગ્રહ સહિત).

બાવાર્થ :—આ અગાઉ હિંસાદિના ત્યાગરૂપ જે ચારિત્ર કહ્યું છે તેના બે પ્રકાર છે—સકલચારિત્ર અને વિકલચારિત્ર. સકલ (સર્વદેશ) ચારિત્ર હિંસાદિના પરિપૂર્ણ ત્યાગરૂપ સર્વ વિરતિરૂપ—મહાવ્રતરૂપ હોય છે અને તે ક્ષેત્ર, વાસ્તુ, હિરણ્યાદિ દશ પ્રકારના બાહ્ય પરિગ્રહો અને મિથ્યાત્વ, કષાયોદિ ચૌદ પ્રકારના અભ્યન્તર પરિગ્રહો—એમ ચોવીસ પરિગ્રહોથી રહિત મુનિઓને હોય છે. વિકલચારિત્ર હિંસાદિના એકદેશ વિરતિરૂપ—

તત્ર^૧ વિકલમેવ તાવચારિત્રં વ્યાચષ્ટે—

ગૃહિણાં ત્રેધા તિષ્ઠત્યગણુ-ગુણ-શિક્ષાવ્રતાત્મકં ચરણમ્ ।

પઞ્ચ-ત્રિ-ચતુર્ભેદ ત્રયં યથાસદ્ગુણમાખ્યાતમ્ ॥૫૧॥

ત્યાગરૂપ-અણુવ્રતરૂપ હોય છે અને તે ગૃહાદિ એકદેશ પરિગ્રહ સહિત ગૃહસ્થોને હોય છે.

વિશેષ

જો મુનિ અભ્યંતર પરિગ્રહથી રહિત ન હોય અને માત્ર બાહ્ય પરિગ્રહથી જ રહિત હોય તો તેવા મુનિને મિથ્યાદૃષ્ટિ દ્રવ્યલિંગી મુનિ કહ્યા છે.

પંચમ ગુણસ્થાનવર્તી શ્રાવકના સંબંધમાં પણ એમ જ સમજવું. જો તેને અભ્યંતર પરિગ્રહ અર્થાત્ મિથ્યાત્વ, અનંતાનુબંધી અને અપ્રત્યાખ્યાન સંબંધી ક્રોધ-માન-માયા-લોભ ન છૂટ્યાં હોય અને માત્ર બાહ્ય એકદેશ પરિગ્રહનો જ ત્યાગ હોય તો તે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ દ્રવ્યલિંગી શ્રાવક કહેવાય છે.

શ્રી સમયસાર ગાથા ૪૧૪ની ટીકામાં શ્રી જયસેનાચાર્યે કહ્યું છે કે—

“.....શાલિતંદુલને બહિરંગ તુષ વિદ્યમાન હોતાં, અભ્યંતર તુષનો ત્યાગ કરી શકાતો નથી. અભ્યંતર તુષનો ત્યાગ થતાં, બહિરંગ તુષનો ત્યાગ નિયમથી હોય છે જ. આ ન્યાયથી સર્વ સંગના પરિત્યાગરૂપ બહિરંગ દ્રવ્યલિંગ હોતાં, ભાવલિંગ હોય કે ન હોય, નિયમ નથી. પરંતુ અભ્યંતરમાં ભાવલિંગ હોતાં, સર્વ સંગના પરિત્યાગરૂપ દ્રવ્યલિંગ હોય જ છે.....”^૨ ૫૦.

તેમાં પ્રથમ વિકલચારિત્ર કહે છે—

વિકલચારિત્રના ભેદ

શ્લોક ૫૧

અન્વયાર્થ :—[ગૃહિણામ્] ગૃહસ્થોનું [ચરણં] (વિકલ) ચારિત્ર

૧. તદ્ ઇતિ ગ પુસ્તકે ।

૨. “ન હિ શાલિતંદુલસ્ય બહિરંગતુષે વિદ્યમાને સત્યભ્યંતરતુષસ્ય ત્યાગઃ કર્તૃમાયાતિ । અભ્યંતરતુષત્યાગે સતિ બહિરંગ તુષત્યાગો નિયમેન ભવત્યેવ । અનેન ન્યાયેન સર્વસંગપરિત્યાગરૂપે બહિરંગ દ્રવ્યલિંગે સતિ ભાવલિંગં ભવતિ ન ભવતિ વા નિયમો નાસ્તિ, અભ્યંતરે તુ ભાવલિંગે સતિ સર્વસંગપરિત્યાગરૂપં દ્રવ્યલિંગં ભવત્યેવેતિ.....” (શ્રી સમયસાર ગાથા ૪૧૪ શ્રી જયસેનાચાર્યકૃત ટીકા પૃષ્ઠ ૫૩૯)

‘ગૃહિણાં’ સમ્બન્ધિ યત્ વિકલં ચરણં તત્ ‘ત્રેધા’ ત્રિપ્રકારં। ‘તિષ્ઠતિ’ ભવતિ। કિં વિશિષ્ટં સત્? ‘અણુગુણશિક્ષાવ્રતાત્મકં’ સત્ અણુવ્રતરૂપં ગુણવ્રતરૂપં શિક્ષાવ્રતરૂપં સત્। ત્રયમેવ। તત્પ્રત્યેકં। ‘યથાસંખ્યં’। ‘પંચત્રિચતુર્ભેદમાખ્યાતં’ પ્રતિપાદિતં। તથા હિ—અણુવ્રતં પંચભેદં ગુણવ્રતં ત્રિભેદં શિક્ષાવ્રતં ચતુર્ભેદમિતિ॥૫૧॥

તત્રાણુવ્રતસ્ય તાવત્પંચભેદાન્ પ્રતિપાદયન્નાહ—

પ્રાણાતિપાતવિતથવ્યાહારસ્તેયકામમૂર્ચ્છાભ્યઃ ।

સ્થૂલેભ્યઃ પાપેભ્યો વ્યુપરમણમણુવ્રતં ભવતિ॥૫૨॥

[અણુગુણશિક્ષાવ્રતાત્મકમ્] અણુવ્રત, ગુણવ્રત અને શિક્ષાવ્રતરૂપ હોતું થકું [ત્રેધા] ત્રણ પ્રકારે [તિષ્ઠતિ] છે. તે [ત્રયં] ત્રણ પ્રકારનું ચારિત્ર [યથાસંખ્યમ્] અનુક્રમે [પંચત્રિચતુર્ભેદમ્] પાંચ, ત્રણ અને ચાર ભેદરૂપ [આખ્યાતમ્] કહ્યું છે.

ટીકા :—‘ગૃહિણામ્’ ગૃહસ્થો સંબંધી જે ‘વિકલં ચરણં’ વિકલચારિત્ર છે, તે ‘ત્રેધા તિષ્ઠતિ’ ત્રણ પ્રકારે છે. કેવા (પ્રકારે) છે? ‘અણુગુણશિક્ષાવ્રતાત્મકં સત્’ તે અણુવ્રત, ગુણવ્રત અને શિક્ષાવ્રતરૂપ ત્રણ પ્રકારે છે. તે ‘ત્રયમેવ’ એ ત્રણેમાં ‘યથાસંખ્યં પંચત્રિચતુર્ભેદં’ પ્રત્યેકના અનુક્રમે પાંચ, ત્રણ અને ચાર ભેદ ‘આખ્યાતમ્’ કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે—અણુવ્રત પાંચ પ્રકારનાં, ગુણવ્રત ત્રણ પ્રકારનાં અને શિક્ષાવ્રત ચાર પ્રકારનાં છે.

ભાવાર્થ :—ગૃહસ્થોનું વિકલ (એકદેશ) ચારિત્ર ત્રણ પ્રકારે છે—અણુવ્રત, ગુણવ્રત અને શિક્ષાવ્રત અને તે દરેકના અનુક્રમે પાંચ, ત્રણ અને ચાર ભેદ છે, અર્થાત્ અણુવ્રતના પાંચ ભેદ, ગુણવ્રતના ત્રણ ભેદ અને શિક્ષાવ્રતના ચાર ભેદ છે.

જે ગૃહવાસ છોડવાને અસમર્થ છે, તે સમ્યગ્દેષ્ટિ ઘરમાં રહી ઉપરોક્ત બાર પ્રકારનું વ્યવહારચારિત્ર પાળી શકે છે. ૫૧.

તેમાં પ્રથમ અણુવ્રતના પાંચ ભેદોનું પ્રતિપાદન કરીને કહે છે—

અણુવ્રતનું સ્વરૂપ

શ્લોક ૫૨

અન્વયાર્થ :—[પાપેભ્યઃ] પાપ—આસ્રવના દ્વારરૂપ [સ્થૂલેભ્યઃ] સ્થૂળ [પ્રાણાતિપાતવિતથવ્યાહારસ્તેયકામમૂર્ચ્છાભ્યઃ] પ્રાણોનું વિયોજન (હિંસા), વિતથવ્યાહાર

‘અણુવ્રતં’ વિકલવ્રતં। કિં તત્ ? ‘વ્યુપરમણં’ વ્યાવર્તનં યત્। કેભ્યઃ इत्याह- ‘પ્રાણેત્યાદિ’, પ્રાણાનામિન્દ્રિયાદીનામતિપાતશ્ચાતિપતનં વિયોગકરણં વિનાશનં। ‘વિતથવ્યાહારશ્ચ’ વિતથોઽસત્યઃ સ ચાસૌ વ્યાહારશ્ચ શબ્દઃ। ‘સ્તેયં’ ચ ચૌર્યં। ‘કામશ્ચ’ મૈથુનં। ‘મૂર્છા’ ચ પરિગ્રહઃ મૂર્છા ચ મૂર્ચ્યતે લોભાવેશાત્ પરિગૃહ્યતે ઇતિ મૂર્છા ઇતિ વ્યુત્પત્તેઃ। તેભ્યઃ। કથંભૂતેભ્યઃ ? ‘સ્થૂલેભ્યઃ’। અણુવ્રતધારિણો હિ સર્વસાવદ્યવિરતેરસંભવાત્ સ્થૂલેભ્ય એવ હિંસાદિભ્યો વ્યુપરમણં ભવતિ। સ હિ ત્રસપ્રાણાતિપાતાન્નિવૃત્તો ન સ્થાવરપ્રાણાતિપાતાત્। તથા પાપાદિભયાત્ પરપીડાદિકારણમિતિ મત્વા સ્થૂલાદસત્યવચન્નિવૃત્તો ન તદ્વિપરીતાત્। તથાન્યપીડાકરાત્ રાજાદિભયાદિના પરેણ પરિત્યક્તાદપ્યદત્તાર્થાત્ સ્થૂલાન્નિવૃત્તો ન તદ્વિપરીતાત્। તથા ઉપાત્તાયા અનુપાત્તાશ્ચ પરાઙ્ગનાયાઃ પાપભયાદિના નિવૃત્તો નાન્યથા ઇતિ સ્થૂલરૂપાઽબ્રહ્મનિવૃત્તિઃ। તથા ધનધાન્યક્ષેત્રાદેરિચ્છાવશાત્ કૃતપરિચ્છેદા ઇતિ

(જૂઠ), સ્તેય (ચોરી), કામ (કુશીલ) અને મૂર્છા (પરિગ્રહ)—એમનાથી [વ્યુપરમણમ્] જે વિરમવું (વિરક્ત થવું) તે [અણુવ્રતં] અણુવ્રત [ભવતિ] છે.

ટીકા :—‘અણુવ્રતં’ એટલે વિકલ વ્રત. તે શું છે? ‘વ્યુપરમણં’ જે વિરામ પામવું, વ્યાવૃત્ત થવું (પાછા હઠવું) તે. કોનાથી (વિરમવું)? તે કહે છે—‘પ્રાણેત્યાદિ’ પ્રાણોનો એટલે ઈન્દ્રિયો આદિનો વિયોગ કરવો—વિનાશ કરવો તે ‘પ્રાણાતિપાતઃ’ પ્રાણહિંસા, ‘વિતથવ્યાહારશ્ચ’ વિતથ એટલે અસત્ય (જૂઠો) અને વ્યાહાર એટલે શબ્દ—અસત્ય શબ્દવ્યવહાર—અસત્ય વચન બોલવું અર્થાત્ જૂઠ, ‘સ્તેયં’ એટલે ચોરી, ‘કામઃ’ એટલે મૈથુન અને ‘મૂર્છા’ એટલે પરિગ્રહ—વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે લોભના આવેશમાં જેનાથી મૂર્ચ્છિત થઈ જાય—પરિગ્રહાય તે મૂર્છા. (હિંસા, જૂઠ, ચોરી, કુશીલ અને પરિગ્રહ—એ પાંચ પાપોથી (વિરમવું). તે કેવા છે? ‘સ્થૂલેભ્યઃ’ સ્થૂળ છે, કારણ કે અણુવ્રતધારીને સર્વ પાપોથી વિરતિ હોતી નથી; તેથી તેને સ્થૂળ હિંસાદિથી જ વિરતિ હોય છે. તે ત્રસપ્રાણના ઘાતથી (હિંસાથી નિવૃત્ત હોય છે, પરંતુ નહિ કે સ્થાવરપ્રાણના ઘાતથી; તથા પાપાદિના ભયથી બીજાને પીડાનું કારણ માની, તે સ્થૂળ અસત્ય વચનથી નિવૃત્ત હોય છે, પરંતુ તેનાથી વિપરીત વચનથી (સૂક્ષ્મ અસત્ય વચનથી) નહિ. તથા અન્યને પીડાકારક અને રાજાદિના ભયાદિથી અન્યે ત્યજી દીધેલ હોવા છતાં પણ નહિ દીધેલા સ્થૂળ અર્થથી (ધનાદિથી) તે નિવૃત્ત હોય છે, પરંતુ તેનાથી વિપરીત અર્થથી (અર્થાત્ સાર્વજનિક માટી, પાણી વગેરે પદાર્થોથી) નહિ. તથા પાપના ભયાદિથી ગૃહિત યા અગૃહિત પરસ્ત્રીથી તે નિવૃત્ત હોય છે, પરંતુ અન્યથા નહિ (પોતાની સ્ત્રીથી નહિ). એમ તેને સ્થૂળરૂપ અબ્રહ્મથી

સ્થૂલરૂપાત્ પરિગ્રહાન્નિવૃત્તિઃ । કથંભૂતેભ્યઃ પ્રાણાતિપાતાદિભ્યઃ ? ‘પાપેભ્યઃ’ પાપાસ્રવણ-
દ્વારેભ્યઃ ॥૫૨॥

(મૈથુનથી) નિવૃત્તિ હોય છે. તથા ધન, ધાન્ય, ક્ષેત્રાદિનું ઈચ્છાવશ પરિમાણ કરવું એવા સ્થૂળરૂપ પરિગ્રહથી નિવૃત્તિ છે. કેવાં પ્રાણહિંસાદિથી (નિવૃત્તિ હોય છે)? ‘પાપેભ્યઃ’ પાપાસ્રવણ દ્વારરૂપ (હિંસાદિથી).

ભાવાર્થ :—હિંસા, જૂઠ, ચોરી, કુશીલ અને પરિગ્રહના એકદેશ અર્થાત્ સ્થૂળ ત્યાગને અણુવ્રત કહે છે. તેના પાંચ ભેદ છે—

૧. અહિંસાણુવ્રત, ૨. સત્યાણુવ્રત, ૩. અચોર્યાણુવ્રત, ૪. બ્રહ્મચર્યાણુવ્રત અને ૫. પરિગ્રહપરિમાણાણુવ્રત.^૧

અણુવ્રતી ત્રસ જીવોની રક્ષાનો ભાવ કરી શકે, પરંતુ સ્થાવર જીવોની રક્ષા કરી શકે નહિ. તેને ^૨સંકલ્પી હિંસાનો ત્યાગ હોય છે; પરંતુ આરંભી, ઉદ્યોગી અને વિરોધી હિંસાનો ત્યાગ હોતો નથી.

રાજ્ય કે સમાજ દંડે, લોકમાં અપકીર્તિ થાય કે જીવનો ઘાત થાય તેવું અસત્ય વચન બોલે નહિ, પરંતુ હાસ્ય-મશકરીમાં કદાચ જૂઠું બોલે તો તેનાથી વ્રતનો ભંગ થતો નથી.

સમાજ કે રાજ્ય તેને ચોર ઠરાવે તેવું ચોરીનું કાર્ય કરે નહિ, કોઈની રસ્તામાં પડેલી ચીજ ઊઠાવે નહિ કે કોઈના આપ્યા સિવાય ચીજ લે નહિ, પરંતુ સર્વના ઉપયોગ માટે જે ચીજો જેમ કે માટી, પાણી, હવા વગેરે ખુલ્લી મૂકી હોય તેને આપ્યા વગર લઈ શકે.

તેને વિવાહિત કે અવિવાહિત પરસ્ત્રીનો ત્યાગ હોય છે, પરંતુ પોતાની સ્ત્રીનો ત્યાગ હોતો નથી.

ધન-ધાન્યાદિ દશ પ્રકારના પરિગ્રહનું પરિમાણ તેણે આવશ્યકતાનુસાર નક્કી કર્યું હોય છે. નક્કી કરેલી મર્યાદાની બહારની ચીજોનો તેને ત્યાગ હોય છે.

આ રીતે અણુવ્રતીને પાંચે પાપોનો સ્થૂળપણે ત્યાગ હોય છે. (અણુવ્રતનું પાલન

૧. અમિતગતિ શ્રાવકાચારાદિમાં ‘રાત્રિભોજન ત્યાગ’ને પણ છઠું અણુવ્રત કહ્યું છે.

૨. જે દેવી-દેવતાઓ માટે, મંત્રસિદ્ધિ માટે. ઔષધિમાં ખાવા માટે, તન્ત્રસિદ્ધિ માટે ત્રેન્દ્રિયાદિ ત્રસ જીવોને મારે છે, મરાવે છે અને અનુમોદના કરે છે તેણે સંકલ્પી હિંસા કરી કહેવાય છે.

તત્રાઘવ્રતં વ્યાખ્યાતુમાહ—

**સંકલ્પાત્કૃતકારિતમનનાદ્યોગત્રયસ્ય ચરસત્ત્વાન્ ।
ન હિનસ્તિ યત્તદાહુઃ સ્થૂલવધાદ્વિરમણં નિપુણાઃ ॥૫૩॥**

કરતાં, તેને રાજ્ય કે સમાજના નીતિ-નિયમોનું સહેજે પાલન થઈ જાય છે, તે રાજ્ય કે સમાજનો કદી ગુન્હેગાર બનતો નથી.)

ત્રસ જીવોની સંકલ્પી હિંસાનો ત્યાગ તે સ્થૂળ હિંસાનો ત્યાગ છે, જે વચન બોલવાથી અન્ય પ્રાણીનો ઘાત થાય, ધર્મ બગડી જાય, અન્યને અપવાદ લાગે, કલહ-સંકલેશ-ભયાદિક પ્રગટે, તેવાં વચનો ક્રોધાદિવશ ન બોલવાં તે સ્થૂળ અસત્યનો ત્યાગ છે; આપ્યા વિના અન્યનું ધન લોભવશ છલ કરીને ગ્રહણ કરવું નહિ તે સ્થૂળ ચોરીનો ત્યાગ છે; પોતાની વિવાહિત સ્ત્રી સિવાય સમસ્ત અન્યની સ્ત્રીઓમાં કામની અભિલાષાનો ત્યાગ તે સ્થૂળ કામ (મૈથુન)નો ત્યાગ છે; ધન-ધાન્યાદિ દશ પ્રકારના પરિગ્રહનું પરિમાણ કરી તેનાથી અધિક પરિગ્રહનો ત્યાગ તે સ્થૂળ પરિગ્રહનો ત્યાગ છે.

“આત્માના શુદ્ધોપયોગરૂપ પરિણામોનો ઘાત થવાના હેતુથી આ બધું (હિંસાદિ પાંચ પાપ) હિંસા જ છે. અનૃત (જૂઠ) વચનાદિકના ભેદ કેવળ શિષ્યોને સમજાવવા માટે ઉદાહરણરૂપ કહ્યા છે.^૧ પર.

તેમાં પ્રથમ વ્રતનું (અહિંસાશુવ્રતનું) પ્રત્યાખ્યાન કરવા માટે કહે છે—

અહિંસાશુવ્રતનું લક્ષણ

શ્લોક ૫૩

અન્વયાર્થ :—[યત્] જે [યોગત્રયસ્ય] મન, વચન અને કાય એ ત્રણ યોગના [કૃતકારિતાનુમનનાત્] કૃત, કારિત અને અનુમોદનારૂપ [સંકલ્પાત્] સંકલ્પથી [ચરસત્ત્વાન્] ત્રસ જીવોને [ન હિનસ્તિ] ન હણવું, [તત્] તેને (ક્રિયાને) [નિપુણાઃ] વસ્તુસ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં નિપુણ આચાર્યાદિક [સ્થૂલવધાત્] સ્થૂળ હિંસાથી [વિરમણમ્] વિરતિ અર્થાત્ અહિંસાશુવ્રત [આહુઃ] કહે છે.

૧. પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય શ્લોક ૪૨.

‘ચરસત્त्वान्’ ત્રસજીવાન્ । ‘યન્ન હિનસ્તિ’ । તદાહુઃ ‘સ્થૂલવધાદ્વિરમણ’ । કે તે ? ‘નિપુણાઃ’ હિંસાદિવિરતિવ્રતવિચારદક્ષાઃ । કસ્માન્ન હિનસ્તિ ? ‘સંકલ્પાત્’^૧ સંકલ્પં હિંસાભિસંધિમાશ્રિત્ય । કથંભૂતાત્ સંકલ્પાત્ ? ‘કૃતકારિતાનુમનનાત્’ કૃતકારિતાનુમનન-રૂપાત્ । કસ્ય સમ્બન્ધિનઃ ? ‘યોગત્રયસ્ય’ મનોવાક્કાયત્રયસ્ય । અત્ર કૃતવચનં કર્તુઃ સ્વાતંત્ર્યપ્રિપત્યર્થં ।^૨ કારિતાનુવિધાનં પરપ્રયોગાપેક્ષમનુવચનં ।^૩ અનુમનનવચનં પ્રયોજકસ્ય માનસપરિણામપ્રદર્શનાર્થં । તથા હિ—મનસા ચરસત્ત્વહિંસાં સ્વયં ન કરોમિ, ચરસત્त्वान્ હિનસ્મીતિ મનઃસંકલ્પં ન કરોમીત્યર્થઃ । મનસા ચરસત્ત્વહિંસામન્યં ન કારયામિ, ચરસત્त्वान્ હિંસય હિંસયેતિ મનસા પ્રયોજકો ન ભવામીત્યર્થઃ । તથા અન્યં ચરસત્ત્વહિંસાં કુર્વન્તં મનસા નાનુમન્યે, સુન્દરમનેન કૃતમિતિ મનઃસંકલ્પં ન કરોમીત્યર્થઃ । એવં વચસા સ્વયં

ટીકા :—‘ચરસત્त्वान્’ ત્રસ જીવોને ‘યન્નહિનસ્તિ’ જે ન હણવું ‘તત્’ તેને (તે ક્રિયાને) ‘સ્થૂલવધાદ્વિરમણમ્’ સ્થૂળ હિંસાથી વિરમણ (વિરતિ) કહે છે. (અર્થાત્ અહિંસાણુવ્રત કહે છે.) કોણ તે (કહે છે?) ‘નિપુણાઃ’ હિંસાદિ વિરતિરૂપ વ્રતના (અહિંસાણુવ્રતાદિના) વિચારમાં દક્ષ (કુશલ) આચાર્યાદિક. કેવી રીતે હણતા નથી? ‘સંકલ્પાત્’ સંકલ્પથી અર્થાત્ ‘હું મારું—હું હિંસા કરું’ એવા સંકલ્પનો—અભિપ્રાયનો આશ્રય કરીને (હણતા નથી); કેવા સંકલ્પથી? ‘કૃતકારિતાનુમનનાત્’—કૃત, કારિત અને અનુમોદનારૂપ (સંકલ્પથી), કોના સંબંધી? ‘યોગત્રયસ્ય’ મન, વચન અને કાય એ ત્રણ યોગના (સંબંધી).

અહીં ‘કૃત’ વચન કર્તાના સ્વાતંત્ર્યની પ્રતિપત્તિ અર્થે છે, ‘કારિત’નું વિધાન પરની ક્રિયાની અપેક્ષા સૂચવતું કથન છે, ‘અનુમનન’નું વચન (‘અનુમોદન’નું વચન) પ્રયોજકના માનસનું પરિણામ દર્શાવવા માટે છે.

તે આ પ્રમાણે ૧. મનથી ત્રસ જીવોની હિંસા હું સ્વયં કરું નહિ—ત્રસ જીવોને હું હણું એવો મનમાં સંકલ્પ ન કરું. એવો અર્થ છે. ૨. મનથી ત્રસ જીવોની હિંસા બીજા પાસે હું ન કરાવું—‘ત્રસ જીવોની હિંસા કરો—હિંસા કરો’ એમ મનથી હું પ્રેરક—પ્રયોજક ન થાઉં. એવો અર્થ છે. ૩. તથા ત્રસ જીવોની હિંસા કરતા અન્યને હું મનથી અનુમતિ

૧. સંકલ્પાત્—હિંસાભિસંધિમાશ્રિત્ય ગ ઘ પુસ્તકયોઃ ।

૨. કારિતાનિધાનં ગ ઘ પુસ્તકયોઃ ।

૩. અનુવચનં ઘ પુસ્તકે । અનુમનનં વચનં ગ પુસ્તકે । અનુમતવચન ઘ૦ ।

ચરસત્ત્વહિંસાં ન કરોમિ ચરસત્ત્વાન્ હિનસ્મીતિ સ્વયં વચનં નોદ્ધારયામીત્યર્થઃ। વચસા ચરસત્ત્વહિંસાં ન કારયામિ ચરસત્ત્વાન્ હિંસય હિંસયેતિ વચનં નોદ્ધારયામીત્યર્થઃ। તથા વચસા ચરસત્ત્વહિંસાં કુર્વન્તં નાનુમન્યે, સાધુકૃતં ત્વયેતિ વચનં નોદ્ધારયામીત્યર્થઃ। તથા કાયેન ચરસત્ત્વાહિંસાં ન કરોમિ, ચરસત્ત્વહિંસને દૃષ્ટિમુષ્ટિસન્ધાને સ્વયં કાયવ્યાપારં ન કરોમીત્યર્થઃ। તથા કાયેન ચરસત્ત્વહિંસાં ન કારયામિ, ચરસત્ત્વહિંસને કાયસંજ્ઞયા પરં ન પ્રેરયામીત્યર્થઃ^૧। તથા ચરસત્ત્વહિંસાં કુર્વન્તમન્યં નચ્છોટિકાદિના કાયેન નાનુમન્યે। इत्युक्तम-
હિંસાણુવ્રતમ્ ॥૫૩॥

ન આપું-આણે સુંદર કર્યુ-એવો મનમાં સંકલ્પ હું ન કરું. એવો અર્થ છે.

૪. એ પ્રમાણે વચનથી હું સ્વયં ત્રસ જીવોની હિંસા ન કરું-ત્રસ જીવોની હિંસા કરું એવું વચન સ્વયં ઉચ્ચારું નહિ-એવો અર્થ છે. ૫. વચનથી ત્રસ જીવોની હિંસા હું (બીજા પાસે) ન કરાવું-ત્રસ જીવોની 'હિંસા કર, હિંસા કર' એવું વચન હું ઉચ્ચારું નહિ. એવો અર્થ છે. ૬. તથા વચનથી ત્રસ જીવોની હિંસા કરનારને હું અનુમતિ આપું નહિ- 'તે ઠીક કર્યુ'-એવું વચન હું ઉચ્ચારું નહિ. એવો અર્થ છે.

તથા ૭. કાયથી, ત્રસ જીવોની હિંસા હું કરું નહિ-ત્રસ જીવોની હિંસા કરવામાં દૃષ્ટિ અને મુષ્ટિના સંધાનમાં હું સ્વયં કાયનો વ્યાપાર કરું નહિ. એવો અર્થ છે. ૮. તથા કાયથી ત્રસ જીવોની હિંસા હું (કોઈની પાસે) કરાવું નહિ-ત્રસ જીવોની હિંસા કરવામાં કાયની સંજ્ઞાથી (સંકેતથી) બીજાને હું પ્રેરું નહિ. એવો અર્થ છે. ૯. તથા ત્રસ જીવોની હિંસા કરતા અન્યને નખ દ્વારા, ચપટી આદિરૂપ કાયથી હું અનુમતિ આપું નહિ-એમ અહિંસાણુવ્રત કહ્યું.

ભાવાર્થ :—મનથી કૃત, કારિત અને અનુમોદનારૂપ, વચનથી કૃત, કારિત અને અનુમોદનારૂપ, તથા કાયથી કૃત, કારિત અને અનુમોદનારૂપ-એવા નવ સંકલ્પોથી ઈરાદાપૂર્વક ત્રસ જીવોની હિંસા કરવાનો ભાવ ન કરવો તેને અહિંસાણુવ્રત કહે છે. આ પ્રમાણે અહિંસાણુવ્રતીને સંકલ્પી હિંસાનો ત્યાગ હોય છે.

નવ સંકલ્પોથી (નવ કોટિથી) ત્રસ જીવોની હિંસાના ભાવનો ત્યાગ તો મુનિ અને શ્રાવક બંનેને હોય છે, પરંતુ સ્થાવર જીવોની હિંસાનો નવ કોટિએ ત્યાગ તો એકલા મુનિને જ હોય છે; શ્રાવકને હોતો નથી.

૧. કરોમીત્યર્થ ઇતિ ક ચ પાઠઃ ।

વિશેષ

હિંસાદિના ત્યાગનું વિધાન

“હિંસાદિનો ત્યાગ બે પ્રકારે છે—એક ઉત્સર્ગ ત્યાગ અને બીજો અપવાદ ત્યાગ. ઉત્સર્ગ એટલે સામાન્ય. સામાન્યપણે સર્વથા પ્રકારે ત્યાગ કરીએ તેને ઉત્સર્ગ ત્યાગ કહે છે. તેના નવ ભેદ છે—મનથી પોતે કરવાનું ચિંતવે નહિ, બીજા પાસે કરાવવાનું ચિંતવે નહિ, અને કોઈએ કર્યું હોય તેને ભલું જાણે નહિ. વચનથી પોતે કરવાનું કહે નહિ, બીજાને કરાવવા માટે ઉપદેશ આપે નહિ, કોઈએ કર્યું હોય તેને ભલું કહે નહિ. કાયાથી પોતે કરે નહિ, બીજાને હાથ વગેરે દ્વારા પ્રેરણા આપી કરાવે નહિ અને કોઈએ કર્યું હોય તેને હસ્તાદિ વડે પ્રશંસે નહિ. આ નવ ભેદ કહ્યા.

અપવાદ ત્યાગ અનેક પ્રકારનો છે. આ નવ ભંગ કહ્યા તેમાંથી કેટલા ભંગોથી અમુક પ્રકારે ત્યાગ કરે, અમુક પ્રકારે ત્યાગ ન કરે, આ રીતે મારે આ કાર્ય કરવું, આ રીતે ન કરવું—એમ અપવાદ ત્યાગ ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારે છે. માટે શક્ય હોય તે રીતે ત્યાગ કરવો.”^૧

હિંસાના પ્રકાર—દ્રવ્યહિંસા અને ભાવહિંસા.

યત્કલુકષાયયોગાત્રાણાનાં દ્રવ્યભાવરૂપાનામ્ ।

વ્યપરોપણસ્ય કરણં સુનિશ્ચિતા ભવતિ સા હિંસા ॥૪૩॥

“કષાયરૂપે પરિણમેલા મન, વચન અને કાયાના યોગથી જે દ્રવ્યરૂપ અને ભાવરૂપ પ્રાણોનું વ્યપરોપણ કરવું—ઘાત કરવો તે નિશ્ચયથી સારી રીતે નક્કી કરેલી હિંસા છે.”^૨

રાગાદિ ભાવોથી ચૈતન્ય પ્રાણોનો ઘાત થવો તે ભાવહિંસા છે, તેના બે પ્રકાર છે—સ્વભાવ હિંસા અને પરભાવ હિંસા. તેમ જ ઈન્દ્રિય, બળ, આયુ અને શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપ દ્રવ્ય પ્રાણોનો ઘાત થવો તે દ્રવ્યહિંસા છે. તેના પણ બે પ્રકાર છે. સ્વદ્રવ્ય હિંસા અને પરદ્રવ્ય હિંસા.

“પોતાના મનમાં, વચનમાં કે શરીરમાં ક્રોધ—કષાય પ્રગટ થયો તેનાથી પ્રથમ તો

૧. પુરુષાર્થસિદ્ધિ—ઉપાય, ગુજરાતી આવૃત્તિ શ્લોક ૭૫નો ભાવાર્થ.

૨. પુરુષાર્થસિદ્ધિ—ઉપાય, ગુજરાતી આવૃત્તિ શ્લોક ૪૩.

પોતાના શુદ્ધોપયોગરૂપ ભાવપ્રાણનો ઘાત થયો. આ હિંસા તો પોતાના ભાવપ્રાણની વ્યપરોપણથી થઈ. તે તો (દ્રવ્યહિંસા) પહેલાં જ થઈ, બીજી (દ્રવ્ય) હિંસા થાય કે ન પણ થાય. પાછળથી કદાચિત્ તીવ્ર કષાયરૂપ થાય અને પોતાના દીર્ઘ શ્વાસાદિથી અથવા હાથ-પગ વડે પોતાના અંગને પીડા ઉપજાવી અથવા આપઘાત કરી મરી ગયો, તે પોતાના દ્રવ્યપ્રાણના ઘાતરૂપ હિંસા થઈ.

વળી જે કષાયથી અન્ય જીવને કુવચન કહ્યાં, મર્મભેદી હાસ્ય કર્યું અથવા જે રીતે તેનું અંતરંગ પીડિત થઈ કષાયરૂપે પરિણમે તેવું કાર્ય કર્યું. ત્યાં પરના ભાવપ્રાણના વ્યપરોપણ (ઘાત)થી હિંસા થાય છે. જ્યાં કષાયના વશ પ્રમાદી થયો, બીજા જીવના શરીરને પીડા કરી અથવા પ્રાણનાશ કર્યો ત્યાં પરના દ્રવ્યપ્રાણના ઘાતથી (પરના દ્રવ્યપ્રાણની) હિંસા થઈ.....”^૧

“મહાપુરુષ ધ્યાનમાં લીન છે અથવા ગમનાદિમાં સાવધાનતાથી યત્નપૂર્વક પ્રવર્તે છે અને કદાચ એના શરીરના સંબંધથી કોઈ જીવના પ્રાણ પીડાયા તોપણ એને હિંસાનો દોષ નથી, કેમ કે એના પરિણામમાં કષાય હતો નહિ, તેથી પર જીવના પ્રાણને પીડા થાય તોપણ હિંસા નામ પામે નહિ.....”^૨

“જે પ્રમાદી જીવ કષાયને વશ થઈને ગમનાદિ ક્રિયામાં યત્નરૂપ પ્રવર્તતો નથી અથવા બેસતાં-ઊઠતાં ક્રોધાદિ ભાવોમાં પરિણમે છે તો ત્યાં જીવ કદાચ મરે કે ન મરે પણ એને તો કષાયભાવ વડે અવશ્ય હિંસાનો દોષ લાગે છે; એટલે પર જીવના પ્રાણની પીડા ન થવા છતાં પણ પ્રમાદના સદ્ભાવથી હિંસા નામ પામે છે.....”^૩

“કારણ કે જીવ કષાયભાવો સહિત હોવાથી પહેલાં પોતા વડે જ પોતાને હણે છે અને પછીથી ભલે બીજા જીવોની હિંસા થાય કે ન થાય.....”^૪

“પર જીવના ઘાતરૂપ જે હિંસા થાય છે તે બે પ્રકારની છે—એક અવિરમણરૂપ (અવિરતિરૂપ) અને બીજી પરિણમનરૂપ.

૧. પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય, ગુજરાતી આવૃત્તિ શ્લોક ૪૩નો ભાવાર્થ.
૨. પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય, ગુજરાતી આવૃત્તિ શ્લોક ૪૫નો ભાવાર્થ.
૩. પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય, ગુજરાતી આવૃત્તિ શ્લોક ૪૬નો ભાવાર્થ.
૪. પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય, ગુજરાતી આવૃત્તિ શ્લોક ૪૭નો ભાવાર્થ.

૧. અવિરમણરૂપ હિંસા—કોઈ જીવ પર જીવની હિંસાના કાર્યમાં તો પ્રવર્તતો નથી, પરંતુ તેને હિંસાનો પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક ત્યાગ નહિ હોવાથી તેને અંતરંગમાં અવિરતિનો ભાવ ઊભો છે; તેથી તેને અવિરમણરૂપ હિંસાનો દોષ છે, જેમ કે કોઈને કંદમૂળનો ત્યાગ નથી અને તે કોઈ વખતે ખાતો પણ નથી, છતાં અંતરંગમાં કંદમૂળ ખાવાનો ભાવ ઊભો હોવાથી, તે ભાવનો ત્યાગ નહિ હોવાથી તેને અવિરમણરૂપ હિંસાનો દોષ લાગે છે.

“જે કાર્ય કરવાની આશા રહે તેની પ્રતિજ્ઞા લેવાતી નથી અને આશા રહે તેનાથી રાગ પણ રહે છે તથા એ રાગના ભાવથી કાર્ય કર્યા વિના પણ અવિરતિનો બંધ થયા જ કરે છે; માટે પ્રતિજ્ઞા અવશ્ય કરવી યોગ્ય છે. વળી કાર્ય કરવાનું બંધન થયા વિના પરિણામ કેવી રીતે રોકાશે? પ્રયોજન પડતાં તદ્રૂપ પરિણામ અવશ્ય થઈ જાય વા પ્રયોજન વિના પણ તેની આશા રહે છે, માટે પ્રતિજ્ઞા કરવી યોગ્ય છે.....”^૧

૨. પરિણમનરૂપ હિંસા—પર જીવના ઘાતમાં, જો જીવ મનથી, વચનથી કે કાયથી પ્રવર્તે તો તેને તે પરિણમનરૂપ હિંસા છે.

આ બંને ભેદોમાં પ્રમાદસહિત યોગનું અસ્તિત્વ છે. તસ્માત્પ્રમત્તયોગે નિત્યં પ્રાણવ્યપરોપણમ્ । તેથી પ્રમાદના યોગમાં નિરંતર પ્રાણઘાતનો સદ્ભાવ છે. જ્યારે જીવ ક્રોધાદિ ભાવહિંસાનો ત્યાગ કરી પ્રમાદરૂપ પરિણમન ન કરે તો જ તેને (પ્રાણઘાતનો) અભાવ હોઈ શકે. જ્યાં સુધી પ્રમાદ રહે છે ત્યાં સુધી હિંસાનો અભાવ કોઈ રીતે હોઈ શકતો નથી.^૨

પ્રમત્તયોગ એ જ હિંસાનું વાસ્તવિક કારણ છે; કેવળ દ્રવ્યપ્રાણનો ઘાત થવો તે ખરી હિંસા નથી.

શ્રી ઉમાસ્વામીએ પણ ‘તત્ત્વાર્થ સૂત્ર’માં હિંસાનું લક્ષણ આપતાં કહ્યું છે કે— પ્રમત્તયોગાત્ પ્રાણવ્યપરોપણં હિંસા । પ્રમાદના યોગથી યથાસંભવ દ્રવ્યપ્રાણ યા ભાવપ્રાણનો ઘાત કરવો તે હિંસા છે.

વળી સમયસાર ગાથા ૨૬૨માં કહ્યું છે કે—

“જીવોને મારો કે ન મારો, કર્મબંધ અધ્યવસાનથી (ઊંધી માન્યતા સાથે પાપભાવથી—પ્રમત્તયોગથી) થાય છે.”

૧. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક—ગુજરાતી આવૃત્તિ, અધ્યાય ૭, પૃષ્ઠ ૨૧૦.

૨. જુઓ પુરુષાર્થસિદ્ધિ—ઉપાય, શ્લોક ૪૮ અને તેનો ભાવાર્થ.

એ રીતે અજ્ઞાનથી આ જે હિંસામાં અધ્યવસાય કરવામાં આવે છે, તેમ અસત્ય, અદત્ત (ચોરી), અબ્રહ્મચર્ય અને પરિગ્રહમાં પણ જે (અધ્યવસાય) કરવામાં આવે તે બધોય પાપના બંધનું એકમાત્ર કારણ છે.....”

(શ્રી સમયસાર ગાથા ૨૬૩)

આ પ્રમાણે હિંસાદિ પાંચે પાપોનાં જે પ્રમત્તયોગ છે તે જ હિંસા છે, પરંતું પ્રમત્તયોગશૂન્ય કેવળ બાહ્ય ક્રિયા તે હિંસા નથી. શ્રી કલ્યાણમંદિર સ્તોત્રમાં કહ્યું છે કે—

યસ્માત્ ક્રિયા ન પ્રતિફલન્તિ ભાવશૂન્યાઃ । કારણ કે ભાવશૂન્ય ક્રિયાઓ હિંસા માટે યા કર્મબંધ માટે ફલીભૂત થતી નથી.

વ્રતના પાલનમાં ક્રિયા શરીરને આશ્રયે થાય છે. આ શારીરિક ક્રિયાથી જીવને પુણ્ય-પાપ કે ધર્મ થતો નથી, કારણ કે તે ક્રિયા જીવના અધિકારમાં નથી તથા તે ક્રિયા જીવ કરી શકતો જ નથી. પણ તે ક્રિયા વખતે અહિંસાદિના જે વિકલ્પ ઊઠે છે તે રાગ પણ જીવકૃત અપરાધ હોવાથી અર્થાત્ શુભરાગ હોવાથી બંધનું કારણ છે, તેથી માત્ર બાહ્ય હિંસાદિ (ભાવ) છૂટવાથી પાપની નિર્જરા થાય છે—એમ માનવું તે યોગ્ય નથી. (જુઓ શ્રી નિયમસાર વ્યવહાર પ્રકરણ ગાથા ૫૬ થી ૫૯) પરંતુ તે વખતે સમ્યગ્દષ્ટિ શ્રાવકને, જે અંતરંગ મિથ્યાત્વ અને અનંતાનુબંધી તથા અપ્રત્યાખ્યાન સંબંધી ક્રોધ-માન-માયા-લોભનો અભાવ છે, તે સંવરનું કારણ છે અને ત્યાં સ્વાશ્રય અનુસાર નિર્જરા થાય છે.

અંતરંગ શુદ્ધતા છે તે નિશ્ચયવ્રત છે અને સાથે જે શુભભાવ છે તે વ્યવહાર વ્રત છે અને તે નિશ્ચયવ્રતનું નિમિત્ત છે, કેમ કે એકદેશ વીતરાગતા સાથે આવો વ્યવહાર હેયબુદ્ધિએ હોય છે.

મોક્ષમાર્ગપ્રકાશકમાં પૃષ્ઠ ૨૬૦માં કહ્યું છે કે—

“...બાહ્ય વ્રતાદિક છે તે તો શરીરાદિ પરદ્રવ્યાશ્રિત છે, અને પરદ્રવ્યનો પોતે કર્તા નથી, માટે તેમાં કર્તૃત્વબુદ્ધિ પણ ન કરવી તથા તેમાં મમત્વ પણ ન કરવું, એ વ્રતાદિકમાં ગ્રહણ-ત્યાગરૂપ પોતાનો શુભોપયોગ થાય છે તે પોતાના આશ્રયે છે અને તેનો પોતે કર્તા છે, માટે તેમાં કર્તૃત્વબુદ્ધિ પણ માનવી તથા ત્યાં મમત્વ પણ કરવું, પરંતુ એ શુભોપયોગને બંધનું જ કારણ જાણવું પણ મોક્ષનું કારણ ન જાણવું; કારણ કે બંધ અને મોક્ષને તો પ્રતિપક્ષપણું છે, તેથી એક જ ભાવ પુણ્યબંધનું પણ કારણ થાય અને મોક્ષનું પણ કારણ

તસ્યેદાનીમતીચારાનાહ—

છેદનબન્ધનપીડનમતિભારારોપણં વ્યતીચારાઃ ।

આહારવારણાપિ ચ સ્થૂલવધાદ્વ્યુપરત્તેઃ પઞ્ચ ॥૫૪॥

‘વ્યતીચારા’ વિવિધા વિરૂપકા વા અતીચારા દોષાઃ । કતિ ? ‘પંચ’ । કસ્ય ?

ધાય એમ માનવું એ ભ્રમ છે. તેથી વ્રત-અવ્રત એ બંને વિકલ્પ રહિત, જ્યાં પરદ્રવ્યના ગ્રહણ-ત્યાગનું કાંઈ પ્રયોજન નથી એવો ઉદાસીન વીતરાગ શુદ્ધોપયોગ તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. નીચલી દશામાં કેટલાક જીવોને શુદ્ધોપયોગ અને શુભોપયોગનું યુક્તપણું હોય છે, તેથી એ વ્રતાદિ શુભોપયોગને ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે, પણ વસ્તુવિચારથી જોતાં શુભોપયોગ મોક્ષનો ઘાતક જ છે. આ રીતે જે બંધનું કારણ છે તે જ મોક્ષનું ઘાતક છે— એવું શ્રદ્ધાન કરવું. શુદ્ધોપયોગને જ ઉપાદેય ગણી તેનો ઉપાય કરવો તથા શુભોપયોગ-અશુભોપયોગને હેય જાણી તેના ત્યાગનો ઉપાય કરવો.....”

આ શ્લોકની ટીકામાં આચાર્યે કહ્યું છે કે—‘અન્ન કૃતવચનં કર્તુઃ સ્વાતંત્ર્ય પ્રતિપત્યર્થમ્’ અહીં ‘કૃત વચન’ એ કર્તાની સ્વાતંત્ર્યની પ્રતિપત્તિ અર્થે છે. આ બતાવે છે કે જીવ પોતાના ભાવોનો સ્વતંત્રપણે કર્તા છે. કર્મ મંદ પડ્યા એટલે કાર્ય થયું એમ નથી, પણ તે સ્વતંત્રપણે થયું છે, તેનો કર્તા કર્મ નથી. જો કર્મ તેનો કર્તા હોય તો બંને દ્રવ્યોની એકતાનો પ્રસંગ આવે જે સિદ્ધાન્ત વિરુદ્ધ છે. ૫૩.

હવે તેના (અહિંસાશુવ્રતના) અતિચાર કહે છે—

અહિંસાશુવ્રતના અતિચાર

શ્લોક ૫૪

અન્વયાર્થ :—[છેદનબન્ધનપીડનમ્] (કાન, નાક આદિનું) છેદન, બંધન (ઈચ્છિત સ્થાને જતાં રોકવું), પીડન (લાકડી, ચાબૂક આદિથી મારવું), [અતિભારારોપણમ્] શક્તિથી અધિક ભાર લાદવો, [ચ] અને [આહારવારણા] સમયસર પૂરતાં આહાર-પાણી ન દેવાં-એ [પઞ્ચ] પાંચ [સ્થૂલવધાત્] સ્થૂળ હિંસાથી [વ્યુપરત્તેઃ] વિરતિના (અર્થાત્ સ્થૂળ હિંસા ત્યાગના અહિંસાશુવ્રતના) [વ્યતીચારાઃ] અતિચારો છે.

ટીકા :—‘વ્યતીચારા’ વિવિધ અથવા વ્રતને વિરૂપ વિકૃત કરનારા દોષો કેટલા ?

‘સ્થૂલવધાદ્ વ્યુપરત્તે:’ । કથમિત્યાહ ‘છેદનેત્યાદિ’ કર્ણનાસિકાદીનામવયવાનામપનયનં છેદનં, અભિમતદેશે ગતિનિરોધહેતુર્બન્ધનં, પીડા દણ્ડકશાઘ્ભિઘાતઃ, ‘અતિભારારોપણં’ ન્યાય્યભારાદધિકભારારોપણં । ન કેવલમેતચ્ચતુષ્ટયમેવ કિન્તુ ‘આહારવારણાપિ ચ’ આહારસ્ય અન્નપાનલક્ષણસ્ય વારણા નિષેધો ધારણા વા નિરોધઃ ॥૫૪॥

પાંચ. કોના? ‘સ્થૂલવધાદ્વ્યુપરત્તે:’ સ્થૂળ હિંસાથી વિરતિના (અર્થાત્ અહિંસાશુવ્રતના). કેવા? તે કહે છે—‘છેદનેત્યાદિ’ કાન, નાક આદિ અવયવોને કાપવા તે છેદન, ઈષ્ટ સ્થાને જતા અટકાવવાનો જે હેતુ થાય છે તે બંધન, લાકડી, ચાબૂક આદિથી મારવું તે પીડન—પીડા, ‘અતિભારારોપણં’ ઉચિત (વ્યાજબી—ન્યાયી) ભારથી અધિક ભાર લાદવો, કેવલ આ ચાર જ (અતિચાર) છે એટલું જ નહિ, કિન્તુ ‘આહારવારણાપિ ચ’ અન્ન—પાનરૂપ આહારનો નિષેધ—નિરોધ કરવો (કટકે કટકે થોડોક દેવો) એમ પાંચમો અતિચાર પણ છે.

ભાવાર્થ :—વ્રતના એકદેશ ભંગને અતિચાર કહે છે અને વ્રત—ભાવ ભંગ કરવામાં નિરર્ગલ (સ્વચ્છન્દ) પ્રવૃત્તિ હોવી તેને અનાચાર કહે છે. અતિચારથી વ્રતનો ભંગ થતો નથી, પણ દોષ લાગે છે અને અનાચારથી વ્રતનો ભંગ થાય છે.^૧

સ્થૂળ હિંસા ત્યાગના અર્થાત્ અહિંસાશુવ્રતના મુખ્ય પાંચ અતિચારો છે.^૨

૧. છેદન—મનુષ્ય વા પશુનાં નાક—કાન છેદવાં,
૨. બંધન—બાંધી રાખવું, ઈચ્છિત સ્થાને જવા ન દેવું,
૩. પીડન—દંડા—ચાબૂક આદિથી મારવું—પીડા કરવી,
૪. અતિભાર લાદવો—ગજા ઉપરાંત અધિક ભાર ભરવો,
૫. અન્ન-પાનનો નિરોધ—સમયસર પૂરતાં આહાર—પાણી આપવાં નહિ.

નોંધ :—આ શ્લોક (૫૪)માં જે પર પદાર્થોની ક્રિયાઓ છે તે જીવ કરી શકતો નથી, પરંતુ તેને અંગે જીવને જે ભાવ થાય છે તે પ્રમાદ ભાવને અતિચાર કહેવામાં આવે છે.

અતિચાર સંબંધી બધી ગાથાઓમાં આ પ્રમાણે સમજવું. ૫૪.

૧. વિષયોમાં પ્રવૃત્તિને અતિચાર અને અતિ આસક્તિને અનાચાર કહે છે.

(જુઓ શ્રી અમિતગતિ આચાર્યકૃત સામાયિક પાઠ, શ્લોક ૯)

૨. બન્ધવધચ્છેદાતિભારારોપણાન્નપાનનિરોધાઃ । (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અધ્યાય ૭—૨૫)

एवमहिंसाणुव्रतं प्रतिपाद्येदानीमनृतविरत्यणुव्रतं प्रतिपादयन्नाह—

**स्थूलमलीकं न वदति न परान् वादयति सत्यमपि विपदे ।
यत्तद्वदन्ति सन्तः स्थूलमृषावादवैरमणम् ॥५५॥**

‘स्थूलमृषાવાદવૈરમણં’ સ્થૂલશ્વાસૌ મૃષાવાદશ્ચ તસ્માદ્વૈરમણં વિરમણમેવ વૈરમણં । ‘તદ્વદન્તિ’ કે તે ? ‘સન્તઃ’ સત્પુરુષાઃ ગણધરદેવાદયઃ । તત્કિં, સન્તો યન્ન વદન્તિ । ‘અલીકમસત્યં’ । કથંભૂતં ? ‘સ્થૂલં’ યસ્મિન્નુક્તે સ્વપરયોર્વધબન્ધાદિકં રાજાદિશ્ચો ભવતિ તત્સ્વયં તાવન્ન વદતિ । તથા ‘પરાન્’ન્યાન્ તથાવિધમલીકં ન વાદયતિ । ન કેવલમલીકં કિન્તુ ‘સત્યમપિ’ ચોરોડયમિત્યાદિરૂપં ન સ્વયં વદતિ ન પરાન્ વાદયતિ । કિંવિશિષ્ટં યદુક્તં

એ પ્રમાણે અહિંસાણુવ્રતનું પ્રતિપાદન કરીને હવે અનૃતવિરતિ અણુવ્રતનું (સત્યાણુવ્રતનું) પ્રતિપાદન કરતા કહે છે—

સત્યાણુવ્રતનું લક્ષણ

શ્લોક ૫૫

અન્વયાર્થ :—[યત્] પુરુષ જે [સ્થૂલં] સ્થૂળ [અલીકમ્] જૂઠ-અસત્ય [ન વદતિ] ન તો પોતે બોલે છે અને [ન] ન [પરાન્] બીજાંઓની પાસે [વાદયતિ] બોલાવે છે તથા [વિપદે] (અન્યની) આપત્તિ માટે (અર્થાત્ અન્યનો ઘાત થાય તેવું) [સત્યમ્ અપિ] સત્ય પણ [ન વદતિ ન પરાન્ વાદયતિ] પોતે બોલતો નથી અને બીજાઓને બોલાવતો નથી, [તત્] તેને [સન્તઃ] ગણધરદેવિક મહાપુરુષો [સ્થૂલમૃષાવાદવૈરમણમ્] સ્થૂળ જૂઠથી વિરતિરૂપ (અર્થાત્ સત્યાણુવ્રત) [વદન્તિ] કહે છે.

ટીકા :—‘યત્ સ્થૂલમૃષાવાદવૈરમણમ્’ જે સ્થૂળ અસત્ય વચન તેનાથી વિરતિ તેને સ્થૂળ સત્યાણુવ્રત કહે છે. કોણ તે ? ‘સન્તઃ’ ગણધરદેવાદિ સન્ત પુરુષો. તે શું ? સંતો કે જે બોલતા નથી. ‘અલીકમસત્યમ્’ અસત્ય (જૂઠ). કેવું (જૂઠ) ? ‘સ્થૂલમ્’ સ્થૂળ જૂઠ અર્થાત્ જે બોલવાથી રાજાદિ તરફથી સ્વ-પરનો વધ-બંધ આદિ થાય તેવું (જૂઠ), ‘ન વદતિ’ પ્રથમ તો પોતે બોલતો નથી અને ‘પરાન્ ન વાદયતિ’ બીજા પાસે તેવું જૂઠ બોલાવતો નથી; કેવળ જૂઠ નહિ કિન્તુ ‘આ ચોર છે’ ઈત્યાદિ રૂપ ‘સત્યમપિ’ સત્ય પણ સ્વયં બોલતો નથી અને અન્ય પાસે બોલાવતો નથી. કેવું (સત્ય) ? જે બોલેલું વચન સત્ય

સત્યમપિ પરસ્ય 'વિપદે'ઽપકારાય ભવતિ॥૫૫॥

સામ્પ્રતં સત્યાણુવ્રતસ્યાતીચારાનાહ—

હોવા છતાં બીજાને 'વિપદે' અપકારરૂપ થાય તેવું (તેવું સત્ય પણ પોતે બોલે નહિ).

ભાવાર્થ :—જે બોલવાથી રાજાદિ સ્વ-પરનો વધ-બંધાદિ કરે તેને સ્થૂળ જૂઠ કહે છે. સત્યાણુવ્રતી આવું જૂઠ સ્વયં બોલે નહિ અને બીજા પાસે બોલાવે નહિ. સત્ય પણ જો અન્યને અહિતકર-વિઘાતક હોય તો તેવું સત્ય પણ તે બોલે નહિ. જેમ કે પાસે થઈને હરણ જતું જોયું હોય, છતાં શિકારી તેને (વ્રતીને) તે વિષે પૂછે તો તે સત્ય કહે નહિ, કારણ કે તેવું બોલવાથી શિકારી દ્વારા હરણનો ઘાત થવા સંભવ છે, તેથી અન્યને આપત્તિ આવી પડે તેવું સત્ય વચન પણ પોતે બોલે નહિ, તેમ જ અન્ય પાસે બોલાવે નહિ, આવા સ્થૂળ અસત્ય ત્યાગને ગણધરાદિ મહાપુરુષો સત્યાણુવ્રત કહે છે.

વિશેષ

“જે કાંઈ પ્રસાદ કષાયના યોગથી સ્વ-પરને હાનિકારક અથવા અન્યથારૂપ વચન કહેવામાં આવે છે, તેને અનૃત (જૂઠું) વચન જાણવું.....”

“અસત્ય સામાન્યરૂપે ગર્હિત, પાપ સહિત અને અપ્રિય—એમ ત્રણ પ્રકારનું માનવામાં આવ્યું છે.....”^૧

સત્ય-અણુવ્રતધારી ક્રોધ-માન-માયા-લોભ વશ એવું વચન ન કહે જેથી અન્યનો ઘાત થાય, અન્યને અપવાદ લાગે-કલંક ચઢે, કલહ, વિસંવાદ પેદા થાય, વિષયાનુરાગ વધી જાય, મહા આરંભમાં પ્રવૃત્તિ થાય, અન્યને આર્તધ્યાન થઈ જાય, પરના લાભમાં અન્તરાય આવે, પરની આજીવિકા બગડી જાય, પોતાનો અને પરનો અપયશ થાય, આપદા આવે, અનર્થ પેદા થાય, અન્યનો મર્મચ્છેદ થાય, રાજા દંડ કરે, ધનની હાનિ થાય વગેરે.....આવાં સત્ય વચન હોય તોપણ તેને જૂઠાં વચન છે. વળી તે ગાલીનાં વચન, અપમાનનાં વચન, તિરસ્કારનાં વચન, અહંકારનાં વચન વગેરે બોલે નહિ, કારણ કે તે કષાયયુક્ત હોવાથી અસત્ય વચનો છે. વળી તે જિનસૂત્રને અનુકૂળ તથા સ્વ-પરના હિતરૂપ, બહુ પ્રલાપરહિત, પ્રામાણિક, સંતોષ ઉપજાવનાર, ધર્મનો ઉદ્ધોત કરનાર વચન કહે-એવાં વચન બોલનાર ગૃહસ્થી સ્થૂળ અસત્યનો ત્યાગી છે.^૨

૧. જુઓ પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય, શ્લોક ૮૧ અને ૮૫ થી ૧૦૧.

૨. જુઓ, શ્રી રત્નકરંડક શ્રાવકાચાર-પંડિત સદાસુખદાસકૃત હિન્દી ટીકા પૃષ્ઠ ૮૨.

પરિવાદરહોભ્યાખ્યાપૈશુન્યં કૂટલેખકરણં ચ ।

ન્યાસાપહારિતાપિ ચ વ્યતિક્રમાઃ પઞ્ચ સત્યસ્ય ॥૫૬॥

‘પરિવાદો’ મિથ્યોપદેશોઽભ્યુદયનિઃશ્રેયસાર્થેષુ ક્રિયાવિશેષેષ્વન્યસ્યાન્યથા-
પ્રવર્તનમિત્યર્થઃ । ‘રહોઽભ્યાખ્યા’ રહસિ એકાન્તે સ્ત્રીપુંસાભ્યામનુષ્ઠિતસ્ય ક્રિયાવિશેષસ્યાભ્યાખ્યા

પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાયમાં કહ્યું છે કે—

“.....આ બધાં જ વચનોમાં પ્રમત્તયોગ જ એક હેતુ કહેવામાં આવ્યો છે, તેથી અસત્ય વચનમાં પણ (પ્રમત્તયોગનો સદ્ભાવ હોવાથી) હિંસા નિશ્ચિત થાય છે.” (શ્લોક ૯૯)

“જૂઠ વચનના ત્યાગી મહામુનિ હેય અને ઉપાદેયનો વારંવાર ઉપદેશ કરે છે. ત્યાં પાપની નિંદા કરતાં પાપી જીવને (પોતાના દોષના કારણે) તેમનો ઉપદેશ બૂરો લાગે છે, અથવા કોઈને ધર્મોપદેશ ખરાબ લાગે તે દુઃખ પામે, પણ તે આચાર્યોને (ઉપદેશ સાંભળનારની લાગણી દુઃખાવા છતાં) જૂઠનો દોષ લાગતો નથી. કેમ કે તેમને પ્રમાદ (કષાય) નથી, પ્રમાદપૂર્વક વચનમાં જ હિંસા છે. તેથી જ કહ્યું છે કે પ્રમાદ સહિત યોગથી વચન બોલવાં તે જ જૂઠ જે, અન્યથા નહિ.” (શ્લોક ૧૦૦નો ભાવાર્થ). ૫૫

હવે સત્યાણુવ્રતના અતિચારો કહે છે—

સત્યાણુવ્રતના અતિચારો

શ્લોક ૫૬

અન્વયાર્થ :—[પરિવાદરહોભ્યાખ્યા] મિથ્યા (ખોટો) ઉપદેશ દેવો, કોઈની ગુપ્ત ક્રિયાને પ્રગટ કરી દેવી, [પૈશુન્યમ્] અન્યનો અભિપ્રાય જાણી તેને ઈર્ષાથી પ્રગટ કરવો, [કૂટલેખકરણમ્] ખોટો લેખ (દસ્તાવેજ) લખવો, [ચ] અને [ન્યાસાપરિહારિતાપિ] ગીરો રાખેલી વસ્તુને પણ અંશે હડપ કરી જવાનાં (પચાવી પાડવાનાં વચનો બોલવાં)— એ [પઞ્ચ] પાંચ [સત્યસ્ય] સત્યાણુવ્રતના [વ્યતિક્રમાઃ] અતિચારો છે.

ટીકા :—‘પરિવાદો’ મિથ્યા ઉપદેશ અર્થાત્ સ્વર્ગ અને મોક્ષની પ્રયોજનવાળી ક્રિયાવિશેષોમાં કોઈનું અન્યથા સમાપન કરવું તે પરિવાદ (મિથ્યા ઉપદેશ) છે. ‘રહોઽભ્યાખ્યા’ એકાંતમાં સ્ત્રી-પુરુષ દ્વારા કરેલી કોઈ વિશિષ્ટ ક્રિયાને પ્રગટ કરવી તે

પ્રકાશનં । ‘પૈશુન્યં’ અંગવિકારભૂવિક્ષેપાદિભિઃ પરાભિપ્રાયં જ્ઞાત્વા અસૂયાદિના તત્પ્રકટનં સાકારમંત્રભેદ इत्यर्थः । ‘કૂટલેખકરણં’ ચ અન્યેનાનુક્તમનનુષ્ટિતં યત્કિંચિદેવ તેનોક્ત-મનુષ્ટિતં ચેતિ વંચનાનિમિત્તં કૂટલેખકરણં કૂટલેખક્રિયેત્યર્થઃ । ‘ન્યાસાપહારિતા’ દ્રવ્યનિક્ષેપુ-વિસ્મૃતસંખ્યસ્યાલ્પસંખ્યં દ્રવ્યમાદદાનસ્ય એવમેવેત્યભ્યુપગમવચનં । એવં પરિવાદાદયશ્ચત્વારો ન્યાસાપહારિતા પંચમીતિ સત્યસ્યાણુવ્રતસ્ય પંચ ‘વ્યતિક્રમાઃ’ અતીચારા ભવન્તિ ॥૫૬॥

રહોભ્યાખ્યા છે. ‘પૈશુન્યમ્’ શરીરની ચેષ્ટાથી અને ભવાંની ક્રિયા આદિથી બીજાનો અભિપ્રાય જાણીને, ઈર્ષાથી તે પ્રગટ કરવો તે સાકાર મંત્રભેદ છે—એવો અર્થ છે. ‘કૂટલેખકરણમ્’ બીજા દ્વારા કાંઈપણ નહિ કહેલા અને નહિ કરેલાને ‘તેણે કહ્યું છે અને તેણે કર્યું છે’ એમ તેને ઠગવાના હેતુથી જૂઠો દસ્તાવેજ (લેખ) લખવો તે કૂટલેખ ક્રિયા છે—એવો અર્થ છે. ‘ન્યાસાપહારિતા’ વસ્તુ ગિરો મૂકનાર (Depositor) વસ્તુની સંખ્યા ભૂલી જાય અને ઓછી વસ્તુ માગે તો લેનારને હા, એટલી જ છે, એ જ છે—એવું વચન કહેવું તે (ન્યાસાપહારિતા) છે. એ પ્રમાણે પરિવાદ (મિથ્યોપદેશ). આદિ ચાર અને ન્યાસાપહારિતા પાંચમું—એમ બધા મળી ‘સત્યસ્ય’ સત્યાણુવ્રતના પાંચ ‘વ્યતિક્રમાઃ’ અતિચારો છે.

ભાવાર્થ :—સત્યાણુવ્રતના પાંચ અતિચાર છે^૧—

૧. પરિવાદ—મિથ્યા ઉપદેશ; અભ્યુદય અને કલ્યાણકારક કાર્યોમાં અન્યથા ઉપદેશ દેવો.
૨. રહોભ્યાખ્યા—સ્ત્રી-પુરુષો દ્વારા એકાન્તમાં કરેલી ક્રિયાને પ્રગટ કરવી.
૩. પૈશુન્ય (સાકાર મંત્ર ભેદ)—ચાડી કરવી અથવા શરીરની અને ભવાંની ચેષ્ટાથી બીજાનો અભિપ્રાય જાણી લઈ ઈર્ષાથી તે પ્રગટ કરવો.
૪. કૂટલેખ ક્રિયા—બીજાને ઠગવા માટે ખોટો દસ્તાવેજ કરવો.
૫. ન્યાસાપહાર—ગિરો મૂકેલી વસ્તુને ગિરો મૂકનાર ભૂલથી ઓછી વસ્તુ માગે તો તેને તેટલી જ આપવી.

નોંધ :—ઉપરની ક્રિયાઓમાં નબળાઈને લીધે પ્રવર્તે છે, તેથી તે અતિચાર છે. ૫૬.

૧. મિથ્યોપદેશરહોભ્યાખ્યાનકૂટલેખક્રિયાન્યાસાપહારસાકારમંત્રભેદાઃ । (તત્વાર્થસૂત્ર અધ્યાય ૭/૨૬)

અધુના ચૌર્યાવિરત્યણુવ્રતસ્ય સ્વરૂપં પ્રરૂપયન્નાહ—

નિહિતં વા પતિતં વા સુવિસ્મૃતં વા પરસ્વમવિસૃષ્ટં ।

ન હરતિ યન્ન ચ દત્તે તદકૃશચૌર્યાદુપારમણમ્ ॥૫૭॥

‘અકૃશચૌર્યાત્’ સ્થૂલચૌર્યાત્ । ‘ઉપારમણં તત્’ । ‘યત્ ન હરતિ’ ન ગૃહ્ણતિ । કિં તત્ ? ‘પરસ્વં’ પરદ્રવ્યં । કથંભૂતં ? ‘નિહિતં’ વા ધૃતં । તથા ‘પતિતં વા’ । તથા ‘સુવિસ્મૃતં’ વા અતિશયેન વિસ્મૃતં । વાશબ્દઃ સર્વત્ર પરસ્પરસમુદ્ધયે । इत्थंભૂતં પરસ્વં ‘અવિસૃષ્ટં’ અદત્તં યત્સ્વયં ન હરતિ ન દત્તેऽન્યસ્મૈ તદકૃશચૌર્યાદુપારમણં પ્રતિપત્તવ્યમ્ ॥૫૭॥

હવે અચૌર્યાણુવ્રતના સ્વરૂપનું પ્રરૂપણ કરી કહે છે—

અચૌર્યાણુવ્રતનું લક્ષણ

શ્લોક ૫૭

અન્વયાર્થ :—[નિહિતં વા] રાખેલી, [પતિતં વા] પડેલી અથવા [સુવિસ્મૃતં વા] તદ્દન ભૂલાઈ ગયેલી [પરસ્વં] એવી પરવસ્તુને [અવિસૃષ્ટમ્] આપ્યા વિના [યત્ ન હરતિ ચ દત્તે] ન લેવી કે ન કોઈ બીજાને આપવી [તત્] તે [અકૃશચૌર્યાત્] સ્થૂળ ચોરીથી [ઉપારમણમ્] વિરક્ત થવું છે. (અર્થાત્ અચૌર્યાણુવ્રત છે).

ટીકા :—‘અકૃશચૌર્યાત્’ સ્થૂળ ચોરીથી ‘ઉપારમણમ્ તત્’ નિવૃત્ત થવું તેને, ‘યત્ ન હરતિ’ ન લેવી, કોને (ન લેવી)? ‘પરસ્વં’ પર વસ્તુને, કેવી (પરવસ્તુને)? ‘નિહિતં’ રાખેલી (મૂકેલી), ‘પતિતં વા’ કે પડેલી, ‘સુવિસ્મૃતં વા’ કે બિલકુલ વિસ્મૃત થયેલી, ‘વા’ શબ્દ બધેય પરસ્પર સમુદ્ધય અર્થમાં છે. આવી પરવસ્તુને ‘અવિસૃષ્ટમ્’ આપ્યા વિના સ્વયં ન લેવી અને બીજાને ન દેવી તેને ‘અકૃશચૌર્યાદુપારમણમ્’ સ્થૂળ ચોરીથી નિવૃત્ત થવું કહે છે. (અર્થાત્ તેને અચૌર્યાણુવ્રત કહે છે.)

ભાવાર્થ :—કોઈની મૂકેલી, પડેલી કે ભૂલેલી વસ્તુને આપ્યા વિના ન તો પોતે (સ્વયં) લેવી અને ન બીજાને આપવી, તેને અચૌર્યાણુવ્રત કહે છે.

“પ્રમાદના યોગથી આપ્યા વિના સુવર્ણ-વસ્ત્રાદિ પરિગ્રહનું ગ્રહણ કરવું તેને જ ચોરી કહે છે; તે જ વધનું કારણ હોવાથી હિંસા છે.”^૧

૧. પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય ગુજરાતી આવૃત્તિ શ્લોક ૧૦૨.

પોતાને ચોરી કરવાનો ભાવ થયો તે સ્વ-ભાવહિંસા અને પોતાને ચોર માનવામાં આવતાં, પોતાના પ્રાણનો પોતા વડે વિયોગ કરવામાં આવે તો તે સ્વ-દ્રવ્યહિંસા છે.

જે જીવની વસ્તુ ચોરવામાં આવી તેને અંતરંગમાં પીડા થઈ, તે તેની (પર) ભાવહિંસા છે અને તે વસ્તુના નિમિત્તે તેના જે દ્રવ્યપ્રાણ પુષ્ટ હતા તે પુષ્ટ પ્રાણોનો નાશ થયો, તે તેની (પર) દ્રવ્યહિંસા છે.

આ રીતે ચોરી કરવાથી ચોરી કરનારની તથા જેની ચોરી થઈ તેની દ્રવ્યહિંસા અને ભાવહિંસા—એમ બંને પ્રકારની હિંસા થાય છે.^૧

ધન-ધાન્યાદિ પદાર્થો મનુષ્યના બાહ્યપ્રાણ છે, તેનું હરણ થતાં યા નાશ થતાં તેને પોતાના પ્રાણઘાત જેટલું દુઃખ થાય છે.

પ્રમાદનું નામ જ હિંસા છે અને ચોરીમાં પ્રમાદ અવશ્ય છે, માટે જ્યાં ચોરી છે ત્યાં અવશ્ય જ હિંસા છે; પરંતુ પ્રમત્તયોગ વિના પર પદાર્થને કોઈના આપ્યા વિના ગ્રહણ કરવામાં ચોરીનો દોષ નથી.

અરહંત ભગવાનને કર્મ-નોકર્મ વર્ગણાઓનું ગ્રહણ હોવા છતાં તેમને ચોરીનો દોષ લાગતો નથી, કારણ કે તેમને પ્રમત્તયોગનો અભાવ છે. માટે જ્યાં હિંસા નથી ત્યાં ચોરી નથી અને જ્યાં ચોરી નથી ત્યાં તે પ્રકારની હિંસા પણ નથી.

શ્રાવક કૂવા-નદીનું પાણી, ખાણની માટી વગેરે કોઈને પૂછ્યા વિના ગ્રહણ કરે તોપણ તે ચોરી નથી, પરંતુ મુનિ જો તે ગ્રહણ કરે તો તેમને ચોરીનો દોષ લાગે, કારણ કે શ્રાવકને એકદેશ ત્યાગ હોય છે અને મુનિને સર્વથા ત્યાગ હોય છે.

અદત્તાદાનં સ્તેયમ્ । (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અધ્યાય ૭/૧૫)

પ્રમાદના યોગથી દીધા વગર કોઈપણ વસ્તુને ગ્રહણ કરવી તે ચોરી છે. જ્યાં લેવા-દેવાનો સંભવ હોય ત્યાં ચોરીનો વ્યવહાર થાય છે; તેથી કર્મવર્ગણા અને નોકર્મવર્ગણાઓનું ગ્રહણ તે ચોરી નથી.

મુનિરાજને ગામ-નગર વગેરેમાં પર્યટન કરતાં, શેરી-દરવાજો વગેરેમાં પ્રવેશ કરવાથી 'અદત્તાદાન'નો દોષ લાગતો નથી, કેમ કે તે સ્થાનો બધાને આવવા-જવા માટે ખૂલ્યાં છે અને સાર્વજનિક શેરી વગેરેમાં પ્રવેશ કરતાં મુનિને પ્રમત્તયોગ હોતો નથી. ૫૭.

૧. જુઓ, પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય ગુજરાતી આવૃત્તિ, શ્લોક ૧૦૨ થી ૧૦૬ અને તેમનો ભાવાર્થ.

તસ્યેદાનીમતિચારાનાહ—

ચૌરપ્રયોગચૌરાર્થાદાનવિલોપસદૃશસન્મિશ્રાઃ ।

હીનાધિકવિનિમાનં પઞ્ચાસ્તેયે વ્યતીપાતાઃ ॥૫૮॥

‘અસ્તેયે’ ચૌર્યવિરમણે । ‘વ્યતીપાતા’ અતીચારાઃ પંચ ભદન્તિ । તથા હિ । ચૌરપ્રયોગઃ ચોરયતઃ સ્વયમેવાન્યેન વા પ્રેરણં પ્રેરિતસ્ય વા અન્યેનાનુમોદનં । ચૌરાર્થાદાનં ચ અપ્રેરિતેનાનુમતેન તચ ચોરેણાનીતસ્યાર્થસ્ય ગ્રહણં । વિલોષશ્ચ ઉચિતન્યાયાદન્યેન પ્રકારેણાર્થસ્યાદાનં વિરુદ્ધરાજ્યાતિક્રમ इत्यर्थः । વિરુદ્ધરાજ્યે સ્વલ્પમૂલ્યાનિ મહાર્ઘણિ દ્રવ્યાણીતિ કૃત્વા સ્વલ્પતરેણાર્થેન ગૃહ્ણતિ । સદૃશસન્મિશ્રશ્ચ પ્રતિરૂપકવ્યવહાર इत्यर्थः સદૃશેન તૈલાદિના

હવે તેના (અચૌર્યાણુવ્રતના) અતિચારો કહે છે—

અચૌર્યાણુવ્રતના અતિચાર

શ્લોક ૫૮

અન્વયાર્થ :—[ચૌરપ્રયોગચૌરાર્થાદાનવિલોપસદૃશસન્મિશ્રાઃ] ચૌરપ્રયોગ (ચોરીનો ઉપાય બતાવવો) ચૌરાર્થાદાન (ચોરીની વસ્તુ ખરીદવી), વિલોપ (રાજાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવું), સદૃશસંમિશ્ર (હલકી-ભારે સદૃશ વસ્તુઓનું મિશ્રણ કરી વેચવું) અને [હીનાધિકવિનિમાનં] હીનાધિકવિનિમાન (માપ-તોલા ઓછાં-વત્તાં રાખવાં) [પઞ્ચ]—એ પાંચ [અસ્તેય] અચૌર્યાણુવ્રતમાં [વ્યતીપાતાઃ] અતિચારો છે.

ટીકા :—‘અસ્તેય’ ચોરીથી વિરમણમાં અર્થાત્ અચૌર્યાણુવ્રતમાં ‘વ્યતીપાતાઃ’ અતિચારો ‘પઞ્ચ’ પાંચ છે. તે આ પ્રમાણે છે—‘ચૌરપ્રયોગઃ’ ચોરી કરનારને સ્વયં પ્રેરણા કરવી યા બીજા દ્વારા પ્રેરણા કરવી યા પ્રેરિતને અન્ય દ્વારા અનુમોદના કરવી, ‘ચૌરાર્થાદાનં’ અપ્રેરિત અને અનનુમોદિત ચોર દ્વારા લાવેલી ચીજોનું ગ્રહણ કરવું, ‘વિલોપઃ’ ઉચિત ન્યાયથી અન્ય પ્રકારે (નીતિ વિરુદ્ધ) વસ્તુને ગ્રહણ કરવી, વિરુદ્ધ રાજ્યમાં જઈને નીતિ વિરુદ્ધ વસ્તુ આપવી-લેવી તે વિરુદ્ધ રાજ્યાતિક્રમ છે એવો અર્થ છે. વિરુદ્ધ રાજ્યમાં મહા-વધારે કિંમતની વસ્તુઓને ઓછી કિંમતની વસ્તુઓ કહીને બહુ થોડા ધનથી લાવે છે, ‘સદૃશસન્મિશ્રઃ’ સમાન રૂપ-રંગવાળી વસ્તુઓનું સંમિશ્રણ અથવા પ્રતિરૂપક વ્યવહાર એવો અર્થ છે; સમાન તેલ આદિ સાથે ઘી આદિનું સંમિશ્રણ કરે છે,

સન્મિશ્રં ઘૃતાદિકં કરોતિ। કૃત્રિમૈશ્ચ હિરણ્યાદિભિર્વચનાપૂર્વકં વ્યવહારં કરોતિ। હીનાધિકવિનિમાનં વિવિધં નિયમેન માનં વિનિમાનં માનોન્માનમિત્યર્થઃ। માનં હિ પ્રસ્થાદિ, ઉન્માનં તુલાદિ, તદ્વ હીનાધિકં, હીનેન અન્યસ્મૈ દદાતિ, અધિકેન સ્વયં ગૃહ્ણતીતિ ॥૫૮॥

સામ્પ્રતમબ્રહ્મવિરત્યણુવ્રતસ્વરૂપં પ્રતિપાદયન્નાહ—

બનાવટી સુવર્ણ આદિથી વંચનાપૂર્વક વ્યવહાર કરે છે. (બનાવટી સુવર્ણાદિ વેચી ઠગાઈ કરે છે.) ‘હીનાધિકવિનિમાનં’ નિયમથી વિવિધ માન તે વિનિમાન, માન અને ઉન્માન એવો અર્થ છે; માન એટલે પ્રસ્થાદિ પાલી, ગજ, તોલા વગેરે માપવાનાં સાધન અને ઉન્માન એટલે ત્રાજવાં, બાટ વગેરે તે તોલવાનાં સાધન—તે હીનાધિક ઓછાં—વત્તાં રાખીને ઓછા માપથી અન્યને આપે છે અને અધિક માપથી સ્વયં લે છે.

ભાવાર્થ :—અયૌર્યાણુવ્રતના પાંચ અતિચાર^૧—

૧. ચૌરપ્રયોગ—ચોરીનો ઉપાય બતાવવો—ચોરી કરવાની પ્રેરણા કરવી.
૨. ચૌરાર્થદાન—ચોરીની વસ્તુ ખરીદવી.
૩. વિલોપ (વિરુદ્ધ રાજ્યાતિક્રમ)—રાજ્યના કાયદાથી વિરુદ્ધ વર્તવું.
૪. સદેશસન્મિશ્ર (પ્રતિરૂપક વ્યવહાર)—હલકી—ભારે ચીજોનું સંમિશ્રણ કરી ઊંચી કિંમતે વેચવું.
૫. હીનાધિક વિનિમાન (હીનાધિક માનોન્માન)—માપ—તોલા ઓછાં—વત્તાં રાખવાં; ઓછા માપથી આપવું અને અધિક માપથી લેવું.

આ કાર્યો નબળાઈને લીધે થાય છે પણ આસક્ત ભાવે થતાં નથી. તે દોષ તો છે જ, પરંતુ તેથી વ્રતનો સંપૂર્ણ ભોગ થતો નથી, તેથી તેને અતિચાર કહે છે. ૫૮.

હવે અબ્રહ્મવિરતિ અણુવ્રતના અર્થાત્ (બ્રહ્મચર્યાણુવ્રતના) સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરી કહે છે—

૧. સ્તેનપ્રયોગતદાહતાદાનવિરુદ્ધરાજ્યાતિક્રમહીનાધિકમાનોન્માનપ્રતિરૂપક વ્યવહારઃ ।

(તત્ત્વાર્થસૂત્ર અધ્યાય ૭/૨૭)

ન તુ પરદારાન્ ગચ્છતિ ન પરાન્ ગમયતિ ચ પાપભીતેર્યત્ ।
સા પરદારનિવૃત્તિઃ સ્વદારસન્તોષનામાપિ ॥૫૧॥

‘સા પરદારનિવૃત્તિઃ’ । યત્ ‘પરદારાન્’ પરિગૃહીતાનપરિગૃહીતાંશ્ચ । સ્વયં ‘ન ચ’ નૈવ । ગચ્છતિ । તથા ‘પરાન્યાન્’^૧ પરદારલમ્પટાન્ ન ગમયતિ પરદારેષુ ગચ્છતો યત્પ્રયોજયતિ ન ચ* । કુતઃ ? ‘પાપભીતેઃ’ પાપોપાર્જનભયાત્ ન પુનઃ નૃપત્યાદિભયાત્ । ન કેવલં સા પરદારનિવૃત્તિરેવોચ્યતે કિન્તુ^૨ ‘સ્વદારસન્તોષનામાપિ’ સ્વદારેષુ સન્તોષઃ સ્વદારસન્તોષસ્તન્નામ યસ્યાઃ^૩ ॥૫૬॥

બ્રહ્મચર્યાશુવ્રતનું લક્ષણ

શ્લોક ૫૯

અન્વયાર્થ :—[યત્] જે [પાપભીતેઃ] પાપના ભયથી [ન તુ] ન તો પોતે [પરદારાન્] પરસ્ત્રી પાસે [ગચ્છતિ] જવું [ચ] અને [ન પરાન] ન તો બીજાઓને (પરસ્ત્રી પાસે) [ગમયતિ] મોકલવું [સા] તે [પરદારનિવૃત્તિઃ] પરસ્ત્રી ત્યાગ અથવા [સ્વદારસન્તોષનામ્ અપિ] સ્વદારસન્તોષ નામનું અશુવ્રત (બ્રહ્મચર્યાશુવ્રત) કહેવાય છે.

ટીકા :—પુરુષ જે ‘સા પરદારનિવૃત્તિઃ’ જે ‘પરદારાન્’ પરિગૃહિત (વિવાહિત) અને અપરિગૃહિત (અવિવાહિત) પરસ્ત્રી પાસે સ્વયં જતો નથી (પરસ્ત્રી સાથે સ્વયં રમતો નથી) તથા ‘પરાન્’ બીજાઓને પરસ્ત્રી પાસે લંપટ પુરુષોને મોકલતો નથી, પરસ્ત્રી પાસે જવા કોઈને પ્રેરતો નથી. શાથી? ‘પાપભીતેઃ’—પાપના ભયથી, (પાપ ઉપાર્જન કરવાના ભયથી), પણ નહિ કે રાજાદિના ભયથી, તેને કેવળ પરસ્ત્રી ત્યાગ કહેતા નથી, કિન્તુ ‘સ્વદાર-સન્તોષનામાપિ’ સ્વદારસન્તોષ નામનું (સ્વસ્ત્રીમાં સન્તોષ નામનું) અશુવ્રત પણ કહે છે.

ભાવાર્થ :—જે પાપના ભયથી નહિ કે રાજાદિના ભયથી ન તો સ્વયં પરસ્ત્રીને ભોગવે છે અને ન તો લંપટ પુરુષો દ્વારા ભોગવાવે છે, તેની તે ક્રિયા પરદારનિવૃત્તિ યા સ્વદારસન્તોષ નામનું બ્રહ્મચર્યાશુવ્રત કહેવાય છે.

જેને સ્વસ્ત્રીથી સન્તોષ હોય છે તેને પરસ્ત્રીત્યાગ સ્વયં હોય છે. જેમ પુરુષ સંબંધી બ્રહ્મચર્યાશુવ્રત છે, તેમ સ્ત્રીસંબંધી પણ બ્રહ્મચર્યાશુવ્રત સમજવું અર્થાત્ સ્ત્રીએ સ્વયં પર

૧. પરદારાન્ ક-ખ પાઠઃ ।

* પુષ્પમધ્યગતો પાઠઃ ગ પુસ્તકે નાસ્તિ । ૨. અપિ તુ ખ-ગ પાઠઃ । ૩. યસ્ય ક પાઠઃ ।

૧ તસ્યાતીચારાનાહ—

અન્યવિવાહાકરણાનઙ્ગક્રીડાવિટ્વવિપુલતૃષઃ ।

ઇત્વરિકાગમનં ચાસ્મરસ્ય પઞ્ચ વ્યતીચારાઃ ॥૬૦॥

‘અસ્મરસ્યા’ બ્રહ્મનિવૃત્ત્યગુણવ્રતસ્ય । પંચ વ્યતીચારાઃ । કથમિત્યાહ—

- પુરુષ સાથે રમવું નહિ અને અન્ય સ્ત્રીને તેમ કરવા પ્રેરવી નહિ.

વિશેષ

પુરુષવેદ, સ્ત્રીવેદ અને નપુંસકવેદના પરિણમનરૂપ રાગભાવ (પ્રમાદ) સહિતના યોગથી સ્ત્રી-પુરુષ મળીને કામસેવનનો ભાવ કરવો તે કુશીલ છે. તેમાં પ્રાણીવધનો સર્વત્ર સદ્ભાવ હોવાથી હિંસા થાય છે.

સ્ત્રીની યોનિ, નાભિ, કુચ (સ્તન) અને કાખમાં મનુષ્યાકારના અસંખ્ય પંચેન્દ્રિય જીવ ઉત્પન્ન થાય છે; તેથી સ્ત્રી સાથે કામસેવન કરવાથી આ જીવોની દ્રવ્યહિંસા થાય છે. અને સ્ત્રી-પુરુષ બંનેને કામરૂપ પરિણામ થાય છે, તેનાથી તે બંનેને ભાવહિંસા થાય છે.^૨ ૫૯.

તેના (બ્રહ્મચર્યાણુવ્રતના) અતિચાર કહે છે—

બ્રહ્મચર્યાણુવ્રતના અતિચાર

શ્લોક ૬૦

અન્વયાર્થ :—[અન્યવિવાહાકરણાનઙ્ગક્રીડાવિટ્વવિપુલતૃષઃ] અન્ય વિવાહકરણ (બીજાનો વિવાહ કરવો), અનંગક્રીડા (કામસેવનના અંગો છોડી અન્ય અંગોથી વિષયસેવન કરવું), વિટ્વ (ગાળો બોલવી, અશ્લિલ વચન બોલવાં), વિપુલ તૃષા (વિષય સેવનમાં બહુ ઈચ્છા રાખવી) [ચ] અને [ઇત્વરિકાગમન] ઈત્વરિકાગમન (વ્યભિચારિણી સ્ત્રીને ત્યાં આવ-જા કરવી)—એ [પઞ્ચ] પાંચ [અસ્મરસ્ય] બ્રહ્મચર્યાણુવ્રતના [વ્યતીચારાઃ] અતિચારો છે.

ટીકા :—‘અસ્મરસ્ય’ અબ્રહ્મત્યાગ અણુવ્રતના (બ્રહ્મચર્યાણુવ્રતના) પાંચ અતિચારો

૧. અસ્ય ગ પાઠઃ ।

૨. જુઓ પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય ગુજરાતી આવૃત્તિ, શ્લોક ૧૦૭ અને તેનો ભાવાર્થ તથા શ્લોક ૧૦૮ થી ૧૧૦.

‘અન્યેત્યાદિ’—કન્યાદાનં વિવાહોઽન્યસ્ય વિવાહોઽન્યવિવાહઃ તસ્ય આ ‘સમન્તાત્’ કરણં, તદ્વ અનઙ્ક્રીડા ચ અંગં લિંગં યોનિશ્ચ તયોરન્યત્ર મુખાદિપ્રદેશે ક્રીડા અનઙ્ક્રીડા । ‘વિટત્વં’ ભણ્ડિમાપ્રધાનકાયવાક્યપ્રયોગઃ । વિપુલતૃષ્ટ્ ચ કામતીવ્રાભિનિવેશઃ । ‘ઇત્વરિકાગમનં’ ચ પરપુરુષાનેતિ ગચ્છતીત્યેવં શીલા ઇત્વરી પુંશ્ચલી કુત્સાયાં કે કૃતે ‘ઇત્વરિકા’ ભવતિ તત્ર ગમનં ચેતિ ॥૬૦॥

અથેદાનીં પરિગ્રહવિરત્યણુવ્રતસ્ય સ્વરૂપં દર્શયન્નાહ—

ધનધાન્યાદિગ્રન્થં પરિમાય તતોઽધિકેષુ નિઃસ્પૃહતા ।

પરિમિતપરિગ્રહઃ સ્યાદિચ્છાપરિમાણનામાપિ ॥૬૧॥

છે. કેવા? તે કહે છે. ‘અન્યેત્યાદિ’ કન્યાદાન તે વિવાહ, ‘સમન્તાત્’ પૂરી રીતેથી આ અન્યનો વિવાહ કરવો, ‘અનંગક્રીડા’ અનંગક્રીડા, ‘વિટત્વં’ બીભત્સ પ્રધાનક્રિયામાં કાયવચનનો પ્રયોગ કરવો, ‘વિપુલતૃષ્ટ્’ કામસેવનમાં તીવ્ર ઈચ્છા રાખવી, ‘ઇત્વરિકાગમનં’ પરપુરુષો પાસે જવાનો જેનો સ્વભાવ છે તે ઈત્વરી એટલી વ્યભિચારિણી સ્ત્રી તેને ત્યાં જવું. ‘ઇત્વરિકા’ શબ્દમાં ‘ક’ પ્રત્યય ખરાબ અર્થમાં છે.

ભાવાર્થ :—બ્રહ્મચર્યાણુવ્રતના પાંચ અતિચાર^૧—

૧. પરવિવાહકરણ—બીજાનો વિવાહ કરવો.
૨. અનંગક્રીડા—કામસેવનનાં અંગો છોડી, મુખહસ્તાદિક અંગોથી કામસેવન કરવું.
૩. વિટત્વ—બીભત્સ વચન બોલવાં.
૪. અતિતૃષ્ણા—વિષયસેવનમાં તીવ્ર ઈચ્છા રાખવી.
૫. ઈત્વરિકાગમન—વ્યભિચારિણી સ્ત્રીને ત્યાં આવ—જા કરવી. ૬૦ હવે (એકદેશ) પરિગ્રહવિરતિ અણુવ્રતનું સ્વરૂપ બતાવી કહે છે—

પરિગ્રહપરિમાણ અણુવ્રતનું લક્ષણ

શ્લોક ૬૧

અન્વયાર્થ :—[ધનધાન્યાદિગ્રન્થં] ધન—ધાન્યાદિ દશ પરિગ્રહોનું [પરિમાણ]

૧. પરવિવાહકરણેત્વરિકાપરિગૃહીતાપરિગૃહીતાગમનાનંગક્રીડાકામતીવ્રાભિનિવેશાઃ ।

(તત્ત્વાર્થસૂત્ર—અધ્યાય ૭/૨૮)

‘પરિમિતપરિગ્રહો’ દેશતઃ પરિગ્રહવિરતિરણુવ્રતં સ્યાત્ । કાસૌ ? યા ‘તતોઽધિકેષુ નિસ્પૃહતા’ તતસ્તેભ્ય ઇચ્છાવશાત્ કૃતપરિસંખ્યાતેભ્યોઽર્થોભ્યોઽધિકેષ્વર્થેષુ યા નિસ્પૃહતા વાચ્છાવ્યાવૃત્તિઃ । કિ કૃત્વા ? ‘પરિમાય’ દેવગુરુપાદાગ્રે પરિમિતં કૃત્વા । કં ? ‘ધનધાન્યાદિગ્રન્થં’ ધનં ગવાદિ, ધાન્યં બ્રીહ્યાદિ । આદિશબ્દાદ્વાસીદાસભાર્યાગૃહક્ષેત્રદ્રવ્ય-સુવર્ણરૂપ્યાભરણવસ્ત્રાદિસંગ્રહઃ । સ ચાચ્ચૌ ગ્રન્થશ્ચ તં પરિમાય । સ ચ પરિમિત પરિગ્રહઃ ‘ઇચ્છાપરિમાણનામાપિ’ સ્યાત્, ઇચ્છાયાઃ પરિમાણં યસ્ય સ ઇચ્છાપરિમાણસ્તન્નામ યસ્ય સ તથોક્તઃ ॥૬૧॥

પરિમાણ કરીને [તતઃ] તેનાથી [અધિકેષુ] વધારે [નિસ્પૃહતા] ઈચ્છા ન રાખવી તે [પરિમિતપરિગ્રહઃ] પરિગ્રહ પરિમાણવ્રત [અપિ] અથવા [ઇચ્છાપરિમાણનામા] ઈચ્છાપરિમાણ નામનું વ્રત [સ્યાત્] છે.

ટીકા :—‘ધનધાન્યાદિગ્રન્થમ્’ ગાય, ભેંસાદિ ધન, ચોખાદિ અનાજ અને દાસ, દાસી, ભાર્યા, ગૃહ, ક્ષેત્ર, દ્રવ્ય, સુવર્ણ, ચાંદી, આભરણ, વસ્ત્રાદિનો સંગ્રહ—એવા સંગ્રહરૂપ પરિગ્રહનું ‘પરિમાય’ દેવ-ગુરુના પાદ આગળ (દેવ-ગુરુની સમક્ષ) પરિમાણ કરીને ‘ન તોઽધિકેષુ નિસ્પૃહતા’ તેનાથી-ઈચ્છા પ્રમાણે સંખ્યાથી મર્યાદિત કરેલી વસ્તુઓથી અધિક વસ્તુઓમાં ઈચ્છા રહિત થવું-વાંછા રહિત થવું તે ‘પરિમિતપરિગ્રહઃ’ એકદેશ પરિગ્રહવિરતિરૂપ અણુવ્રત છે. ‘ઇચ્છાપરિમાણનામ અપિ’ તે પરિમિત પરિગ્રહમાં પોતાની ઈચ્છાનુસાર પરિગ્રહનું પરિમાણ કરવામાં આવે છે તેથી તેનું બીજું નામ ‘ઈચ્છાપરિમાણ’ પણ છે.

ભાવાર્થ :—ક્ષેત્ર (ખેતર), વાસ્તુ (મકાન આદિ), હિરણ્ય (રૂપિયા-ચાંદી આદિ), સ્વર્ણ (સોનું યા સુવર્ણનાં ઘરેણાં), ધન (ગાય આદિ), ધાન્ય (અનાજ), દાસી, દાસ, કુપ્ય (વસ્ત્રાદિ) અને ભાણ્ડ (વાસણ આદિ)—એ દશ પ્રકારના પરિગ્રહનું પરિમાણ કરીને તેનાથી અધિકમાં વાંછા (ઈચ્છા) ન કરવી તેને પરિગ્રહપરિમાણ અણુવ્રત કહે છે. તેને ઈચ્છાપરિમાણ અણુવ્રત પણ કહે છે.

વિશેષ

પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાયમાં કહ્યું છે કે—

મોહના ઉદયનિમિત્તે ઉત્પન્ન થયેલ મમત્વરૂપ પરિણામ જ મૂર્છા છે, અને જે મૂર્છા છે તે જ પરિગ્રહ છે. (શ્લોક ૧૧૧)

તસ્યાતિચારાનાહ—

તત્વાર્થસૂત્રમાં શ્રી ઉમાસ્વામીએ પણ મૂર્છાને જ પરિગ્રહ કહ્યો છે—

“મૂર્છા પરિગ્રહઃ।” અધ્યાય ૭/૧૭ બાહ્ય ધન-ધાન્યાદિ પદાર્થોમાં તથા અંતરંગ ક્રોધાદિ કષાયોમાં મમત્વભાવ રાખવો તે મૂર્છા છે.”

જ્યાં જ્યાં મૂર્છા છે ત્યાં ત્યાં અવશ્ય પરિગ્રહ છે અને જ્યાં મૂર્છા નથી ત્યાં પરિગ્રહ પણ નથી. મૂર્છાની પરિગ્રહ સાથે વ્યાપ્તિ છે.

કોઈ જીવ નગ્ન છે, બાહ્ય પરિગ્રહથી રહિત છે, પણ જો તેને અંતરંગમાં મૂર્છા અર્થાત્ મમત્વપરિણામ હોય તો તે પરિગ્રહવાન જ છે; અને એક મમત્વના ત્યાગી દિગંબર મુનિને ઉપકરણરૂપ પીછી, કમંડળ હોવા છતાં પણ અંતરંગમાં મમત્વ નહિ હોવાથી તે વાસ્તવિક પરિગ્રહથી રહિત જ છે. (શ્લોક ૧૧૨નો ભાવાર્થ)

ધન-ધાન્યાદિ બાહ્ય વસ્તુ મૂર્છા ઊપજાવવામાં નિમિત્તમાત્ર છે; તેથી તેમાં કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને તેને ઉપચારથી પરિગ્રહ કહ્યો છે. વાસ્તવમાં પરિગ્રહનું લક્ષણ મૂર્છા જ છે.

^૧અંતરંગ ૧૪ પ્રકારના પરિગ્રહો હિંસાના પર્યાય હોવાથી તેમાં હિંસા સિદ્ધ જ છે અને દશ પ્રકારના બહિરંડ પરિગ્રહોમાં મમત્વપરિણામ જ હિંસાભાવને નિશ્ચયથી પ્રાપ્ત થાય છે. (શ્લોક ૧૧૯).

કેવળીને સમવસરણાદિ વિભૂતિ હોય છે. પણ મમત્વપરિણામ વિના તે પરિગ્રહ નથી.

જે કોઈ પરિગ્રહને અંગીકાર કરીને કહે કે મારે તો તેમાં મમત્વપરિણામ નથી, તો તે અસત્ય છે, કારણ કે મમત્વ વિના તે અંગીકાર થાય નહિ.

જ્યાં પ્રમાદ-યોગ છે ત્યાં જ નિશ્ચયથી પરિગ્રહ છે અને જ્યાં પ્રમાદ-યોગ (મમત્વ) નથી, ત્યાં પરિગ્રહ નથી—એમ સમજવું. ૬૧.

તેના (પરિગ્રહપરિમાણ અણુવ્રતના) અતિચાર કહે છે—

૧. અંતરંગ ચૌદ પરિગ્રહ :—૧. મિથ્યાત્વ, ૨. હાસ્ય, ૩. રતિ, ૪. અરતિ, ૫. શોક, ૬. ભય, ૭. જુગુપ્સા, ૮. પુરુષવેદ, ૯. સ્ત્રીવેદ, ૧૦. નપુંસકવેદ, ૧૧. ક્રોધ, ૧૨. માન, ૧૩. માયા અને ૧૪. લોભ.

અતિવાહનાતિસંગ્રહવિસ્મયલોભાતિભારવહનાનિ ।

પરિમિતપરિગ્રહસ્ય ચ વિક્ષેપાઃ પચ્ચ લક્ષ્યન્તે ॥૬૨॥

‘વિક્ષેપાઃ’ અતિચારાઃ । પંચ ‘લક્ષ્યન્તે’ નિશ્ચીયન્તે । કસ્ય ? ‘પરિમિતપરિગ્રહસ્ય’ ન કેવલમહિંસાઘણુવ્રતસ્ય પંચાતીચારા નિશ્ચીયન્તે અપિ તુ પરિમિતપરિગ્રહસ્યાપિ । ચશબ્દોઽત્રાપિશબ્દાર્થે । કે તસ્યાતીચારા ઇત્યાહ—અતિવાહનેત્યાદિ । લોભાતિગૃહ્ણિનિવૃત્ત્યર્થ પરિગ્રહપરિમાણે કૃતે પુનર્લોભાવેશવશાદતિવાહનં કરોતિ । યાવન્તં હિ માર્ગં બલીવર્દાદયઃ સુખેન ગચ્છન્તિ તતોઽપ્યતિરેકેણ વાહનમતિવાહનં । અતિશબ્દઃ પ્રત્યેકં લોભાન્તાનાં સમ્બધ્યતે । ઇદં ધાન્યાદિકમગ્રે વિશિષ્ટં લાભં દાસ્યતીતિ લોભાવેશાદતિશયેન તત્સંગ્રહં કરોતિ ।

પરિગ્રહપરિણામ અણુવ્રતના અતિચાર’

શ્લોક ૬૨

અન્વયાર્થ :—[અતિવાહનાતિસંગ્રહવિસ્મયલોભાતિભારવહનાનિ] અતિવાહન (હાથી, ઘોડા, બળદ વગેરેને તેના ગજા ઉપરાંત ચલાવવું), અતિસંગ્રહ (ધાન્યાદિનો અતિસંગ્રહ કરવો), અતિવિસ્મય (બીજાનો વૈભવ જોઈને અતિવિસ્મય પામવું; અતિખેદ કરવો), અતિલોભ (બહુ લોભ કરવો), અને અતિભારવહન (બહુ ભાર લાદવો) [પચ્ચ] એ પાંચ [પરિમિતપરિગ્રહસ્ય ચ] પરિગ્રહપરિમાણ અણુવ્રતના [વિક્ષેપઃ] અતિચાર [લક્ષ્યન્તે] કહેવામાં આવ્યા છે.

ટીકા :—‘વિક્ષેપાઃ’ અતિચારો ‘પચ્ચ લક્ષ્યન્તે’ પાંચ નક્કી (નિશ્ચિત) કરવામાં આવ્યા છે. કોના? ‘પરિમિતપરિગ્રહસ્ય’ કેવળ અહિંસાદિ અણુવ્રતના પાંચ અતિચાર નક્કી કરવામાં આવ્યા છે એટલું જ નહિ, પરંતુ પરિમિત પરિગ્રહના પણ (પાંચ અતિચારો નિશ્ચિત છે.) અહીં ‘ચ’ શબ્દ ‘અપિ’ શબ્દના અર્થમાં છે. તેના કયા અતિચારો છે? તે કહે છે—‘અતિવાહનેત્યાદિ’ લોભની અતિગૃહ્ણિને (અતિ લોભુપતાને) નિવારવા માટે પરિગ્રહપરિમાણ કરી લીધા પછી પણ, લોભના આવેશમાં અધિક વાહન કરે છે—અર્થાત્ જેટલે રસ્તે બળદ આદિ સુખેથી જઈ શકે તેનાથી પણ અધિક (આગળ) ચલાવવું તે અતિવહન છે. વિસ્મય અને લોભને પણ ‘અતિ’ શબ્દનો સંબંધ જોડવો. આ ધાન્યાદિ

૧. ક્ષેત્રવાસ્તુહિરણ્યસુવર્ણધનધાન્યદાસીદાસકુપ્યભાણ્ડ પ્રમાણાતિક્રમાઃ ।

(તત્ત્વાર્થસૂત્ર-અધ્યાય ૭/૨૯)

તત્પ્રતિપન્નલાભેન વિક્રીતે^૧ તસ્મિન્ મૂલતોઽપ્યસંગૃહીત્વાદધિકેઽર્થે લબ્ધે લોભાવેશાદતિવિસ્મયં વિષાદં કરોતિ । વિશિષ્ટેઽર્થે લબ્ધેઽપ્યધિકલાભાકાંક્ષાવશાદતિલોભં કરોતિ । લોભાવેશાદધિક-ભારારોપણમતિભારવાહનં । તે વિક્ષેપાઃ પંચ ॥૬૨॥

एवं प्ररूपितानि पंचाणुव्रतानि निरतिचाराणि किं कुर्वन्तीत्याह—

पञ्चाणुव्रतनिधयो निरतिक्रमणाः फलन्ति सुरलोकं ।

यत्रावधिरष्टगुणा दिव्यशरीरं च लभ्यन्ते ॥६३॥

આગળ વિશેષ લાભ આપશે એવા લોભના વશથી તેનો અતિશય સંગ્રહ કરવો તે અતિસંગ્રહ નામનો અતિચાર છે. તેના ચાલુ ફાયદાકારક ભાવે તે સંગ્રહ કરેલો મૂળ જથ્થો વેચવાથી અધિક લાભ થવો, તેથી પહેલાંથી જ વધારે સંગ્રહ કર્યો નહિ હોવાથી લોભાવેશથી વિષાદ પામે છે તે વિસ્મય નામનો અતિચાર છે. વિશિષ્ટ ધનની પ્રાપ્તિ થવા છતાં અધિક લાભની આશાથી અતિલોભ કરે છે. લોભને વશ થઈ અધિક ભાર લાદવો તે અતિભારવહન છે. તે વિક્ષેપો (અતિચારો) પાંચ છે.

ભાવાર્થ :—પરિગ્રહપરિમાણ—અણુવ્રતના પાંચ અતિચાર—

૧. અતિવાહન—હાથી, ઘોડા, બળદ આદિ અધિક સવારી રાખવી અને અધિક રસ્તે ચલાવવી.

૨. અતિસંગ્રહ—ભવિષ્યમાં લાભ થશે એમ સમજી વસ્તુઓનો અધિક સંગ્રહ કરવો.

૩. અતિવિસ્મય—બીજાનો લાભ જોઈ અત્યંત વિષાદ કરવો.

૪. અતિલોભ—વિશેષ લાભ થવા છતાં અધિક લાભની આશા રાખવી.

૫. અતિભારવહન—મર્યાદાથી અધિક ભાર લાદવો. ૬૨.

એ પ્રમાણે પ્રરૂપેલાં અતિચારરહિત પાંચ અણુવ્રતો શું ફળ આપે છે તે કહે છે—

પંચાણુવ્રત ધારણ કરવાનું ફળ

શ્લોક ૬૩

અન્વયાર્થ :—[નિરતિક્રમણાઃ] અતિચાર રહિત [પંચાણુવ્રતનિધયઃ] પાંચ

‘ફલન્તિ’ ફલં પ્રયચ્છન્તિ। કે તે? ‘પંચાણુવ્રતનિધયઃ’ પંચાણુવ્રતન્યેવ નિધયો નિધાનાનિ। કથંભૂતાનિ? ‘નિરતિક્રમણા’ નિરતિચારાઃ। કિં ફલન્તિ? ‘સુરલોકં’। યત્ર સુરલોકે ‘લભ્યન્તે’। કાનિ? ‘અવધિસ્વધિજ્ઞાનં’। ‘અષ્ટગુણા’ અણિમામહિમેત્યાદયઃ। ‘દિવ્યશરીરં ચ’ સપ્તધાતુવિવર્જિતં શરીરં। એતાનિ સર્વાણિ યત્ર લભ્યન્તે॥૬૩॥

ઇહ લોકે કિં^૧ ન કસ્યાપ્યહિંસાઘણુવ્રતાનુષ્ઠાનફલપ્રાપ્તિર્દષ્ટા યેન પરલોકાર્થ તદનુષ્ઠીયતે ઇત્યાશંક્યાહ—

અણુવ્રતરૂપી નિધિઓ [સુરલોકમ્] સ્વર્ગલોકનું [ફલન્તિ] ફળ આપે છે. [યત્ર] જ્યાં [અવધિઃ] અવધિજ્ઞાન, [અષ્ટગુણાઃ] આઠ ઋદ્ધિઓ [ચ] અને [દિવ્યશરીરમ્] સાત ધાતુઓથી રહિત સુંદર વૈકિયિક શરીર [લભ્યન્તે] પ્રાપ્ત થાય છે.

ટીકા :—‘ફલન્તિ’ ફળ આપે છે. કોણ તે? ‘પંચાણુવ્રતનિધયાઃ’ પાંચ અણુવ્રતરૂપી નિધિઓ. કેવી (નિધિઓ)? ‘નિરતિક્રમાઃ’ અતિચારરહિત, શું ફળ આપે છે? ‘સુરલોકં’ સુરલોકનું (સ્વર્ગલોકનું). જ્યાં એટલે સુરલોકમાં પ્રાપ્ત થાય છે તે શું? ‘અવધિ’ અવધિજ્ઞાન, ‘અષ્ટગુણાઃ’ અણિમા, મહિમા ઇત્યાદિ આઠ ઋદ્ધિઓ અને ‘દિવ્યશરીરમ્’ સાત ધાતુથી રહિત દિવ્ય શરીર—એ સર્વે જ્યાં પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :—અતિચારરહિત પાંચ અણુવ્રતનું પાલન કરવાથી સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. ત્યાં અવધિજ્ઞાન, અણિમા, મહિમા, ગરીમા, લઘિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકામ્ય, ઇશિત્વ અને વશિત્વ—એ આઠ ઋદ્ધિઓ અને સાત ધાતુઓ રહિત દિવ્ય વૈકિયિક શરીર પ્રાપ્ત થાય છે.

આ ગાથા ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે નિરતિચાર અણુવ્રતનું ફળ સંવર-નિર્જરા નથી, પણ તેનાથી પુણ્યબંધ છે, કેમ કે સ્વર્ગગતિ કાંઈ વીતરાગ ધર્મનું ફળ નથી, પરંતુ તે શુભભાવનું ફળ છે.

ધર્મી જીવને પાંચમા ગુણસ્થાનકે આવા શુભભાવ આવ્યા વગર રહેતા નથી, પરંતુ તે તેમને શ્રદ્ધામાં હેય સમજે છે. ૬૩.

આ લોકમાં શું કોઈને પણ અહિંસાદિ અણુવ્રતનું પાલન કરવાથી ફળ-પ્રાપ્તિ દેખાઈ, જેથી પરલોકને માટે તેનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે? એવી આશંકા કરી કહે છે—

૧. કિં કસ્યાપ્ય ઘ।

માતંગો ધનદેવશ્ચ વારિષેણસ્તતઃ પરઃ ।

નીલી જયશ્ચ સંપ્રાપ્તાઃ પૂજાતિશયમુત્તમમ્ ॥૬૪॥

હિંસાદિવિરત્યણુવ્રતાત્ માતંગેન ચાંડાલેન ઉત્તમઃ પૂજાતિશયઃ પ્રાપ્તઃ ।

અસ્ય કથા

સુરમ્યદેશે પોદનપુરે^૧ રાજ મહાબલઃ^૨ । નન્દીશ્વરાષ્ટ્રભ્યાં રાજા^૩ અષ્ટદિનાનિ
^૪જીવામારણઘોષણાયાં કૃતાયાં બલકુમારેણ ચાત્યન્તમાંસાક્તેન કંચિદપિ પુરુષમપશ્યતા
 રાજોદ્યાને^૫ રાજકીયમેઢકઃ પ્રચ્છન્નેન^૬ મારયિત્વા સંસ્કાર્ય ભક્ષિતઃ । રાજા ચ
 મેઢકમારણવાર્તામાકર્ણ્ય રુષ્ટેન મેઢકમારકો ગવેષયિતું પ્રારબ્ધઃ । તદુદ્યાનમાલાકારેણ ચ

પાંચ અણુવ્રતધારીઓમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાંનાં નામ

શ્લોક ૬૪

અન્વયાર્થ :—[માતઙ્ગ] યમપાલ નામનો ચાંડાલ, [ધનદેવઃ] ધનદેવ શેઠ,
 [વારિષેણઃ] વારિષેણ નામનો રાજકુમાર, [તતઃ પરઃ] તે પછી [નીલી] વણિકપુત્રી નીલી
 [ચ] અને [જયઃ] રાજપુત્ર જયકુમાર [ઉત્તમમ્] ઉત્તમ [પૂજાતિશયં] આદર-સત્કારને
 [સંપ્રાપ્તાઃ] પામ્યાં છે.

ટીકા :—અહિંસાણુવ્રતના પ્રભાવથી (યમપાલ) ચાંડાલ ઉત્તમ અતિ આદર-
 સત્કાર પામ્યો.

૧. માતંગ (ચાંડાલ)ની કથા

પોદનાપુર નામના સુરમ્ય દેશમાં મહાબલ નામનો રાજા હતો. નન્દીશ્વરવ્રતની
 અષ્ટમીના દિવસે રાજાએ જ્યારે આઠ દિવસ સુધી જીવ નહિ મારવા માટે ઘોષણા કરી
 (ઢંઢેરો પીટાવ્યો), ત્યારે માંસ ખાવામાં અત્યંત આસક્ત બલકુમારે, રાજાના બગીચામાં
 કોઈપણ પુરુષને નહિ જોઈ, રાજાના મેંઢાને ધૂપી રીતે મારીને તેને સંસ્કારી (પકાવી) ખાઈ
 ગયો. મેંઢાને માર્યાની વાત સાંભળીને રાજા રોષે ભરાયો અને તેણે મેંઢાના મારનારને

૧. પોદનાપુરે ક-ગ પાઠઃ । ૨. પુત્રો બલઃ ઘ । ૩. રાજાજ્ઞયા ઘ । ૪. જીવામાણે ઘ । ૫. રાજ્યોદ્યાને
 ખ-ગ પાઠઃ । ૬. પ્રચ્છન્નો ઘ ।

વૃક્ષોપરિ ચટિતેન ન તન્મારણં કુર્વાણો દૃષ્ટઃ। રાત્રૌ ચ નિજભાર્યાયાઃ કથિતં। તતઃ^૧ પ્રચ્છન્નચરપુરુષેણાકર્ણ્ય રાજ્ઞઃ કથિતં। પ્રભાતે માલાકારોઽપ્યાકારિતઃ। તેનૈવ પુનઃ કથિતં મદીયામાજ્ઞાં મમ પુત્રઃ^૨ ખણ્ડયતીતિ રુષ્ટેન રાજ્ઞા કોટ્ટપાલો ભણિતો બલકુમારં નવખણ્ડં કારયેતિ। તતસ્તં કુમારં મારણસ્થાનં નીત્વા^૩ માતઙ્ગમાનેતું^૪ યે ગતાઃ પુરુષાસ્તાન્ વિલોક્ય માતઙ્ગેનોક્તં પ્રિયે! માતઙ્ગો ગ્રામં ગત ઇતિ કથય ત્વમેતેષામિત્યુક્ત્વા ગૃહકોણે પ્રચ્છન્નો ભૂત્વા સ્થિતઃ। તલારૈશ્ચાકારિતે માતઙ્ગે કથિતં માતંગ્યા^૫ સોઽઘ્ય ગ્રામં ગતઃ। ભણિતં ચ તલારૈઃ સ પાયોઽપુણ્યવાનઘ્ય ગ્રામં ગતઃ કુમારમારણાત્તસ્ય બહુસુવર્ણરત્નાદિલાભો ભવેત્। તેષાં વચનમાકર્ણ્ય દ્રવ્યલુબ્ધયા તયા^૬ હસ્તસંજ્ઞયા સ દર્શિતો ગ્રામં ગત ઇતિ પુનઃ પુનર્ભગન્ત્યા।

શોધવાનું શરૂ કર્યું. તે બગીચાના માળીએ વૃક્ષ ઉપર લપાઈને તે (મેંઢાને) મારતાં તેને (બલકુમારને) જોયો હતો. રાત્રે તેણે પોતાની સ્ત્રીને તે વાત કહી. પછી ગુપ્તચર પુરુષે તે સાંભળી રાજાને કહ્યું. સવારમાં માળીને પણ બોલાવવામાં આવ્યો, તેણે જ ફરીથી (રાજાને) વાત કહી.

‘મારો પુત્ર મારી આજ્ઞાનો ભંગ કરે છે’ એમ જાણી રોષે ભરાયેલા રાજાએ કોટવાળને કહ્યું :

“બલકુમારના નવ ટૂકડા કરો.”

પછી તે કુમારને વધસ્થાને લઈ જઈને ચાંડાલને બોલાવા જે પુરુષો ગયા હતા તેમને જોઈને ચાંડાલે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું :

“પ્રિયે! ચાંડાલ ગામ ગયો છે—એવું તું તેમને કહેજે.” એમ બોલીને તે ઘરના ખૂણે ધૂપાઈ રહ્યો. જ્યારે કોટવાળોએ માતંગને બોલાવ્યો ત્યારે ચાંડાલણીએ કહ્યું : “તે આજે ગામ ગયો છે.”

કોટવાળોએ કહ્યું : “તે પાપી પુણ્યહીન છે કે તે આજે ગામ ગયો, કારણ કે કુમારના વધથી તેને બહુ સુવર્ણ—રત્નાદિના લાભ થાત.”

તેમનું બોલવું સાંભળીને, દ્રવ્યના લોભથી તેણે (ચાંડાલણીએ) ચાંડાલની બીકથી ‘તે ગામ ગયો છે,’ એમ વારંવાર બોલીને, હાથના ઈશારાથી તેને (ચાંડાલને) બતાવ્યો. પછી

૧. તતઃ પ્રચ્છન્નચરપુરુષેણાકર્ણ્ય રાજ્ઞઃ કથિતં ઇતિ પાઠઃ ઘ પુસ્તકે નાસ્તિ। ૨. પુત્રોઽપિ ઘ।

૩. યમપાલમાતઙ્ગં ઘ। ૪. માતઙ્ગં નેતું ઘ। ૫. સૌ અઘ્ય ઘ। ૬. તથા માતઙ્ગમીતયા ગ-ઘ પાઠઃ।

તતસ્તૈસ્તં ગૃહાન્નિઃસાર્ય તસ્ય મારણાર્થ સ કુમારઃ સમર્પિતઃ। તેનોક્તં નાહમઘ ચતુર્દશીદિને જીવઘાતં કરોમિ। તતસ્તલારૈઃ સ નીત્વા રાજ્ઞઃ કથિતઃ, દેવ! અયં રાજકુમારં ન મારયતિ। તેન ચ રાજ્ઞઃ કથિતં સર્પદૃષ્ટો મૃતઃ શ્મશાને નિક્ષિપ્તઃ સર્વોષધિમુનિશરીરસ્ય^૧ વાયુના પુનર્જીવિતોઽહં તત્પાશ્વે ચતુર્દશીદિવસે મયા જીવાહિંસાવ્રતં ગૃહીતમતોઽઘ ન માર્યામિ દેવો યજ્ઞાનાતિ તત્કરોતુ। અસ્પૃશ્યચાણ્ડાલસ્ય^૨ વ્રતમિતિ સંચિન્ત્ય રુષ્ટેન રાજ્ઞા દ્વાવપિ ગાઢં બન્ધયિત્વા સુમારદ્રહે^૩ નિક્ષેપિતૌ। તત્ર માતઙ્ગસ્ય પ્રાણાત્યયેઽપ્યહિંસાવ્રતપરિત્યજતો વ્રતમાહાત્મ્યાજ્જલદેવતયા જલમધ્યે^૪ સિંહાસનમણિમણ્ડપિકાદુન્દભિસાધુકારાદિપ્રાતિહાર્યાદિકં-કાંદિસંગ્રહઃ કૃતં। મહાબલરાજેન ચૈતદાકર્ણ્ય ભીતેન પૂજયિત્વા નિજચ્છત્રતલે સ્નાપયિત્વા^૫ સ સ્પૃશ્યો વિવિષ્ટ^૬ કૃત ઇતિ પ્રથમાણુવ્રતસ્ય।

તેમણે (કોટવાળોએ) તેને ઘર બહાર કાઢીને, મારવા માટે તે કુમારને તેને સોંપ્યો.

તેણે (માતંગે) કહ્યું : “આજે ચૌદશના દિવસે હું જીવનો ઘાત કરીશ નહિ.”

પછી કોટવાલોએ તેને રાજા પાસે લઈ જઈને કહ્યું : “દેવ! આ રાજકુમારને મારતો નથી.”

તેણે (ચાંડાળે) રાજાને કહ્યું : “સર્પદંશથી મરેલો સમજી મને શ્મશાનમાં નાખવામાં આવ્યો હતો, ત્યાં સર્વ ઔષધિમય મુનિના શરીરના વાયુથી હું ફરી જીવતો થયો અને તેમની (મુનિની) પાસે ચતુર્દશીના દિવસે જીવને નહિ મારવાનું મેં અહિંસાવ્રત ગ્રહણ કર્યું છે. તેથી આજે હું રાજકુમારને મારીશ નહિ. દેવને જે સૂઝ પડે તે કરે.”

‘અસ્પૃશ્ય ચાંડાલને વળી વ્રત’! એમ વિચારીને ક્રોધે ભરાયેલા રાજાએ બંનેય (ચાંડાલ અને કુમાર બંનેને) મજબૂત બંધાવીને બાળકો મારવાના તળાવમાં ફેંકાવ્યા. તે બંનેમાં માતંગે પ્રાણનો નાશ થવાને વખતે પણ અહિંસાવ્રત છોડ્યું નહિ. તેથી વ્રતના માહાત્મ્યથી જળદેવતાએ જળની અંદર સિંહાસન, મણિમય મંડપ, દુન્દુભિ, સાધુકારાદિ પ્રાતિહાર્યાદિ કર્યાં. મહાબલિ રાજા તે સાંભળીને ભય પામ્યો અને તેનો સત્કાર કરીને તેને પોતાના છત્રની નીચે સ્નાન કરાવીને તેને સ્પૃશ્ય બનાવ્યો. આ પ્રમાણે પ્રથમ અણુવ્રતની કથા છે. ૧.

૧. શરીરસ્પર્શિ ઘ। ૨. ચાણ્ડાલસ્યાપિ ઘ। ૩. શિશુમારહદે પાઠઃ ગ-ઘ પુસ્તકે।

૪. સિંહાસનમણિમણ્ડપિકાદેવદુંદુભિ-સાધુકારાદિપ્રાતિહાર્યકૃતં ઘ।

૫. સ્થાપયિત્વા ગ। ૬. સ સ્પૃશ્યો વિવિષ્ટઃ કૃતઃ ઇતિ ઘ।

અનૃતવિરત્યણુવ્રતાદ્ધનદેવશ્રેષ્ઠિના પૂજાતિશયઃ પ્રાપ્તઃ ।

અસ્ય કથા

જમ્બૂદ્વીપે પૂર્વવિદેહે પુષ્કલાવતીવિષયે પુણ્ડરીકિણ્યાં પુર્યાં વણિજૌ જિનદેવધનદેવૌ સ્વત્પદ્રવ્યૌ । તત્ર ધનદેવઃ સત્યવાદી । દ્રવ્યસ્ય લાભં દ્વાવપ્યર્ધમર્ધં ગ્રહીષ્યાવ ઇતિ નિઃસાક્ષિકાં વ્યવસ્થાં કૃત્વા દૂરદેશં ગતૌ બહુદ્રવ્યમુપાર્જ્ય વ્યાધુત્ય કુશલેન પુણ્ડરીકિણ્યામાયાતૌ । તત્ર જિનદેવૌ લાભાર્ધં ધનદેવાય ન દદાતિ । સ્તોકદ્રવ્યમૌચિત્યેન દદાતિ તતો ઝકટકે^૧ ન્યાયે^૨ ચ સતિ સ્વજનમહાજનરાજાગ્રતો નિઃસાક્ષિકવ્યવહારબલાઝિનદેવૌ વદતિ ન મયાઽસ્ય લાભાર્ધં ભણિતમુચિતમેવ ભણિતં । ધનદેવશ્ચ સત્યમેવ વદતિ દ્વયોર્ધમેવ । તતો રાજનિયમાત્તયોર્દિવ્યં દત્તં ધનદેવઃ શુદ્ધો નેતરઃ । તતઃ સર્વં દ્રવ્યં ધનદેવસ્ય સમર્પિતં તથા સર્વેઃ પૂજિત

સત્યાશુવ્રતના પ્રભાવથી ધનદેવ શેઠ અતિ સત્કાર પામ્યો.

૨. ધનદેવ શેઠની કથા

જમ્બુદ્વીપમાં પૂર્વ વિદેહમાં પુષ્કલાવતી દેશમાં પુંડરીકિણી નામની નગરીમાં જિનદેવ અને ધનદેવ નામના બે નિર્ધન વણિકો હતા. તે બન્નેમાં ધનદેવ સત્યવાદી હતો. ‘દ્રવ્યનો જે લાભ થશે તેનો અર્ધોઅર્ધ આપણે બે વહેંચી લઈશું’ એમ કોઈની સાક્ષી વિના વ્યવસ્થા કરીને બન્ને દૂર દેશ ગયા. બહુ ધન કમાઈને તેઓ પાછા ફર્યા અને કુશળપૂર્વક પુંડરીકિણી નગરીમાં આવ્યા. તેમાં જિનદેવ ધનદેવને લાભનો અર્ધોભાગ આપતો નથી, તે તેને થોડુંક દ્રવ્ય ઉચિત ગણીને આપે છે. તેથી પહેલાં પોતાના કુટુંબ (કુટુંબીજનો) આગળ, પછી મહાજન આગળ અને છેવટે રાજા આગળ ન્યાય કરાવવામાં આવતાં સાક્ષી વિનાનો વ્યવહાર હોવાથી, જિનદેવ કહે છે કે, “મેં એને અર્ધોભાગ આપવાનો કહ્યો નથી, ઉચિત ભાગ જ આપવાનો કહ્યો છે.”

“બન્નેને (દરેકને) અર્ધુ—અર્ધુ જ (આપવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું છે)—એમ ધનદેવ સાચેસાચું જ કહે છે. (એમ રાજાએ માન્યું).

પછી રાજકીય નિયમાનુસાર તે બન્નેને દિવ્ય ન્યાય આપ્યો. (અર્થાત્ બન્નેની હથેળીમાં સળગતો અંગારો રાખવામાં આવ્યો.) આ દિવ્ય ન્યાયથી ધનદેવ સાચો ઠર્યો પણ બીજો (જિનદેવ) નહિં. તેથી બધું દ્રવ્ય ધનદેવને આપવામાં આવ્યું અને સર્વ લોકોથી તે

૧. કટકેતિ પાઠઃ । ૨. ન્યાયસ્ય ચ ઘ ।

સાધુકારિત્શ્ચેતિ દ્વિતીયાણુવ્રતસ્ય ।

ચૌર્યવિરત્યણુવ્રતાદ્વારિષેણેન પૂજાતિશયઃ પ્રાપ્તઃ । અસ્ય કથા સ્થિતીકરણગુણ-
વ્યાખ્યાનપ્રઘટ્ટકે કથિતેહ દૃષ્ટવ્યેતિ તૃતીયાણુવ્રતસ્ય ।

તતઃ પરં નીલી જયશ્ચ । તતસ્તેભ્યઃ પરં યથા ભવત્યેવં પૂજાતિશયં પ્રાપ્તૌ ।
તત્રાબ્રહ્મવિરત્યણુવ્રતાત્રીલી વણિક્પુત્રી પૂજાતિશયં પ્રાપ્તા ।

અસ્યાઃ કથા

લાટદેશે^૧ ભૃગુકચ્છપત્તને રાજા વસુપાલઃ । વણિગ્જિનદત્તો માર્યા જિનદત્તા પુત્રી નીલી
અતિશયેન રૂપવતી । તત્રૈવાપરઃ શ્રેષ્ઠી સમુદ્રદત્તો માર્યા સાગરદત્તા પુત્રઃ સાગરદત્તઃ । એકદા
મહાપૂજાયાં વસન્તૌ કાચોત્સર્ગે^૨ સંસ્થિતાં સર્વાભરણવિભૂષિતાં નીલીમાલોક્ય સાગરદત્તેનોક્તં
પૂજિત બન્યો તથા ધન્યવાદને પ્રાપ્ત થયો.

આ પ્રમાણે દ્વિતીય અણુવ્રતની કથા છે. ૨.

અચૌર્યાણુવ્રતના પ્રભાવે વારિષેણ પ્રસિદ્ધિ પામ્યો, તેની કથા સ્થિતિકરણગુણના
વ્યાખ્યાનમાં કહી છે. તે અહીં પણ જોઈ લેવી.

આ તૃતીય અણુવ્રતની કથા છે. ૩.

તે પછી નીલી અને જય અતિશય પૂજા-સત્કાર પામ્યાં. તેમાં બ્રહ્મચર્યાણુવ્રતના
લીધે નીલી નામની વણિક્પુત્રી આદર-સત્કાર પામી.

૪. નીલી કથા

લલાટ દેશમાં ભૃગુકચ્છ (ભરૂચ) નગરમાં વસુપાલ રાજા હતો અને જિનદત્ત
નામનો વણિક હતો. તેની સ્ત્રીનું નામ જિનદત્તા હતું અને તેમની પુત્રીનું નામ નીલી હતું.
તે અતિશય રૂપાળી હતી. ત્યાં જ સમુદ્રદત્ત નામનો બીજો શેઠ હતો, તેની સ્ત્રીનું નામ
સાગરદત્તા અને પુત્રનું નામ સાગરદત્ત હતું.

એક દિવસ વસંતઋતુમાં મહાપૂજાને વખતે કાચોત્સર્ગમાં બેઠેલી સર્વ આભૂષણોથી
વિભૂષિત નીલીને જોઈને સાગરદત્ત બોલ્યો :

૧. લાટદેશે ગ ।

૨. કાચોત્સર્ગસ્થિતા ઘ ।

કિમેષાપિ^૧ દેવતા કાચિદેતદાકર્ણ્ય તન્મિત્રેણ પ્રિયદત્તેન ભણિતં—જિનદત્તશ્રેષ્ઠિન ઇયં પુત્રી નીલી। તદ્રૂપાલોકનાદત્તીવાસક્તો ભૂત્વા કથમિયં પ્રાપ્યત્ત ઇતિ તત્પરિણયનચિન્તયા દુર્બલો જાતઃ। સમુદ્રદત્તેન ચૈતદાકર્ણ્ય ભણિતઃ—હે પુત્ર! જૈનં મુક્ત્વા નાન્યસ્ય જિનદત્તો દદાતીમાં પુત્રિકાં પરિણેતું। તતસ્તૌ કપટશ્રાવકો જાતૌ પરિણીતા ચ સા, તતઃ પુનસ્તૌ બુદ્ધભક્તૌ જાતૌ, નીલ્યાશ્ચ પિતૃગૃહે ગમનમપિ નિષિદ્ધં, એવં વંચને જાતે ભણિતં જિનદત્તેન—ઇયં મમ ન જાતા કૂપાદૌ વા પતિતા યમેન વા નીતા ઇતિ। નીલી ચ શ્વસુરગૃહે ભર્તુઃ વલ્લભા ભિન્નગૃહે^૨ જિનધર્મમનુતિષ્ઠન્તી તિષ્ઠતિ। દર્શનાત્ સંસર્ગાદ્વચનધર્મદેવાકર્ણનાદ્વા કાલેનેયં બુદ્ધભક્તા ભવિષ્યતીતિ પર્યાલોચ્ય સમુદ્રદત્તેન ભણિતા—નીલી—પુત્રિ! જ્ઞાનિનાં વન્દકાનામસ્મદર્થં ભોજનં દેહિ। તતસ્તયા વન્દકાનામામંત્ર્યાહૂય ચ તેષામેકૈકા

“શું આ પણ કોઈ દેવી છે?” તે સાંભળીને તેના મિત્ર પ્રિયદત્તે કહ્યું :

“જિનદત્ત શેઠની આ પુત્રી નીલી છે.”

તેનું રૂપ જોઈને તે (સાગરદત્ત) ઘણો આસક્ત થયો અને ‘કેવી રીતે આ પ્રાપ્ત થાય’, એમ તેને પરણવાની ચિંતાથી તે દૂબળો થઈ ગયો. સમુદ્રદત્ત તે સાંભળીને બોલ્યો :

“હે પુત્ર! જૈન સિવાય બીજા કોઈને જિનદત્ત આ (પોતાની) વહાલી પુત્રીને પરણાવતો નથી. પછી તે બંને (પિતા—પુત્ર) કપટી શ્રાવકો થયા અને તેને પરણાવવામાં આવી. પછી તેઓ બંને (સમુદ્રદત્ત અને તેનો પુત્ર) ફરી બુદ્ધના ભક્તો થયા. નીલીને તેના પિતાના ઘેર જવાની પણ મનાઈ કરવામાં આવી. આ રીતે ઠગાઈ થતાં જિનદત્તે કહ્યું :

“આ મારી પુત્રી જ નથી અથવા કૂવાદિમાં પડી છે અથવા યમ તેને ઉપાડી ગયો છે. (મરી ગઈ છે.)”

નીલી પોતાના પતિને વહાલી હતી, તેથી સસરાને ઘેર જુદા ઘરમાં જિનધર્મનું આચરણ કરતી હતી.

બૌદ્ધ સાધુઓના દર્શનથી, સમાગમથી, તેમનાં વચન, ધર્મ અને દેવનાં નામ સાંભળવાથી કોઈ કાલે આ બુદ્ધની ભક્ત થશે એમ વિચાર કરીને સમુદ્રદત્તે નીલીને કહ્યું :

“પુત્રી, જ્ઞાની બૌદ્ધ સાધુઓને આપણી વતી ભોજન આપો.”

પછી તેણે બૌદ્ધ સાધુઓને આમંત્રી બોલાવ્યા અને તેમની એક એક જૂતીને બારીક

૧. કિમેષા ઘ। ૨. વિભિન્ન ઘ।

પ્રાણહિતાતિપિષ્ટા^૧ સંસ્કાર્ય તેષામેવ ભોક્તું દત્તા। તૈર્ભોજનં ભુક્ત્વા ગૃહ્ણિઃ પૃષ્ઠં—ક્વ પ્રાણહિતાઃ? તયોક્તં ભવન્ત એવ જ્ઞાનેન જાનન્તુ યત્ર તાસ્તિષ્ઠન્તિ, યદિ પુનર્જ્ઞાનં નાસ્તિ તદા વમનં કુર્વન્તુ ભવતામુદરે પ્રાણહિતાસ્તિષ્ઠન્તીતિ। એવં વમને કૃતે દૃષ્ટાનિ પ્રાણહિતાખણ્ડાનિ। તતો રુષ્ટશ્ચ શ્વસુરપક્ષજનઃ। તતઃ સાગરદત્તભગિન્યા કોપાત્તસ્યા અસત્યપરપુરુષ દોષોદ્ભાવના કૃતા। તસ્મિન્ પ્રસિદ્ધિં ગતે સા નીલી દેવાગ્રે સંન્યાસં ગૃહીત્વા કાયોત્સર્ગેણ સ્થિતા, દોષોત્તારે ભોજનાદૌ પ્રવૃત્તિર્મમ નાન્યથેતિ। તતઃ ક્ષુભિતનગરદેવતયા આગત્ય રાત્રૌ સા ભણિતા—હે મહાસતિ! મા પ્રાણત્યાગમેવં કુરુ, અહં રાજઃ પ્રધાનાનાં પુરજનસ્ય સ્વપ્નં દદામિ। લગ્ના યથા નગરપ્રતોલ્યઃ કીલિતા મહાસતીવામચરણેન સંસ્પૃશ્ય ઉદ્ભટિષ્યન્તીતિ। તાશ્ચ પ્રભાતે ભવચ્ચરણં સ્પૃષ્ટ્વા એવં વા ઉદ્ભટિષ્યન્તીતિ^૨ પાદેન પ્રતોલીસ્પર્શં કુર્યાસ્ત્વમિતિ ભણિત્વા રાજાદીનાં તથા સ્વપ્નં દર્શયિત્વા પત્તનપ્રતોલીઃ કીલિત્વા સ્થિતા સા નગરદેવતા। પ્રભાતે કીલિતાઃ પ્રતોલીર્દૃષ્ટ્વા રાજાદિભિસ્તં સ્વપ્નં સ્મૃત્વા^૩ નગરસ્ત્રીચરણતાડનં

પીસીને અને સંસ્કારીને (વધારીને) તેમને જ ખાવા આપી. ભોજન કરીને જ્યારે તેઓ જવા લાગ્યા ત્યારે તેમણે પૂછ્યું : (“અમારી) જૂતીઓ ક્યાં છે?”

તેણે નીલીએ કહ્યું : “આપ જ જ્ઞાનથી જાણી લો કે તે ક્યાં છે? જો જ્ઞાન ન હોય તો આપ વમન (ઊલટી) કરો, આપની જૂતીઓ આપના પેટમાં છે.”

એ રીતે વમન કરવામાં આવ્યું અને તેમાં જૂતીઓના કકડા જોવામાં આવ્યા. તેથી શ્વસુરપક્ષનાં માણસો રોષે ભરાયા.

પછી સાગરદત્તની બહેને કોપને લીધે તેના ઉપર પરપુરુષ સાથેના દોષનો (વ્યભિચારનો) જૂઠો આરોપ મૂક્યો, તે જાહેર થતાં તે નીલી જિનેન્દ્રદેવની આગળ “દોષ દૂર થશે તો હું ભોજનાદિમાં પ્રવૃત્તિ કરીશ, નહિ તો નહિ” એમ બોલીને (પ્રતિજ્ઞા કરીને) કાયોત્સર્ગે બેઠી. પછી ક્ષોભ પામેલા નગરદેવતાએ રાત્રે આવીને તેને કહ્યું : “હે મહાસતી, આ રીતે પ્રાણત્યાગ ન કર. હું રાજાને, પ્રધાનોને અને પુરજનોને સ્વપ્નું દઈ હું કે બંધ થઈ ગયેલા નગરના દરવાજા મહાસતીના ડાબા ચરણસ્પર્શથી ખૂલશે, અને તે (દરવાજા) પ્રભાતમાં તમારા ચરણના સ્પર્શથી ખૂલશે, માટે તમે પાદથી દરવાજાનો સ્પર્શ કરજો.”

એમ કહીને રાજા વગેરેને તેવું સ્વપ્નું દઈને તે નગરદેવતાએ નગરના દરવાજા બંધ કરી દીધા. પ્રભાતમાં બંધ થઈ ગયેલા દરવાજા જોઈને રાજા વગેરેને તે સ્વપ્નું યાદ આવ્યું

૧. મૃષ્ટા ગ ઘ। નગર સર્વસ્ત્રી। ૨. ‘તાશ્ચ પ્રભાતે। ૩. ભવચ્ચરણં સ્પૃષ્ટ્વા એવં વા ઉદ્ભટિષ્યન્તીતિ’ इति पङ्क्तिः घ पुस्तके नास्ति।

પ્રતોલીનાં કારિતં । ન ચૈકાપિ પ્રતોલી કયાચિદપ્યુદ્ધટિતા । સર્વાસાં પશ્ચાન્નીલી તત્રોત્ક્ષિપ્ય નીતા । તદ્વરણસ્પર્શાત્ સર્વા અપ્યુદ્ધટિતાઃ પ્રતોલ્યઃ, નિર્દોષા રાજાદિપૂજિતા ચ નીલી જાતા ચતુર્થાણુવ્રતસ્ય ।

પરિગ્રહવિરત્યણુવ્રતાઙ્ગયઃ પૂજાતિશયં પ્રાપ્તઃ ।

અસ્ય કથા

કુરુજાંગલદેશે હસ્તિનાગપુરે કુરુવંશે રાજા સોમપ્રભઃ, પુત્રો જયઃ પરિમિતપરિગ્રહો ભાર્યાસુલોચનાયામેવ પ્રવૃત્તિઃ । એકદા પૂર્વવિદ્યાધર ^૧ભવકથાનાનન્તરં સમાયાતપૂર્વજન્મવિદ્યૌ ^૨હિરણ્યધર્મપ્રભાવતીવિદ્યાધરરૂપમાદાય ચ મેર્વાદૌ વન્દનાભક્તિં કૃત્વા કૈલાસગિરૌ ભરતપ્રતિષ્ઠાપિતચતુર્વિંશતિજિનાલયાન્ વન્દિતુમાયાતૌ સુલોચનાજયૌ । તત્પ્રસ્તાવે ચ સૌધર્મેન્દ્રેણ જયસ્ય સ્વર્ગે પરિગ્રહપરિમાણવ્રતપ્રશંસા કૃતા । તાં પરીક્ષિતું રતિપ્રભદેવઃ સમાયાતઃ । તતઃ

અને નગરની સ્ત્રીઓના ચરણથી દરવાજાઓનું તાડન કરાવરાવ્યું, પરંતુ કોઈ પણ દરવાજો કોઈથી ઊઘડ્યો નહિ. બધાની પછી નીલીને ઊંચકીને ત્યાં લાવ્યા, તેના ચરણસ્પર્શથી બધા દરવાજા ખૂલી ગયા અને નિર્દોષ નીલીનો રાજાદિએ પૂજાસત્કાર કર્યો.

ચતુર્થ અણુવ્રતની આ કથા છે. ૪.

પરિગ્રહવિરતિ અણુવ્રતના પ્રભાવથી જયકુમાર અતિશય સત્કાર પામ્યો.

૫. જયકુમારની કથા

કુરુજાંગલ દેશમાં હસ્તિનાપુરમાં કુરુવંશમાં સોમપ્રભ રાજા હતો. તેના પુત્ર જયને પરિગ્રહપરિમાણ અણુવ્રત હતું. તેને પોતાની ભાર્યા સુલોચનામાં જ પ્રવૃત્તિ હતી. એક દિવસ પૂર્વેના વિદ્યાધરના ભવના કથન પછી પૂર્વ જન્મની વિદ્યા જેમને પ્રગટ થઈ હતી તેવા જયકુમાર અને સુલોચના હિરણ્યધર્મા અને પ્રભાવતી વિદ્યાધરનું રૂપ ધારણ કરીને મેરુ આદિ ઉપર વંદના-ભક્તિ કરીને કૈલાસગિરિ ઉપર ભરત દ્વારા પ્રતિષ્ઠાપિત ચોવીસ જિનાલયોની વંદના કરવા આવ્યાં, તે દરમિયાન સૌધર્મ ઈન્દ્રે સ્વર્ગમાં જયકુમારના પરિગ્રહપરિમાણ વ્રતની પ્રશંસા કરી. તેની પરીક્ષા કરવા માટે રતિપ્રભા નામનો દેવ આવ્યો. પછી સ્ત્રીનું રૂપ લઈ

૧. 'ભવકથાનાનન્તરં સમાયાતપૂર્વજન્મવિદ્યૌ હિરણ્યધર્મપ્રભાવતી' इत्यंशो घ० पुस्तके नास्ति ।

૨. જન્માદ્યઃ ગ-ઘ ।

૩. વર્મ ગ-ઘ ।

સ્ત્રીરૂપમાદાય ચતસૃભિર્બિલાસિનીભિઃ સહ જયસમીપં ગત્વા ભણિતો જયઃ। સુલોચનાસ્વયંવરે
 યેન ત્વયા સહ સંગ્રામઃ કૃતઃ તસ્યં નમિવિદ્યાધરપતે^૧ રાજ્ઞીં સુરૂપામભિનવયૌવનાં
 સર્વવિદ્યાધારિણીં તદ્વિસ્તચિત્તામિચ્છ, યદિ તસ્ય રાજ્યમાત્મજીવિતં ચ વાચ્છસીતિ। એતદાકર્ણ્ય
 જયેનોક્તં—હે સુન્દરિ! મૈવં બ્રૂહિ, પરસ્ત્રી મમ જનનીસમાનેતિ। તતસ્તયા જયસ્યોપસર્ગે
 મહતિ કૃતેઽપિ ચિત્તં ન ચલિતં। તતો માયામુપસંહત્ય પૂર્વવૃત્તં કથયિત્વા પ્રશસ્ય વસ્ત્રાદિભિઃ
 પૂજયિત્વા સ્વર્ગં ગત ઇતિ પંચમાણુવ્રતસ્ય ॥૧૮॥

એવં પંચાનામહિંસાદિવ્રતાનાં પ્રત્યેકં ગુણં પ્રતિપાદ્યેદાનીં તદ્વિપક્ષભૂતાનાં હિંસાદ્યવ્રતાનાં
 દોષં દર્શયન્નાહ—

ચાર વિલાસિનીઓ (દેવાંગનાઓ) સાથે જયકુમારની પાસે આવી બોલ્યો :

“જય! સુલોચનાના સ્વયંવરમાં જેણે તમારી સાથે લડાઈ કરી હતી તે નમિ
 વિદ્યાધરની હું રાણી છું. હું અત્યંત રૂપવતી છું, નવ યૌવનવતી છું, બધી વિદ્યાઓને ધારણ
 કરું છું અને મારું ચિત્ત તેનાથી (નમિ વિદ્યાધર રાજાથી) વિરક્ત થયું છે. જો તેના
 રાજ્યની અને પોતાના જીવનની ઈચ્છા હોય તો મને સ્વીકારો.”

એ સાંભળીને જયકુમારે કહ્યું : “હે સુંદરી! એમ બોલ મા. પરસ્ત્રી મને માતા
 સમાન છે.”

પછી તેણે (રતિપ્રભદેવે) જય ઉપર મહાન ઉપસર્ગ કર્યો, છતાં તેનું (જયનું) ચિત્ત
 ચલિત થયું નહિ. પછી માયા સંકેલીને તેણે (દેવ) પૂર્વ વૃત્તાન્ત કહ્યું અને પ્રશંસા કરી તથા
 તેનો વસ્ત્રો આદિ દ્વારા સત્કાર કરી સ્વર્ગે ગયો.

એ પ્રમાણે પાંચમા અણુવ્રતની કથા સમાપ્ત. ૫.

ભાવાર્થ :—(શ્લોક ૬૪)—૧. અહિંસાણુવ્રતમાં યમપાલ ચાંડાલ, ૨. સત્યાણુ-
 વ્રતમાં ધનદેવ શેઠ, ૩. અચૌર્યાણુવ્રતમાં શ્રેણિકનો પુત્ર વારિષેણ, ૪. બ્રહ્મચર્યાણુવ્રતમાં એક
 વેશ્યની પુત્રી નીલી અને ૫. પરિગ્રહપરિમાણ અણુવ્રતમાં રાજપુત્ર જયકુમાર વિશેષરૂપથી
 પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં છે. ૬૪.

એ પ્રમાણે પાંચ અહિંસાદિક વ્રતો પૈકી દરેકના ફળનું પ્રતિપાદન કરી હવે તેનાં
 પ્રતિપક્ષી ભૂત હિંસાદિ અવ્રતોના દોષ દર્શાવી કહે છે—

૧. નમિવિદ્યાધરપતે ષ ।

ધનશ્રીસત્યઘોષૌ ચ તાપસારક્ષકાવપિ ।

ઉપાખ્યેયાસ્તથા શ્મશ્રુનવનીતો યથાક્રમમ્ ॥૬૫॥

ધનશ્રીશ્રેષ્ઠિન્યા હિંસાતો બહુપ્રકારં દુઃખફલમનુભૂતં । સત્યઘોષપુરોહિતેનાનૃતાત્ । તાપસેન ચૌર્યાત્ । આરક્ષકેન કોટ્ટપાલેન બ્રહ્માણિ વૃત્યભાવાત્ । તતોઽવ્રતપ્રભવદુઃખાનુભવને ઉપાખ્યેયા વૃષ્ટાન્તત્વેન પ્રતિપાઘાઃ । કે તે । ધનશ્રીસત્યઘોષૌ ચ । ન કેવલં એતૌ એવં કિન્તુ તાપસારક્ષકાવપિ । તથા તેનૈવ પ્રકારેણ શ્મશ્રુનવનીતો વણિક્, યતસ્તેનાપિ પરિગ્રહનિવૃત્યભાવતો બહુતરદુઃખમનુભૂતં । યથાક્રમં ઉક્તક્રમાનતિક્રમેણ હિંસાદિવિરત્યભાવે એતે ઉપાખ્યેયાઃ પ્રતિપાઘાઃ । તત્ર ધનશ્રી હિંસાતો બહુદુઃખં પ્રાપ્તા ।

હિંસાદિ પાંચ અવ્રતોમાં (પાપોમાં) પ્રસિદ્ધ થયેલાનાં નામ

શ્લોક ૬૫

અન્વયાર્થ :—[ધનશ્રીસત્યઘોષૌ ચ] ધનશ્રી (શેઠાણી) અને સત્યઘોષ (પુરોહિત) [તાપસારક્ષકૌ અપિ] એક તાપસી અને કોટવાલ (યમદંડ) [તથા] અને [શ્મશ્રુનવનીતઃ] શ્મશ્રુનવનીત (વણિક) [યથાક્રમમ્] અનુક્રમે હિંસાદિ પાંચ પાપમાં [ઉપાખ્યેયાઃ] ઉપાખ્યાન કરવા યોગ્ય છે—દેષ્ટાંત દેવા યોગ્ય છે.

ટીકા :—ધનશ્રી શેઠાણીએ હિંસાને લીધે બહુ પ્રકારનું દુઃખફળ અનુભવ્યું. સત્યઘોષ પુરોહિતે અસત્યને લીધે, તાપસે ચોરીના કારણે, આરક્ષક કોટવાલે બ્રહ્મમાં વૃત્તિના અભાવને લીધે (અર્થાત્ અબ્રહ્મભાવ-કુશીલના લીધે) અને લુબ્ધદત્ત શ્મશ્રુનવનીતે પરિગ્રહની તૃષ્ણાને લીધે બહુ દુઃખ અનુભવ્યું. તેથી અવ્રત (પાપ) જનિત દુઃખ અનુભવવામાં (પ્રસિદ્ધ થયેલી વ્યક્તિઓનાં નામ) દેષ્ટાંત તરીકે કહેવા યોગ્ય છે. તે કોણ? ધનશ્રી અને સત્યઘોષ કેવળ એ બે જ નહિ, કિન્તુ તાપસ અને આરક્ષક (કોટવાળ) પણ, તથા તે જ પ્રકારે પ્રસિદ્ધ શ્મશ્રુનવનીત વણિક પણ, કારણ કે તેણે પણ પરિગ્રહત્યાગના અભાવે અધિક દુઃખ ભોગવ્યું. કમનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના—કમાનુસાર હિંસાદિના ત્યાગના અભાવમાં (હિંસાદિ પાપોમાં) તેમને (દેષ્ટાન્તરૂપે) કહેવાં યોગ્ય છે. તેમાં ધનશ્રી હિંસાથી બહુ દુઃખ પામી.

અસ્યાઃ કથા

લાટદેશે ભૃગુકચ્છપત્તને રાજા લોકપાલઃ। વણિગ્ધનપાલો માર્યા ધનશ્રી મનાગપિ^૧ જીવવધેઽવિરતા। તત્પુત્રી સુન્દરી પુત્રો ગુણપાલઃ। અપુત્રકાલે ધનશ્રિયા યઃ પુત્રબુદ્ધ્યા કુણ્ડલો નામ બાલકઃ પોષિતઃ, ધનપાલે મૃતે તેન સહ ધનશ્રીઃ કુકર્મરતા જાતા। ગુણપાલે ચ ગુણદોષપરિજ્ઞાનકે^૨ જાતે ધનશ્રિયા તચ્છંકિતયા^૩ ભણિતઃ કુણ્ડલઃ પ્રસરે ગોધનં ચારયિતુમટવ્યાં ગુણપાલં પ્રેષયામિ, ^૪લગ્નસ્ત્વં તત્ર તં મારય યેનાવયોર્નિરંકુશમવસ્થાનં ભવતીતિ બ્રુવાણાં માતરમાકર્ણ્ય સુન્દર્યા ગુણપાલસ્ય કથિતં—અઘ^૫ રાત્રૌ ગોધનં ગૃહીત્વા પ્રસરે ત્વામટવ્યાં પ્રેષયિત્વા કુણ્ડલહસ્તેન માતા મારયિષ્યત્યતઃ સાવધાનો ભવેસ્ત્વમિતિ। ધનશ્રિયા ચ રાત્રિપશ્ચિમપ્રહરે ગુણપાલો ભણિતો—હે પુત્ર કુંડલસ્ય શરીરં વિરૂપકં વર્તતે અતઃ પ્રસરે ગોધનં ગૃહીત્વાઘ ત્વં વ્રજેતિ। સ ચ ગોધનમટવ્યાં નીત્વા કાષ્ટં ^૬ચ વસ્ત્રેણ પિધાય

૧. ધનશ્રીની કથા

લલાટદેશમાં ભૃગુકચ્છ (ભરૂચ) નગરમાં લોકપાલ રાજા હતો અને ધનપાલ વણિક હતો. તેને ધનશ્રી નામની સ્ત્રી હતી. ધનશ્રી જીવનો વધ કરવામાં જરા પણ અટકતી નહિ. તેને સુંદરી નામની પુત્રી અને ગુણપાલ નામનો પુત્ર હતો. જ્યારે ધનશ્રીને પુત્ર ન હતો થયો ત્યારે તેણે કુંડલ નામના બાળકને પુત્રબુદ્ધિથી ઉછેર્યો હતો. વખત જતાં જ્યારે ધનપાલ મરી ગયો ત્યારે ધનશ્રી તે કુંડલની સાથે કુકર્મ કરવા લાગી. અહીં ગુણપાલ જ્યારે ગુણ-દોષ સમજતો થયો, ત્યારે તેના વિષે શંકાશીલ બની ધનશ્રીએ (કુંડલને) કહ્યું : ‘સવારે ગોધન (પશુધન) ચારવા માટે હું ગુણપાલને જંગલમાં મોકલીશ, ત્યાં તું તેની પાછળ પડીને મારજે, જેથી આપણે બે નિરંકુશ (સ્વચ્છંદપણે) રહી શકીએ.’

પોતાની માતાને આવું બોલતી સાંભળી સુંદરીએ ગુણપાલને કહ્યું : “આજે રાત્રે ગોધન એકહું કરીને સવારમાં તને જંગલમાં મોકલી માતા કુંડલના હાથે તને મરાવશે (કુંડલ પાસે મરાવશે), તું સાવધાન રહેજે.”

રાત્રિના છેલ્લા પહોરે ધનશ્રીએ ગુણપાલને કહ્યું : “હે પુત્ર! કુંડલના શરીરે ઠીક નથી, તેથી સવારે ગોધન લઈને આજે તું જા.”

તે ગોધન લઈને જંગલમાં ગયો અને લાકડાને વસ્ત્રથી ઢાંકી ધૂપાઈ રહ્યો. કુંડલે

૧. મનાગપિ ન જોવવધવિરતા ઘ। ૨. પરિજ્ઞાયકે ઘ। ૩. તત્સક્તયા।

૪. પ્રેષયામો લગ્નાસ્ત્વં ઘ। ૫. અત્ર ઘ। ૬. ‘ચ’ શબ્દો નાસ્તિ ઘ।

તિરોહિતો ભૂત્વા સ્થિતઃ । કુણ્ડલેન ચાગત્ય ગુણપાલોઽયમિતિ મત્વા વસ્ત્રપ્રચ્છાદિતકાષ્ટે ઘાતઃ
કૃતો ગુણપાલેન ચ સ ખડ્ગેન હત્વા મારિતઃ । ગૃહે આગતો ગુણપાલો ધનશ્રિયા પૃષ્ઠઃ ક્વ
રે કુણ્ડલઃ । તેનોક્તં કુણ્ડલવાર્તામયં ખડ્ગોઽભિજાનાતિ । તતો રક્તલિપ્તં વાહુમાલોક્ત્ય સ
તેનૈવ ખડ્ગેન મારિતઃ । તં ચ મારયન્તીં ધનશ્રિયં દૃષ્ટ્વા સુન્દર્યા મુશલેન સા હતા । કોલાહલે
જાતે કોટપાલૈર્ધનશ્રીર્ધૃત્વા રાજ્ઞોઽગ્રે નીતા । રાજ્ઞા ચ ગર્દભારોહણે^૧ કર્ણનાસિકાછેદનાદિનિગ્રહે
કારિતે મૃત્વા દુર્ગતિં ગતેતિ પ્રથમાવ્રતસ્ય ।

સત્યઘોષોઽનૃતાદ્બહુદુઃખં પ્રાપ્તઃ ।

ઇત્યસ્ય કથા

જંબૂદ્વીપે ભરતક્ષેત્રે સિંહપુરે રાજા સિંહસેનો રાજ્ઞી રામદત્તા, પુરોહિતઃ શ્રીભૂતિઃ । સ
બ્રહ્મસૂત્રે કર્તિકાં વધ્વા ભ્રમતિ । વદતિ ચ યદ્યસત્યં વ્રવીમિ તદાઽનયા કર્તિકયા
નિજજિહ્વાચ્છેદં કરોમિ । એવં કપટેન વર્તમાનસ્ય તસ્ય સત્યઘોષ ઇતિ દ્વિતીયં નામ સંજાતમ્ ।

આવીને ‘આ ગુણપાલ છે’ એમ માની વસ્ત્રથી ઢાંકેલા કાષ્ઠ (લાકડા) ઉપર ઘા કર્યો અને
ગુણપાલે તેને તલવારથી મારી નાખ્યો. જ્યારે ગુણપાલ ઘેર આવ્યો ત્યારે ધનશ્રીએ પૂછ્યું,
“અરે, કુંડલ ક્યાં છે?”

તેણે કહ્યું, “કુંડલની વાત તો તલવાર જાણે છે.” પછી લોહીથી ખરડાયેલા બાહુને
જોઈને, તેણે (ગુણપાલે) જ તલવારથી તેને માર્યો છે. (એમ માની) તેને મારતી ધનશ્રીને
જોઈને, સુન્દરીએ તેને (ધનશ્રીને) મુશલથી (સાંબેલાથી) મારવા લાગી. (તેનાથી) કોલાહલ
થતાં કોટવાળોએ ધનશ્રીને પકડી અને રાજા પાસે લઈ ગયા. રાજાએ તેને કાન-નાકના
છેદનાદિરૂપ શિક્ષા કરાવી ગધેડા ઉપર બેસાડી. તે મરીને દુર્ગતિએ ગઈ.

એ પ્રમાણે પ્રથમ હિંસા-પાપની કથા છે. ૧.

સત્યઘોષ અસત્યથી બહુ દુઃખ પામ્યો.

૨. સત્યઘોષની કથા

જંબૂદ્વીપમાં ભરતક્ષેત્રમાં સિંહપુર નગરમાં સિંહસેન રાજા હતો. તેને રામદત્તા
નામની રાણી હતી અને શ્રીભૂતિ નામનો પુરોહિત હતો. તે (પુરોહિત) પોતાની જનોઈએ
નાનું ચપ્પુ બાંધીને ફરતો હતો અને કહેતો હતો કે, “જો હું અસત્ય બોલું તો આ ચપ્પા

૧. રોહણં ઘ ।

લોકાશ્ચ વિશ્વસ્તાસ્તત્પાર્શ્વે દ્રવ્યં ધરન્તિ ચ । તદ્દ્રવ્યં કિંચિતેષાં સમર્પ્ય સ્વયં ગૃહ્ણાતિ । પૂત્કર્તુ
 વિભેતિ લોકઃ । ન ચ પૂત્કૃતં રાજા શૃણોતિ । અથૈકદા પદ્મખણ્ડપુરાદાગત્ય સમુદ્રદત્તો
 વણિકપુત્રસ્તત્ર સત્યઘોષપાર્શ્વેઽનર્ઘ્યાણિ^૧ પંચ માણિક્યાનિ ધૃત્વા પરતીરે દ્રવ્યમુપાર્જયિતું ગતઃ ।
 તત્ર ચ તદુપાર્જ્ય વ્યાઘુટિતઃ સ્ફુટિતપ્રવહણ એકફલકેનોત્તીર્ય સમુદ્રં ધૃતમાણિક્યવાંછયા
 સિંહપુરે સત્યઘોષસમીપમાયાતઃ । તં ચ રંકસમાનમાગચ્છન્તમાલોક્ય તન્માણિક્યહરણાર્થિના
 સત્યઘોષેણ પ્રત્યયપૂરણાર્થં સમીપોપવિષ્ટપુરુષાણાં કથિતં । અયં પુરુષઃ સ્ફુટિતપ્રવહણઃ તત્તો
 ગ્રહિલો જાતોઽત્રાગત્ય^૨ માણિક્યાનિ યાચિષ્યતીતિ । તેનાગત્ય પ્રણમ્ય ચોક્તં ભો
 સત્યઘોષપુરોહિત ! મમાર્થોપાર્જનાર્થં ગતસ્યોપાર્જિતાર્થસ્ય^૩ મહાનનર્થો જાત ઇતિ મત્વા યાનિ
 મયા તવ રત્નાનિ ધર્તું સમર્પિતાનિ તાનીદાનીં પ્રસાદં કૃત્વા દેહિ, યેનાત્માનંસ્ફુટિતપ્રવહણાત્

વડે હું મારી જીભ કાપી નાખું.”

એ રીતે કપટથી વર્તતાં તેનું સત્યઘોષ એવું બીજું નામ પડ્યું. લોકો તેના ઉપર
 વિશ્વાસ રાખી તેની પાસે પોતાનું ધન મૂકી જતાં. તે દ્રવ્યમાંથી કંઈક તેમને (રાખવાવાળાને)
 પાછું આપી, બાકીનું સ્વયં લઈ લેતો. લોકો તેનો બૂમાટ કરતાં ડરતા હતા. રાજા પણ
 તે બૂમાટ સાંભળતો નહિ.

હવે એક દિવસ પદ્મખંડનગરથી આવીને સમુદ્રદત્ત નામના વણિકપુત્રે ત્યાં
 સત્યઘોષની પાસે પાંચ અમૂલ્ય માણેક રાખી બીજે કાંઠે (દેશે) ધન કમાવા ગયો. ત્યાં તે
 કમાઈને પાછો ફરતો હતો ત્યારે (રસ્તામાં) તેનું વહાણ ભાંગ્યું. તે લાકડાના એક
 પાટિયાની મદદથી સમુદ્ર તરી ગયો અને રાખેલા માણિક્ય લેવાની ઈચ્છાથી સિંહપુરમાં
 સત્યઘોષ પાસે આવ્યો. તેને એક ગરીબ જેવો આવતો જોઈને, તે માણિક્યને લઈ લેવાની
 (હડપ કરવાની) ઈચ્છા કરતા સત્યઘોષે, વિશ્વાસ બેસાડવા માટે પોતાની પાસે બેઠેલા
 પુરુષોને કહ્યું, “આ પુરુષનું વહાણ તૂટી જવાથી તે પાગલ થઈ ગયો છે, તે અહીં આવીને
 માણેક (રત્નો) માગશે.”

તે આવ્યો અને પ્રણામ કરીને બોલ્યો, “રે સત્યઘોષ પુરોહિત ! હું ધન કમાવા સારું
 ગયેલો, પરંતુ ધન કમાઈને આવતાં મારા પર ઘણું સંકટ આવી પડ્યું, એમ જાણીને મેં
 તમને જે રત્નો સાચવવા સોપ્યાં હતાં તે હવે મહેરબાની કરીને મને આપો; જેથી વહાણ
 ભાંગવાથી દ્રવ્યહીન થયેલી મારી જાતનો હું ઉદ્ધાર કરું.”

૧. ઽનર્ઘ્યાણિ ઘ । ૨. ઽત્રાગત્યા માં રત્નાનિ ઘ । ૩. ગતસ્યોપાર્જિતાર્થસ્યાપિ ઘ ।

ગતદ્રવ્યં સમુદ્ધરામિ । તદ્વચનમાકર્ણ્ય કપટેન^૧ સત્યઘોષેણ સમીપોપવિષ્ટા જના ભણિતા મયા પ્રથમં યદ્ ભણિતં તદ્ ભવતાં સત્યં જાતં । તૈરુક્તં ભવન્ત એવ જાનન્ત્યયં ગ્રહિલોઽસ્માત્ સ્થાનાન્નિઃસાર્યતામિત્યુક્ત્વા તૈઃ સમુદ્રદત્તો ગૃહાન્નિઃસારિતઃ ગ્રહિલ ઇતિ ભણ્યમાનઃ । પત્તને પૂત્કારં કુર્વન્ મમાનધ્યપંચમાણિક્યાનિ સત્યઘોષેણ ગૃહીતાનિ । તથા રાજગૃહસમીપે ચિંચાવૃક્ષમારુહ્ય પશ્ચિમરાત્રે પૂત્કારં કુર્વન્ ષષ્માસાન્ સ્થિતઃ । તાં પૂત્કૃતિમાકર્ણ્ય રામદત્તયા ભણિતઃ સિંહસેનઃ—દેવ ! નાવં પુરુષઃ ગ્રહિલઃ । રાજ્ઞાપિ ભણિતં કિં સત્યઘોષસ્ય ચૌર્યં સંભાવ્યતે ? પુનરુક્તં રાજ્ઞ્યા દેવ ! સંભાવ્યતે તસ્ય ચૌર્યં યતોઽયમેતચાદૃશમેવ સર્વદા વચનં બ્રવીતિ । એતદાકર્ણ્ય ભણિતં રાજ્ઞા યદિ સત્યઘોષસ્યૈતત્ સંભાવ્યતે તદા ત્વં પરીક્ષયેતિ । લબ્ધાદેશયા રામદત્તયા સત્યઘોષો રાજસેવાર્થમાગચ્છનાકાર્ય પૃષ્ઠઃ—કિં બૃહદ્વેલાયામાગતોઽસિ ? તેનોક્તં—મમ બ્રાહ્મણીભ્રાતાઘ પ્રાઘૂર્ણકઃ સમાયાતસ્તં ભોજયતો બૃહદ્વેલા લગ્નેતિ । પુનરપ્યુક્તં તયા—ક્ષણમેકમત્રયોપવિશ ! મમાતિકૌતુકં જાતં । અક્ષક્રીડાં

તે વચન સાંભળીને કપટથી સત્યઘોષે સમીપ બેઠેલા લોકોને કહ્યું, “જુઓ, મેં તમને પહેલાં જે વાત કહી હતી તે સત્ય નીકળી.”

તેમણે કહ્યું, “આ પાગલ છે તે આપ જાણો છો. આ સ્થાનેથી તેને કાઢી મૂકો.”

એમ બોલીને સમુદ્રદત્તને તેઓએ પાગલ કહી કાઢી મૂક્યો. નગરમાં પોકારીને તે (સમુદ્રદત્ત) કહેવા લાગ્યો, કે “સત્યઘોષે મારાં પાંચ અમૂલ્ય રત્નો લઈ લીધાં છે” અને રાજગૃહની નજીકમાં એક આમલીના વૃક્ષ ઉપર ચડીને છ મહિના સુધી પાછલી રાત્રે તેમ પોકારતો રહ્યો. તેના પોકાર સાંભળીને રામદત્તાએ સિંહસેનને કહ્યું, દેવ ! આ માણસ પાગલ નથી.”

રાજાએ પણ કહ્યું, “શું સત્યઘોષને ચોરી સંભવે છે?” રાણીએ ફરીથી કહ્યું, “દેવ ! તેને ચોરી સંભવે છે” કારણ કે એ (માણસ) સદા આવું જ વચન બોલે છે.”

એ સાંભળી રાજાએ કહ્યું, “જો સત્યઘોષને ચોરી સંભવતી હોય તો તમે પરીક્ષા કરો.”

આદેશ પ્રાપ્ત કરીને રામદત્તાએ રાજસેવા માટે આવતા સત્યઘોષને બોલાવી પૂછ્યું, “આટલા બધા મોડા કેમ આવ્યા છો?”

તેણે કહ્યું, “મારી બ્રાહ્મણીનો ભાઈ આજે મહેમાન તરીકે આવ્યો હતો, તેને જમાડતાં બહુ વખત લાગ્યો.”

૧. કપટોપેતસત્ય ઘ ।

કુર્મઃ। રાજાપિ તત્રૈવાગતસ્તેનાપ્યેવં કુર્વિત્યુક્તં। તતોઽક્ષઘૂતે ક્રીડયા સંજાતે રામદત્તયા નિપુણમતિવિલાસિની કર્ણે લગિત્વા ભણિતા સત્યઘોષઃ પુરોહિતો રાજ્ઞીપાર્શ્વે તિષ્ઠતિ તેનાહં ગ્રહિલમાણિક્યાનિ યાચિતું પ્રેષિતેતિ તદ્બ્રાહ્મણ્યગ્રે ભણિત્વા તાનિ યાચયિત્વા ચ શીઘ્રમાગચ્છેતિ। તતસ્તયા ગત્વા યાચિતાનિ। તદ્બ્રાહ્મણ્યા ચ પૂર્વ સુતરાં નિષિદ્ધયા ન દત્તાનિ। તદ્વિલાસિન્યા ચાગત્ય દેવીકર્ણે કથિતં સા ન દદાતીતિ। તતો જિતમુદ્રિકાં તસ્ય સાભિજ્ઞાનં દત્ત્વા પુનઃ પ્રેષિતા તથાપિ તયા ન દત્તાનિ। તતસ્તસ્ય કર્તિકાયજ્ઞોપવીતં જિતં સાભિજ્ઞાનં દત્તં દર્શિતં ચ તયા। બ્રાહ્મણ્યા તદ્દર્શનાત્તુષ્ટયા^૧ ભીતયા ચ સમર્પિતાનિ માણિક્યાનિ તદ્વિલાસિન્યાઃ। તયા ચ રામદત્તાયાઃ સમર્પિતાનિ। તયા ચ રાજ્ઞો દર્શિતાનિ। તેન ચ બહુમાણિક્યમધ્યે નિક્ષેપ્યાકાર્ય ચ ગ્રહિલો ભણિતઃ રે નિજમાણિક્યાનિ પરિજ્ઞાય ગૃહાણ। તેન ચ તથૈવ ગૃહીતેષુ તેષુ રાજ્ઞા રામદત્તયા ચ વણિક્ષુત્રઃપ્રતિપત્રઃ। તતો રાજ્ઞા

રાણીએ ફરીથી કહ્યું, “થોડીક વાર અહીં બેસો, મને ઘણું કૌતુક થયું છે. આપણે અક્ષયકીડા કરીએ (ચોપાટ ખેલીએ).” રાજા પણ ત્યાં આવી ગયો. તેણે પણ ‘એમ કરો’ એમ કહ્યું.

પછી જ્યારે જુગાર રમાતો હતો, ત્યારે રામદત્તા રાણીએ નિપુણમતિ નામની સ્ત્રીને કાને લગાડી (કાનમાં) કહ્યું, “સત્યઘોષ પુરોહિત રાણી પાસે બેઠો છે, તેણે મને પાગલનાં રત્નો માગવા મોકલી છે,—એમ તેની બ્રાહ્મણીની આગળ કહીને તે (રત્નો) માગીને જલદી આવ.”

પછી નિપુણમતિએ જઈને તે (રત્નો) માંગ્યાં, પહેલાં તો તે બ્રાહ્મણીએ બહુ નકાર કરી તે આપ્યાં નહિ. તે દાસી સ્ત્રીએ આવીને રાણીના કાનમાં કહ્યું, “તે આપતી નથી.” પછી તેના ઓળખાણ ચિહ્ન તરીકે પુરોહિતની જીતેલી વીંટી આપીને તેને ફરીથી મોકલી. છતાં તેણે ન આપ્યાં. પછી તેનું ચપ્પુ અને જનોઈ જીતી લીધેલાં તે તેના ઓળખાણ—ચિહ્ન તરીકે આપ્યાં અને તે (બ્રાહ્મણી)ને બતાવ્યાં. તે જોઈને તે દુષ્ટ બ્રાહ્મણીએ ‘નહિ આપું તો પુરોહિત ગુસ્સે થશે’ એવા ભયથી તે રત્નો તે વિલાસીની—દાસીને દીધાં અને દાસીએ રામદત્તાને સોંપ્યાં. તેણે રાજાને બતાવ્યાં. રાજાએ તે રત્નોને બહુ રત્નોમાં ભેળવ્યાં અને પાગલને બોલાવી કહ્યું, “રે, તારાં પોતાનાં રત્નો ઓળખીને લઈ લે.”

તેણે તે જ (પોતાનાં જ રત્ન) ગ્રહણ કર્યાં, ત્યારે રાજા અને રાણીએ તેને વણિક્ષુત્ર

સત્યઘોષઃ પૃષ્ઠઃ—ઇદં કર્મ ત્વયા^૧ કૃતમિતિ। તેનોક્તં દેવ! ન કરોમિ, કિં મમેદ્દશં કર્તુ યુજ્યતે? તત્તોડતિરુષ્ટેન તેન રાજ્ઞા તસ્ય દણ્ડત્રયં કૃતં। ગોમયભૃતં ભાજનત્રયં ભક્ષય, મલ્લમુષ્ટિઘાતત્રયં વા સહસ્વ, દ્રવ્યં વા સર્વં દેહિ। તેન ચ પર્યાલોચ્ય ગોમયં ધાદિતુમારબ્ધં। તદશક્તેન મુષ્ટિઘાતઃ સહિતુમારબ્ધઃ। તદશક્તેન દ્રવ્યં ઢાતુમારબ્ધં। ંવં દણ્ડત્રયમનુભૂય મૃત્વાતિલોભવશાદ્રાજકીયભાંડાગારે^૨ અંગંધનસર્પો જાતઃ। તત્રાપિ મૃત્વા દીર્ઘસંસારી જાત ઇતિ દ્વિતીયાવ્રતસ્ય।

તાપસશ્ચૌર્યાદ્બહુદુઃખં પ્રાપ્તઃ।

ઇત્યસ્ય કથા

વત્સદૃશ કૌશામ્બીપુરે રાજા સિંહરથો રાજ્ઞી વિજયા। તત્રૈકશ્ચૌરઃ કૌટિલ્યેન તાપસો શેઠ તરીકે સ્વીકાર્યો. અર્થાત્ ત્યારે તેઓએ જાણ્યું કે તે પાગલ નથી પણ વણિકપુત્ર છે.

પછી રાજાએ સત્યઘોષને પૂછ્યું, “તેં આ કાર્ય કર્યું છે?”

તેણે કહ્યું, “દેવ! મેં કર્યું નથી. શું મને આવું કરવું યોગ્ય છે?” પછી બહુ ગુસ્સે થયેલા રાજાએ તેને ત્રણ શિક્ષાઓ કરી.

“૧. ત્રણ થાળી ઇાણનું ભ્રમણ કર. ૨. મલ્લના મુક્કાઓનો માર સહન કર, અથવા ૩. સર્વ ધન આપી દે.”

તેણે વિચાર કરીને પહેલાં ઇાણ ખાવાનું શરૂ કર્યું. તે ખાઈ નહિ શકવાથી મુક્કા-માર સહન કરવાનું શરૂ કર્યું. તે સહન નહિ થવાથી દ્રવ્ય આપવું આરંભ્યું. તેમ કરવા અશક્ત હોવાથી તેણે ઇાણનું ભ્રમણ કર્યું અને વળી મુક્કા-માર પણ ખાધો.

એ રીતે ત્રણ શિક્ષાઓ ભોગવી તે મરણ પામ્યો અને અતિ લોભના લીધે રાજાના ભાંડાગારમાં અંગધન જાતિનો સાપ થયો. ત્યાંથી પણ મરીને દીર્ઘ સંસારી થયો.

એ પ્રમાણે દ્વિતીય અવ્રતની કથા છે. ૨.

તાપસ ચોરીને લીધે બહુ દુઃખ પામ્યો.

૩. તાપસની કથા

વત્સદેશમાં કૌશામ્બી પુરીનો રાજા સિંહસ્થ હતો. તેની રાણીનું નામ વિજયા હતું. ત્યાં

૧. ત્વયા કૃતં કિં ન કૃતમિતિ ઘ। ૨. અંગધ ઘ।

ભૂત્વા પરભૂમિમસ્પૃશદવલમ્બમાન^૧ શિક્વ્યસ્થો દિવસે પંચાગ્નિસાધનં કરોતિ । રાત્રૌ ચ કૌશાંબીં મુષિત્વા તિષ્ઠતિ । એકદા મહાજનાન્મુષ્ટં^૨ નગરમાકર્ણ્ય રાજા કોટ્ટપાલો ભણિતો રે સપ્તરાત્રમધ્યે ચૌરં નિજશિરો વાઽઽનય । તતશ્ચૌરમલભમાનશ્ચિન્તાપરઃ તલારોઽપરાહ્ને બુભુક્ષિતબ્રાહ્મણેન કેનચિદાગત્ય ભોજનં પ્રાર્થિતઃ । તેનોક્તં—હે બ્રાહ્મણ ! અચ્છાન્દસોઽસિ મમ પ્રાણસન્દેહો વર્તતે ત્વં ચ ભોજનં પ્રાર્થયસે । એતદ્વચનમાકર્ણ્ય પૃષ્ટં બ્રાહ્મણેન કુતસ્તે પ્રાણસન્દેહઃ ? । કથિતં ચ તેન । તદાકર્ણ્ય પુનઃ પૃષ્ટં બ્રાહ્મણેન—અત્ર કિં કોઽપ્યતિનિસ્પૃહવૃત્તિપુરુષોઽપ્યસ્તિ ? ઉક્તં તલારેણ—અસ્તિ વિશિષ્ટસ્તપસ્વી, ન ચ તસ્યૈતત્ સમ્ભાવ્યતે । ભણિતં બ્રાહ્મણેન—સ એવ ચૌરો ભવિષ્યતિ^૩ અતિનિસ્પૃહત્વાત્ । શ્રૂયતામત્ર મદીયા કથા—મમ બ્રાહ્મણી મહાસતી પરપુરુષશરીરં ન સ્પૃશતીતિ નિજપુત્રસ્યાપ્યતિકુક્કુટાત્

એક ચોર કપટથી તાપસ બનીને બીજાની ભૂમિને નહિ સ્પર્શ કરતા એવા લટકતા સીંકા પર બેસી દિવસે પંચાગ્નિ તપ કરતો હતો અને ત્યાં કૌશામ્બીમાં ચોરી કરીને રહેતો હતો.

એક દિવસ મહાજન પાસેથી નગરને લુંટાયેલું સાંભળીને રાજાએ કોટવાળને કહ્યું, “રે, સાત રાતની અંદર ચોરને લાવ કે તારા મસ્તકને (લાવ).”

પછી ચોર નહિ મળવાથી કોટવાળ ચિંતાતુર થયો. બપોરે કોઈ ભૂખ્યા બ્રાહ્મણે એક દિવસે આવી તેની પાસે ભોજન માગ્યું. તેણે કહ્યું, “રે, બ્રાહ્મણ! તું સ્વેચ્છાચારી છે. મને મારા પ્રાણની પડી છે અને તું ભોજનની માગણી કરે છે.”

એ વચન સાંભળીને બ્રાહ્મણે પૂછ્યું, “તમને પ્રાણની કેમ પડી છે?” અને તેણે (કોટવાળે) કારણ કહ્યું તે સાંભળીને બ્રાહ્મણે ફરીથી પૂછ્યું, “અહીં શું વળી કોઈ અતિ નિસ્પૃહ પુરુષ રહે છે?”

કોટવાળે કહ્યું, “વિશિષ્ટ તપસ્વી રહે છે, પણ તેને તે (ચોરી) સંભવતી નથી.”

બ્રાહ્મણે કહ્યું, “અતિનિઃસ્પૃહ હોવાને લીધે તે જ ચોર હશે. આ બાબતમાં મારી વાત સાંભળો.

૧. મારી બ્રાહ્મણી પોતાને મહાસતી ગણાવીને પરપુરુષના શરીરને સ્પર્શતી નથી, તેથી પોતાના પુત્રને પણ કપટથી બધું શરીર ઢાંકીને ધવડાવે છે; પરંતુ રાત્રે ઘરના પીંડારા

૧. મસ્પૃશન્ વિલમ્બ્યમાન ઘ ।

૨. તન્નગર ઘ । ૩. ભવિષ્યતીતિ નિઃસ્પૃહત્વાત્ ઘ ।

કર્પટેન સર્વ શરીરં પ્રચ્છાદ્ય સ્તનં દાદાતિ । રાત્રૌ તુ ^૧ગૃહપિન્ડારેણ સહ કુકર્મ કરોતિ (?) । તદ્દર્શનાત્ સંજાતવૈરાગ્યોઽહં સંવલાર્થ^૨ સુવર્ણશલાકાં વંશયષ્ટિમધ્યે નિક્ષિપ્ય તીર્થયાત્રાયાં નિર્ગતઃ । અગ્રે ગચ્છતશ્ચ મમૈકબટુકો મિલિતો ન તસ્ય વિશ્વાસં ગચ્છામ્યહં યષ્ટિરક્ષાં યત્નતઃ કરોમિ । તેનાકલિતા સા યષ્ટિઃસર્ગમેતિ । એકદા રાત્રૌ કુંભકારગૃહે નિદ્રાં કૃત્વા દ્રૂરાદ્ગત્વા તેન નિજમસ્તકે લગ્નં કુથિતં તૃણમાલોક્યાતિકુક્કુટેન મમાગ્રતો, હા હા મયા પરતૃણમદત્તં ^૩ગ્રસિતમિત્યુક્ત્વા વ્યાધુત્ચ તૃણં તત્રૈવ કુંભકારગૃહે નિક્ષિપ્ય દિવસાવસાને કૃતભોજનસ્ય મમાગત્ય મિલિતઃ । ભિક્ષાર્થં ગચ્છતસ્તસ્યાતિશુચિરયમિતિ મત્વા વિશ્વસિતેન મયા યષ્ટિઃ કુક્કુરાદિનિવારણાર્થં સમર્પિતા । તાં ગૃહીત્વા સ ગતઃ (૨) । તતો મયા મહાટ્વ્યાં ગચ્છતાતિવૃદ્ધપક્ષિણોઽતિકુર્કુટં દૃષ્ટં । યથા એકસ્મિન્ મહતિ વૃક્ષે મિલિતાઃ પક્ષિગણો રાત્રાવેકેનાતિવૃદ્ધપક્ષિણા નિજભાષયા ભણિતો રે રે પુત્રાઃ ! અહં અતીવ ગત્તું ન શક્નોમિ ।

સાથે વ્યભિચાર (કુકર્મ) કરે છે. તે દેખીને મને વૈરાગ્ય થયો અને મુસાફરીના ખર્ચ માટે સુવર્ણની લગડીને વાંસની લાકડીમાં નાખીને હું તીર્થયાત્રાએ નીકળ્યો છું.

૨. આગળ જતાં મને એક બ્રહ્મચારી છોકરો મળ્યો. હું તેનો વિશ્વાસ રાખતો નહિ. હું લાકડીની રક્ષા (તેનાથી) યત્નપૂર્વક કરતો અને લાકડી હું સાથે જ રાખતો. તેથી તે બાળક-છોકરો સમજી ગયો કે આ લાકડીની અંદર કંઈક ધન છે. એક દિવસ રાત્રે કુંભારના ઘેર ઊંઘ લઈ સવારે ત્યાંથી નીકળીને દૂર જતાં પોતાના મસ્તક પર સડેલું તણખલું લાગેલું જોઈને કપટવશ મારી આગળ તે બોલ્યો—

“હાય હાય! પારકાનું તૃણ આપ્યા વિના મેં લીધું એમ કહીને પાછો જઈને કુંભારના ઘર આગળ ત્યાં જ તૃણ નાખીને દિવસના અંતે મને તે મળ્યો. જ્યારે મેં ભોજન કરી લીધું હતું. “આ બહુ પવિત્ર છે” એમ માની વિશ્વાસ લાવી મેં ભિક્ષા માટે જતાં તેને કૂતરાં વગેરે હાંકવા માટે લાકડી આપી. તે લઈને તે ચાલ્યો ગયો.

૩. પછી મહાઅરણ્યમાં થઈને જતાં એક અતિવૃદ્ધ પક્ષીનું મહાકપટ મારા જોવામાં આવ્યું. તે આ પ્રમાણે—

એક મોટા વૃક્ષ ઉપર ઘણા પક્ષીઓનું ટોળું મળ્યું હતું. રાત્રે એક અતિવૃદ્ધ પક્ષીએ પોતાની ભાષામાં કહ્યું : “રે રે પુત્રો! હું બહુ ચાલી શકું તેમ નથી. ભૂખથી પીડિત થઈને

૧. પિન્ડારો મહિષી વાલે ક્ષેપક્ષેપણ શાખિ ।

૨. શાન્બલાર્થમિતિ ચ, ગ । ૩. હિસિતં ઘ ।

બુભુક્ષિતમનાઃ કદાચિદ્ભવત્પુત્રાણાં ભક્ષણં કરોમિ ચિત્તચાપલ્યાદતો મમ મુખં પ્રભાતે બધ્વા સર્વેઽપિ ગચ્છન્તુ। તૈરુક્તં હા હા જાત! પિતામહસ્ત્વં કિં તવૈતત્ સંભાવ્યતે? તેનોક્તં— “બુભુક્ષિતઃ કિં ન કરોતિ પાપં” ઇતિ। એવં પ્રભાતે તસ્ય પુનર્વચનાત્ તન્મુખં બદ્ધ્વા તે ગતાઃ। સ ચ બદ્ધો ગતેષુ ચરણાભ્યાં મુખાદ્બન્ધનં^૧ દૂરીકૃત્વા તદ્બાલકાન્ ભક્ષયિત્વા તેષામાગમનસમયે પુનઃ ચરણાભ્યાં બન્ધનં મુખે સંયોજ્યાતિકુર્કુટેન ક્ષીણોદરો ભૂત્વા સ્થિતઃ (૩)। તતો નગરગતેન ચતુર્થમતિકુર્કુટં દૃષ્ટં મયા। યથા તત્ર નગરે એકશ્ચૌરસ્તપસ્વિરૂપં ધૃત્વા બૃહચ્છિલાં ચ મસ્તકસ્યોપરિ હસ્તાભ્યામૂર્ધ્વં ગૃહીત્વા નગરમધ્યે તિષ્ઠતિ દિવા રાત્રૌ ચાતિકુર્કુટેન ‘અપસર જીવ પાદં દદામિ, અપસર જીવ પાદં દદામીતિ’ ભણન્ ભ્રમતિ। ‘અપસરજીવેતિ’ ચાસૌ ભક્તસર્વજનૈર્ભણ્યતે। સ ચ ગર્તાદિવિજનસ્થાને દિગવલોકનં કૃત્વા સુવર્ણભૂષિત-મેકાકિનં પ્રણમન્તં તયા શિલયા મારયિત્વા તદ્રવ્યં ગૃહ્ણતિ (૪)। ઇત્યતિકુર્કુટચતુષ્ટયમાલોક્ય

કદાચિત્ ચિત્તની ચંચળતાને લીધે હું તમારાં બચ્ચાનું ભક્ષણ કરી જાઉં; તેથી સવારે મારું મુખ બાંધીને બધાં જાઓ.”

પક્ષીઓએ કહ્યું : “હાય હાય! બાપુ, તમે તો દાદા, તમને એ કેમ સંભવે?”

તેણે કહ્યું : “ભૂખ્યો શું પાપ નથી કરતો?”

એમ સવારે તેના ફરીથી કહેવાથી તેનું મુખ બાંધીને (બધાં) ગયાં. તેઓ જ્યારે ગયાં ત્યારે બંધાયેલો તે બે પગથી મુખનું બંધન દૂર કરીને તેમનાં બચ્ચાં ખાઈ જતો અને તેમના આવવાના સમયે ફરીથી પગ વડે મુખે બંધન બાંધીને અતિકપટથી ભૂખ્યું (ક્ષીણ) પેટ કરીને પડી રહેતો.

૪. પછી એક નગરમાં જતાં ચોથું મહાકપટ મારા જોવામાં આવ્યું. તે આ રીતે :—

ત્યાં નગરમાં એક ચોર તપસ્વીનું રૂપ ધારણ કરીને બે હાથ વડે મસ્તક ઉપર મોટી શિલા ઊંચે પકડી નાખીને રાત-દિવસ અતિકપટથી ‘હે જીવ! આઘા ખસો, હું પગ માંડું છું. હે જીવ! આઘા ખસો, હું પગ માંડું છું.’ એમ બોલતો બોલતો ભ્રમતો હતો. તેના સર્વ ભક્તજનો તેને ‘અપસર જીવ’ એવા નામથી કહેવા લાગ્યા. તે ચોર જ્યારે કોઈ તેને ખાડા આદિ નિર્જન સ્થાનમાં મળે તો બધી તરફ નજર નાખીને સુવર્ણથી વિભૂષિત, પ્રણામ કરતા એવા એકલા (માણસ)ને તે શિલાથી મારી નાખી તેનું ધન લઈ લેતો.

૧. બન્ધનમુક્તાર્ય ઘ।

મયા શ્લોકોઽયં કૃતઃ—

અબાલસ્પર્શકા નારી બ્રાહ્મણોઽતૃણહિંસકઃ ।

વને કાષ્ટમુખઃ પક્ષી પુરેઽપસરજીવકઃ ॥ ઇતિ

ઇતિ કથયિત્વા તલારં ધીરયિત્વા સન્ધ્યાયાં બ્રાહ્મણઃ શિવ્યતપસ્વિસમીપં ગત્વા તપસ્વિપ્રતિચારકૈર્નિર્ઘાટ્યમાનોજોઽપિ રાત્ર્યન્ધો ભૂત્વા તત્ર પતિત્વૈકદેશે સ્થિતઃ । તે ચ પ્રતિચારકાઃ રાત્ર્યન્ધપરીક્ષણાર્થં તૃણકટ્ટિકાંગુલ્યાદિકં તસ્યાક્ષિસમીપં નયન્તિ । સ ચ પશ્યન્નપિ ન પશ્યતિ । બૃહદ્રાત્રો ગુહાયામન્ધકૂપે નગરદ્રવ્યં ધ્રિયમાણમાલોક્ય તેષાં ખાદનપાનાદિકં વાલોક્ય^૧ પ્રભાતે રાજ્ઞા માર્યમાણસ્તલારો રક્ષિતઃ તેન રાત્રિદૃષ્ટમાવેદ્ય । સ શિવ્યસ્થસ્તપસ્વી ચૌરસ્તેન તલારેણ બહુકદર્થનાદિભિઃ કદર્થ્યમાનો મૃત્વા દુર્ગતિં ગતસ્તૃતીયાવ્રતસ્ય ।

એવાં ચાર તીવ્ર કપટ જોઈને મેં આ શ્લોક બનાવ્યો છે—

અબાલસ્પર્શકા નારી બ્રાહ્મણોઽતૃણહિંસકઃ ।

વને કાષ્ટમુખઃ પક્ષી, પુરેઽપસરજીવકઃ ॥ ઇતિ

પુત્રને નહિ સ્પર્શતી નારી, તૃણઅહિંસક બ્રાહ્મણ, વનમાં કાષ્ટમુખ પક્ષી અને નગરમાં અપસરજીવક—એ ચાર મહાકપટ મેં જોયા.

એમ કહી કોટવાળને ધીરજ આપીને સંધ્યાસમયે બ્રાહ્મણ સીંકામાં રહેવાવાળા તપસ્વી પાસે ગયો અને તપસ્વીના નોકરોએ તેને ત્યાંથી હાંકી કાઢવા માંડ્યો, પણ રાત્રિ-અંધ (રતાંધળો) થઈને ત્યાં એક ઠેકાણે પડી રહ્યો. તે નોકરો તે રતાંધળાની પરીક્ષા કરવા માટે તૃણ-કંડુક, આંગળી વગેરે તેની આંખ સમીપ લાવતા, પરંતુ તે દેખવા છતાં ન દેખતો રહ્યો.

પાછલી રાત્રે ગુફારૂપી અંધકૂપમાં રાખેલું નગરનું ધન તેણે જોયું અને તેમનાં ખાન-પાનાદિક પણ જોયાં. સવારે તેણે જે કાંઈ રાત્રે જોયેલું તે કહીને રાજા દ્વારા માર્યા જતા કોટવાળને બચાવ્યો.

કોટવાળે સીંકામાં બેસવાવાળા તપસ્વીને બહુ પ્રકારે દુઃખી કર્યો અને તે મરીને દુર્ગતિએ ગયો.

એ પ્રમાણે તૃતીય અવ્રતની કથા પૂર્ણ થઈ. ૩.

૧. ખાનપાનસ્ત્યાદિકં ચાલોક્ય ઘ ।

^૧આરક્ષિણાઽબ્રહ્મનિવૃત્ત્યભાવાદ્દુઃખં પ્રાપ્તમ્ ।

અસ્ય કથા

^૨આહીરદેશે નાસિક્યનગરે રાજા કનકરથો રાજ્ઞી કનકમાલા, ^૩તલારો યમદણ્ડસ્તસ્ય માતા બહુસુન્દરી તરુણરણ્ડા પુંશ્વલી । સા એકદા બધ્વા ધર્તુ સમર્પિતાભરણં ગૃહીત્વા રાત્રૌ સંકેતિતજારપાશ્વે ગચ્છન્તી યમદણ્ડેન દૃષ્ટા સેવિતા ચૈકાન્તે । તદાભરણં ચાનીય તેન નિજભાર્યાયા દત્તં । તયા ચ દૃષ્ટ્વા ભણિતં—^૧મદીયમિદમાભરણં, મયા શ્વશ્રૂહસ્તે ધૃતં' તદ્વચનમાકર્ણ્ય તેન ચિન્તિતં યા મયા સેવિતા સા મે જનની ભવિષ્યતીતિ । તતસ્તસ્યા જારસંકેતગૃહં ગત્વા તાં સેવિત્વા તસ્યામાસક્તો ગૂઢવૃત્ત્યા તયા સહ કુકર્મરતઃ સ્થિતઃ । એકદા તદ્ધાર્યયાઽસહનાદતિરુષ્ટયા રજક્વ્યાઃ કથિતં । મમ ભર્તા નિજમાત્રા સહ તિષ્ઠતિ । રજક્વ્યા ચ માલાકારિણ્યાઃ કથિતં । અતિવિશ્વસ્તા માલાકારિણી ચ કનકમાલારાજ્ઞીનિમિત્તં પુષ્પાણિ

કોટવાળ (યમદંડ) કુશીલ ત્યાગના અભાવે દુઃખ પામ્યો.

૪. યમદંડની કથા

આહીરદેશમાં નાસિક નગરમાં રાજા કનકરથ અને રાણી કનકમાળા હતા. યમદંડ તેમનો કોટવાલ હતો. તેની માતા બહુસુંદરી હતી. તે તરુણ અવસ્થામાં રાંડી હતી અને વ્યભિચારિણી હતી.

તે એક દિવસ પોતાની પુત્રવધૂએ રાખવા આપેલું ઘરેણું પહેરીને રાત્રે સંકેત પ્રમાણે પોતાના યાર પાસે જઈ રહી હતી. યમદંડે તેને દેખી અને એકાંતમાં તેનું સેવન કર્યું. તેણે તેનું ઘરેણું લાવીને પોતાની સ્ત્રીને આપ્યું. તેણે જોઈને કહ્યું : “આ ઘરેણું મારું છે, મેં મારી સાસુને તે રાખવા આપ્યું હતું.”

તેનું વચન સાંભળીને તેણે (કોટવાળે) વિચાર્યું : “જેને મેં સેવી તે મારી માતા હોવી જોઈએ.” પછી તેના યારના સંકેત ગૃહે જઈને તેનામાં આસક્ત થઈ તેને સેવતો અને પોતાનું રૂપ છુપાવી તેની સાથે કુકર્મ (વ્યભિચાર) કરવામાં રત રહેતો.

એક દિવસ તેની સ્ત્રીએ સહન નહિ થવાથી બહુ રોષે ભરાઈને ધોબણને કહ્યું : “મારો પતિ પોતાની માતા સાથે લાગુ છે.” ધોબણે આ વાત માલણને કહી. માલણ રાણીની અતિ વિશ્વાસપાત્ર હતી. તે જ્યારે કનકમાળા રાણી માટે પુષ્પો લઈને ગઈ ત્યારે

૧. આરક્ષેણ ઘ । ૨. અહીરદેશે ખ, ગ । ૩. તલવરો ઘ । ૪. મદીયમાભરણં ઘ ।

ગૃહીત્વા ગતા। તયા ચ પૃષ્ઠા સા કુતૂહલેન, જાનાસિ હે કામપ્યપૂર્વા^૧ વાર્તા। તયા ચ તલારદ્વિષ્ટતયા કથિતં રાજ્યાઃ, દેવિ! યમદણ્ડતલારો^૨ નિજજનન્યા સહ તિષ્ઠતિ। કનકમાલયા ચ રાજ્ઞઃ કથિતં। રાજ્ઞા ચ ગૂઢપુરુષદ્વારેણ તસ્ય કુકર્મ નિશ્ચિત્ય ^૩તલારો ગૃહીતો ડુર્ગતિં ગતશ્ચતુર્થાવ્રતસ્ય।

પરિગ્રહનિવૃત્યભાવાત્ શ્મશ્રુનવનીતેન બહુતરં દુઃખં પ્રાપ્તં।

અસ્ય કથા

અસ્ત્યયોધ્યાયાં શ્રેષ્ઠી ભવદત્તો માર્યા ધનદત્તા પુત્રો લુબ્ધદત્તઃ વાણિજ્યેન દૂરં ગતઃ। તત્ર ^૪સ્વમુપાર્જિતં તસ્ય ચૌરેર્નીતં। તતોડતિનિર્ધનેન^૬ તેન માર્ગે આગચ્છતા તત્રૈકદા ગોદુહઃ^૭ તત્રક્રં પાતું યાચિતં। તત્રે પીતે સ્તોકં નવનીતં કૂર્વે લગ્નમાલોક્ય ગૃહીત્વા ચિન્તિતં તેન વાણિજ્યં ભવિષ્યત્યનેન મે, એવં ચ તત્સંચિન્વતસ્તસ્ય શ્મશ્રુનવનીત ઇતિ નામ જાતં।

રાણીએ કુતુહલથી તેને પૂછ્યું : “તમે કોઈ અપૂર્વ વાત જાણો છો?”

માલણ કોટવાળ ઉપર દ્વેષ રાખતી હોવાથી તેણે રાણીને કહી દીધું કે “દેવી! યમદંડ કોટવાળ પોતાની માતા સાથે લાગુ છે.”

કનકમાલાએ એ વાત રાજાને કહી. રાજાએ ધૂપા માણસો દ્વારા તેનું કુકર્મ નક્કી કરીને કોટવાળને પકડ્યો અને તે ડુર્ગતિએ ગયો.

આ ચતુર્થ અવ્રતની કથા છે. ૪.

પરિગ્રહત્યાગના અભાવે શ્મશ્રુનવનીત અધિકતર દુઃખ પામ્યો.

૫. શ્મશ્રુનવનીતની કથા

અયોધ્યામાં ભવદત્ત શેઠ અને તેની સ્ત્રી ધનદત્તા હતાં. તેમનો પુત્ર લુબ્ધદત્ત વેપારાર્થે દૂર (દેશ) ગયો. તેનું સ્વયં કમાયેલું (ધન) ચોરોએ લઈ લીધું. પછી બહુ નિર્ધન થઈને ત્યાં માર્ગે જતાં એક દિવસ તેણે ગોવાણિયાઓ પાસે છાશ પીવા માગી. છાશ પીતાં થોડુંક માખણ તેની મૂછ પર લાગ્યું, તેણે તે દેખ્યું અને લઈ લીધું. તેણે વિચાર્યું : “આનાથી મને વેપાર થશે.” આ રીતે તે પ્રતિદિન માખણનો સંગ્રહ કરવા લાગ્યો. જેથી તેનું ‘શ્મશ્રુનવનીત’ એવું નામ પ્રચલિત થઈ ગયું.

૧. કામપ્યપૂર્વવાર્તા ઘ। ૨. તલવરો ઘ। ૩. તલવરો ઘ। ૪. નિગૃહીતો ઘ।

૫. સમુપાર્જિતં દ્રવ્યં તત્તસ્ય ઘ। ૬. તતો નિર્ધનેન ઘ। ૭. ગોકુલે ખ-ગ-ઘ।

એવમેકદા પ્રસ્થપ્રમાણે ઘૃતે જાતે ઘૃતસ્ય^૧ ભાજનં પાદાન્તે ઘૃત્વા શીતકાલે તૃણકુટીરકદ્વારે અગ્નિં ચ પાદાન્તે કૃત્વા^૨ રાત્રો સંસ્તરે પતિતઃ સંચિન્તયતિ, અનેન ઘૃતેન બહુતરમર્થમુપાર્જ્ય સાર્થવાહો ભૂત્વા^૩ સામન્તમહાસામન્તરાજાધિરાજપદં પ્રાપ્ય ક્રમેણ સકલચક્રવર્તી ભવિષ્યામિ યદા, તદા ચ મે સપ્તતલપ્રાસાદે શય્યાગતસ્ય પાદાન્તે^૪ સમુપવિષ્ટં સ્ત્રીરત્નં પાદૌ મુષ્ટ્યા ગ્રહીષ્યતિ ન જાનાસિ પાદમર્દનં કર્તુમિતિ સ્નેહેન ભણિત્વા સ્ત્રીરત્નમેવંપાદેન તાડયિષ્યામિ, એવં ચિન્તયિત્વા^૫ તેન ચક્રવર્તિરૂપાવિષ્ટેન પાદેન હત્વા પાતિતં^૬ તદ્ઘૃતભાજનં તેન ચ ઘૃતેન દ્વારે સંધુક્ષિતોઽગ્નિઃ સુતરાં પ્રજ્વલિતઃ। તતો દ્વારે પ્રજ્વલિતે નિઃસર્તુમશક્તો દમ્ધો મૃતો દુર્ગતિ ગતઃ ઇચ્છાપ્રમાણરહિતપંચમાવ્રતસ્ય ॥૬૫॥

એ પ્રમાણે એક દિવસ પ્રસ્થપ્રમાણ ઘી થતાં, ઘીનું વાસણ પગની આગળ મૂક્યું અને શિયાળામાં ઘાસની ઝૂંપડીનાં બારણે પગની નજીક અગ્નિ સળગાવી બિસ્તરા પર પડી વિચાર કરવા લાગ્યો : “આ ઘીથી બહુ ધન કમાઈને હું વેપારી થઈશ અને ક્રમે-ક્રમે સામન્ત, મહાસામન્ત અને રાજાધિરાજનું પદ પ્રાપ્ત કરીને બધાનો ચક્રવર્તી થઈશ જ્યારે હું મારા સાત માળના મહેલમાં પલંગમાં પોઢીશ, ત્યારે પગ આગળ બેઠેલી મારી સુંદર સ્ત્રી હાથની મુટ્ટીથી મારા બે પગ દાબશે. (તે વખતે) “તને પગ દાબતાં આવડતું નથી”—એમ સ્નેહથી કહીને તે સુંદર સ્ત્રીને આવી રીતે પગથી લાત મારીશ.”

એમ વિચારીને ચક્રવર્તીના રૂપના આવેશમાં પગ વડે લાત મારી; તેથી તે ઘીનું વાસણ પડી ગયું અને બારણા આગળ સળગાવેલો અગ્નિ તે ઘીથી વધુ પ્રજ્વલિત થયો. બારણું સળગતાં તે બહાર નીકળી શક્યો નહિ, તેથી તે બળીને મરી ગયો અને દુર્ગતિ પામ્યો.

આ પ્રમાણે ઈચ્છાપરિમાણરહિત પાંચમા અવ્રતની કથા છે. પ.

ભાવાર્થ :—૧. હિંસામાં ધનશ્રી શેઠ, ૨. અસત્યમાં સત્યઘોષ, ૩. ચોરીમાં એક તપસ્વી, ૪. કુશીલમાં યમદંડ કોટવાળ અને ૫. પરિગ્રહમાં શ્મશ્રુનવનીત (લુબ્ધદત્ત) વૈશ્ય—એ વિશેષપણે પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

“.....કોઈ રૂડું આચરણ થતાં સમ્યક્ચારિત્ર થયું કહીએ છીએ. ત્યાં જોણે જૈનધર્મ અંગીકાર કર્યો હોય અથવા કોઈ નાની-મોટી પ્રતિજ્ઞા ગ્રહણ કરી હોય તેને શ્રાવક કહીએ

૧. તસ્ય ઘ। ૨. ઘૃત્વા ગ। ૩. રાજ્યપદં। ૪. તદુપવિષ્ટં ઘ। ૫. ચિન્તયતા નેમ ઘ।

૬. પતિતં ઘ શ્રવણોત્તમાઃ ઘ।

યાનિ ચેતાનિ પંચાણુવ્રતાન્યુક્તાનિ મદ્યાદિત્રયત્યાગસમન્વિતાન્યષ્ટૌ મૂલગુણા
ભવન્તીત્યાહ—

મદ્યમાંસમધુત્યાગૈઃ સહાણુવ્રતપઞ્ચકમ્ ।

અષ્ટૌ મૂલગુણાનાહુર્ગૃહિણાં શ્રમણોત્તમાઃ ॥૬૬॥

‘ગૃહિણામષ્ટૌ મૂલગુણાનાહુઃ’ । કે તે? શ્રમણોત્તમા જિનાઃ । કિં તત્? ‘અણુવ્રતપંચકમ્’ । કૈઃ સહ? ‘મદ્યમાંસમધુત્યાગૈઃ’ મદ્યં ચ માંસં ચ મધુ ચ તેષાં ત્યાગાસ્તૈઃ ॥૬૬॥

છીએ. હવે શ્રાવક તો પંચમ ગુણસ્થાનવર્તી થતાં જ થાય છે, પરંતુ પૂર્વવત્ ઉપચારથી તેને શ્રાવક કહ્યો છે.....”^૨

જેને પાછળથી પંચમ ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય તેને જ આ ઉપચાર લાગુ પડે છે, બીજાને તે લાગુ પડતો નથી.

વ્રત સંબંધી જે દેષ્ટાંતો (કથારૂપે) આવ્યાં છે તે બધાં આ દૈષ્ટિથી સમજવાં. દપ.

જે આ પાંચ અણુવ્રત કહ્યાં તે મદ્યાદિ ત્રયના ત્યાગસહિત આઠ મૂલગુણ છે, એમ કહે છે—

શ્રાવકનાં આઠ મૂલગુણ

શ્લોક ૬૬

અન્વયાર્થ :—[શ્રમણોત્તમાઃ] મુનિઓમાં ઉત્તમ ગણધરાદિક દેવ [મદ્યમાંસ-મધુત્યાગૈઃ] મદ્યત્યાગ, માંસત્યાગ અને મધુત્યાગ સાથે [અણુવ્રતપંચકમ્] પાંચ અણુવ્રતોને (અહિંસાણુવ્રત, સત્યાણુવ્રત, અચૌર્યાણુવ્રત, બ્રહ્મચર્યાણુવ્રત અને પરિગ્રહપરિમાણઅણુવ્રતને) [ગૃહિણાં] ગૃહસ્થોનાં [અષ્ટૌ] આઠ [મૂલગુણાન્] મૂલગુણ [આહુઃ] કહે છે.

ટીકા :—‘ગૃહિણાં અષ્ટૌ મૂલગુણાન્ આહુઃ’ ગૃહસ્થોનાં આઠ મૂલગુણ કહે છે. કોણ તે (કહે છે)? ‘શ્રમણોત્તમા’ ઉત્તમ શ્રમણો જિનો. કોને (કહે છે)? ‘અણુવ્રતપંચકમ્’ પાંચ અણુવ્રતોને, કોની સાથે? ‘મદ્યમાંસમધુત્યાગૈઃ’ મદ્ય (દારુ), માંસ અને મધુ (મધ) તેમના ત્યાગ સાથે.

૧. શ્રવણોત્તમાઃ ષા ૨. ગુજરાતી મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, અધ્યાય ૮, પૃષ્ઠ ૨૭૬.

एवं पंचप्रकारमणुव्रतं प्रतिपाद्येदानीं त्रिप्रकारं गुणव्रतं प्रतिपादयन्नाह—

ભાવાર્થ :—૧. મદ્યત્યાગ, ૨. માંસત્યાગ, ૩. મધુત્યાગ સહિત, ૪. અહિંસાશુવ્રત, ૫. સત્યાશુવ્રત, ૬. અચૌર્યાશુવ્રત, ૭. બ્રહ્મચર્યાશુવ્રત અને ૮. પરિગ્રહ-પરિમાણઅશુવ્રત— એ શ્રાવકના આઠ મૂલગુણ છે.

વિશેષ

આઠ મૂલગુણ સંબંધી કેટલાક આચાર્યોની વિવક્ષામાં ભેદ છે, પણ તેમાં વિરોધ નથી.

શ્રી સમન્તભદ્રાચાર્યે આ ગ્રંથમાં (શ્લોક ૬૬માં) ત્રણ મકાર (મદ્ય, માંસ અને મધુ)ના ત્યાગ સહિત, અહિંસાદિ પાંચ અશુવ્રતના પાલનને આઠ મૂલગુણ કહ્યા છે.

શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યે પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાયમાં ગાથા ૬૧માં કહ્યું છે કે, “હિંસાનો ત્યાગ કરવાની ઈચ્છા રાખનાર પુરુષે પ્રથમ જ યત્નપૂર્વક મદ્ય, માંસ અને મધુ તથા પાંચ ઉદુમ્બર ફળોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ; અને શ્લોક ૪૨માં કહ્યું છે કે, “સમસ્ત હિંસાદિ પાંચ પાપ કહ્યાં છે તે હિંસા જ છે,” તેથી ત્રણ પ્રકારના ત્યાગમાં અહિંસાદિ પાંચ અશુવ્રતોનું પાલન પણ સ્વયં આવી જાય છે.

ચારિત્રપાહુડમાં ગાથા ૨૩, પૃષ્ઠ ૮૫ની હિન્દી ટીકામાં પંડિત જયચંદજી ઇાબડાએ લખ્યું છે કે—

“પાંચ ઉદુમ્બર અને મદ્ય, માંસ અને મધુસહિત—આ આઠનો ત્યાગ કરવો તે આઠ મૂલગુણ છે, અથવા કોઈ ગ્રંથમાં એમ કહ્યું છે કે જો પાંચ અશુવ્રત પાળે અને મદ્ય, માંસ તથા મધુનો ત્યાગ કરે—એવા આઠ મૂલગુણ છે. આમાં વિરોધ નથી, વિવક્ષાભેદ છે.

પાંચ ઉદુમ્બર ફળ અને ત્રણ મકારનો ત્યાગ કરવામાં જે વસ્તુઓમાં સાક્ષાત્ ત્રસ જીવ દેખે તે સર્વને ભક્ષણ કરે નહિ.....તો આમાં તો અહિંસા-અશુવ્રત આવ્યું.....”

આ પ્રમાણે આઠ મૂલગુણ સંબંધી આચાર્યોના કથનોના ભાવમાં ફેર નથી, એમ સમજવું. ૬૬.

એ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારનાં અશુવ્રતોનું પ્રતિપાદન કરીને હવે ત્રણ પ્રકારનાં ગુણવ્રતોનું પ્રતિપાદન કરે છે—

દિગ્વ્રતમનર્થદણ્ડવ્રતં ચ ભોગોપભોગપરિમાણમ્ ।

અનુવૃંહણાદ્ગુણાનામાખ્યાન્તિ ગુણવ્રતાન્યાર્યાઃ ॥૬૭॥

‘આખ્યાન્તિ’ પ્રતિપાદયન્તિ । કાનિ ? ‘ગુણવ્રતાનિ’ । કે તે ? ‘આર્યાઃ’ ગુણૈર્ગુણવદ્ધિર્વા અર્યન્તે પ્રાપ્યન્તે ઇત્યાર્યાસ્તીર્થકરદેવાદયઃ । કિં તદ્ગુણવ્રતં ? ‘દિગ્વ્રતં’ દિગ્વિરતિં । ન કેવલમેતદેવ કિન્તુ ‘અનર્થદણ્ડવ્રતં’ ચાનર્થદણ્ડવિરતિં । તથા ‘ભોગોપભોગ-પરિમાણં’ સકૃદ્બુજ્યત ઇતિ ભોગોઽશનપાનગન્ધમાલ્યાદિઃ પુનઃ પુનરુપભુજ્યત ઇષ્યુપભોગો^૧વસ્ત્રાભરણયાનશયનાદિસ્તયોઃ પરિમાણં કાલનિયમેન યાવજ્જીવનં વા । एतानि त्रीणि कस्माद्गुणवतान्युच्यन्ते ? ‘અનુવૃંહણાત્’ વૃદ્ધિં નયનાત્ । કેષાં ? ‘ગુણાનામ્’ અષ્ટમૂલ-ગુણાનામ્ ॥૬૭॥

ગુણવ્રતોનાં નામ

શ્લોક ૬૭

અન્વયાર્થ :—[આર્યાઃ] તીર્થકર દેવાદિ [ગુણાનામ્] આઠ મૂલગુણોની [અનુવૃંહણાત્] વૃદ્ધિ કરનાર હોવાથી [દિગ્વ્રતમ્] દિગ્વ્રતને, [અનર્થદણ્ડવ્રતમ્] અનર્થદંડવ્રતને [ચ] અને [ભોગોપભોગપરિમાણમ્] ભોગોપભોગપરિમાણ વ્રતને [ગુણવ્રતાનિ] ગુણવ્રત [આખ્યાન્તિ] કહે છે.

ટીકા :—‘આખ્યાન્તિ’ કહે છે. શું? ‘ગુણવ્રતાનિ’ ગુણવ્રતો. કોણ તે (કહે છે)? ‘આર્યાઃ’ ગુણોથી વા ગુણવાનોથી પ્રાપ્ત થાય તે આર્યો-તીર્થકર દેવાદિ, તે કયું ગુણવ્રત? ‘દિગ્વ્રતં’ દિગ્વિરતિને, કેવલ એ જ નહિ, કિન્તુ ‘અનર્થદણ્ડવ્રતમ્’ અનર્થદંડવિરતિને તથા ‘ભોગોપભોગપરિમાણમ્’ એક વખત ભોગવાય તે ભોગ-ભોજન, પાન, ગંધ, માલા આદિ અને વારંવાર ભોગવાય તે ઉપભોગ—વસ્ત્ર, આભૂષણ, વાદન, સ્ત્રીજનનું સેવન આદિ—તે બંનેનું (ભોગ-ઉપભોગનું) કાળના નિયમનથી (મર્યાદાથી) અથવા જીવનપર્યંત પરિમાણ (મર્યાદા) કરવું તેને (ભોગોપભોગપરિમાણને)—એ ત્રણ ગુણવ્રતો કેમ કહેવાય છે? ‘અનુવૃંહણાત્’ વૃદ્ધિ કરવાથી. કોની? ‘ગુણાનામ્’ આઠ મૂલગુણોની.

ભાવાર્થ :—૧. દિગ્વ્રત, ૨. અનર્થદંડવ્રત અને ૩. ભોગોપભોગપરિમાણવ્રત—એ ત્રણ ગુણવ્રત છે. તેઓ આઠ મૂલગુણોની વૃદ્ધિ કરે છે, તેથી તીર્થકરદેવ તેમને ગુણવ્રત કહે છે.

૧. સ્ત્રીજનોપસેવનાદિ સ્ત્ર જંફનાદિ ષ ।

તત્ર દિગ્વ્રતસ્વરૂપં પ્રરૂપયન્નાહ—

દિગ્વલયં પરિગણિતં કૃત્વાતોઽહં બહિર્ન યાસ્યામિ ।

ઇતિ સઙ્કલ્પો દિગ્વ્રતમામૃત્યુપાપવિનિવૃત્ત્યૈ ॥૬૮॥

‘દિગ્વ્રતં’ ભવતિ । કોઽસૌ ? ‘સંકલ્પઃ’ । કથંભૂતઃ ? ‘અતોઽહં બહિર્ન યાસ્યામિ’ત્યેવંરૂપઃ । કિં કૃત્વા ? ‘દિગ્વલયં પરિગણિતં કૃત્વા’ સમર્યાદ કૃત્વા । કથં ? ‘આમૃતિ’ મરણપર્યન્તં યાવત્ । કિમર્થ ? ‘અણુપાપવિનિવૃત્ત્યૈ’ સૂક્ષ્મસ્યાપિ પાપસ્ય વિનિવૃત્ત્યર્થમ્ ॥૬૮॥

જે એક જ વખત ભોગવવામાં આવે તે ભોગ કહેવાય છે. જેમ કે ભોજન, પાન, ગંધ, પુષ્પ-માળા વગેરે. અને જે વારંવાર ભોગવવામાં આવે તેને ઉપભોગ કહેવાય છે. જેમ કે વસ્ત્ર, આભૂષણ, મકાન, વાદન, સ્ત્રીજન વગેરે. (જુઓ શ્લોક ૮૩).

ભોગ અને ઉપભોગ એ બંને પ્રકારની વસ્તુઓની ત્યાગ-મર્યાદા નિયમપૂર્વક અથવા યમપૂર્વક હોય છે. જે ત્યાગ અમુક કાળની મર્યાદાથી કરવામાં આવે તેને નિયમ કહે છે અને જે ત્યાગ જીવનપર્યંત કરવામાં આવે તેને યમ કહે છે. (જુઓ, શ્લોક ૮૭). ૬૭.

તેમાં દિગ્વ્રતના સ્વરૂપનું પ્રરૂપણ કરીને કહે છે—

દિગ્વ્રતનું સ્વરૂપ

શ્લોક ૬૮

અન્વયાર્થ :—[અણુપાપવિનિવૃત્ત્યૈ] સૂક્ષ્મ પાપોથી (પણ) નિવૃત્ત (મુક્ત) થવા માટે [દિગ્વલયમ્] દિશાઓના સમૂહને (દશે દિશાઓને) [પરિગણિતમ્] મર્યાદિત [કૃત્વા] કરીને [અતઃ] એનાથી [બહિઃ] બહાર [અહમ્] હું [આમૃતિ] મરણપર્યન્ત [ન યાસ્યામિ] નહિ જાઉં, [ઇતિ] એવો [સંકલ્પઃ] સંકલ્પ વા પ્રતિજ્ઞા કરવી તે [દિગ્વ્રતં] દિગ્વ્રત છે.

ટીકા :—‘દિગ્વ્રતં’ દિગ્વ્રત છે, તે શું છે? ‘સંકલ્પઃ’ સંકલ્પ, કેવો (સંકલ્પ)? ‘અતઃ બહિઃ ન યાસ્યામિ’ ‘હું આનાથી બહાર નહિ જાઉં’—એવા પ્રકારનો. શું કરીને? ‘દિગ્વલયં પરિગણિતં કૃત્વા’ દિશાઓના સમૂહની (દશે દિશાઓની) સીમા બાંધીને (તેમની મર્યાદા કરીને) શી રીતે? ‘આમૃતિ’ મરણપર્યન્ત. શા માટે? ‘અણુપાપવિનિવૃત્ત્યૈ’ સૂક્ષ્મ પાપની (પણ) નિવૃત્તિ માટે.

તત્ર દિગ્વલયસ્ય પરિગણિતત્વે કાનિ મર્યાદા ઇત્યાહ—

મકરાકરસરિદટવીગિરિજનપદયોજનનાનિ મર્યાદાઃ ।

પ્રાહુર્દિશાં દશાનાં પ્રતિસંહારે પ્રસિદ્ધાનિ ॥૬૬॥

‘પ્રાહુર્મર્યાદાઃ’ । કાનીત્યાહ—‘મકરાકરેત્યાદિ’—મકરાકરશ્ચ સમુદ્રઃ સરિતશ્ચ નદ્યો

ભાવાર્થ :—સૂક્ષ્મ પાપોથી પણ બચવા માટે દશે દિશાઓની મર્યાદા કરીને (પરિમાણ કરીને), ‘તેની બહાર હું જીવનપર્યંત જઈશ નહિ’ એવા સંકલ્પને—પ્રતિજ્ઞાને દિગ્વ્રત કહે છે.

પાંચ ગુણસ્થાનવર્તી અણુવ્રતધારીને સ્થૂળ પાપોનો તો હંમેશા સર્વત્ર ત્યાગ હોય છે, પરંતુ સૂક્ષ્મ પાપોનો ત્યાગ હોતો નથી. તેને સૂક્ષ્મ પાપ સંબંધી અત્યાગભાવ હોવાથી દ્રવ્યહિંસાના અભાવમાં પણ તેને સૂક્ષ્મ પાપ સંબંધી કર્મબંધ થાય છે. આ નિરર્થક કર્મબંધ અટકાવવા માટે તથા ત્યાગભાવની વૃદ્ધિ માટે તે દશે દિશાઓની મર્યાદા કરી, મર્યાદાની બહાર જીવનપર્યંત નહિ જવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. આ પ્રતિજ્ઞાથી મર્યાદા બહાર પાંચે પાપનો (સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મનો) સર્વથા જીવનપર્યંત ત્યાગ થઈ જવાથી તેનો તે ત્યાગ મહાવ્રત જેવો હોય છે. (જુઓ ગાથા ૭૦)

દિગ્વ્રતમાં ક્ષેત્ર સીમિત (મર્યાદિત) રહેવાથી ત્યાગભાવમાં વૃદ્ધિ થાય છે— અહિંસાવ્રત પુષ્ટ થાય છે અને લોભવૃત્તિ મર્યાદિત થઈ જાય છે. ૬૮.

ત્યાં દિગ્વ્રતનું પરિમાણ કરવામાં મર્યાદા કેવા પ્રકારની હોય છે તે કહે છે—

દિગ્વ્રતની મર્યાદાઓ

શ્લોક ૬૯

અન્વયાર્થ :—ગણધરાદિક [દશાનામ્] ^૧દશે [દિશામ્] દિશાઓનું [પ્રતિસંહારે] પરિમાણ કરવામાં (સંકોચ કરવામાં) [પ્રસિદ્ધાનિ] પ્રસિદ્ધ [મકરાકર-સરિદટવીગિરિજનપદયોજનાનિ] સમુદ્ર, નદી, જંગલ, પર્વત, દેશ અને યોજનને [મર્યાદાઃ] મર્યાદા [પ્રાહુઃ] કહે છે.

ટીકા :—‘પ્રાહુર્મર્યાદાઃ’ મર્યાદા કહે છે. કોને કહે છે? ‘મકરાકરેત્યાદિ’

૧. ચાર દિશાઓ—પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ; ચાર વિદિશાઓ—ઈશાન, અગ્નિ, નૈઋત્ય અને વાયવ્ય; ઉપર અને નીચે—એમ દસ દિશાઓ છે.

ગંગાદ્યાઃ, અટવી દંડકારણ્યાદિકા, ગિરિશ્ચ પર્વતઃ સહ્યાવિન્ધ્યાદિઃ, જનપદો દેશો વરાટ^૧—
વાપીતટાદિઃ, ‘યોજનાનિ’ વિંશતિત્રિંશદાદિસંખ્યાનિ। કિંવિશિષ્ટાન્યેતાનિ? ‘પ્રસિદ્ધાનિ’
દિગ્વિરતિમર્યાદાનાં દાતુર્ગૃહીતુશ્ચ પ્રસિદ્ધાનિ। કાસાં મર્યાદાઃ? ‘દિશાં’। કતિસંખ્યાવચ્છિન્નાનાં
‘દશાનાં’। કસ્મિન્ કર્તવ્યે સતિ મર્યાદાઃ? ‘પ્રતિસંહારે’ ઇતઃ પરતો ન યાસ્યામીતિ
વ્યાવૃત્તૌ ॥૬૬॥

મકરાકરઃ એટલે સમુદ્ર, સરિતઃ ગંગા વગેરે નદીઓ, અટવી દંડકારણ્ય આદિ જંગલો,
ગિરિઃ સહ્યાદ્રિ, વિન્ધ્યાદિ પર્વત, જનપદઃ વિરાટ, વાપીતટ આદિ દેશ અને ‘યોજનાનિ’
વીસ, ત્રીસ આદિ સંખ્યામાં યોજનો, તેઓ કેવા પ્રકારનાં છે? ‘પ્રસિદ્ધાનિ’ દિગ્વિરતિની
મર્યાદાઓ આપનાર અને ગ્રહણ કરનારને પ્રસિદ્ધ (જાણીતાં) છે. કોની મર્યાદા? ‘દિશાં’
દિશાઓની. કેટલી સંખ્યાના વિભાગવાળી (દિશાઓની)? ‘દશાનાં’ દશ. ક્યા કર્તવ્યમાં
મર્યાદા? ‘પ્રતિસંહારે’ ‘અહીંથી બીજે (આગળ) જઈશ નહિ’ એવી મર્યાદારૂપ-વ્યાવૃત્તિરૂપ
કાર્યમાં.

ભાવાર્થ :—દિગ્વ્રતમાં, લોકમાં સમુદ્ર, નદી, જંગલ, પર્વત, દેશ, યોજન વગેરે
જે પ્રસિદ્ધ છે, તેનાથી ચાર દિશા, ચાર વિદિશા અને ઉપર તથા નીચે—એમ દશે દિશામાં
જવા-આવવા માટે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક મર્યાદા કરી જિંદગીપર્યંત આ મર્યાદાની બહાર ન જવું—
તેને દિગ્વ્રત કહે છે.

અહીં પહાડ વગેરે તથા હવાઈ જહાજથી ઉપર ચડવાની અપેક્ષાએ ઉપરની દિશામાં
અને કૂવા કે સમુદ્રાદિમાં નીચે જવાની અપેક્ષાએ નીચેની દિશાનું ગ્રહણ સમજવું. ઉપર—
નીચે જવા માટે જે મર્યાદા બાંધી હોય તે મર્યાદાની બહાર ન જવું.

વિશેષ

દિગ્વ્રતના ધારક પુરુષો એવો નિયમ કરે છે કે હું અમુક દિશામાં અમુક સમુદ્ર
સુધી, અમુક નદી સુધી, અમુક અટવી સુધી, અમુક દેશ સુધી કે આટલા યોજન સુધી
જઈશ, તેની બહાર નહિ જાઉં.

પરિગ્રહની લાલસાઓ ઓછી થતાં એમ કરવાથી હિંસાદિ પાપ સ્વયમેવ અટકી
જાય છે. ૬૯.

एवं दिग्विरतिव्रतं धारयतां मर्यादातः परतः किं भवतीत्याह—

**अवधेर्बहिरणुपापंप्रतिविरतेर्दिग्रतानि धारयताम् ।
पञ्चमहाव्रतपरिणतिमणुव्रतानि प्रपद्यन्ते ॥७०॥**

‘अणुव्रतानि प्रपद्यन्ते’ । कां ? ‘पंचमहाव्रतपरिणति’ । केषां ? ‘धारयतां’ । कानि ? ‘दिग्रतानि’ । कुतस्तत्परिणतिं प्रपद्यन्ते । ‘अणुपापप्रतिविरतेः’ सूक्ष्ममपि पापं प्रतिविरतेः व्यावृत्तेः । क्व ? ‘बहिः’ । कस्मात् ? ‘अवधेः’ कृतमर्यादायाः ॥७०॥

એ પ્રમાણે દિગ્વિરતિ વ્રત ધારણ કરનારાઓને મર્યાદાની બહાર શું થાય છે તે કહે છે—

મર્યાદા બહાર અણુવ્રતને મહાવ્રતનો ભાવ

શ્લોક ૭૦

અન્વયાર્થ :—[અવધેઃ] કરેલી મર્યાદાની [બહિઃ] બહાર [અણુપાપપ્રતિવિરતેઃ] સૂક્ષ્મ પાપોના ત્યાગથી [દિગ્વ્રતો] દિગ્વ્રતો [ધારયતામ્] ધારણ કરનારાઓનાં [અણુવ્રતો] અણુવ્રત, [પંચમહાવ્રતપરિણતિમ્] પાંચ મહાવ્રતોની પરિણતિને (સદેશતાને) [પ્રપદ્યન્તે] પ્રાપ્ત થાય છે.

ટીકા :—‘અણુવ્રતો પ્રપદ્યન્તે’ અણુવ્રતો પ્રાપ્ત થાય છે. કોને ? ‘પંચમહાવ્રતપરિણતિમ્’ પાંચ મહાવ્રતોની પરિણતિને. કોનાં (અણુવ્રત)? ‘ધારયતામ્’ ધારણ કરનારાઓનાં. શું? ‘દિગ્વ્રતો’ દિગ્વ્રતો. શાથી તેમની (મહાવ્રતોની) પરિણતિને પ્રાપ્ત થાય છે? ‘અણુપાપપ્રતિવિરતેઃ’ સૂક્ષ્મ પાપોના (પણ) ત્યાગથી. ક્યાં? ‘બહિઃ’ બહાર. કોની (બહાર)? ‘અવધેઃ’ કરેલી મર્યાદાની (બહાર).

ભાવાર્થ :—કરેલી મર્યાદાની બહાર સૂક્ષ્મ હિંસાદિક પાપોના ત્યાગથી, દિગ્વ્રતધારીઓનાં અણુવ્રત પાંચ મહાવ્રતોના પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ ઉપચારથી તેઓ મહાવ્રત કહેવાય છે, પરંતુ અંતરંગમાં મહાવ્રતોના નિમિત્તરૂપ ઘાતક પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયની સત્તા રહેવાથી તેઓ પરમાર્થતઃ મહાવ્રત કહી શકાતાં નથી.

દિગ્વ્રતધારીને કરેલી મર્યાદાની બહાર તૃષ્ણા ઘટી જાય છે. બહારના ક્ષેત્ર સંબંધી કોઈ પ્રકારનો વિકલ્પ મનમાં ઉત્પન્ન થતો નથી અને ત્રસ-સ્થાવર જીવોની હિંસાના આસ્રવભાવનો અભાવ થાય છે. આ કારણથી તે મર્યાદા બહારના ક્ષેત્રમાં મહાવ્રતી સમાન આચરણ કરે છે. ૭૦.

તથા તેષાં તત્પરિણતાવપરમપિ હેતુમાહ :—

પ્રત્યાખ્યાનતનુત્વાન્મન્દતરાશ્ચરણમોહપરિણામાઃ ।

સત્ત્વેન દુઃખધારા મહાવ્રતાય પ્રકલ્પ્યન્તે ॥૭૧॥

‘ચરણમોહપરિણામા’ ભાવરૂપાશ્ચારિત્રમોહપરિણતયઃ । ‘કલ્પ્યન્તે’ ઉપચર્યન્તે । કિમર્થ ? મહાવ્રતનિમિત્તં । કથંભૂતાઃ સન્તઃ ? ‘સત્ત્વેન’ ‘દુઃખધારા’ અસ્તિત્વેન મહતા કષ્ટેનાવધાર્યમાણાઃ સન્તોઽપિ તેઽસ્તિત્વેન લક્ષ્યિતું ન શક્યન્ત ઇત્યર્થઃ । કુતસ્તે દુઃખધારાઃ ? ‘મન્દતરા’ અતિશયેનાનુત્કટાઃ । મન્દતરસ્ત્વમયેષાં કુતઃ ? ‘પ્રત્યાખ્યાનતનુત્વાત્’ । પ્રત્યાખ્યાન-શબ્દેન હિ પ્રત્યાખ્યાનાવરણાઃ દ્રવ્યક્રોધમાનમાયાલોભા ગૃહ્યન્તે । નામૈકદેશે હિ પ્રવૃત્તાઃ શબ્દા નામ્ન્યપિ વર્તન્તે ભીમાદિવત્ । પ્રત્યાખ્યાનં હિ સવિકલ્પેન હિંસાદિવિરતિલક્ષણઃ સંયમસ્તદા-

તથા તેમને (અણુવ્રતોને) મહાવ્રતોના પરિણામને પણ પ્રાપ્ત થવામાં બીજું કારણ કહે છે—

મર્યાદા બહાર અણુવ્રત ઉપચરિત મહાવ્રત છે

શ્લોક ૭૧

અન્વયાર્થ :—[પ્રત્યાખ્યાનતનુત્વાત્] પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયનો મંદ ઉદય હોવાથી [મંદતરાઃ] અત્યંત મંદ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલ, [સત્ત્વેનદુઃખધારાઃ] અસ્તિત્વપણે (તેઓ છે એવા હયાતી રૂપે) મહામુશ્કેલીથી જાણવામાં આવે તેવા [ચરણમોહપરિણામાઃ] ચારિત્રમોહનીયનાં પરિણામોને [મહાવ્રતાય પ્રકલ્પ્યન્તે] મહાવ્રત જેવા કલ્પવામાં આવે છે.

ટીકા :—‘ચરણમોહપરિણામાઃ’ ભાવરૂપ ચારિત્રમોહના પરિણામો ‘પ્રકલ્પ્યન્તે’ કલ્પવામાં આવે છે—ઉપચારથી કહેવામાં આવે છે. શા રૂપે? મહાવ્રત તરીકે. કેવાં તે પરિણામો? ‘સત્ત્વેન દુઃખધારાઃ’ ‘તેઓનું અસ્તિત્વ છે’—એમ મહામુશ્કેલીએ નિર્ધાર કરી શકાય તેવા—અસ્તિપણે પણ તેઓ લક્ષમાં ન આવી શકે તેવા. શાથી તેઓ મહામુશ્કેલીએ નિર્ધાર કરી શકાય તેવા છે? ‘મન્દતરાઃ’ અતિશય મંદ છે એવા હોતા થકા. તેઓ અતિમંદ પણ શાથી છે? ‘પ્રત્યાખ્યાનતનુત્વાત્’ પ્રત્યાખ્યાન શબ્દથી પ્રત્યાખ્યાનાવરણ દ્રવ્ય ક્રોધ—માન—માયા—લોભ સમજવાં, કારણ કે નામના એકદેશને કહેનારા શબ્દો આખા નામને પણ બતાવે છે, ભીમાદિની માફક. (જેમ ભીમ કહેવાથી ભીમસેન સમજાય છે

વૃણ્વન્તિ યે તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણા દ્રવ્યક્રોધાદયઃ, યદુદયે હ્યાત્મા કાસ્ન્યાત્તદિરતિં કર્તુ ન શક્નોતિ, અતો દ્રવ્યરૂપાણાં ક્રોધાદીનાં તનુત્વાન્મન્દોદયત્વાદ્ભાવરૂપાણામેષાં મન્દતરત્વં સિદ્ધં ।

નનુ કુતસ્તે મહાવ્રતાયા કલ્પ્યન્તે ન પુનઃ સાક્ષાન્મહાવ્રતરૂપા ભવન્તીત્યાહ :—

પજ્વાનાં પાપાનાં હિંસાદીનાં મનોવચઃકાયૈઃ ।

કૃતકારિતાનુમોદૈસ્ત્યાગસ્તુ મહાવ્રતં મહતામ્ ॥૭૨॥

તેમ) કેમ કે પ્રત્યાખ્યાન શબ્દનો અર્થ વિકલ્પપૂર્વક હિંસાદિ પાપોના ત્યાગરૂપ સંયમ થાય છે; તે સંયમને જે આવરણ કરે તેઓ અર્થાત્ જેમના ઉદયથી આ જીવ હિંસાદિ પાપોનો સંપૂર્ણપણે ત્યાગ કરવા માટે સમર્થ થઈ શકતો નથી તેઓ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ કહેવાય છે. તેથી દ્રવ્યરૂપ ક્રોધાદિના પાતળાપણાના નિમિત્તે—મંદ ઉદયના નિમિત્તે ભાવરૂપ ચારિત્રમોહના પરિણામોનું અત્યંત મંદપણું સિદ્ધ છે.

ભાવાર્થ :—‘પ્રત્યાખ્યાનાવરણ’ કષાયનું મંદ પરિણમન હોવાથી ચારિત્રમોહનીય કર્મના પરિણામ પણ મન્દતર થઈ જાય છે. તેઓ ‘છે’ વિદ્યમાન છે એવું પણ મહા મુશ્કેલીથી નક્કી કરી શકાય છે, કિન્તુ તે પરિણામો મહાવ્રતોને વિકૃત કરે છે, કારણ કે તેમને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયનો ઉદય છે અને જ્યાં સુધી કષાય—વેદનીયની ત્રીજી ચોકડી (પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ—માન—માયા—લોભ)નો અભાવ ન કરે, ત્યાં સુધી મહાવ્રત પ્રગટે નહિ—એવો સિદ્ધાન્ત છે.

કરેલી મર્યાદાઓની બહારના ક્ષેત્રોમાં સ્થાવર જીવોની હિંસા, ચોરી આદિ સૂક્ષ્મ પાપોની પ્રવૃત્તિઓનો તથા પોતાના નિમિત્તે થવા સંભવિત વિરોધી, આરંભી અને ઉદમી સ્થૂળ હિંસાનો પરિત્યાગ હોવાથી, ગુણવ્રતી શ્રાવકનાં અણુવ્રત ઉપચારથી મહાવ્રતપણાને પામે છે. ૭૧.

તેમાં (દિગ્વ્રતમાં મર્યાદાની બહાર શ્રાવકનાં અણુવ્રતોમાં) મહાવ્રતની કલ્પના કેમ કરવામાં આવે છે (અર્થાત્ ઉપચારથી તેઓ મહાવ્રત કેમ કહેવાય છે) અને તેઓ સાક્ષાત્ મહાવ્રતરૂપ કેમ નથી? તે કહે છે—

મહાવ્રતનું લક્ષણ

શ્લોક ૭૨

અન્વયાર્થ :—[હિંસાદીનામ્] હિંસા આદિક [પજ્વાનામ્] પાંચ [પાપાનામ્]

‘ત્યાગસ્તુ’ પુનર્મહાવ્રતં ભવતિ। કેષાં ત્યાગઃ ‘હિંસાદીનાં’ ‘પંચાનાં’। કથંભૂતાનાં ‘પાપાનાં’ પાપોપાર્જનહેતુભૂતાનાં। કેસ્તેષાં ત્યાગઃ ‘મનોવચઃકાયૈઃ’। તૈરપિ કૈઃ કૃત્વા ત્યાગઃ? ‘કૃતકારિતાનુમોદૈઃ’। અયમર્થઃ :—હિંસાદીનાં મનસા કૃતકારિતાનુમોદૈસ્ત્યાગઃ। તથા વચસા કાયેન ચેતિ। કેષાં તૈસ્ત્યાગો મહાવ્રતં? ‘મહતાં’ પ્રમત્તાદિગુણસ્થાનવર્તિનાં વિશિષ્ટાત્મનામ્ ॥૭૨॥

પાપોનો [મનોવચઃકાયૈઃ] મન, વચન અને કાયથી તથા [કૃતકારિતાનુમોદૈઃ] કૃત, કારિત અને અનુમોદનાથી [ત્યાગઃ] ત્યાગ કરવો તે [મહતામ્] (છટ્ટા આદિ ગુણસ્થાનવર્તી) મહાપુરુષોનું [મહાવ્રતમ્] મહાવ્રત છે.

ટીકા :—‘ત્યાગસ્તુ’ ત્યાગ મહાવ્રત છે. કોનો ત્યાગ? ‘હિંસાદીનાં પંચાનામ્’ હિંસાદિ પાંચનો. કેવા (પાંચનો)? ‘પાપાનામ્’ પાપના ઉપાર્જનમાં કારણભૂત (હિંસાદિ પાપોનો). તેમનો ત્યાગ કોની દ્વારા? ‘મનોવચઃકાયૈઃ’ મન, વચન અને કાય દ્વારા. વળી તેથી પણ શી રીતે ત્યાગ? ‘કૃતકારિતાનુમોદૈસ્ત્યાગઃ’ કૃત, કારિત અને અનુમોદનાથી ત્યાગ. અર્થ એ છે કે—હિંસાદિનો (પાંચ પાપોનો) મનથી કૃત, કારિત અને અનુમોદનાથી ત્યાગ; વચનથી કૃત, કારિત અને અનુમોદનાથી ત્યાગ અને કાયથી કૃત, કારિત અને અનુમોદનાથી ત્યાગ. તેમનાથી (કૃત, કારિત અને અનુમોદનાદિ નવ કોટિથી) ત્યાગરૂપ મહાવ્રત કોને હોય છે? ‘મહતામ્’ પ્રમત્તાદિ ગુણસ્થાનવર્તી વિશિષ્ટ મહાત્માઓને. (હિંસાદિ પાંચ પાપોનો કૃત, કારિત અને અનુમોદના આદિ નવ કોટિથી ત્યાગ કરવો—તે મહાવ્રત છે.)

ભાવાર્થ :—મન, વચન, કાય તથા કૃત, કારિત, અનુમોદનાના ભાવથી—એ નવ વિકલ્પોથી અર્થાત્ મનથી કૃત, કારિત, અનુમોદના ભાવથી; વચનથી કૃત, કારિત, અનુમોદનાભાવથી અને કાયથી કૃત, કારિત, અનુમોદનાભાવથી—એમ નવ કોટિથી હિંસાદિક પાપોનો પરિત્યાગ કરવો તે મહાવ્રત કહેવાય છે. તે મહાવ્રત પ્રમત્તસંયત નામના છટ્ટા ગુણસ્થાનથી જ હોય છે, કેમ કે તેમને કષાયની ત્રણ ચોકડીનો અભાવ હોય છે.

દિગ્વ્રતધારીઓને પણ મર્યાદા બહાર પાંચ પાપોનો નવ કોટિથી ત્યાગ હોય છે; પરંતુ તેમનો તે ત્યાગ સાક્ષાત્ મહાવ્રતરૂપ નથી, કારણ કે તેમના મહાવ્રતને વિકૃત કરે યા ઘાતે તેવો પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ—માન—માયા—લોભનો ઉદય નિમિત્ત હોય છે. તેથી દિગ્વ્રતધારીઓને કરેલી મર્યાદાની બહાર પાંચ પાપોનો ત્યાગ સાક્ષાત્ મહાવ્રતરૂપ હોતો નથી, પરંતુ તે ઉપચરિત મહાવ્રતરૂપ હોય છે. ૭૨.

(વધુ માટે જુઓ, શ્લોક ૭૧નો ભાવાર્થ.)

ઇદાનીં દિગ્વિરતિવ્રતસ્યાતિચારાનાહ—

ઠુધ્વાધસ્તાત્તિર્યગ્વ્યતિપાતાઃ ક્ષેત્રવૃદ્ધિરવધીનામ્ ।

વિસ્મરણં દિગ્વિરતેત્યાશાઃ પચ્ચ મન્યન્તે ॥૭૩॥

‘દિગ્વિરતેત્યાશા’ અતીચારાઃ ‘પચ્ચ મન્યન્તે’ ધ્યુપગમ્યન્તે । તથા હિ । અજ્ઞાનાત્ પ્રમાદાદ્વા ઠુધ્વદિશોઽધસ્તાદિશસ્તિર્યગ્દિશશ્ચ વ્યતીપાતા ¹વિશેષેનાતિક્રમણાનિ ત્રયઃ । તથાઽજ્ઞાનાત્ પ્રમાદાદ્વા ‘ક્ષેત્રવૃદ્ધિઃ’ ક્ષેત્રાધિક્યાવધારણં । તથાઽ‘વધીનાં’ દિગ્વિરતેઃ કૃતમર્યાદાનાં ‘વિસ્મરણં’ મિતિ ॥૭૩॥

હવે દિગ્વિરતિ વ્રતના અતિચાર કહે છે—

દિગ્વિરતિ વ્રતના અતિચાર

શ્લોક ૭૩

અન્વયાર્થ :—અજાણતાથી અથવા પ્રમાદથી [ઠુધ્વાધસ્તાત્તિર્યગ્વ્યતિપાતાઃ] ઉપર, નીચે તથા તિર્યક્ દિશાઓની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવું. [ક્ષેત્રવૃદ્ધિઃ] ક્ષેત્રની મર્યાદા વધારી લેવી અને [અવધીનામ્] કરેલી મર્યાદાઓની [વિસ્મરણમ્] ભૂલી જવી તે [પચ્ચ] પાંચ [દિગ્વિરતેઃ] દિગ્વ્રતના [અત્યાશાઃ] અતિચારો [મન્યન્તે] માનવામાં આવ્યા છે.

ટીકા :—‘દિગ્વિરતેત્યાશાઃ’ દિગ્વ્રતના અતિચારો ‘પચ્ચ મન્યન્તે’ પાંચ માનવામાં આવ્યા છે તે આ પ્રમાણે છે—અજ્ઞાનથી (અજાણતાથી) વા પ્રમાદથી, ‘ઠુધ્વાધસ્તાત્તિર્યગ્વ્યતિપાતાઃ’ નીચેની દિશા, ઉપરની (ઉર્ધ્વ) દિશા તથા તિર્યક્ દિશાઓની મર્યાદાઓનું ઉલ્લંઘન કરવું, તેમનો વિશેષ પ્રકારે અતિક્રમ કરવો—એ ત્રણ (અતિચારો) તથા અજાણતાથી કે પ્રમાદથી ‘ક્ષેત્રવૃદ્ધિઃ’ ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ કરવી અને ‘અવધીનાં’ દિગ્વ્રતની કરેલી મર્યાદાઓનું ‘વિસ્મરણં’ વિસ્મરણ થવું (—એ પાંચ દિગ્વ્રતના અતિચારો છે.)

ભાવાર્થ :—દિગ્વ્રતના પાંચ અતિચારો માનવામાં આવ્યા છે અને તે નીચે પ્રમાણે છે :—

૧. વિશેષાતિક્રમણાનિ ષ ।

૧૩દાનીમનર્થદણ્ડવિરતિલક્ષણં દ્વિતીયં ગુણવ્રતં વ્યાખ્યાતુમાહ—

અભ્યન્તરં દિગવધેરપાર્થકેભ્યઃ સપાપયોગેભ્યઃ ।

વિરમણમનર્થદણ્ડવ્રતં વિદુર્વ્રતધરાગ્ન્યઃ ॥૭૪॥

અજાણતાથી કે પ્રમાદથી—

૧. ઉર્ધ્વભાગ વ્યતિક્રમ—ઉપરની દિશામાં કરેલી મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવું—પર્વત અને વૃક્ષ આદિના શિખર ઉપર કરેલી મર્યાદાની બહાર ચઢવું.
૨. અધોભાગ વ્યતિક્રમ—નીચેની દિશામાં કરેલી મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવું—કૂવો, વાવ, સમુદ્ર આદિમાં કરેલી મર્યાદા કરતાં વધુ નીચે ઊતરવું.
૩. તિર્યગ્ભાગ વ્યતિક્રમ—તિર્યગ્ દિશાઓમાં કરેલી મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવું.
૪. અવધિ-વિસ્મરણ—કરેલી મર્યાદાઓને ભૂલી જવી.
૫. ક્ષેત્રવૃદ્ધિ—ક્ષેત્રની મર્યાદાને વધારી દેવી.

કરેલી મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન જો અજાણતાં યા અસાવધાનીથી કરવામાં આવે તો તેથી અનાચારનો દોષ થતો નથી, પરંતુ અતિચારનો દોષ લાગે છે. જો ઈરાદાપૂર્વક જાણી જોઈને યા લોભવશાત્ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે તો તેથી વ્રતભંગ થાય છે. આ વાત ટીકાકારે ‘અજ્ઞાનાત્ પ્રમાદાત્ વા’ શબ્દો દ્વારા સ્પષ્ટ કરી છે. ૭૩.

હવે અનર્થદંડની વિરતિસ્વરૂપ બીજા ગુણવ્રતનું વ્યાખ્યાન કરતાં કહે છે—

અનર્થદંડવ્રતનું સ્વરૂપ

શ્લોક ૭૪

અન્વયાર્થ :—[વ્રતધરાગ્ન્ય] વ્રતધારીઓમાં પ્રધાન તીર્થકરદેવ, [દિગવધેઃ] દિશાઓની (કરેલી) મર્યાદાની [અભ્યન્તરમ્] અંદર [અપાર્થકેભ્યઃ] પ્રયોજનરહિત [સપાપયોગેભ્યઃ] પાપસહિત મન, વચન, કાચની પ્રવૃત્તિઓથી [વિરમણમ્] અટકવું (વિરક્ત થવું) તેને [અનર્થદણ્ડવ્રતમ્] અનર્થદંડવ્રત [વિદુઃ] કહે છે.

૧. ૩દાનીં દ્વિતીયમનર્થદણ્ડવ્રતં ઇતિ ખ ।

‘અનર્થદણ્ડવ્રતં વિદુ’ર્જાનન્તિ। કે તે? ‘વ્રતધરાગ્ન્યઃ’ વ્રતધારણાં યતીનાં મધ્યેઽગ્ન્યઃ પ્રધાનભૂતાસ્તીર્થકરદેવાદયઃ। ‘વિરમણં વ્યાવૃત્તિઃ। કેભ્યઃ? ‘સપાપયોગેભ્યઃ’ પાપેન સહ યોગઃ સમ્બન્ધઃ પાપયોગસ્તેન સહ વર્તમાનેભ્યઃ પાપોપદેશાદ્યનર્થ-દણ્ડેભ્યઃ। કિંવિશિષ્ટેભ્યઃ? ‘અપાર્થકેભ્યઃ’ નિષ્પ્રયોજનેભ્યઃ। કથં તેભ્યો વિરમણં। ‘અભ્યન્તરં દિગવધેઃ’ દિગવધેરભ્યન્તરં યથા ભવત્યેવં તેભ્યો વિરમણં। અતએવ દિગ્વિરતિવ્રતાદસ્ય ભેદઃ। તદ્વ્રતે હિ મર્યાદાતો બહિઃ પાપોપદેશાદિવિરમણં અનર્થદણ્ડવિરતિવ્રતે તુ તતોઽભ્યન્તરે તદ્વિરમણં ॥૭૪॥

અથ કે તે અનર્થદણ્ડા યતો વિરમણં સ્યાદિત્યાહ—

ટીકા :—‘અનર્થદણ્ડવ્રતં વિદુઃ’ અનર્થદંડવ્રત જાણે છે—કહે છે. કોણ તે (કહે છે) ‘વ્રતધરાગ્ન્યઃ’ વ્રતધારી મુનિઓમાં પ્રધાનભૂત તીર્થકરદેવ આદિ, (કોને કહે છે?) ‘વિરમણમ્’ વ્યાવૃત્તિને (વિરક્તિને), કોનાથી (વ્યાવૃત્તિ,) ‘સપાપયોગેભ્યઃ’ પાપસહિત યોગ એટલે સંબંધ—તે પાપયોગ (યોગ) સહિત વર્તતા પાપોપદેશાદિ અનર્થદંડથી (વ્યાવૃત્તિ). કેવા અનર્થદંડથી? અપાર્થકેભ્યઃ’ નિષ્પ્રયોજન (અનર્થદંડથી). તેમનાથી કેવી રીતે વ્યાવૃત્તિ? ‘અભ્યન્તરંદિગવધેઃ’ દિશાઓની મર્યાદાની અંદર થાય તેમનાથી વ્યાવૃત્તિ. તેથી દિગ્વિરતિવ્રતથી આનો ભેદ છે—આનું જુદાપણું છે. કારણ કે દિગ્વ્રતમાં મર્યાદાની બહાર પાપોપદેશાદિથી વિરતિ (વ્યાવૃત્તિ) હોય છે અને અનર્થદંડવિરતિ વ્રતમાં તો મર્યાદાની અંદર તેનાથી (અર્થાત્ પાપોપદેશાદિથી) વ્યાવૃત્તિ હોય છે.

ભાવાર્થ :—દિગ્વ્રતમાં કરેલી મર્યાદાની અંદર નિષ્પ્રયોજન (બેમતલબ) પાપોપદેશાદિરૂપ પાપપૂર્ણ મન-વચન-કાયની પ્રવૃત્તિથી વિરમણું-વિરક્ત થવું, તેને તીર્થકરદેવાદિ અનર્થદંડવ્રત કહે છે.

દિગ્વ્રતમાં અને અનર્થદંડવ્રતમાં ફેર (તફાવત) એ છે કે—

દિગ્વ્રતમાં કરેલી મર્યાદાની બહાર પાપોપદેશાદિ સંબંધી મન-વચન-કાયની પ્રવૃત્તિથી વ્યાવૃત્તિ (વિરક્તિ) હોય છે, જ્યારે અનર્થદંડવ્રતમાં દિગ્વ્રતથી કરેલી મર્યાદાની અંદર પ્રયોજનરહિત પાપોપદેશાદિની પ્રવૃત્તિથી વ્યાવૃત્તિ હોય છે. ૭૪.

હવે તે અનર્થદંડ કયા છે કે જેનાથી વ્યાવૃત્તિ હોવી જોઈએ? તે કહે છે—

૧પાપોપદેશહિંસાદાનાપધ્યાનદુઃશ્રુતીઃ પઞ્ચ ।

પ્રાહુઃ પ્રમાદચર્યામનર્થદણ્ડાનદણ્ડધરાઃ ॥૭૫॥

દંડા ઇવ દણ્ડા અશુભમનોવાક્કાયાઃ પરપીડાકરત્વાત્, તાન્ન ધરન્તીત્યદણ્ડધરા ગણધરદેવાદયસ્તે પ્રાહુઃ । કાન્ ? ‘અનર્થદણ્ડાન્’ । કતિ ? ‘પંચ’ । કથમિત્યાહ ‘પાપેત્યાદિ’ । પાપોપદેશશ્ચ હિંસાદાનં ચ અપધ્યાનં ચ દુઃશ્રુતિશ્ચ એતાશ્ચત્સ્રઃ ‘પ્રમાદચર્યા’ ચેતિ પંચામી ॥૭૫॥

તત્ર પાપોપદેશસ્ય તાવત્ સ્વરૂપં પ્રરૂપયન્નાહ—

અનર્થદંડના ભેદ શ્લોક ૭૫

અન્વયાર્થ :—[અદણ્ડધરાઃ] મન, વચન અને કાયના યોગથી અશુભ પ્રવૃત્તિરૂપ દંડથી રહિત ગણધરાદિક [પાપોપદેશહિંસાદાનાપધ્યાનદુઃશ્રુતીઃ] પાપોપદેશ, હિંસાદાન, અપધ્યાન, દુઃશ્રુતિ અને [પ્રમાદચર્યા] પ્રમાદચર્યા—એ [પઞ્ચ] પાંચને [અનર્થદણ્ડાન્] અનર્થદંડ [પ્રાહુઃ] કહે છે.

ટીકા :—‘અદણ્ડધરાઃ’ મન, વચન, કાયની અશુભ પ્રવૃત્તિ બીજાને પીડાકારક હોવાથી તે દંડ સમાન છે. તે દંડને જે ધારણ કરતા નથી (અર્થાત્ તે અશુભ પ્રવૃત્તિરૂપ દંડથી જે રહિત છે) એવા જે ગણધરદેવાદિ ‘પ્રાહુઃ’ કહે છે. કોને કહે છે? ‘અનર્થદણ્ડાન્’ અનર્થદંડને. તે કેટલા છે? ‘પઞ્ચ’ પાંચ. કઈ રીતે? તે કહે છે ‘પાપેત્યાદિ’ પાપોપદેશ, હિંસાદાન, અપધ્યાન અને દુઃશ્રુતિ—એ ચાર (અનર્થદંડ) અને પાંચમો ‘પ્રમાદચર્યા’ પ્રમાદચર્યા (અનર્થદંડ).

ભાવાર્થ :—પ્રયોજન વિના મન-વચન-કાયરૂપ યોગની પરને પીડાકારક અશુભ પ્રવૃત્તિને અનર્થદંડ કહે છે. તેના પાંચ ભેદ કહ્યા છે—

૧. પાપોપદેશ, ૨. હિંસાદાન, ૩. અપધ્યાન, ૪. દુઃશ્રુતિ અને ૫. પ્રમાદચર્યા.

દરેકનું સ્વરૂપ ગ્રન્થકાર સ્વયં આગળ બતાવશે. ૭૫.

તેમાં (પાંચ અનર્થદંડોમાં) પ્રથમ પાપોપદેશનાં સ્વરૂપનું પ્રરૂપણ કરીને કહે છે—

૧. અનર્થદણ્ડઃ પંચધાડપધ્યાનપાપોપદેશપ્રમાદાચરિતિહિંસાપ્રદાનાશુભશ્રુતિભેદાત્ ॥

१तिर्यक्क्लेशवणिज्याहिंसारम्भप्रलम्भनादीनाम् ।

२कथाप्रसङ्ग प्रसवः स्मर्तव्यः पाप उपदेशः ॥७६॥

‘स्मर्तव्यो’ ज्ञातव्यः । कः ? ‘पापोपदेशः’ पापः पापोपार्जनहेतुरुपदेशः । कथंभूतः ? ‘कथाप्रसंगः’ कथानां तिर्यक्क्लेशादिवार्तानां प्रसंगः पुनः पुनः प्रवृत्तिः । किंविशिष्टः ? ‘प्रसवः’ प्रसूत इति प्रभवः उत्पादकः । केषामित्याह—‘तिर्यगित्यादि’, तिर्यक्क्लेशश्च हस्तिदमनादिः, वाणिज्या च वाणिजां कर्म क्रयविक्रयादि, हिंसा च प्राणिवधः, ‘आरंभश्च’ कृष्यादिः, ‘प्रलम्भनं’ च वचनं तानि आदिर्येषां मनुष्यक्लेशादीनां तानि तथोक्तानि तेषाम् ॥७६॥

पापोपदेश अनर्थदंडं स्वरूप

श्लोक ७६

अन्वयार्थः :—[तिर्यक्क्लेशवणिज्याहिंसारम्भप्रलम्भनादीनाम्] तिर्यथोने क्लेश उपजावनारी, वाणिज्यनी (भरीदवा-वेयवाना व्यापारनी), हिंसानी, आरंभनी तथा ठगाई आदिनी [कथाप्रसंग प्रसवः] (पाप उपजे अवी) कथाओनो प्रसंग उत्पन्न करवो तेने [पापः उपदेशः] पापोपदेश अनर्थदंड [स्मर्तव्यः] जाशवो.

टीका :—‘स्मर्तव्यः’ जाशवो जेईअे. शुं? ‘पापः उपदेशः’ पापनो उपदेश-पाप अेटवे पाप उपार्जन करवाभां कारणभूत अेवो उपदेश. केवो (उपदेश)? ‘कथाप्रसंगः’ तिर्यथ, क्लेशादिनी वार्ताओना प्रसंगरूप (उपदेश) अर्थात् तेमनी (वार्ताओनी) वारंवार प्रवृत्तिरूप (उपदेश); केवा प्रकारनो? ‘प्रसवः’ उत्पन्न करे ते प्रसव-उत्पादक. कोनो (उत्पादक) ते कडे छे—‘तिर्यगित्यादि’ तिर्यक्क्लेशः ङाथीने दमनादि, ‘वणिज्या’ वाणिज्यने भरीदवा-वेयवानी क्रिया, ‘हिंसा’ प्राणीनो वध, ‘आरम्भः’ भेती आदि, ‘प्रलम्भनम्’ ठगवुं, वगेरे मनुष्यने क्लेशादिरूप उक्त कार्याने (उत्पन्न करे तेवी कथाओना

१. क्लेशतिर्यग्वणिज्यावधकारंभकादिषु पापसंयुतं वचनं पापोपदेशः । तद्यथाअस्मिन् देशे दासा दास्यः सुलभास्तानमुं देशं नीत्वा विक्रये कृते महानर्थलाभो भवतीति क्लेशवणिज्या । गोमहिष्यादीनमुत्र गृहीत्वाऽन्यत्र देशे व्यवहारे कृते भूरिवित्तलाभ इति तिर्यग्वणिज्या । वागुरिकसौकरिकशाकुनिकादिभ्यो मृगवराहशकुन्तप्रभृतयोऽमुष्मिन् देशे सन्तीति वचनं बधकोपदेशः । आरंभकेभ्यः कृषीवलादिभ्यः क्षित्युदकज्वलनपवनवनस्पत्यारंभोऽनेनोपायेना कर्तव्य इत्याख्यानमारंभकोपदेशः इत्येवं प्रकारं पापसंयुक्तं वचनं पापोपदेशः । २. प्रसवः कथाप्रसङ्ग घ ।

અથ હિંસાદાનં કિમિત્યાહ—

**પરશુકૃપાણખનિત્રજ્વલાનાયુધશૃઙ્ગિશૃંખલાદીનામ્ ।
વધહેતૂનાં દાનં ૧હિંસાદાનં બ્રુવન્તિ બુધાઃ ॥૭૭॥**

‘હિંસાદાનં બ્રુવન્તિ’ । કે તે ? ‘બુધા’ ગણધરદેવાદયઃ । કિં તત્ ? ‘દાનં’ । યત્કેષાં ? ‘વધહેતૂનાં’ હિંસાકારણાનાં । કેષાં તત્કારણાનામિત્યાહ—‘પરશ્વિત્યાદિ’ । પરશુશ્ચ કૃપાણશ્ચ ખનિત્રં ચ જ્વલનશ્ચાઽઽયુધાનિ ચ ક્ષુરિકાલકુટાદીનિ શૃંગિ ચ વિષસામાન્યં શૃંખલા ચ તા આદયો યેષાં તે તથોક્તાસ્તેષામ્ ॥૭૭॥

પ્રસંગને પાપોપદેશ અનર્થદંડ કહે છે.)

ભાવાર્થ :—તિર્યચોને ક્લેશ ઉત્પન્ન કરે તેવો ઉપદેશ, વ્યાપાર સંબંધી ઉપદેશ, હિંસા તથા આરંભનો ઉપદેશ, છેતરપિંડીનો ઉપદેશ વગેરે નિષ્પ્રયોજન પાપના ઉપદેશને અર્થાત્ તેવાં પાપ ઉત્પન્ન કરે તેવી વાર્તાઓના પ્રસંગને વારંવાર ઉપસ્થિત કરવા; તેને પાપોપદેશ અનર્થદંડ કહે છે.^૨ ૭૬.

હવે હિંસાદાન શું છે તે કહે છે—

હિંસાદાન અનર્થદંડનું સ્વરૂપ

શ્લોક ૭૭

અન્વયાર્થ :—[બુધાઃ] ગણધરાદિક બુધ જનો, [વધહેતૂનામ્] હિંસાનાં કારણ એવા, [પરશુકૃપાણખનિત્રજ્વલાનાયુધશૃઙ્ગિશૃંખલાદીનામ્] ફરસી, તલવાર, કોદાળી—પાવડા, અગ્નિ, અસ્ત્ર—શસ્ત્ર (લડાઈનાં હથિયાર), વિષ, બેડી (સાંકળ) આદિનું [દાનમ્] દેવું; તેને [હિંસાદાનં] હિંસાદાન અનર્થદંડ [બ્રુવન્તિ] કહે છે.

ટીકા :—‘હિંસાદાનં બ્રુવન્તિ’ હિંસાદાન કહે છે. કોણ તે? ‘બુધાઃ’ ગણધરા-દેવાદિ; તે શું છે? ‘દાનં’ દાન. કોના કારણરૂપ? ‘વધહેતૂનામ્’ હિંસાનાં કારણોરૂપ. હિંસાના કારણોરૂપ શું-શું છે, તે કહે છે—‘પરશ્વિત્યાદિ’ ફરસી, કૃપાણ (તલવાર), કોદાળી—પાવડા, અગ્નિ, આયુધ (લડાઈનાં હથિયારો), છરી, કટારાદિ, કાલકૂટાદિ વિષ,

૧. વિષશસ્ત્રાગ્નિરજ્જુકશાદણ્ડાદિહિંસોપકરણપ્રદાનીનામ્તિભેદાત્ હિંસાપ્રદાનમિત્યુચ્યતે ।

૨. ક્લેશતિર્યગ્વાગ્નિજ્યાવધકારંભકાદિષુ પાપસંયુતં વચનં પાપોપદેશઃ ।

ઇદાનીમપધ્યાનસ્વરૂપં વ્યાખ્યાતુમાહ—

વધબન્ધચ્છેદાદેર્વેષાદ્રાગાચ્છ પરકલત્રાદેઃ ।

આધ્યાનમપધ્યાનં^૧ શાસતિ જિનશાસને વિશદાઃ ॥૭૮॥

‘અપધ્યાનં શાસતિ’ પ્રતિપાદયન્તિ । કે તે ? ‘વિશદા’ વિચક્ષણાઃ । ક્વ ? ‘જિનશાસને’ । કિં તત્ ? ‘આધ્યાનં’ ચિન્તનં । કસ્ય ? ‘વધબંધચ્છેદાદેઃ’ । કસ્માત્ ? ‘દ્વેષાત્’ । ન કેવલં દ્વેષાદપિ ‘રાગાદ્વા’ ધ્યાનં । કસ્ય ? ‘પરકલત્રાદેઃ’ ॥૭૮॥

સાંકળ (બેડી) આદિનું દાન દેવું તેને હિંસાદાન કહે છે.

ભાવાર્થ :—મનુષ્ય તથા તિર્યચોની હિંસાના કારણભૂત ફરસી, તલવાર, કોદાળી-પાવડા, અગ્નિ (બંદૂક, તોપ, બોમ્બ વગેરે), આયુધ (અસ્ત્ર-શસ્ત્ર), વિષ, બેડી (સાંકળ) આદિ હિંસાનાં સાધનો બીજાને આપવાં; તેને બુદ્ધિમાન આચાર્ય હિંસાદાન અનર્થદંડ કહે છે.^૨ ૭૭.

હવે અપધ્યાનના સ્વરૂપનું વ્યાખ્યાન કરવાને કહે છે—

અપધ્યાન અનર્થદંડનું સ્વરૂપ

શ્લોક ૭૮

અન્વયાર્થ :—[જિનશાસને વિશદાઃ] જિનશાસનમાં-જૈનધર્મમાં વિચક્ષણ પુરુષો [દ્વેષાત્] દ્વેષના કારણે [વધબન્ધચ્છેદાદેઃ] વધ, બંધ અને છેદાદિનું [ચ] અને [રાગાત્] રાગના કારણે [પરકલત્રાદેઃ] પારકી સ્ત્રી આદિનું [આધ્યાનમ્] વારંવાર ચિન્તવન કરવું તેને, [અપધ્યાનમ્] અપધ્યાન નામનો અનર્થદંડ [શાસતિ] કહે છે.

ટીકા :—‘દ્વેષાત્’ દ્વેષના કારણે ‘વધબન્ધચ્છેદાદેઃ’ વધ, બંધ અને છેદાદિનાં ‘આધ્યાનં’ ચિન્તનને તેમ જ ‘રાગાદ્વા’ રાગના કારણે ‘પરકલત્રાદેઃ’ પરસ્ત્રી આદિના ધ્યાનને ‘જિનશાસને વિશદાઃ’ જિનશાસનમાં વિચક્ષણ પુરુષો ‘અપધ્યાનં શાસતિ’ અપધ્યાન નામનો અનર્થદંડ કહે છે.

૧. પરેષાં જયપરાજયવધાઽઙ્ગચ્છેદસ્વહરણાદિ કથં સ્યાદિતિ મનસા ચિન્તનમપધ્યાનં ।

૨. વિષશસ્ત્રાગ્નિરજ્જુકશાદ્વણ્ડાદિહિંસોપકરણપ્રદાનં હિંસાપ્રદાનમિત્યુચ્યતે ।

સામ્પ્રતં દુઃશ્રુતિસ્વરૂપં પ્રરૂપયન્નાહ—

આરંભસદ્ગ્રસાહસમિથ્યાત્વદ્વેષરાગમદમદનૈઃ ।

ચેતઃકલુષયતાં શ્રુતિરવધીનાં 'દુઃશ્રુતિર્ભવતિ ॥૭૬॥

‘દુઃશ્રુતિર્ભવતિ’ । કાસૌ ? ‘શ્રુતિઃ’ શ્રવણં । કેષાં ? ‘અવધીનાં’ શાસ્ત્રાણાં । કિં કુર્વતાં ? ‘કલુષયતાં મલિનયતાં’ કિં તત્ ? ચેતઃ’ ક્રોધમાનમાયાલોભાદ્યાવિષ્ટં ચિત્તં કુર્વતામિત્યર્થઃ । કૈઃ કૃત્વેત્યાહ—‘આરંભેત્યાદિ’ આરંભશ્ચ કૃષ્યાદિઃ સંગશ્ચ પરિગ્રહઃ તયોઃ પ્રતિપાદનં વાર્તાનીતૌ વિધીયતે । ‘કૃષિઃ પશુપાલ્યં^૨ વાણિજ્યં ચ વાર્તા’ इत्यમિધાનાત્, સાહસં

ભાવાર્થ :—રાગથી અન્યની સ્ત્રી તથા દ્વેષથી પરપુત્રાદિકનો વધ, બંધ અને છેદાદિ થાય—એવું ચિંતવન કરવું તેને જિનશાસનમાં કુશળ વિદ્વાનો અપધ્યાન અનર્થદંડ કહે છે.^૩ ૭૮.

હવે દુઃશ્રુતિનું સ્વરૂપ પ્રરૂપણ કરી કહે છે—

દુઃશ્રુતિ અનર્થદંડનું સ્વરૂપ
શ્લોક ૭૯

અન્વયાર્થ :—[આરંભસદ્ગ્રસાહસમિથ્યાત્વદ્વેષરાગમદમદનૈઃ] આરંભ, સંગ (પરિગ્રહ), સાહસ, મિથ્યાત્વ, દ્વેષ, રાગ, મદ અને વિષયભોગો દ્વારા [ચેતઃ] ચિત્તને [કલુષયતામ્] કલુષિત કરનાર, [અવધીનામ્] શાસ્ત્રોનું [શ્રુતિઃ] શ્રવણ કરવું; તે [દુઃશ્રુતિ] દુઃશ્રુતિ નામનો અનર્થદંડ [ભવતિ] છે.

ટીકા :—‘દુઃશ્રુતિર્ભવતિ’ દુઃશ્રુતિ છે. તે શું છે? ‘શ્રુતિઃ’ શ્રવણ. કોનું (શ્રવણ)? ‘અવધીનામ્’ શાસ્ત્રોનું. શું કરતાં (શાસ્ત્રોનું)? ‘કલુષયતામ્’ કલુષિત-મલિન કરતાં. કોને (મલિન કરતાં)? ‘ચેતઃ’ ચિત્તને. ચિત્તને ક્રોધ, માન, માયા અને લોભથી આવિષ્ટ કરતાં એવો અર્થ છે. શા વડે કરીને? તે કહે છે—‘આરંભેત્યાદિ’ આરંભ એટલે કૃષિ આદિ અને સંગ એટલે પરિગ્રહ બંને સંબંધી ધંધાનું પ્રતિપાદન નીતિશાસ્ત્રમાં કરવામાં આવ્યું છે. ‘કૃષિઃ પશુપાલ્યં વાણિજ્યં ચ વાર્તા’ કૃષિ, પશુપાલન, વાણિજ્ય સંબંધીનું પ્રતિપાદન તે

૧. હિંસારાગાદિપ્રવર્ધિતદુષ્ટકથાશ્રવણશિક્ષણવ્યાવૃત્તિરશુભશ્રુતિરિત્યાખ્યાયતે । ૨. કૃષિઃ પશુપાલ્યવાણિજ્યા ચ ઘ । ૩. પરેષાં જયપરાજયવધાઽઙ્ગચ્છેદસ્વહરણાદિ કથં સ્યાદિતિ મનસા ચિન્તનમપધ્યાનં ।

ચાત્યદ્ભુતં કર્મ વીરકથાયાં પ્રતિપાદ્યતે, મિથ્યાત્વં ચાદ્વૈતક્ષણિકમિત્યાદિ, પ્રમાણવિરુદ્ધાર્થ-
પ્રતિપાદકશાસ્ત્રેણ ક્રિયતે, દ્વેષશ્ચ વિદ્વેષીકરણાદિશાસ્ત્રેણાભિધીયતે રાગશ્ચ વશીકરણાદિ-
શાસ્ત્રેણ વિધીયતે, મદશ્ચ 'વર્ણાનાં બ્રાહ્મણો ગુરુ'રિત્યાદિગ્રન્થાજ્ઞાયતે, મદનશ્ચ 'રતિગુણ-
વિલાસપતાકાદિશાસ્ત્રાદુત્કટો ભવતિ તૈઃ એતૈઃ કૃત્વા ચેતઃ કલુષયતાં શાસ્ત્રાણાં
શ્રુતિર્દુઃશ્રુતિર્ભવતિ ॥૭૬॥

અધુના પ્રમાદચર્યાસ્વરૂપં નિરૂપયન્નાહ—

વાર્તા છે એવા વચનથી સાહસ એટલે અતિ અદ્ભુત કર્મ—તેનું પ્રતિપાદન વીરકથામાં
કરવામાં આવ્યું છે; મિથ્યાત્વનું પ્રતિપાદન—અદ્વૈત અને ક્ષણિક ઈત્યાદિ (અનેકાન્તવાદ)—તેનું
વર્ણન પ્રમાણવિરુદ્ધ અર્થપ્રતિપાદક શાસ્ત્રથી કરવામાં આવ્યું છે. દ્વેષનું કથન વિદ્વેષ આદિ
ઉત્પન્ન કરે તેવા શાસ્ત્રથી કરવામાં આવ્યું છે, રાગનું કથન વશીકરણાદિ શાસ્ત્રથી કરવામાં
આવ્યું છે, 'ચતુર્વર્ણોમાં બ્રાહ્મણ ગુરુ છે'—ઈત્યાદિ ગ્રન્થથી મદનું (અહંકારનું હોવું
જાણવામાં આવે છે.) અને રતિગુણવિલાસ પતાકાદિ શાસ્ત્રથી મદન ઉત્કૃષ્ટ (તીવ્ર—ઉગ્ર)
બને છે. એ વડે (આરંભ, પરિગ્રહાદિ વડે) કરીને ચિત્તને કલુષિત કરનાર શાસ્ત્રોનું શ્રવણ
તે દુઃશ્રુતિ અનર્થદંડવ્રત છે.

ભાવાર્થ :—જે આરંભ, પરિગ્રહ, સાહસ, મિથ્યાત્વ, દ્વેષ, રાગ, મદ અને મદન
(કામ)નું કથન કરી ચિત્તને કલુષિત (મલિન) કરે તેવાં શાસ્ત્રોનું શ્રવણ કરવું; તેને દુઃશ્રુતિ
અનર્થદંડ કહે છે.

કૃષિશાસ્ત્રાદિ આરંભનું, રાજવિદ્યા, વણિગ્વિદ્યાના ગ્રંથાદિ પરિગ્રહનું, વીરકથા—
અભિમન્યુ નાટકાદિ સાહસનું, પ્રમાણવિરુદ્ધ અદ્વૈત શાસ્ત્રાદિ મિથ્યાત્વનું, કૌટિલ્યપુરાણાદિ
રાગનું, વશીકરણશાસ્ત્રાદિ દ્વેષનું, 'વર્ણોમાં બ્રાહ્મણ ગુરુ છે' ઈત્યાદિ પ્રતિપાદક શાસ્ત્રાદિ
મદનું અને રતિરહસ્ય, ભામિનીવિલાસ ગ્રંથાદિ મહાન (વિષયભોગ)નું પ્રતિપાદન કરી
ચિત્તને કલુષિત કરે છે. માટે તેવાં શાસ્ત્રોનું (વિક્થા) નાટક, ઉપન્યાસ, કહાની આદિનું
પઠન, પાઠન, શ્રવણ અને મનન તે દુઃશ્રુતિ અનર્થદંડ છે. ૭૮.

હવે પ્રમાદચર્યા અનર્થદંડના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરી કહે છે—

૧. રતિવિલાસગુણપતાકાદિ ઘ।

ક્ષિતિસલિલદહનપવનારમ્ભં વિફલં વનસ્પતિચ્છેદં ।

સરણં સારણમપિ ચ 'પ્રમાદચર્યા પ્રભાષન્તે ॥૮૦॥

‘પ્રભાષન્તે’ પ્રતિપાદયન્તિ । કાં ? ‘પ્રમાદચર્યા’ । કિં તદિત્યાહ—‘ક્ષિતીત્યાદિ’ । ક્ષિતિશ્ચ સલિલં ચ દહનશ્ચ પવનશ્ચ તેષામારમ્ભં ક્ષિતિખનનસલિલપ્રક્ષેપણદહનપ્રજ્વલન-પવનકરણલક્ષણં । કિંવિશિષ્ટં ? ‘વિફલં’ નિષ્પ્રયોજનં । તથા ‘વનસ્પતિચ્છેદં’ વિફલં । ન કેવલમેતદેવ કિન્તુ ‘સરણં સારણમપિ ચ’ સરણં સ્વયં નિષ્પ્રયોજનં પર્યટનં સારણમન્યસ્ય નિષ્પ્રયોજનં ગમનપ્રેરણં ॥૮૦॥

પ્રમાદચર્યા અનર્થદંડનું સ્વરૂપ

શ્લોક ૮૦

અન્વયાર્થ :—[વિફલમ્] કોઈ મતલબ (પ્રયોજન) વિના [ક્ષિતિસલિલદહનપવનારમ્ભમ્] ક્ષિતિ-આરંભ (જમીન ખોદવી), સલિલ-આરંભ (પાણી વહેવડાવવું-ઢોળવું) દહન-આરંભ (અગ્નિ સળગાવવો), પવન-આરંભ (પવન નાખવો), [વનસ્પતિચ્છેદમ્] વનસ્પતિનો છેદ કરવો, [સરણમ્] સ્વયં ધૂમવું, [સારણમ્] બીજાઓને ધૂમાવવું-તેને [પ્રમાદચર્યામ્] પ્રમાદચર્યા (અનર્થદંડ) [પ્રભાષન્તે] કહે છે.

ટીકા :—‘પ્રભાષન્તે’ પ્રતિપાદન કરે છે-કહે છે. શું (કહે છે)? ‘પ્રમાદચર્યામ્’ પ્રમાદચર્યા. તે શું છે? તે કહે છે—‘ક્ષિતીત્યાદિ’ જમીન, પાણી, અગ્નિ અને પવન તેમનો આરંભ અર્થાત્ જમીન ખોદવી, પાણીનું પ્રક્ષેપણ કરવું (ઢોળવું), અગ્નિ સળગાવવો અને પવન (ઉત્પન્ન) કરવારૂપ આરંભ. કેવો (આરંભ)? ‘વિફલં’ નિષ્પ્રયોજન તથા ‘વનસ્પતિચ્છેદં’ નિષ્પ્રયોજન-વિક્ષણ વનસ્પતિને છેદવી. કેવલ એ જ નહિ, પરંતુ ‘સરણં સારણમપિ ચ’ સ્વયં નિષ્પ્રયોજન ભટકવું અને બીજાને નિષ્પ્રયોજન ભટકવા પ્રેરણા કરવી (-એ બધી નિષ્પ્રયોજન આરંભજનક ક્રિયાને પ્રમાદચર્યા અનર્થદંડ કહે છે.)

ભાવાર્થ :—ક્ષિતિ આરંભ (જમીન ખોદવી), સલિલ આરંભ (પાણી ઢોળવું), દહનારંભ (અગ્નિ સળગાવવો), પવનારંભ (પવન ચલાવવો) તથા વનસ્પતિ તોડવી, નિષ્પ્રયોજન અહીં તહીં ભટકવું અને અન્યને વિના કારણ ભટકવા માટે પ્રેરણા કરવી વગેરે નિષ્પ્રયોજન આરંભજનક ક્રિયાને પ્રમાદચર્યા અનર્થદંડ કહે છે. ૮૦.

૧. પ્રયોજનમન્ત્રેણાપિ વૃક્ષાદિચ્છેદન-ભૂમિકુટ્ટન-સલિલસેચન-વધકર્મ પ્રમાદચરિતમિતિ કથ્યતે ।

એવમનર્થદણ્ડવિરતિવ્રતં પ્રતિપાદ્યેદાનીં તસ્યાતીચારાનાહ—

કન્દર્પ કૌતુક્યં મૌખર્યમતિપ્રસાધનં પઞ્ચ ।

અસમીક્ષ્ય ચાધિકરણં વ્યતીતયોઽનર્થદણ્ડકૃદ્વિરતેઃ ॥૮૧॥

‘વ્યતીતયો’ઽતીચારા ભવન્તિ । કસ્ય ? ‘અનર્થદણ્ડકૃદ્વિરતેઃ’ અનર્થ નિષ્પ્રયોજનં દણ્ડં દોષં કુર્વન્તીત્યનર્થદંડકૃતઃ પાપોપદેશાદયસ્તેષાં વિરતિર્યસ્ય તસ્ય । કતિ ? ‘પંચ’ । કથમિત્યાહ—‘કન્દર્પેત્યાદિ’, રાગોદ્રેકાત્રહાસમિશ્રો ભણ્ડિમાપ્રધાનો વચનપ્રયોગઃ કંદર્પઃ, પ્રહાસો ભંડિમાવચનં ભંડિમોપેતકાયવ્યાપારપ્રયુક્તં કૌતુક્યં, ધાષ્ટ્યપ્રાયં બહુપ્રલાપિત્વં મૌખર્યં, યાવતાર્થેનોપભોગપરિભોગૌ ભવતસ્તતોઽધિકસ્ય કરણમતિપ્રસાધનમ્, एतानि चत्वारि,

એ પ્રમાણે અનર્થદંડવિરતિ વ્રતનું પ્રતિપાદન કરીને હવે તેના અતિચારો કહે છે—

અનર્થદંડવ્રતના અતિચાર

શ્લોક ૮૧

અન્વયાર્થ :—[કન્દર્પમ્] મશ્કરી સાથે અશિષ્ટ વચન કહેવું, [કૌતુક્યમ્] શરીરની કુચેષ્ટા સાથે અશિષ્ટ વચન કહેવું, [મૌખર્યમ્] વૃથા બહુ બકવાદ કરવો, [અતિપ્રસાધનમ્] ભોગોપભોગની સામગ્રી આવશ્યકતા કરતાં વધુ એકઠી કરવી, [ચ] અને [અસમીક્ષ્ય અધિકરણમ્] વિના વિચારે કામ કરવું—એ [પઞ્ચ] પાંચ [અનર્થદણ્ડકૃદ્વિરતેઃ] અનર્થદંડવિરતિ વ્રતના [વ્યતીતયઃ] અતિચારો છે.

ટીકા :—‘વ્યતીતયઃ’ અતિચારો છે. કોના? ‘અનર્થદંડકૃદ્વિરતેઃ’ અનર્થદંડવિરતિ વ્રતના. અનર્થ નિષ્પ્રયોજન, દણ્ડં દોષ કરે તે, અનર્થદંડકૃત્ પાપોપદેશાદિ—તેમનાથી જેને વિરતિ છે, તેના (અનર્થદંડકૃત વિરતિ વ્રતના). કેટલા (અતિચારો)? પાંચ. ‘કેવા’ તે કહે છે—‘કન્દર્પેત્યાદિ’ કંદર્પ અર્થાત્ રાગની પ્રબળતાથી હાસ્યમિશ્રિત અશિષ્ટપ્રધાન વચનપ્રયોગ તે કંદર્પ, ‘કૌતુક્યમ્’ હાસ્ય અને અશિષ્ટ વચનસહિત કાપની કુત્સિત ચેષ્ટા કરવી તે કૌતુક્ય, ‘મૌખર્યમ્’ ધૃષ્ટતાપૂર્વક બહુ બકવાદ કરવો તે મૌખર્ય, ‘અતિપ્રસાધનમ્’ જેટલા પ્રયોજનથી ભોગ અને ઉપભોગની (સામગ્રી) બને તેનાથી અધિક સામગ્રી એકત્ર કરવી (અર્થાત્ આવશ્યકતા કરતાં અધિક ભોગોપભોગની સામગ્રી એકત્ર કરવી તે અતિ

અસમીક્ષ્યાધિકરણં પંચમં અસમીક્ષ્ય પ્રયોજનમપર્યાલોચ્ય આધિક્યેન કાર્યસ્ય
કરણમસમીક્ષ્યાધિકરણં ॥૮૧॥

સામ્પ્રતં ભોગોપભોગપરિમાણલક્ષણં ગુણવ્રતમાખ્યાતુમાહ—

અક્ષાર્થાનાં પરિસંખ્યાનં ભોગોપભોગપરિમાણમ્ ।

અર્થવતામપ્યવધૌ રાગરત્નીનાં તનુકૃતયે ॥૮૨॥

‘ભોગોપભોગપરિમાણં’ ભવતિ । કિં તત્ ? ‘યત્પરિસંખ્યાનં’ પરિગણનં । કેષાં ?

પ્રસાધન એ ચાર અને પાંચમું ‘અસમીક્ષ્યઅધિકરણમ્’ પ્રયોજન વિચાર્યા વિના અધિકતાથી કાર્ય કરવું, તે અસમીક્ષ્ય-અધિકરણ અતિચારો છે.

ભાવાર્થ :—અનર્થદંડવ્રતના પાંચ અતિચારો છે તે નીચે પ્રમાણે છે—

૧. કંદર્પ—રાગની પ્રબળતાથી હાસ્યમિશ્રિત અશિષ્ટ (ભૂંડા) વચન બોલવાં.
૨. કૌતુક્ય—હાસ્ય અને ખોટાં વચન સહિત કાયથી કુત્સિત ચેષ્ટા કરવી.
૩. મૌખ્ય—ધૃષ્ટતાથી બહુ બકવાદ કરવો.
૪. અતિપ્રસાધન—આવશ્યકતા કરતાં ભોગોપભોગની સામગ્રી વધુ એકઠી કરવી.
૫. અસમીક્ષ્ય-અધિકરણ—પ્રયોજન વિચાર્યા વિના કાર્ય કરવું અથવા કોઈ વસ્તુ પર અધિકાર કરી લેવો. ૮૧.

હવે ભોગોપભોગપરિમાણરૂપ ગુણવ્રતનું વ્યાખ્યાન કરવાને કહે છે—

ભોગોપભોગપરિમાણ વ્રતનું સ્વરૂપ

શ્લોક ૮૨

અન્વયાર્થ :—[અવધૌ] પરિગ્રહપરિમાણ વ્રતમાં કરેલી પરિગ્રહની મર્યાદા હોતાં [રાગરત્નીનામ્] વિષયોના રાગથી થતી રતિને (આસક્તિને, લાલસાને) [તનુકૃતયે] ઘટાડવા માટે [અક્ષાર્થાનામ્] ઈન્દ્રિય-વિષયોનું [અર્થવતામ્ અપિ] તેઓ (ઈન્દ્રિયસુખરૂપ) પ્રયોજનના સાધક હોવા છતાં પણ [પરિસંખ્યાનમ્] પરિમાણ કરવું તે [ભોગોપભોગપરિમાણમ્] ભોગોપભોગપરિમાણ નામનું ગુણવ્રત [ઉચ્યતે] કહેવાય છે.

ટીકા :—‘ભોગોપભોગપરિમાણમ્’ ભોગોપભોગપરિમાણ ગુણવ્રત છે. તે શું છે? ‘યત્ પરિસંખ્યાનમ્’ પરિમાણ કરવું તે. કોનું (પરિમાણ) છે? ‘અક્ષાર્થાનામ્’ ઈન્દ્રિયોના

‘અકાર્થાના’મિન્દ્રિયવિષયાણાં । કથંભૂતાનામપિ તેષાં ? ‘અર્થવતામપિ’ સુખાદિલક્ષણ-
પ્રયોજનસંપાદકાનામપિ અથવાડર્થવતાં સગ્રન્થાનામપિ શ્રાવકાણાં । તેષાં પરિસંખ્યાનં ।
કિમર્થ ? ‘તનૂકૃતયે’ ^૧કૃશતરત્વકરણાર્થં । કાસાં ? ‘રાગરતીનાં’ રાગેણ વિષયેષુ રાગોદ્રેકેણ
રતયઃ આસક્તયસ્તાસાં । કસ્મિન્ સતિ ? ‘અવધૌ’ વિષયપરિમાણે ॥૮૨॥

અથ કો ભોગઃ કશ્ચોપભોગો યત્પરિમાણં ક્રિયતે ઇત્યાશંક્યાહ—

૨ભુક્ત્વા પરિહાતવ્યો ભોગો ભુક્ત્વા પુનશ્ચ ભોક્તવ્યઃ ।

ઉપભોગોડશનવસનપ્રભૃતિઃ પાઞ્ચેન્દ્રિયો વિષયઃ ॥૮૩॥

વિષયોનું. તે કેવા હોવા છતાં? ‘અર્થવતામપિ’ સુખાદિરૂપ પ્રયોજનના સંપાદક હોવા છતાં;
અથવા પરિગ્રહ સહિત શ્રાવકોને પણ ઈન્દ્રિયોના વિષયોનું પરિમાણ કરવું તે. શા માટે?
‘તનૂકૃતયે’ વધુ કૃશ કરવા માટે (વધુ ઘટાડવા માટે). કોને (ઘટાડવા માટે)? ‘રાગરતીનાં’
વિષયોના રાગની તીવ્રતાથી જે આસક્તિ (રતિ) થાય છે તેને (ઘટાડવા માટે). શું હોતાં?
વિષયોનું પરિમાણ હોતાં.

ભાવાર્થ :—ઈન્દ્રિયોનાં વિષયોમાં રાગના ઉદ્રેકથી (પ્રબળતાથી) જે આસક્તિ થાય
છે તેને ઘટાડવા માટે દિગ્વ્રતની મર્યાદાની અંદર પણ પ્રયોજનભૂત ઈન્દ્રિયોના વિષયોનું પણ
પરિમાણ કરવું અર્થાત્ નિત્ય ઉપયોગમાં આવે તેવા ઈન્દ્રિયોના વિષયોનું નિયત સમય સુધી
યા જીવનપર્યંત પરિમાણ કરવું—તેને ભોગોપભોગપરિમાણવ્રત કહે છે. ૮૨.

હવે ભોગ શું અને ઉપભોગ શું, જેનું પરિમાણ કરવામાં આવે છે? એવી આશંકા
કરીને કહે છે—

ભોગ અને ઉપભોગનું લક્ષણ

શ્લોક ૮૩

અન્વયાર્થ :—[અશનપ્રભૃતિઃ] ભોજન આદિક [પાઞ્ચેન્દ્રિયઃ] પાંચ ઈન્દ્રિયોના
[વિષયઃ] વિષયો [ભુક્ત્વા] ભોગવીને જે (વિષયો) [પરિહાતવ્યઃ] છોડી દેવા યોગ્ય છે
તે [ભોગઃ] ભોગ છે અને [વસનપ્રભૃતિ] જે વસ્ત્રાદિ વિષયો [ભુક્ત્વા] ભોગવીને [પુનઃ]
ફરીથી [ભોક્તવ્યઃ] ભોગવવા યોગ્ય છે, તે [ઉપભોગઃ] ઉપભોગ છે.

૧. કૃશત્વકરણાય ઘ૦ ।

૨. ભોગસંખ્યાનં પંચવિધં ત્રસઘાતપ્રમાદબહુવધાનિષ્ટાનુપસેવ્યવિષયભેદાત્ । મધુ માંસં સદા પરિહર્તવ્યં ત્રસઘાતં
પ્રતિ નિવૃત્તચેતસા । મદ્યમુપસેવ્યમાનં કાર્યાકાર્યવિવેકસંમોહકરમિતિ તદ્વર્જનં પ્રમાદવિરહાય અનુષ્ટેયં ।

પંચેન્દ્રિયાણામયં ‘પાઞ્ચેન્દ્રિયો વિષયઃ’। ‘ભુક્ત્વા’ ‘પરિહાતવ્ય’ સ્ત્યાજ્યઃ સ ‘ભોગો’ ડશનપુષ્પગંધવિલેપનપ્રભૃતિઃ। યઃ પૂર્વં ભુક્ત્વા પુનઃ ભોક્તવ્યઃ સ ‘ઉપભોગો’ વસનાભરણપ્રભૃતિઃ વસનં વસ્ત્રમ્ ॥૮૩॥

^૧મધ્વાદિર્ભોગરૂપો ડપિ ત્રસજન્તુવધહેતુત્વાદણુવ્રતધારિભિસ્ત્યાજ્ય ઇત્યાહ—

ત્રસહતિપરિહરણાર્થં ક્ષૌદ્રં પિશિતં પ્રમાદપરિહતયે ।

મદ્યં ચ વર્જનીયં જિનચરણૌ શરણમુપયાતૈઃ ॥૮૪॥

ટીકા :—‘પાઞ્ચેન્દ્રિયઃ વિષયઃ’ પાંચ ઈન્દ્રિયો સંબંધી વિષયો, ‘ભુક્ત્વા પરિહાતવ્યસ્ત્યાજ્યઃ’ ભોગવીને જે છોડવા યોગ્ય છે, તે ‘ભોગઃ’ ભોગ છે. જેમ કે ‘અશનપ્રભૃતિ’ ભોજન, પુષ્પ, ગંધ, વિલેપન વગેરે. જે (વિષયો) પહેલાં ‘ભુક્ત્વા’ ભોગવીને ‘પુનઃ ભોક્તવ્યઃ’ ફરીથી ભોગવવા યોગ્ય છે તે ‘ઉપભોગઃ’ ઉપભોગ છે, જેમ કે ‘વસનપ્રભૃતિઃ’ (વસ્ત્ર) આભૂષણ વગેરે.

ભાવાર્થ :—જે પાંચ ઈન્દ્રિયોનો વિષય (પદાર્થ) એકવાર ભોગવ્યા પછી ફરીથી ભોગવવા યોગ્ય રહે નહિ તેને ભોગ કહે છે; જેમ કે ભોજન, ગંધ, માળા વગેરે અને જે પદાર્થ વારંવાર ભોગવવામાં આવે છે તેને ઉપભોગ કહે છે; જેમ કે વસ્ત્ર, આભૂષણ વગેરે.

જે ભોગ-ઉપભોગની વસ્તુઓને ભોગવવામાં આવતાં દ્રવ્યહિંસા થાય તે તો સર્વથા ત્યાજ્ય છે, પરંતુ જે વસ્તુઓ ભોગવવામાં આવતાં દ્રવ્યહિંસા તો નથી થતી, પણ તેને ભોગવવાની લાલસારૂપ રાગજનિત ભાવહિંસા અવશ્ય થાય છે; માટે તેને ઘટાડવા માટે તેવી વસ્તુઓનું કાળની મર્યાદાથી પરિમાણ કરવું યોગ્ય છે. ૮૩.

દારૂ આદિ પદાર્થ ભોગરૂપ હોવા છતાં, (તેમાં) ત્રસ જીવોનો ઘાત થતો હોવાના કારણે અણુવ્રતધારીઓએ તેનો ત્યાગ કરવો એમ કહે છે—

જીવનપર્યન્ત ત્યાગ કરવા યોગ્ય ભોગ વસ્તુઓ

શ્લોક ૮૪

અન્વયાર્થ :—[જિનચરણૌ] જિનેન્દ્રદેવના ચરણોના [શરણમ્] શરણે [ઉપયાતૈઃ] ગયેલા (શ્રાવકોએ) [ત્રસહતિપરિહરણાર્થમ્] ત્રસ જીવોની હિંસા દૂર કરવા માટે [ક્ષૌદ્રં] મધુ, [પિશિતમ્] માંસનો [ચ] અને [પ્રમાદપરિહતયે] પ્રમાદનો પરિહાર (ત્યાગ) કરવા માટે [મદ્યમ્] દારૂનો [વર્જનીયમ્] ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

‘વર્જનીયં’ । કિં તત્ ? ક્ષોદ્રં’ મધુ । તથા ‘પિશિતં’ । કિમર્થ ? ‘ત્રસહતિપરિહરણાર્થ’ ત્રસાનાં દ્વીન્દ્રિયાદીનાં હતિર્વધસ્તત્પરિહરણાર્થ । તથા ‘મદ્યં ચ’ વર્જનીયં । કિમર્થ ? ‘પ્રમાદપરિહતયે’ માતા ભાર્યતિ વિવેકાભાવઃ પ્રમાદસ્તસ્ય પરિહતયે પરિહારાર્થ । કૈરેતદ્વર્જનીયં ? ‘શરણમુપયાતૈઃ’ શરણમુપગતૈઃ । કૌ ? ‘જિનચરણૌ’ શ્રાવકૈસ્તત્યાજ્યમિત્યર્થઃ ॥૮૪॥

તથૈતદપિ તૈસ્ત્યાજ્યમિત્યાહ—

૧ અલ્પફલબહુવિઘાતાન્મૂલકમાદ્રાણિ શૃઙ્ગવેરાણિ ।

નવનીતનિમ્બકુસુમં કૈતકમિત્યેવમવહેયમ્ ॥૮૫॥

ટીકા :—‘વર્જનીયં’ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. શું તે? ‘ક્ષોદ્રં’ મધ તથા ‘પિશિતં’ માંસ શા માટે? ‘ત્રસહતિપરિહરણાર્થ’ બે ઈન્દ્રિયાદિ ત્રસ જીવોનો ઘાત દૂર કરવા માટે તથા ‘મદ્યં ચ’ દારૂનો પણ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. શા માટે? ‘પ્રમાદપરિહતયે’ ‘આ માતા છે, આ ભાર્યા છે’ એવા વિવેકનો અભાવ તે પ્રમાદ, તેનો પરિહાર કરવા માટે. કોના દ્વારા તે ત્યાગવા યોગ્ય છે? ‘શરણમુપયાતૈઃ’ શરણે ગયેલા શ્રાવકો દ્વારા. કોના (શરણે)? ‘જિનચરણૌ’ જિનેન્દ્રદેવના ચરણોના, (જિનના ચરણોના શરણે ગયેલા) શ્રાવકો દ્વારા તે (મધ, માંસ અને દારૂ) ત્યાગવા યોગ્ય છે. એવો અર્થ છે.

ભાવાર્થ :—મધ (મધુ) અને માંસ ખાવાથી ત્રસ જીવોની હિંસા થાય છે અને દારૂ (મદિરા) પીવાથી ઉન્મત્તતા-પાગલપણું આવે છે, સત્ અને અસત્નો વિવેક રહેતો નથી અર્થાત્ અતિ પ્રમાદની ઉત્પત્તિ થાય છે અને ત્રસહિંસા પણ થાય છે. માટે જિનેન્દ્રદેવના ભક્તોએ ત્રસહિંસા અને પ્રમાદને દૂર કરવા માટે મધ, માંસ અને દારૂનો સર્વથા જીવનપર્યંત ત્યાગ કરવો જોઈએ.

અફીણ, ગાંજો, ચરસ, ભાંગ, તમાકુ વગેરે ચીજો પ્રમાદ વધારનારી તથા આત્માના સ્વભાવને વિકારી કરે છે, માટે તેવી ચીજોનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૮૪.

તેવી રીતે તેમણે આનો પણ (સર્વથા) ત્યાગ કરવો એમ કહે છે—

ભોગોપભોગ વ્રતધારીને સર્વથા ત્યાગવા યોગ્ય અન્ય વસ્તુઓ
શ્લોક ૮૫

અન્વયાર્થ :—(ભોગોપભોગપરિમાણ વ્રતમાં) [અલ્પફલબહુવિઘાતાત્] ફળ થોડું

૧. કેતક્યર્જુનપુષ્પાદીનિ બહુજન્તુયોનિસ્થાનાનિ શૃઙ્ગવેરમૂલકહરિદ્રાનિમ્બકુસુમાદીન્યનન્તકાયવ્યપદેશાર્હાણિ
એતેષામુપસેવને બહુઘાતોઽલ્પફલમિતિ તત્પરિહારઃ શ્રેયાન્ ।

‘અવહેયં’ ત્યાજ્યં। કિં તત્? ‘મૂલકં’। તથા ‘શ્રૃંગવેરાણિ’ આર્દ્રકાણિ। કિં વિશિષ્ટાણિ? ‘આર્દ્રાણિ’ અશુષ્કાણિ^૧। તથા નવનીતં ચ। નિમ્બકુસુમમિત્યુપલક્ષણં સકલકુસુમવિશેષાણાં તેષાં। તથા કૈતકં કેતક્યા इदं કૈતકં ગુધરા इत्यેવં, इत्यादि सर्वमवहेयं। કસ્માત્ ‘અલ્પફલબહુવિઘાતાત્’। અલ્પં ફલં યસ્યાસાવલ્પફલઃ, બહૂનાં ત્રસજીવાનાં વિઘાતો વિનાશો બહુવિઘાતઃ અલ્પફલશ્ચાસૌ બહુવિઘાતશ્ચ તસ્માત્॥૮૫॥

અને સ્થાવર જીવોની હિંસા અધિક હોવાથી [આર્દ્રાણિ] સચિત્ [શ્રૃંગવેરાણિ] અદરક, [મૂલમ્] કંદમૂળ, [નવનીતનિમ્બકુસુમમ્] માખણ, લીમડાનો કોર, [કૈતકમ્] કેતકીનાં ફૂલ [ઈતિ] અનેક [એવમ્] એવા પ્રકારની અન્ય વસ્તુઓનો [અવહેયં] ત્યાગ કરવો જોઈએ.

ટીકા :—‘અવહેયમ્’ ત્યાગ કરવો જોઈએ. શું તે? ‘મૂલકં’ કંદમૂળ તથા ‘શ્રૃંગવેરાણિ’ આદુ કેવું? ‘આર્દ્રાણિ’ સચિત્-લીલી-સૂકાયેલી નહિ (અપકવ) તથા ‘નવનીતનિમ્બકુસુમમ્’ નવનીત (માખણ) અને લીમડાનો કોર, તેનાં ઉપલક્ષણોથી સર્વ પુષ્પ-વિશેષો તેમનો તથા ‘કૈતકમ્’ કેતકીનાં ફૂલ ઈત્યાદિ સર્વનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. શા માટે (તેમનો ત્યાગ કરવો જોઈએ)? ‘અલ્પફલબહુવિઘાતાત્’ અલ્પ ફળ અને બહુ ત્રસ જીવોને વિઘાત-નાશ થતો હોવાથી (તેમનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.)

ભાવાર્થ :—જે ખાવાથી ફળ (લાભ) થોડું અને સ્થાવર ત્રસ જીવોની હિંસા અધિક થાય તેવાં સચિત્ હળદર, કંદમૂળ આદિ સર્વ પ્રકારનાં જમીનકંદ; માખણ, લીમડા અને કેતકી આદિનાં સર્વ પ્રકારનાં ફૂલ તથા એવી બીજી વસ્તુઓનો ભોગોપભોગ વ્રતધારીએ સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ. એવી વસ્તુઓનું પરિમાણ હોય નહિ પણ જીવનપર્યંત તેમનો ત્યાગ જ હોય.

સાધારણ વનસ્પતિ અને કંદમૂળાદિમાં અનંત નિગોદિયા જીવ રહે છે. તેમનો ભક્ષ કરવાથી બહુ સ્થાવર જીવોની હિંસા થાય છે, માટે તેમનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ.

જે વનસ્પતિના પાનમાં રેખા, ગાંઠો, સંધિઓ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે, જેમાં તંતુઓ હોય અને જે તોડવાથી એક સરખું સમભાગે તૂટે નહિ-વાંકીચુંકી તૂટે તે નિગોદિયા જીવરહિત પ્રત્યેક વનસ્પતિ છે. પરંતુ જેના પાનમાં રેખાઓ, ગાંઠો પ્રગટ ન હોય અને જે તોડવાથી સમભાગે તૂટે તે નિગોદિયા જીવસહિત સાધારણ વનસ્પતિ છે.

પ્રત્યેક વનસ્પતિને આશ્રયે એક જ જીવ રહે છે, જ્યારે સાધારણ વનસ્પતિના

પ્રાસુકમપિ યદેવંવિધં તત્યાજ્યમિત્યાહ—

**‘યદનિષ્ટં તદ્વ્રતયેદ્યચ્છાનુ’પસેવ્યમેતદપિ જહ્યાત્ ।
અભિસન્ધિકૃતા વિરતિર્વિષયાદ્યોગ્યાદ્વ્રતં ભવતિ ॥૮૬॥**

‘યદનિષ્ટં’ ઉદરશૂલાદિહેતુતયા પ્રકૃતિસાત્મ્યકં યન્ન ભવતિ ‘તદ્વ્રતયેત્’ વ્રતનિવૃત્તિં કુર્યાત્ ત્યજેદિત્યર્થઃ । ન કેવલમેતદેવ વ્રતયેદપિતુ ‘યચ્છાનુપસેવ્યમેતદપિ જહ્યાત્’ । યચ્છ યદપિ ગોમૂત્ર—કરભદુગ્ધ—શંખચૂર્ણ—તામ્બૂલોદ્રગાલલાલા—મૂત્ર—પુરીષ—શ્લેષ્માદિકમનુપસેવ્યં

આશ્રયે અનંત નિગોદિયા સ્થાવર જીવો રહે છે; માટે અનંત સ્થાવર જીવોની હિંસાથી બચવા માટે તેવી વનસ્પતિનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ. (પૃથ્વી આદિ એકેન્દ્રિય, બે ઈન્દ્રિય, ત્રણ ઈન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને તિર્યચ ગતિવાળા જ છે.) વધુ માટે જુઓ પુરુષાર્થસિદ્ધિ—ઉપાય ગુજરાતી આવૃત્તિ શ્લોક ૧૬૨નો ભાવાર્થ. ૮૫.

પ્રાસુક હોવા છતાં જે આવાં પ્રકારનાં (અનિષ્ટ અને અનુપસેવ્ય) હોય, તેમનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ એમ કહે છે—

**અનિષ્ટ અને અનુપસેવ્ય વસ્તુઓનો ત્યાગ અને વ્રતનું સ્વરૂપ
શ્લોક ૮૬**

અન્વયાર્થ :—(આ ભોગોપભોગપરિમાણ વ્રતમાં [યદ્] જે વસ્તુ [અનિષ્ટમ્] અનિષ્ટ (અહિતકર) હોય, [તત્] તે [વ્રતયેત્] છોડવી જોઈએ [ચ] અને [યત્] જે [અનુપસેવ્યત્] (સારા માણસોને) સેવન કરવા યોગ્ય ન હોય [એતદ્ અપિ] તે પણ [જહ્યાત્] છોડવું જોઈએ; કારણ કે [યોગ્યાત્] યોગ્ય [વિષયાત્] વિષયોથી [અભિસન્ધિકૃત્વા] અભિપ્રાયપૂર્વક કરેલો [વિરતિઃ] ત્યાગ તે [વ્રતં] વ્રત [ભવતિ] છે.

ટીકા :—‘યદનિષ્ટમ્’ પેટમાં ચૂંક આદિ આવવાના કારણે જે પ્રકૃતિને માફક ન આવે તેવી વસ્તુ અનિષ્ટ છે, ‘તદ્વ્રતયેત્’ તેનાથી (તેવી અનિષ્ટ ચીજથી) નિવૃત્તિ કરવી જોઈએ, તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ તેવો અર્થ છે. ફક્ત તેનો જ ત્યાગ કરવો એટલું જ નહિ, કિન્તુ ‘યચ્છાનુપસેવ્યમેતદપિ જહ્યાત્’ ગોમૂત્ર (ગાયનું મૂત્ર), ઊંટડીનું દૂધ, શંખચૂર્ણ,

૧. યાનવાહનાભરણાદિષુ ઇતાવદેવેષ્ટમતોઽન્યદનિષ્ટમિત્યનિષ્ટાન્નિવર્તનં કર્તવ્યં । ૨. ન હ્યસતિ અભિસન્ધિનિયમે વ્રતમિતીષ્ટાનામપિ ચિત્રવસ્ત્રવિકૃતવેશાભરણાદીનામનુપસેવ્યાનાં પરિત્યાગઃ કાર્યઃ ।

પ્રાસુકમપિ શિષ્ટલોકાનામાસ્વાદનાયોગ્યં એતદપિ જહ્યાત્ વ્રતં કુર્યાત્। કુત એતદિત્યાહ—
 ૧અભિસન્ધીત્યાદિ અનિષ્ટતયા અનુપસેવ્યતયા ચ વ્યાવૃત્તેયોગ્યદ્વિષયાદભિસન્ધિકૃતાઽભિપ્રાય-
 પૂર્વિકા યા વિરતિઃ સા યતો વ્રતં ભવતિ॥૮૬॥

પાન ખાઈને બહાર કાઢેલી લાળ, મૂત્ર, વિષ્ટા, લીંટ આદિ પ્રાસુક હોવા છતાં શિષ્ટજનોને (સજજનોને) સ્વાદ કરવા યોગ્ય ન હોય—એવી અનુપસેવ્ય (નહિ સેવન કરવા યોગ્ય) વસ્તુઓનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ—તેનાથી નિવૃત્તિ કરવી જોઈએ. શા માટે? તે કહે છે—‘અભિસન્ધીત્યાદિ’ અનિષ્ટ અને અનુપસેવ્ય હોવાથી છોડવા યોગ્ય વિષયથી અભિપ્રાયપૂર્વક જે વિરતિ (નિવૃત્તિ) થાય છે, તે વ્રત છે.

ભાવાર્થ :—જે વસ્તુ શારીરિક પ્રકૃતિને વિરુદ્ધ હોય, રોગાદિકને વધારનારી હોય, પ્રકૃતિને માફક આવતી ન હોય, (જેમ ખાંસીવાળા દરદીને ખાંડ વગેરે માફક ન હોય તેમ) તે અનિષ્ટ છે અને શિષ્ટજનોને જે સેવન કરવા યોગ્ય નથી તેવી ચીજો જેવી કે ગોમૂત્ર, વિષ્ટા, લીંટ આદિ અનુપસેવ્ય છે. તે બંને પ્રકારની અનિષ્ટ અને અનુપસેવ્ય ચીજોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, કારણ કે સેવન કરવા યોગ્ય પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોનો પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક ત્યાગ કરવો, તેને જ વ્રત કહે છે.

આવા વ્રતો સમ્યગ્દેષ્ટિ સહિત પંચમ ગુણસ્થાને હોય છે. એ વ્રતોમાં ‘પરવસ્તુને છોડવાનું કથન’ તેનો અર્થ એવો નથી કે પરવસ્તુ ગ્રહી યા છોડી શકાય છે; પણ જ્ઞાનીને તે ભૂમિકામાં અકષાયસ્વભાવના આલંબન અનુસાર એ વસ્તુનો રાગ ઉત્પન્ન થતો નથી; તેથી ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી ‘પરનો ત્યાગ કર્યો’ એમ કહેવામાં આવે છે.

વિશેષ

જે ચીજો ખાવા યોગ્ય હોય અને તેમાં જીવહિંસાનો પણ અભાવ હોય, પરંતુ કોઈ કારણવશાત્ પોતાને અનુકૂળ ન હોય, હાનિકારક હોય તો તેવી ચીજો અનિષ્ટ છે, જેમ કે ખાંસીના રોગીને ઘી-દૂધ હાનિકારક છે, અનિષ્ટ છે. વાતના દરદીને ભાત, અડદની દાળ વગેરે અનિષ્ટ છે, કફના દરદીને ખાંડની ચીજો અનિષ્ટ છે તથા જે પદાર્થ ખાવાથી પ્રમાદ, આલસ્ય, નિદ્રા વગેરે ઉત્પન્ન થાય; સ્વાધ્યાય, સામાયિક આદિ ધર્મધ્યાનમાં બાધા આવે તે સર્વ પદાર્થો ભક્ષ્ય હોવા છતાં પોતાને માટે અનિષ્ટ છે.

જે ચીજો અનિષ્ટ ન હોય તથા ચિંતાજનક પણ ન હોય, પરંતુ અનંતકાય અને

૧. ‘અભિસન્ધીત્યાદિઅનિષ્ટતયા અનુપસેવ્યતયા ચ વ્યાવૃત્તેયોગ્યાદ્ વિષયાદ્’ ઇતિ પંક્તિઃ ષ વ્રતૌ નાસ્તિ।

અભક્ષ્ય હોવાથી ડુંગળી, લસણ આદિ ચીજોનો ખાવામાં ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી. તો તેવી ચીજો અનુપસેવ્ય છે અર્થાત્ સેવન કરવા યોગ્ય નથી.

આ પ્રમાણે જે પદાર્થો ભક્ષ્ય હોય—ખાવા યોગ્ય હોય અને જીવહિંસાથી રહિત હોય, પરંતુ પોતાને માટે અનિષ્ટ હોય અને ઉચ્ચ કુલીનજનો માટે અનુપસેવ્ય હોય તો વ્રતધારીએ તેવા પદાર્થોનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ.

શ્લોક ૮૪-૮૫-૮૬નો સારાંશ

નીચેના પાંચ પ્રકારના પદાર્થોનો વ્રતીએ સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ—

૧. ત્રસ જીવોનો ઘાત થાય તેવા પદાર્થ—માંસ, મધુ, દારૂ, પાંચ ઉદુમ્બર ફળ આદિ.
૨. બહુ સ્થાવર જીવોનો ઘાત થાય તેવા પદાર્થો—સાધારણ વનસ્પતિ, કંદમૂળાદિ, નીમ અને કેતકીનાં ફૂલ આદિ.
૩. પ્રમાદને યા નશાને ઉત્પન્ન કરે તેવી ચીજો—દારૂ, અફીણ, ભાંગ, ગાંજો, તમાકુ વગેરે.
૪. પોતાને માફક ન આવે તેવી અનિષ્ટ ચીજો.
૫. અનુપસેવ્ય ચીજો—શિષ્ટજનોમાં સેવન કરવા યોગ્ય ન હોય તેવી ચીજો.

આ ઉપરાંત નીચેની બાવીસ અભક્ષ્ય ચીજો જેમાં ઉપરોક્ત પાંચ પ્રકારની ચીજોનો પણ સમાવેશ થાય છે, તેનો પણ વ્રતીએ ત્યાગ કરવો જોઈએ.

ઓલા, ઘોરવડા, નિશિભોજન, બહુબીજા, રીંગણા, અથાણાં, વડ, પીપળ, ઉમર, અનાનસ (કઠ), અંજીર (પાકરફળ), અજાણ્યા ફળ તથા કંદમૂળ, માટી, વિષ, આમિષ (માંસ-ઈંડા), મધુ, માખણ, મદિરાપાન, અતિ તુચ્છ ફળ, તુષાર, ચલિતરસ—એ જિનમતમાં બાવીસ અભક્ષ્ય કહ્યા છે.

૧. ઓલા (બરફ)—જે વગર ગાળેલા પાણીનો જમાવવાથી થાય છે. તેમાં અસંખ્યાત ત્રસ જીવોનો ઘાત થાય છે.
૨. ઘોરવડા (દહીંવડા)—અડદ કે મગની દાળનાં વડાં દહીં કે છાશમાં નાખી ખાવાથી અસંખ્યાત ત્રસ જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે.

૩. રાત્રિભોજન—તેમાં રાગની ઉત્કૃષ્ટતા અને અસંખ્યાત જીવોની હિંસા રહેલી છે. રાત્રે બરાબર ન દેખાવાથી હિંસાના પાપ સિવાય આરોગ્યતાને પણ નુકશાન થાય છે. માખી ખાવામાં આવે તો ઊલટી થાય, કીડી ખાવામાં આવે તો પેશાબમાં બળતરા થાય, વાળ ખાવામાં આવે તો સ્વરભંગ થાય, જૂ ખાવામાં આવે તો જલોદર થાય અને મકડી (કરોળીયો) ખાવામાં આવે તો કોઠ થાય વગેરે.
૪. બહુબીજા—જેમાં બીજોનું અલગ-અલગ ઘટ ન હોય, જેમ કે અફીણના ડોડા, પપૈયા જેમાં બહુ બી હોય છે તે વગેરે.
૫. રીંગણા—તે ઉન્માદ ઉત્પન્ન કરે છે.
૬. સંધાન (અથાણું)—આચાર, કેરી, લીંબુ વગેરે રાઈ, મીઠું આદિ મસાલા સાથે તેલમાં યા વિના તેલમાં કેટલાક દિવસ રાખવાથી તેમાં ત્રસ જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે. ચોવીસ કલાક પછી અથાણું અભક્ષ્ય છે.
- ૭ થી ૧૧. વડફળ (ટેટા), પીપળ ફળ (પેપડી), ઉમર ફળ, કદુમર, અંજીર અથવા પાકર ફળ—એ પાંચ ઉદુમ્બર ફળ સાક્ષાત્ ત્રસ જીવોનું ઘર છે.
- ૧૨-૧૩. અજાણ ફળ અને કંદમૂળ જે અનંત સ્થાવર જીવોની રાશિ છે.
૧૪. ખાણ કે ખેતની માટી—તેમાં અસંખ્યાત ત્રસ જીવો હોય છે.
૧૫. વિષ, ૧૬. માંસ, ૧૭. મધ, ૧૮. માખણ, ૧૯. મદિરાપાન.
૨૦. અતિતુચ્છ ફળ તે સપ્રતિષ્ઠિત વનસ્પતિ છે, અનંત જીવોની રાશિ છે.
૨૧. તુષાર-બરફ જે અસંખ્ય ત્રસ જીવોની રાશિ છે.
૨૨. ચલિત રસ—જે વસ્તુઓનો સ્વાદ બગડી જાય છે, યા શાસ્ત્રોક્ત મર્યાદાથી અધિક સમયની હોય, તેમાં ત્રસ જીવોની ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે.

આ ચીજો ખાવાથી વિશેષ હિંસા થાય છે. આઠ મૂળ ગુણોમાં દોષ આવે છે અને અનેક રોગ ઉત્પન્ન થાય છે; માટે તેઓ પ્રતી માટે સર્વથા ત્યાજ્ય છે.

(નોંધ—અભક્ષ્ય વસ્તુઓ સંબંધી વધુ હકીકત માટે જુઓ, બાલબોધ જૈનધર્મ ભાગ-૪ પાઠ છટ્ટો) ૮૬.

તદ્વ દ્વિધા ભિદ્યત ઇતિ—

નિયમો યમશ્ચ વિહિતૌ દ્વેધા ભોગોપભોગસંહારાત્ ।

નિયમઃ પરિમિતકાલો યાવજ્ઞીવં યમો ધ્રિયતે ॥૮૭॥

‘ભોગોપભોગસંહારાત્’ ભોગોપભોગયોઃ સંહારાત્ પરિમાણાત્ તમાશ્રિત્ય । ‘દ્વેધા વિહિતૌ’ દ્વાભ્યાં પ્રકારાભ્યાં દ્વેધા વ્યવસ્થાપિતૌ । કૌ ? ‘નિયમો યમશ્ચ’ત્યેતૌ । તત્ર કો નિયમઃ કશ્ચ યમ ઇત્યાહ—‘નિયમઃ પરિમિતકાલો વક્ષ્યમાણઃ પરિમિતઃ કાલો યસ્ય ભોગોપભોગસંહારસ્ય સ નિયમઃ । ‘યમશ્ચ યાવજ્ઞીવં ધ્રિયતે’ ॥૮૭॥

તેના (ભોગોપભોગના ત્યાગના) બે પ્રકાર છે—

નિયમ અને યમનું લક્ષણ

શ્લોક ૮૭

અન્વયાર્થ :—[ભોગોપભોગસંહારે] ભોગોપભોગના પરિમાણનો આશ્રય કરીને [નિયમઃ] નિયમ [ચ] અને [યમઃ] યમ—એવા [દ્વેધા] બે પ્રકારે [વિહિતૌ] કહેવામાં આવ્યા છે; તેમાં [પરિમિતકાલો] નિયત કાળની મર્યાદાપૂર્વક કરેલો ત્યાગ તે [નિયમઃ] નિયમ છે અને જે ત્યાગ [યાવજ્ઞીવનમ્] જીવનપર્યન્ત [ધ્રિયતે] ધારણ કરવામાં આવે છે તે [યમઃ] યમ છે.

ટીકા :—‘ભોગોપભોગસંહારાત્’ ભોગ—ઉપભોગના પરિમાણની અપેક્ષાએ અર્થાત્ ભોગ અને ઉપભોગના પરિમાણનો આશ્રય કરીને ‘દ્વેધા વિહિતૌ’ બે પ્રકારો કહેવામાં આવ્યા છે. કયા? ‘નિયમો યમશ્ચ’ નિયમ અને યમ એવા બે. તેમાં નિયમ શું? અને યમ શું? તે કહે છે—‘નિયમઃ પરિમિતકાલો’ ધારેલા નિયત કાળ સુધી ભોગોપભોગનું પરિમાણ કરવામાં આવે છે તે નિયમ છે અને જીવનપર્યન્ત ભોગોપભોગનું પરિમાણ ધારણ કરવામાં આવે છે તે યમ છે.

ભાવાર્થ :—ભોગોપભોગ પરિમાણ વ્રતમાં નિયમ અને યમ—એમ બે પ્રકારના ત્યાગનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. તે જે ત્યાગ ઘડી, કલાક આદિ નિયત સમયની મર્યાદાથી કરવામાં આવે છે તે નિયમ કહેવાય છે અને જે ત્યાગ જીવનપર્યન્ત કરવામાં આવે છે તે યમ કહેવાય છે.

તત્ર પરિમિતકાલે તત્સંહારલક્ષણનિયમં દર્શયન્નાહ—

ભોજનવાહનશયનસ્નાનપવિત્રાઙ્ગરાગકુસુમેષુ ।

તામ્બૂલવસનભૂષણમન્મથસંગીતગીતેષુ ॥૮૮॥

અઘ દિવા રજની વા પક્ષો માસસ્તથત્તુરયનં વા ।

ઇતિ કાલપરિચ્છિત્યા પ્રત્યાખ્યાનં ભવેન્નિયમઃ ॥૮૯॥

યુગલં । નિયમો ભવેત્ । કિં તત્ ? પ્રત્યાખ્યાનં । કયા ? કાલપરિચ્છિત્યા । તામેવ કાલપરિચ્છિતિં દર્શયન્નાહ—અઘેત્યાદિ, અઘેતિ પ્રવર્તમાનઘટિકાપ્રહરાદિલક્ષણકાલપરિચ્છિત્યા

પ્રતીને ભક્ષ્ય વસ્તુઓનો નિયમરૂપ ત્યાગ હોય છે અને અભક્ષ્ય વસ્તુઓનો યમરૂપ ત્યાગ હોય છે. (વધુ માટે જુઓ શ્લોક ૮૮-૮૯નો ભાવાર્થ અને વિશેષ). ૮૭.

તેમાં નિયત કાળના વિષયમાં, તેનો (ભોગોપભોગનો) ત્યાગરૂપ નિયમ દર્શાવીને કહે છે.

ભોગોપભોગપરિમાણ વ્રતમાં નિયમની વિધિ

શ્લોક ૮૮-૮૯

અન્વયાર્થ :—[ભોજનવાહનશયનસ્નાનપવિત્રાઙ્ગરાગકુસુમેષુ] ભોજન, વાહન, શય્યા (પથારી), સ્નાન, પવિત્ર અંગ વિલેપન, પુષ્પો [તામ્બૂલવસનભૂષણમન્મથસંગીતગીતેષુ] પાન, વસ્ત્ર, અલંકાર, કામભોગ, સંગીત અને ગીતના વિષયમાં, [અઘ] આજ, [દિવા] એક દિવસ, [રજની] એક રાત, [પક્ષઃ] એક પખવાડિયું, [માસઃ] એક માસ [ઋતુઃ] બે માસ [વા] અથવા [અયનં] છ માસ [ઇતિ] એ પ્રમાણે [કાલપરિચ્છિત્યા] કાળ વિભાગથી (કાળની મર્યાદાથી) [પ્રત્યાખ્યાનં] ત્યાગ કરવો તે (ભોગોપભોગપરિમાણ વ્રતમાં) [નિયમઃ] નિયમ [ભવેત્] છે.

ટીકા :—‘ભોજનેત્યાદિ’ ભોજન, ઘોડા આદિરૂપ વાહન, પલંગ આદિરૂપ શયન, સ્નાન, કેસરાદિના વિલેપનરૂપ પવિત્ર અંગરાગ; આ પવિત્ર અંગરાગ અંજન અને તિલકાદિનું ઉપલક્ષણ છે. અંગરાગ સાથે પવિત્ર વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે તે દોષને દૂર કરવા માટે આપવામાં આવ્યું છે. તેનાથી સદોષ ઔષધ આદિ અંગરાગનું નિરાકરણ

પ્રત્યાખ્યાનં। તથા દિવેતિ। રજની રત્રિરિતિ વા। પક્ષ ઇતિ વા। માસ ઇતિ વા। ઋતુરિતિ વા માસદ્વયં। અયનમિતિ વા ષમ્માસા। ઇત્યેવં કાલપરિચ્છિત્યા પ્રત્યાખ્યાનં। કેષ્વિત્યાહ—
 ભોજનેત્યાદિ ભોજનં ચ, વાહનં ચ ઘોટકાદિ, શયનં ચ પલ્લ્યાદિ, સ્નાનં ચ, પવિત્રાદ્ગરાગશ્ચ
 પવિત્રશ્ચાસાવદ્ગરાગશ્ચ કુંકુમાદિવિલેપનં। ઉપલક્ષણમેતદજ્જનતિલકાદીનાં પવિત્રવિશેષણં
 દોષાપનયનાર્થં તેનૌષધાદ્ગરાગો નિરસ્તઃ। કુસુમાનિ ચ તેષુ વિષયભૂતેષુ। તથા તામ્બૂલં ચ
 વસનં ચ વસ્ત્રં ભૂષણં ચ કટકાદિ મન્મથશ્ચ કામસેવા સંગીતં ચ ગીતનૃત્યવાદિત્રયં ગીતં
 ચ કેવલં નૃત્યવાદ્યરહિતં તેષુ ચ વિષયેષુ અદ્યેત્યાદિરૂપં કાલપરિચ્છિત્યા યત્પ્રત્યાખ્યાનં સ
 નિયમ ઇતિ વ્યાખ્યાતમ્ ॥૮૮-૮૯॥

થાય છે અને પુષ્પો—આ વિષયોમાં તથા તામ્બૂલ (પાન), વસન (વસ્ત્ર), કટકાદિ (આભૂષણ), મન્મથ (કામસેવન), જેમાં ગીત, નૃત્ય અને વાજિંત્ર એ ત્રણેય હોય એવું સંગીત અને જેમાં નૃત્ય, વાદિત્ર રહિત એકલું ગીત હોય એવું ગીત—આ બધા વિષયોમાં કાળવિભાગથી જે ત્યાગ કરવામાં આવે છે તે નિયમ છે; એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ‘અદ્યેત્યાદિ’ ચાલુ દિવસમાં એક ઘડી, એક પ્રહરાદિ કાળનું પરિમાણ કરીને ત્યાગ કરવો તે આજનો ત્યાગ છે. એક દિવસ, એક રાત, એક પક્ષ (પખવાડિયું), એક માસ, બે માસ, છ માસ—એ પ્રમાણે કાળવિભાગથી ભોજનાદિનો ‘પ્રત્યાખ્યાનમ્’ ત્યાગ કરવો તે ‘નિયમઃ ભવેત્’ નિયમ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :—ભોજન, વાહન (રથ, ઘોડા, પાલખી, મોટર વગેરે), શયન (ખાટ, પલંગ, ગાદી-તકીયા, રજાઈ વગેરે), સ્નાન (ગરમ જળ, ચોકી આદિ સાધન), પવિત્ર અંગરાગ (સાબુ, તેલ, અત્તર, ફુલેલ આદિ સુગંધિત વસ્તુઓથી વિલેપનાદિ), કુસુમ (પુષ્પમાળા વગેરે), તામ્બૂલ (પાન-સોપારી, ઈલાયચી આદિ મુખવાસની વસ્તુઓ), વસન (વસ્ત્ર, ઘોતી, ચાદર, પગરખાં, ટોપી, કોટ, ખમીસ વગેરે), ભૂષણ (બંગડી, બાજૂબંધ, કંકણ, કુંડલ, મુકુટ, હાર, વીંટી વગેરે), મન્મથ (સ્ત્રીભોગ), સંગીત (નૃત્ય, વાદ્ય, ગાયન સહિત રાગોનું સાંભળવું, નાટકાદિનું જોવું), ગીત (સ્ત્રીઓનાં ગીત-વસંત રાગ વગેરે)—એ ભોજનાદિ બાર ભોગ-ઉપભોગની વસ્તુઓનો ઘડી, પ્રહર, દિવસ, રાત્રિ, પક્ષ, માસ, ઋતુ (બે માસ) અને અયન (છ માસ), આદિ કાળની મર્યાદાપૂર્વક ત્યાગ કરવો તે નિયમ છે.

વિશેષ

અયોગ્ય (અભક્ષ્ય) ભોગોપભોગની ચીજોનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ અને

યોગ્ય (ભક્ષ્ય) ભોગોપભોગની વસ્તુઓનું પ્રમાણ કરવું જોઈએ. તેના માટે નીચેના ૧૭ નિયમો નિત્ય કરવા જોઈએ—

ભોજને ષટ્સે પાને કુંકુમાદિ વિલેપને ।
 પુષ્પ તામ્બૂલ ગીતેષુ નૃતાદૌ બ્રહ્મચર્યકે ॥
 સ્નાન ભૂષણ વસ્ત્રાદૌ વાહને શયનાસને ।
 સચિત્તવસ્તુ સંખ્યાદૌ પ્રમાણં ભજ પ્રત્યહમ્ ॥

૧. આજે અમુક વાર ભોજન કરીશ.
૨. છ રસો—દૂધ, ઘી, દહીં, સાકર—ગોળ, મીઠું, તેલમાંથી અમુક રસનો ત્યાગ કરીશ.
૩. શરબત, ચા, જલપાન અમુક વાર કરીશ.
૪. ચંદન, કેશર, તેલ યા કુંકુમાદિનું વિલેપન અમુક વાર કરીશ.
૫. અમુક પ્રકારના પુષ્પોનો અમુક વાર ઉપયોગ કરીશ.
૬. પાન—સોપારી, ઈલાયચી આદિ સ્વાદ ચીજો અમુક વાર ખાઈશ.
૭. આજે ગીત સાંભળીશ કે નહિ.
૮. આજે નાચ દેખીશ કે નહિ.
૯. આજે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરીશ કે નહિ.
૧૦. આજે અમુક વખત સ્નાન કરીશ.
૧૧. અમુક આભૂષણ પહેરીશ.
૧૨. ગાડી, ઘોડા, તાંગા, રેલ, મોટર સાયકલ આદિ અમુક વાહનનો ઉપયોગ કરીશ.
૧૩. અમુક બિસ્તર, પલંગ આદિનો શયન માટે ઉપયોગ કરીશ.
૧૪. ખુરશી, ટેબલ, બેન્ચ, ગાદી, તકિયા આદિ અમુક આસનો ઉપયોગમાં લઈશ.
૧૫. સચિત્ત (લીલું શાક)—આજે અમુક શાક ખાઈશ.
૧૬. અન્ય વસ્તુઓ અમુક રાખીશ.

ભોગોપભોગપરિમાણસ્યેદાનીમતીચારાનાહ—

**વિષયવિષતોઽનુપેક્ષાનુસ્મૃતિરતિલૌલ્યમતિતૃષાઽનુભવૌ ।
ભોગોપભોગપરિમાવ્યતિક્રમાઃ પઞ્ચ કથ્યન્તે ॥૬૦॥**

આવી રીતે ભોગ્ય વસ્તુઓનો પણ, તે ભોગવવાની લાલસારૂપ રાગજનિત ભાવહિંસાને ઘટાડવા માટે, કાળની મર્યાદાથી (નિયમરૂપ) ત્યાગ કરવો તે વ્રતી માટે યોગ્ય છે.

વળી પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાયમાં કહ્યું છે કે—

“બુદ્ધિમાન શ્રાવક પોતાની શક્તિનો વિચાર કરીને ખાવા યોગ્ય પદાર્થો પણ છોડે અને જે સર્વથા ન ધૂટી શકે તેમાં એક દિવસ, એક રાત, બે દિવસ, એક અઠવાડિયું, પખવાડિયું વગેરેની મર્યાદા કરીને ક્રમે-ક્રમે છોડે.” (શ્લોક ૧૬૪ની ટીકા)

“પ્રથમ કરેલી મર્યાદામાં ફરીથી પણ તે સમયની અર્થાત્ વર્તમાન સમયની પોતાની શક્તિનો વિચાર કરીને દરરોજ મર્યાદામાં પણ થોડી મર્યાદા કરવા યોગ્ય છે.” (શ્લોક ૧૬૫ની ટીકા)

“જે ગૃહસ્થ આ રીતે મર્યાદારૂપ ભોગોથી સંતુષ્ટ થઈને ઘણા ભોગોને છોડી દે છે, તેને ઘણી હિંસાના ત્યાગથી અહિંસાવ્રત થાય છે.” (શ્લોક ૧૬૬ની ટીકા) ૮૮. ૮૯.

હવે ભોગોપભોગપરિમાણ વ્રતના અતિચાર કહે છે—

**ભોગોપભોગપરિમાણવ્રતના અતિચાર
શ્લોક ૯૦**

અન્વયાર્થ :—[વિષયવિષતઃ] વિષયરૂપી વિષથી [અનુપેક્ષા] ઉપેક્ષા કરવી નહિ અર્થાત્ તેનો આદર કરવો, [અનુસ્મૃતિઃ] ભોગવેલા વિષયોનું વારંવાર સ્મરણ કરવું, [અતિલૌલ્યમ્] ભોગ ભોગવ્યા છતાં ફરી ફરીને તે ભોગવવાની લોલુપતા-તીવ્ર ઈચ્છા રાખવી, [અતિતૃષા] ભવિષ્યકાળના ભોગોની પ્રાપ્તિ માટે અત્યંત ઈચ્છા રાખવી અને [અતિઅનુભવઃ] વર્તમાન વિષયની અત્યંત આસક્તિથી ભોગ ભોગવવા-એ [પઞ્ચ] પાંચ [ભોગોપભોગપરિમાવ્યતિક્રમાઃ] ભોગોપભોગપરિમાણવ્રતના અતિચાર [કથ્યન્તે] કહેવાય છે.

ભોગોપભોગપરિમાણં તસ્ય વ્યતિક્રમા અતીચારાઃ પંચ કથ્યન્તે। કે તે इत्याह વિષયેત્યાદિ—વિષય એવ વિષં પ્રાણિનાં દાહસંતાપાદિવિધાયિત્વાત્ તેષુ તતોડનુપેક્ષા ઉપેક્ષાયાસ્ત્યાગસ્યાભાવોડનુપેક્ષા આદર इत्यर्थः। વિષયવેદનાપ્રતિકારાર્થો હિ વિષયાનુભવસ્તસ્માત્તત્પ્રતીકારે જાતેડપિ પુનર્યત્સંભાષણાલિંગનાદ્યાદરઃ સોડત્યાસક્તિ-જનકત્વાદતીચારઃ। અનુસ્મૃતિસ્તદનુભવાત્પ્રતીકારે જાતેડપિ પુનર્વિષયાણાં સૌંદર્યસુખસાધન-ત્વાદનુસ્મરણમત્યાસક્તિહેતુત્વાદતીચારઃ। અતિલૌલ્યમતિ-ગૃહ્ણિસ્તત્પ્રતીકારજાતેડપિ પુનઃ પુનસ્તદનુભવાકાંક્ષેત્યર્થઃ। અતિતૃષ્ણા ભાવિભોગોપભોગા-દેરતિગૃહ્ણ્યા પ્રાપ્ત્યાકાંક્ષા। અત્યનુભવો નિયતકાલેડપિ યદા ભોગોપભોગાવનુભવતિ તદાડત્યાસક્ત્યાનુભવતિ ન પુનર્વેદના-પ્રતીકારતયાડતોડતીચારઃ ॥૬૦॥

ટીકા :—ભોગોપભોગપરિમાણના પાંચ અતિચારો કહેવામાં આવે છે. તે કયા છે તે કહે છે. ‘વિષયેત્યાદિ’ જેવી રીતે વિષ પ્રાણીઓને દાહ અને સંતાપ આદિ ઉત્પન્ન કરે છે, તેવી રીતે વિષય પણ પ્રાણીઓને દાહ અને સંતાપ આદિ ઉત્પન્ન કરે છે; તેથી વિષય વિષની સમાન છે. આ વિષયરૂપ વિષમાં અથવા વિષથી ઉપેક્ષા ન હોવી—ત્યાગ ન હોવો અર્થાત્ તેમના પ્રતિ આદરભાવ બન્યો રહેવો તે અનુપ્રેક્ષા નામનો અતિચાર છે. વિષયોનાં અનુભવ-ઉપભોગ વિષય-વેદનાના પ્રતિકાર માટે કરવામાં આવે છે; વિષયાનુભવથી વેદનાનો પ્રતિકાર થઈ ગયા પછી પણ ફરી-ફરી સંભાષણ તથા આલિંગન આદિમાં જે આદર છે તે અતિ આસક્તિજનક હોવાથી અતિચાર છે. ‘અનુસ્મૃતિ’ વિષયના અનુભવથી વેદનાનો પ્રતિકાર થઈ ગયા પછી પણ સૌંદર્યસુખનું સાધન હોવાથી વિષયોનું વારંવાર સ્મરણ કરવું તે અનુસ્મૃતિ નામનો અતિચાર છે. અતિ આસક્તિનું કારણ હોવાથી તે અતિચાર છે. ‘અતિલૌલ્યમ્’ વિષયોમાં અતિગૃહ્ણિ રાખવી, વિષયાનુભવથી વેદનાનો પ્રતિકાર થઈ ગયા પછી પણ તેને વારંવાર ભોગવવાની આકાંક્ષા રાખવી તે અતિલૌલ્ય નામનો અતિચાર છે. ‘અતિતૃષ્ણા’ આગામી ભોગોપભોગાદિની પ્રાપ્તિની અતિગૃહ્ણિપૂર્વક આકાંક્ષા રાખવી તે અતિતૃષ્ણા નામનો અતિચાર છે. ‘અત્યનુભવો’ નિયતકાળમાં પણ જ્યારે ભોગ અને ઉપભોગને ભોગવે છે ત્યારે તે અતિ-આસક્તિપૂર્વક ભોગવે છે પણ વેદનાના પ્રતિકારરૂપે તે ભોગવતો નથી, તેથી તે અત્યનુભવ નામનો અતિચાર છે.

ભાવાર્થ :—ભોગોપભોગપરિમાણ વ્રતના પાંચ અતિચાર—

૧. વિષયવિષાનુપ્રેક્ષા—વિષયરૂપ વિષની ઉપેક્ષા નહિ કરવી અર્થાત્ સંભોગ પછી પણ વાર્તાલાપ અને આલિંગન દ્વારા તેનો આદર કરવો.

इति प्रभावचन्द्रविरचितायां समन्तभद्रस्वामिविरचितोपासकाध्ययनटीकायां
तृतीयः परिच्छेदः ॥३॥

૨. અનુસ્મૃતિ—ભોગવેલા વિષયોનું વારંવાર સ્મરણ કરવું.
૩. અતિલૌલ્ય—વર્તમાનમાં ભોગ ભોગવ્યા છતાં વારંવાર તેને ભોગવવાની ઈચ્છા કરવી.
૪. અતિતૃષ્ણા—ભાવિ ભોગોની પ્રાપ્તિ માટે અત્યંત ઈચ્છા કરવી.
૫. અતિઅનુભવ—ભોગ ભોગવવા છતાં, વિષય-વેદનાના પ્રતિકારની ઈચ્છા વિના, અત્યંત આસક્તિથી ભોગવવા.

વિશેષ

ભોગોપભોગપરિમાણ વ્રતનો ધારક સચિત્ત વસ્તુઓના ત્યાગના અભ્યાસ માટે તે વસ્તુઓનો નિયમરૂપ ત્યાગ કરે છે. તે દૃષ્ટિએ શ્રી ઉમાસ્વામીએ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં ઉપભોગપરિમાણ વ્રતના નીચે પ્રમાણે પાંચ અતિચાર આપ્યા છે—

સચિત્તસમ્બન્ધસમ્મિશ્રામિષવદુઃપક્વાહારાઃ ॥ અ. ૭/૩૫

સચિત્ત, સચિત્તસંબંધ, સચિત્તમિશ્ર, અમિષવ અને દુઃપક્વ—એ પાંચ અતિચાર છે.

૧. સચિત્તાહાર—જીવ સહિત પુષ્પ-ફળાદિનો આહાર કરવો.
૨. સચિત્તસંબંધાહાર—સચિત્ત વસ્તુઓથી સ્પર્શોલા પદાર્થોનો આહાર કરવો.
૩. સચિત્તસંમિશ્રાહાર—સચિત્ત પદાર્થો સાથે મિશ્ર થયેલા પદાર્થોનો આહાર કરવો.
૪. આભષવ—પુષ્ટિકારક પદાર્થોનો આહાર કરવો.
૫. દુઃપક્વાહાર—સારી રીતે નહિ પકવેલા પદાર્થોનો આહાર કરવો તથા જે પદાર્થો મહા મુશ્કેલીથી લાંબા સમય પછી પચે તેનો આહાર કરવો. ૯૦.

એ પ્રમાણે શ્રી સમન્તભદ્ર સ્વામી વિરચિત ઉપાસકાધ્યયનની
શ્રી પ્રભાચંદ્રવિરચિત ટીકામાં તૃતીય પરિચ્છેદ પૂર્ણ થયો.

૪

શિક્ષાવ્રતાધિકાર

સામ્પ્રતં શિક્ષાવ્રતસ્વરૂપપ્રરૂપણાર્થમાહ—

**દેશાવકાશિકં વા સામયિકં પ્રોષધોપવાસો વા ।
વૈયાવૃત્યં શિક્ષાવ્રતાનિ ચત્વારિ શિષ્ટાનિ ॥૬૧॥**

શિષ્ટાનિ પ્રતિપાદિતાનિ । કાનિ ? શિક્ષાવ્રતાનિ । કતિ ? ચત્વારિ । કસ્માત્ ?

હવે શિક્ષાવ્રતના સ્વરૂપની પ્રરૂપણા માટે કહે છે—

શિક્ષાવ્રતના પ્રકાર^૧

શ્લોક ૯૧

અન્વયાર્થ :—[દેશાવકાશિકમ્] દેશાવકાશિક, [સામયિકમ્] સામાયિક, [પ્રોષધોપવાસઃ] પ્રોષધોપવાસ [વા] અને [વૈયાવૃત્યમ્] વૈયાવૃત્ય—એ [ચત્વારિ] ચાર [શિક્ષાવ્રતાનિ] શિક્ષાવ્રતો [શિષ્ટાનિ] કહેવામાં આવ્યાં છે.

ટીકા :—‘શિષ્ટાનિ’ કહેવામાં આવ્યાં છે. શું? ‘શિક્ષાવ્રતાનિ’ શિક્ષાવ્રતો. કેટલાં? ચાર. શા કારણે? કારણ કે દેશાવકાશિક ઈત્યાદિ ચાર પ્રકારે છે.

૧. ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ અને ‘પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય’ આદિ ગ્રંથોમાં ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રત નીચે પ્રમાણે આપેલાં છે—

ગુણવ્રત—૧. દિગ્વ્રત, ૨. દેશવ્રત, ૩. અનર્થદંડવ્રત.

શિક્ષાવ્રત—૧. સામાયિક, ૨. પ્રોષધોપવાસ, ૩. ભોગોપભોગપરિમાણ અને ૪. અતિથિસંવિભાગવ્રત (વૈયાવૃત).

રત્નકરંડક શ્રાવકાચારમાં દેશવ્રતને શિક્ષાવ્રતમાં લીધું છે અને ભોગોપભોગપરિમાણને ગુણવ્રતમાં લીધું છે.

દેશાવકાશિકમિત્યાદિચતુઃપ્રકારસદ્ભાવાત્ । વાશબ્દોઽત્ર ^૧પરસ્પરપ્રકારસમુચ્ચયે ।
દેશાવકાશિકાદીનાં લક્ષણં સ્વયમેવાગ્રે ગ્રન્થકારઃ કરિષ્યતિ ॥૬૧॥

તત્ર દેશાવકાશિકસ્ય તાવલ્લક્ષણં—

દેશાવકાશિકં સ્યાત્કાલપરિચ્છેદનેન દેશસ્ય ।

પ્રત્યહમણુવ્રતાનાં પ્રતિસંહારો વિશાલસ્ય ॥૬૨॥

દેશાવકાશિકં દેશે મર્યાદીકૃતદેશમધ્યેઽપિ સ્તોકપ્રદેશેઽવકાશો નિયતકાલમવસ્થાનં
સોઽસ્યાસ્તીતિ દેશાવકાશિકં શિક્ષાવ્રતં સ્યાત્ । કોઽસૌ ? પ્રતિસંહારો વ્યાવૃત્તિઃ । કસ્ય ?
દેશસ્ય । કથંભૂતસ્ય ? વિશાલસ્ય બહોઃ । કેન ? કાલપરિચ્છેદનેન દિવસાદિકાલમર્યાદયા ।

અહીં ‘વા’ શબ્દ પરસ્પર પ્રકારના સમુચ્ચયના અર્થમાં છે. દેશાવકાશિક આદિનું
લક્ષણ ગ્રંથકાર સ્વયં આગળ કરશે.

ભાવાર્થ :—જેનાથી મુનિવ્રત પાળવાની શિક્ષા મળે તેને શિક્ષાવ્રત કહે છે. તેના
ચાર પ્રકાર છે—

૧. દેશાવકાશિક, ૨. સામાયિક, ૩. પ્રોષધોપવાસ અને ૪. વૈયાવૃત્ય. ૯૧.

તેમાં પ્રથમ દેશાવકાશિક (શિક્ષાવ્રત)નું લક્ષણ કહે છે—

દેશાવકાશિક શિક્ષાવ્રતનું લક્ષણ

શ્લોક ૯૨

અન્વયાર્થ :—[પ્રત્યહમ્] દરરોજ [કાલપરિચ્છેદનેન] કાળના માપથી (અર્થાત્
નિયત કાળસુધી) મર્યાદા કરીને [વિશાલસ્ય દેશસ્ય] (દિગ્વ્રતમાં મર્યાદિત કરેલા) વિશાલ
ક્ષેત્રનું [પ્રતિસંહારઃ] સંકોચવું-ઘટાડવું તે [દેશાવકાશિક] દેશાવકાશિક શિક્ષાવ્રત [સ્યાત્]
છે. [અણુવ્રતાનામ્] આ વ્રત અણુવ્રતના ધારકોને-શ્રાવકોને હોય છે.

ટીકા :—‘દેશાવકાશિક’ (દિગ્વ્રતમાં) મર્યાદિત કરેલા ક્ષેત્રની અંદર પણ (વધારે
મર્યાદા કરીને) થોડા ક્ષેત્રમાં નિયત કાળ સુધી રહેવું તે દેશાવકાશ છે; આ દેશાવકાશ
જે વ્રતનું પ્રયોજન છે તે દેશાવકાશિક શિક્ષાવ્રત છે. શું તે? ‘વિશાલસ્ય દેશસ્ય પ્રત્યહં
કાલપરિચ્છેદનેન પ્રતિસંહારો’ દિગ્વ્રત નામના ગુણવ્રતમાં જીવનપર્યન્ત જે વિશાળ ક્ષેત્ર

૧. પરસ્પરસમુચ્ચયે ષ૦ ।

કથં? પ્રત્યહં પ્રતિદિનં। કેષાં? અણુવ્રતાનાં અણૂનિ સૂક્ષ્માણિ વ્રતાનિ યેષાં તેષાં શ્રાવકાણામિત્યર્થઃ ॥૬૨॥

અથ દેશાવકાશિકસ્ય કા મર્યાદા ઇત્યાહ—

ગૃહહારિગ્રામાણાં ક્ષેત્રનદીદાવયોજનાનાં ચ।

દેશાવકાશિકસ્ય સ્મરન્તિ સીમ્નાં તપોવૃદ્ધાઃ ॥૬૩॥

તપોવૃદ્ધાશ્ચિરન્તનાચાર્યા ગણધરદેવાદયઃ। સીમ્નાં સ્મરન્તિ મર્યાદાઃ પ્રતિપાદ્યન્તે।

નક્કી કર્યુ હતું તેમાં કાળની મર્યાદા કરીને વધારે સંકોચ કરવો તે દેશાવકાશિક શિક્ષાવ્રત છે. ‘અણુવ્રતાનામ્’ આ વ્રત અણુ (સૂક્ષ્મ) વ્રતધારીઓને—શ્રાવકોને હોય છે.

ભાવાર્થ :—દિગ્વ્રતમાં જીવનપર્યન્ત કરેલી વિશાળ ક્ષેત્રની મર્યાદાને પ્રતિદિન કાળ વિભાગથી ઘટાડીને, સંકુચિત ક્ષેત્રની મર્યાદાની બહારના ક્ષેત્રમાં ગમનાગમનાદિ વ્યવહારિક પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરવો તે અણુવ્રતધારી શ્રાવકોનું દેશાવકાશિક શિક્ષાવ્રત છે. તેને દેશવ્રત પણ કહે છે.

દેશવ્રતમાં ઘટાડેલી મર્યાદાની બહાર નિયત કાળ સુધી ગમનાગમનાદિ પ્રવૃત્તિ નહિ હોવાથી તથા ઈચ્છાનો નિરોધ હોવાથી દ્રવ્યહિંસા અને ભાવહિંસાની રક્ષા થાય છે અને ત્યાં ભોગોપભોગની નિવૃત્તિ હોવાથી પાંચ પાપોનો સર્વથા ત્યાગ થઈ જાય છે. આથી દેશવ્રતીને મર્યાદા બહાર અમુક કાળ સુધી ઉપચારથી મહાવ્રત છે. ૯૨.

હવે દેશાવકાશિક (શિક્ષાવ્રત)ની કઈ મર્યાદાઓ છે તે કહે છે—

દેશાવકાશિક વ્રતમાં ક્ષેત્રની મર્યાદા

શ્લોક ૯૩

અન્વયાર્થ :—[તપોવૃદ્ધાઃ] ગણધરદેવાદિક ચિરન્તન આચાર્ય [ગૃહહારિગ્રામાણામ્] (પ્રસિદ્ધ), ઘર, છાવણી, ગામ [ચ] અને [ક્ષેત્રનદીદાવયોજનાનાં] ક્ષેત્ર, નદી, જંગલ તથા (અમુક) યોજનને [દેશાવકાશિકસ્ય] દેશાવકાશિક વ્રતની [સીમ્નામ્] મર્યાદા [સ્મરન્તિ] કહે છે.

ટીકા :—‘તપોવૃદ્ધાઃ’ લાંબા કાળના આચાર્યો ગણધરદેવાદિ ‘સીમ્નાં સ્મરન્તિ’ મર્યાદા કહે છે. અહીં ‘સીમ્નામ્’ શબ્દ ‘સ્મ્, અર્થ, દય્, અને ‘ઈશ્’—એ ધાતુઓના

સીમામિત્યત્ર “^૧સ્મૃત્યર્થદયીશાં કર્મ” ઇત્યનેન ષષ્ટી। કેષાં સીમાભૂતાનાં ? ગૃહહારિગ્રામાણાં હારિઃ કટકં। તથા ક્ષેત્રનદી દાવયોજનાનાં ચ દાવો વનં। કસ્યૈતેષાં સીમાભૂતાનાં ? દેશાવકાશિકસ્ય દેશનિવૃત્તિવ્રતસ્ય ॥૬૩॥

ઁવં દ્રવ્યાવિધં યોજનાવધિં ચાસ્ય પ્રતિપાઘ કાલાવધિં પ્રતિપાદયન્નાહ—

સંવત્સરમૃતુમયનં માસચતુર્માસપક્ષમૃક્ષં ચ ।

દેશાવકાશિકસ્ય પ્રાહુઃ કાલાવધિં પ્રાજ્ઞાઃ ॥૬૪॥

કર્માર્થે ઇટ્ટી વિભક્તિમાં છે. કઈ મર્યાદાભૂત (વસ્તુઓને)? ‘ગૃહહારિગ્રામાણામ્’ ઘર, હારિ (કટક-મથક-સેનાની ઇાવણી) અને ગામને તથા ‘ક્ષેત્રનદી દાવયોજનાનાં ચ’ ક્ષેત્ર, નદી, વન અને યોજનને (આટલા યોજન સુધી). કોની તે મર્યાદાઓ છે? ‘દેશાવકાશિકસ્ય’ દેશાવકાશિક વ્રતની-દેશવિરતી વ્રતની.

ભાવાર્થ :—દેશાવકાશિક વ્રતમાં આવાગમનાદિના ક્ષેત્રની મર્યાદા, કાળ વિભાગથી, કોઈ પ્રસિદ્ધ ઘર, ગલી (ઇાવણી), ગામ, ક્ષેત્ર, નદી, વન અને અમુક યોજન (સુધી) દ્વારા કરવામાં આવે છે—એમ ગણધરદેવાદિ કહે છે. આ મર્યાદાઓ પોતાની આવશ્યકતાનુસાર પ્રતિદિન યથાશક્તિ કરવામાં આવે છે.

દિગ્વ્રતમાં મર્યાદિત ક્ષેત્ર વિશાળ હોય છે અને તે ક્ષેત્રની બહાર મન-વચન-કાયાદિની પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ જીવનપર્યન્ત હોય છે, જ્યારે દેશવ્રતમાં મર્યાદિત કરેલું ક્ષેત્ર બહુ નાનું હોય છે અને તે નાના ક્ષેત્રની બહાર આવાગમનાદિ તથા મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ અમુક દિવસ, મહિનાદિ કાળ-વિભાગથી કરવામાં આવે છે. દિગ્વ્રત કરતાં દેશવ્રતમાં પાપવિરતિનું ક્ષેત્ર બહુ વિશાળ હોય છે. દિગ્વ્રતમાં હિંસાદિ પાપની વિરતિ જીવનપર્યન્ત હોય છે, જ્યારે દેશવ્રતમાં પાપની વિરતિ (ત્યાગ) અમુક કાળમર્યાદાથી હોય છે, આટલો બંનેમાં તફાવત હોય છે. ૯૩.

એ પ્રમાણે તેની (દેશાવકાશિક વ્રતની) દ્રવ્યાવધિ અને યોજનાવિધિનું પ્રતિપાદન કરીને (હવે) કાળાવધિનું પ્રતિપાદન કરી કહે છે—

દેશાવકાશિકવ્રતની કાળમર્યાદા

શ્લોક ૯૪

અન્વયાર્થ :—[પ્રાજ્ઞાઃ] ગણધરદેવાદિક બુદ્ધિમાન પુરુષ [સંવત્સરમ્]

૧. ‘અધીગર્થદયેશાં કર્મણિ’ પાણિનીય સૂત્ર ।

દેશાવકાશિકસ્ય કાલાવધિં કાલમર્યાદાં પ્રાહુઃ। કે ત? પ્રાજ્ઞાઃ ગણધરદેવાદયઃ।
કિં તદિત્યાહ સંવત્સરમિત્યાદિ—સંવત્સરં યાવદેતાવત્યેવ દેશે મયાઽવસ્થાત્વ્યં। તથા
ઋતુમયનં વા યાવત્। તથા માસચતુર્માસપક્ષં યાવત્। ઋક્ષં ચ ચન્દ્રભુક્ત્યા આદિત્યભુક્ત્યા
વા ઇદં નક્ષત્રં યાવત્॥૬૪॥

એવં દેશાવકાશિકવ્રતે કૃતે સતિ તતઃ પરતઃ કિં સ્યાદિત્યાહ—

**સીમાન્તાનાં પરતઃ સ્થૂલેતરપશ્ચપાપસંત્યાગાત્।
દેશાવકાશિકેન ચ મહાવ્રતાનિ પ્રસાધ્યન્તે॥૬૫॥**

એક વર્ષ [ઋતુઃ] બે માસ, [અયનમ્] છ માસ, [માસચતુર્માસપક્ષમ્] એક માસ, ચાર
માસ, પક્ષ (પખવાડિયું—પંદર દિવસ) [ચ] અને [ઋક્ષં] એક નક્ષત્ર સુધી—એ રીતે
[દેશાવકાશિકસ્ય] દેશાવકાશિકવ્રતની [કાલાવધિં] કાળની મર્યાદા [પ્રાહુઃ] કહે છે.

ટીકા :—‘દેશાવકાશિકસ્ય કાલાવધિં પ્રાહુઃ’ દેશાવકાશિકવ્રતની કાળમર્યાદા કહે
છે. (કોણ કહે છે?) ‘પ્રાજ્ઞાઃ’ ગણધરદેવાદિ. ‘તે શું છે?’ તે કહે છે—‘સંવત્સરમિત્યાદિ’
એક વર્ષ સુધી મારે આટલા જ ક્ષેત્રમાં રહેવું, તથા ‘ઋતુ’ એટલે બે માસ, ‘અયન’ એટલે
છ માસ તથા એક માસ, ચાર માસ, એક પખવાડિયું અને ‘ઋક્ષં’ એટલે ચંદ્રભુક્તિ વા
આદિત્યભુક્તિ આ નક્ષત્ર સુધી (મારે એકલા જ ક્ષેત્રમાં રહેવું—એવી સમયની મર્યાદાને
દેશાવકાશિકવ્રતની કાળમર્યાદા કહે છે.)

ભાવાર્થ :—દેશાવકાશિકવ્રતમાં કાળની મર્યાદા, એક વર્ષ (બે વર્ષ આદિ), બે
માસ (વસન્ત, હેમન્ત આદિ છ ઋતુ), છ માસ (અયન—ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયન),
માસ, ચાતુર્માસ (વર્ષાકાળ, શીતકાળ અને ઉષ્ણકાળ), પક્ષ (શુકલ પક્ષ અને કૃષ્ણપક્ષ)
અને ઋક્ષ (નક્ષત્ર) સુધી યથાશક્તિ દરરોજ કરવામાં આવે છે. ૯૪.

એ પ્રમાણે દેશાવકાશિક વ્રત કરવામાં આવતાં તેની (મર્યાદાની) બહાર શું થાય
છે? તે કહે છે—

**દેશવ્રતીને મર્યાદા બહાર ઉપચારથી મહાવ્રત
શ્લોક ૯૫**

અન્વયાર્થ :—[સીમાન્તાનામ્] (દેશાવકાશિક વ્રતમાં કરેલી) સીમા (મર્યાદા)ની

પ્રસાધ્યન્તે વ્યવસ્થાપ્યન્તે। કાનિ ? મહાવ્રતાનિ। કેન ? દેશાવકાશિકેન ચ ન કેવલં દિગ્વિરત્યાપિતુ દેશાવકાશિકેનાપિ। કુતઃ ? સ્થૂલેતરપંચપાપસંત્યાગાત્ સ્થૂલેતરાણિ ચ તાનિ હિંસાદિલક્ષણપંચપાપાનિ ચ તેષાં સમ્યક્ ત્યાગાત્। ક્વ ? સીમાન્તાનાં પરતઃ દેશાવકાશિકવ્રતસ્ય સીમાભૂતા યે ‘અન્તાધર્મા’ ગૃહાદયઃ સંવત્સરાદિવિશેષાઃ તેષાં વા અન્તાઃ પર્યન્તાસ્તેષાં પરતઃ પરસ્મિન્ ભાગે ॥૬૫॥

[પરતઃ] બહાર [સ્થૂલેતરપંચપાપસંત્યાગાત્] સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ-બંને પ્રકારનાં પાપોનો ત્યાગ હોવાથી [દેશાવકાશિકેન] દેશાવકાશિક વ્રત દ્વારા [મહાવ્રતાનિ] મહાવ્રત [પ્રસાધ્યન્તે] (ઉપચારથી) સિદ્ધ થાય છે.

ટીકા :—‘પ્રસાધ્યન્તે’ સાધવામાં આવે છે-સ્થાપવામાં આવે છે. શું? ‘મહાવ્રતાનિ’ મહાવ્રત. કોની દ્વારા? ‘દેશાવકાશિકેન ચ’ દેશાવકાશિકવ્રત દ્વારા અર્થાત્ ન કેવલ દિગ્વિરતિવ્રત દ્વારા પરંતુ દેશાવકાશિકવ્રત દ્વારા પણ. શાથી? ‘સ્થૂલેતરપંચપાપસંત્યાગાત્’ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ હિંસાદિરૂપ પાંચ પાપોના સમ્યક્ ત્યાગથી. કયા (ત્યાગ)? ‘સીમાન્તાનાં પરતઃ’ દેશાવકાશિકવ્રતની સીમા (મર્યાદા)રૂપ ગૃહાદિ અંત (અંતિમ હદ-રેખા) સુધી તથા સંવત્સરાદિ કાળ-વિશેષના અંત સુધી, (દેશાવકાશિકવ્રતમાં કરેલી) મર્યાદાની બહારના ભાગમાં (ક્ષેત્રમાં) હિંસાદિ પાપોના ત્યાગથી ઉપચારથી મહાવ્રત સાધિત થાય છે.

ભાવાર્થ :—દેશાવકાશિકવ્રતની ક્ષેત્ર-મર્યાદાની બહાર દિગ્વ્રતની જેમ દેશવ્રતીને પણ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ બંને પ્રકારનાં પાપોનો અભાવ હોવાથી તેનું દેશવ્રત મર્યાદા બહાર મહાવ્રત જેવું થઈ જાય છે-અર્થાત્ તેનું દેશવ્રત મર્યાદા બહાર ઉપચારથી મહાવ્રત છે, પરંતુ સાક્ષાત્ મહાવ્રત નથી, કારણ કે તેને મહાવ્રતના ભાવને ઘાતવામાં નિમિત્તરૂપ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયનો સદ્ભાવ છે.^૧

“જે મનુષ્યે જીવનપર્યન્ત દક્ષિણમાં કન્યાકુમારી અને ઉત્તરમાં હિમાલય સુધીની દિગ્વ્રતની મર્યાદા કરી છે, તે હંમેશા તો હિમાલય કે કન્યાકુમારી જતો નથી, તેથી તે પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે ‘હું અમુક દિવસ સુધી ભાવનગરમાં જ રહીશ, તેની બહાર જઈશ નહિ.’ તો તેટલા સમય સુધી ભાવનગરની હદની બહારના પ્રદેશમાં અહિંસાનું સર્વ પ્રકારે પાલન હોવાથી તેનું દેશાવકાશિકવ્રત ઉપચારથી મહાવ્રત નામ પામે છે. ૮૫.

૧. જુઓ, શ્લોક ૭૧નો ભાવાર્થ.

ઇદાનીં તદતિચારાન્ દર્શયન્નાહ—

પ્રેષણશબ્દાનયનં રૂપાભિવ્યક્તિપુદ્ગલક્ષેપૌ ।

દેશાવકાશિકસ્ય વ્યપદિશ્યન્તેઽત્યયાઃ પચ્ચ ॥૬૬॥

અત્યયા અતિચારાઃ । પંચ વ્યપદિશ્યન્તે કથ્યન્તે । કે તે ? इत्याह—
પ્રેષણેત્યાદિમર્યાદીકૃતે દેશે સ્વયં સ્થિતસ્ય તતો બહિરિદં કુર્વિતિ વિનિયોગઃ પ્રેષણં ।
મર્યાદીકૃતદેશાદ્બહિર્યાપારં કુર્વતઃ કર્મકરાન્ પ્રતિ ખાત્કરણાદિઃ શબ્દઃ । તદ્દેશાદ્બહિઃ
પ્રયોજનવશાદિદમાનયેત્યાજ્ઞાપનમાનયનં । મર્યાદીકૃતદેશે સ્થિતસ્ય બહિર્દેશે કર્મ કુર્વતાં
કર્મકરણાં સ્વવિગ્રહપ્રદર્શનં રૂપાભિવ્યક્તિઃ । તેષામેવ લોષ્ટાદિનિપાતઃ પુદ્ગલક્ષેપઃ ॥૬૬॥

હવે તેના (દેશાવકાશિક વ્રતના) અતિચારો દર્શાવીને કહે છે—

દેશાવકાશિક વ્રતના પાંચ અતિચારો

શ્લોક ૬૬

અન્વયાર્થ :—(દેશાવકાશિક વ્રતમાં કહેલી મર્યાદાની બહાર) [પ્રેષણશબ્દાનયનં] પ્રેષણ (મોકલવું), શબ્દ (શબ્દ કરવો), આનયન (મંગાવવું), [રૂપાભિવ્યક્તિપુદ્ગલક્ષેપૌ] રૂપાભિવ્યક્તિ (પોતાનું રૂપ બતાવવું) અને પુદ્ગલક્ષેત્ર (પથ્થર આદિ ફેંકવા)—એ [પચ્ચ] પાંચ [દેશાવકાશિકસ્ય] દેશાવકાશિક વ્રતના [અત્યયાઃ] અતિચારો [વ્યપદિશ્યન્તે] કહેવામાં આવ્યા છે.

ટીકા :—‘અત્યયાઃ’ અતિચારો. કોના? ‘દેશાવકાશિકસ્ય’ દેશાવકાશિક વ્રતના—દેશવ્રતના. કેટલાં? ‘પચ્ચ વ્યપદિશ્યન્તે’ પાંચ કહેવામાં આવ્યા છે. ‘કયા તે?’ તે કહે છે—‘પ્રેષણેત્યાદિ’ મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં પોતે ઊભો હોય ત્યાંથી બહાર ‘આ કરો’ એવો વિનિયોગ તે ‘પ્રેષણઃ’ (મોકલવું તે), મર્યાદિકૃત ક્ષેત્રની બહાર કામ કરતા નોકરો પ્રતિ તાલી, ખાંસી આદિનો શબ્દ કરવો તે ‘શબ્દઃ’, તે ક્ષેત્રની બહાર પ્રયોજનવશ ‘આ લાવો’ એવી આજ્ઞા કરવી તે ‘આનયનં’ (મંગાવવું), મર્યાદિકૃત ક્ષેત્રમાં (પોતે) ઊભો હોય ત્યાંથી બહારના ક્ષેત્રમાં કામ કરતા કાર્યકરોને પોતાનું શરીર બતાવવું તે ‘રૂપાભિવ્યક્તિઃ’ અને તેમના પ્રતિ કાંકરા—પથ્થર આદિ ફેંકવા તે ‘પુદ્ગલક્ષેપઃ’ છે.

ભાવાર્થ :—દેશાવકાશિક વ્રતના પાંચ અતિચાર—

ઁવં દેશાવકાશિકરૂપં શિક્ષાવ્રતં વ્યાખ્યાયેદાનીં સામાયિકરૂપં તદ્વ્યાખ્યાતુમાહ—

આસમયમુક્તિ મુક્તં પઞ્ચાઘાનામશેષભાવેન ।

સર્વત્ર ચ સામાયિકાઃ સામાયિકં નામ શંસન્તિ ॥૬૭॥

૧. પ્રેષણ—‘આ કરો’ ઁમ કહીને કોઈને મર્યાદાની બહાર મોકલવો.
૨. શબ્દ—મર્યાદાની બહાર કામ કરતા નોકર વગેરેને તાલી, ખાંસી આદિનો શબ્દ કરી ઈશારો કરવો.
૩. આનયન—‘આ લાવો’ ઁમ કહી મર્યાદાની બહારથી કોઈ વસ્તુ મંગાવવી.
૪. રૂપાભિવ્યક્તિ—મર્યાદાની બહાર કામ કરતા માણસોને પોતાનું શરીર આદિ બતાવી સૂચના કરવી.
૫. પુદ્ગલક્ષેપ—મર્યાદાની બહાર કામ કરતા માણસોને ઈશારો કરવા માટે કંકર, પથ્થર આદિ ફેંકવા.

પોતે મર્યાદાની અંદર ઊભો રહે, પરંતુ મર્યાદા બહાર કામ કરતા માણસો પ્રતિ આવા ઈશારા કરે તે યા તેમની સાથે આવી રીતે સંબંધ રાખે તે અતિચાર^૧ છે, અર્થાત્ વ્રતનો ઁકદેશ ભંગ છે.

ઁ પ્રમાણે દેશાવકાશિકરૂપ શિક્ષાવ્રતનું વ્યાખ્યાન કરીને હવે સામાયિકરૂપ શિક્ષાવ્રતનું વ્યાખ્યાન કરવાને કહે છે—

સામાયિક શિક્ષાવ્રતનું લક્ષણ

શ્લોક ૯૭

અન્વયાર્થ :—[સામાયિકાઃ] આગમના જાણનાર-ગણધરદેવાદિ [અશેષભાવેન] સર્વ ભાવથી (અર્થાત્ મન-વચન-કાય અને કૃત-કારિત-અનુમોદનાથી) [સર્વત્ર] સર્વત્ર (અર્થાત્ મર્યાદાની બહાર અને અંદર) [આસમયમુક્તિ] સામાયિક માટે નિશ્ચિત કરેલા સમય સુધી (અર્થાત્ સામાયિક માટે કરેલી પ્રતિજ્ઞાનો સમય પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી)

૧. દેશવ્રતના અતિચાર—આનયનપ્રેષ્યપ્રયોગશબ્દરૂપાનુપાતપુદ્ગલક્ષેપાઃ ।

સામયિકં નામ સ્ફુટં શંસન્તિ પ્રતિપાદયન્તિ। કે તે? સામયિકાઃ સમયમાગમં વિન્દન્તિ યે તે સામાયિકા ગણધરદેવાદયઃ। કિં તત્? મુક્તં મોચનં પરિહરણં યત્ તત્ સામયિકં। કેષાં મોચનં? પંચાઘાનાં હિંસાદિપંચપાપાનાં। કથં? આસમયમુક્તિ વક્ષ્યમાણલક્ષણસમયમોચનં આ સમન્તાદ્ઘ્યાપ્ય ગૃહીતનિયમકાલમુક્તિં યાવદિત્યર્થઃ। કથં તેષાં મોચનં? અશોષભાવેન સામસ્ત્યેન ન પુનર્દેશતઃ। સર્વત્ર ચ અવધેઃ પરભાગે અપરભાગે ચ। અનેન દેશાવકાશિકાદસ્ય ભેદઃ પ્રતિપાદિતઃ॥૬૭॥

[પંચાઘાનામ્] પાંચ (હિંસાદિ) પાપોના [મુક્તં] ત્યાગને [સામયિકં નામ] સામાયિક નામનું શિક્ષાવ્રત [શંસન્તિ] કહે છે.

ટીકા :—‘સામયિકં નામ શંસન્તિ’ ખરેખર સામાયિક (શિક્ષાવ્રત) કહે છે— સામાયિકનું પ્રતિપાદન કરે છે. કોણ તે? ‘સામયિકાઃ’ સમય એટલે આગમને (શાસ્ત્રને) જે જાણે છે તે સામાયિકો-ગણધરદેવાદિ. શું તે? ‘મુક્તં’ જે છોડવું તે-ત્યાગવું તે સામાયિક છે. કોનું ત્યાગવું? ‘પંચાઘાનામ્’ હિંસાદિ પાંચ પાપોનું. કઈ રીતે? ‘આસમયમુક્તિ’ કરવા ધારેલી પ્રતિજ્ઞાનો સમય છૂટે-સર્વ તરફથી વ્યાપ્ત અર્થાત્ પૂરો થાય ત્યાં સુધી-સામાયિક માટે સ્વીકારેલો નિશ્ચિત કાળ છૂટે અર્થાત્ પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી એવો અર્થ છે. તેમનું (પાંચ પાપોનું) કઈ રીતે મોચન-ત્યાગ? ‘અશોષભાવેન’ (તે ત્યાગ) સમસ્ત ભાવથી (સંપૂર્ણરૂપથી), એકદેશથી નહિ; અને ‘સર્વત્ર’ સર્વત્ર અર્થાત્ મર્યાદાની બહાર અને અંદર. આનાથી દેશાવકાશિકના ભેદનું (સામાયિક શિક્ષાવ્રતનું) પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ :—સામાયિક વખતે કરેલી મર્યાદાની અંદર અને બહાર-સર્વત્ર (બધી જગ્યાએ) સામાયિક માટે નિશ્ચિત કરેલા સમય સુધી, હિંસાદિ પાંચે પાપોના મન-વચન-કાય અને કૃત-કારિત-અનુમોદનાથી કરેલા ત્યાગને ગણધરદેવાદિ સામાયિક શિક્ષાવ્રત કહે છે.

પોતાની કરેલી મર્યાદામાં પણ સામાયિકના નિશ્ચિત કાળ સુધી ભોગોપભોગનો સર્વથા ત્યાગ કરવાથી, સામાયિક વ્રતધારી શ્રાવક પણ મુનિવત્ પાંચ પાપોથી સર્વથા રહિત થઈ જાય છે.

સામાયિક વ્રતમાં હિંસાદિ પાંચે પાપોનો સર્વથા ત્યાગ હોય છે અને રાગ-દ્વેષના ત્યાગરૂપ સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે સામ્યભાવ હોય છે. વળી કહ્યું છે કે—

આસમયમુક્તીત્યત્ર યઃ સમયશબ્દઃ પ્રતિપાદિતસ્તદર્થઃ વ્યાખ્યાતુમાહ—

મૂર્ધરુહમુષ્ટિવાસોબન્ધં પર્યઙ્કુબન્ધનં ચાપિ ।

સ્થાનમુપવેશનં વા સમયં જાનન્તિ સમયજ્ઞાઃ ॥૬૮॥

સમયજ્ઞા આગમજ્ઞાઃ । સમયં જાનન્તિ । કિં તત્ ? મૂર્ધરુહમુષ્ટિવાસોબન્ધં, બન્ધશબ્દઃ પ્રત્યેકમભિસમ્બદ્ધયતે મૂર્ધરુહાણાં કેશાનાં બન્ધં બન્ધકાલં સમયં જાનન્તિ । તથા મુષ્ટિબન્ધં

સમતા સર્વભૂતેષુ સંયમે શુભભાવના ।

આર્ત્તરૌદ્રપરિત્યાગસ્તદ્ધિ સામાયિકં વ્રતમ્ ॥

સર્વ પ્રાણીઓ તરફ સમતાભાવ, સંયમ (ઈન્દ્રિય-સંયમ અને પ્રાણી-સંયમ) માટે શુભ ભાવના અને આર્ત તથા રૌદ્ર પરિણામનો ત્યાગ-તે સામાયિક વ્રત છે.

“રાગ-દ્વેષના ત્યાગથી બધા ઈષ્ટ-અનિષ્ટ પદાર્થોમાં સામ્યભાવને અંગીકાર કરીને આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિનું મૂળકારણ સામાયિક છે તે વારંવાર કરવું, તેને સામાયિક શિક્ષાવ્રત કહે છે.”

“સમ્” એટલે એકરૂપ અને ‘અય’ એટલે આત્માના સ્વરૂપમાં ગમન-તે ‘સમય’ થયું. એવો ‘સમય’ જેનું પ્રયોજન છે તેને સામાયિક કહે છે. આ સામાયિક સમતાભાવ વિના થઈ શકે નહિ.”^૧ ૯૭

‘આસમયમુક્તિઃ’ અહીં જે સમય શબ્દ કહ્યો છે તેના અર્થનું વ્યાખ્યાન કરવાને કહે છે—

સમય શબ્દનો અર્થ

શ્લોક ૯૮

અન્વયાર્થ :—[સમયજ્ઞાઃ] શાસ્ત્રના જાણકાર જ્ઞાની પુરુષ [મૂર્ધરુહમુષ્ટિ-વાસોબન્ધં] કેશબંધ, મુષ્ટિબંધ અને વસ્ત્રબંધના (કાળને), [પર્યઙ્કુબન્ધનં] પદ્માસનના કાળને [ચાપિ] વળી [સ્થાનમ્] ઊભા રહેવાના કાળને [વા] અથવા [ઉપવેશનમ્] બેસવાના કાળને [સમયં] સમય [જાનન્તિ] જાણે છે-કહે છે.

ટીકા :—‘સમયજ્ઞાઃ’ આગમના જાણનારા-જાણકાર, ‘સમયં જાનન્તિ’ સમય કહે છે. તે શું છે? ‘મૂર્ધરુહમુષ્ટિવાસોબન્ધં’ બન્ધ શબ્દ પ્રત્યેક સાથે સંબંધ રાખે છે.

૧. પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય, ગુજરાતી આવૃત્તિ શ્લોક ૧૪૮ ટીકા-ભાવાર્થ.

વાસોબન્ધં વસ્ત્રગ્રન્થિ પર્યકબન્ધનં ચાપિ ઉપવિષ્ટકાયોત્સર્ગમપિ ચ સ્થાનમૂર્ધ્વકાયોત્સર્ગ ઉપવેશનં વા સામાન્યેનોપવિષ્ટાવસ્થાનમપિ સમયં જાનન્તિ ॥૬૮॥

एवंविधे^१ समये भवत् यत्सामायिकं पंचप्रकारपापात् साकल्येन व्यावृत्तिस्वरूपं तस्योत्तरोत्तरा वृद्धिः कर्तव्येत्याह—

एकान्ते सामायिकं निर्व्याक्षेपे वनेषु वास्तुषु च ।

चैत्यालयेषु वापि च परिचेतव्यं प्रसन्नधिया ॥૬૯॥

પરિચેતવ્યં વૃદ્ધિં નેતવ્યં । કિં તત્ ? સામાયિકં । ક્વ ? એકાન્તે
‘મૂર્ધ્વરુહબંધ’ કેશોના બંધને-બંધનકાળને સમય કહે છે, તથા ‘મુષ્ટિબન્ધ’ મૂઠીબંધનના કાળને (અર્થાત્ મૂઠી બંધ રહે ત્યાં સુધીના કાળને), ‘વાસોબન્ધ’ વસ્ત્રબંધનના કાળને (અર્થાત્ વસ્ત્રમાં ગાંઠ રહે ત્યાં સુધીના કાળને), ‘પર્યકબન્ધન’ પદ્માસનના કાળને અર્થાત્ ઉપવિષ્ટ કાયોત્સર્ગના કાળને, ‘સ્થાનમ્’ ઊર્ધ્વ કાયોત્સર્ગના કાળને અને ‘ઉપવેશનમ્’ સામાન્યતઃ ઉપવિષ્ટ આસનના કાળને પણ સમય કહે છે.

ભાવાર્થ :—જ્યાં સુધી ચોટલીમાં ગાંઠ (બંધન) રહે, મૂઠી બાંધેલી રહે, વસ્ત્રમાં ગાંઠ રહે, પર્યકાસન-પદ્માસન રહે અને ખડ્ગાસન રહે ત્યાં સુધીના કાળને જ્ઞાની પુરુષો સામાયિક માટેનો સમય કહે છે. ૯૮.

એવા પ્રકારના સમયમાં, પાંચ પ્રકારનાં પાપોથી સર્વથા વ્યાવૃત્તિરૂપ જે સામાયિક થાય તેની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ, એમ કહે છે—

સામાયિકની વૃદ્ધિયોગ્ય સ્થાન

શ્લોક ૯૯

અન્વયાર્થ :—[નિર્વ્યાક્ષેપે] ઉપદ્રવ રહિત [એકાન્તે] એકાંત સ્થળમાં, [વનેષુ] વનમાં, [વાસ્તુષુ] એકાંત ઘર યા ધર્મશાળાઓમાં [ચ] અને [ચૈત્યાલયેષુ] ચૈત્યાલયોમાં, [અપિ ચ] તથા પર્વતની ગુફા આદિમાં પણ, [પ્રસન્નધિયા] પ્રસન્ન ચિત્તથી [સામાયિકં] સામાયિકની [પરિચેતવ્યમ્] વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ.

ટીકા :—‘પરિચેતવ્યમ્’ વધારવી જોઈએ. શું તે? ‘સામાયિકમ્’ સામાયિક. ક્યાં? ‘એકાન્તે’ સ્ત્રી, પશુ અને નપુંસકથી રહિત પ્રદેશમાં. કેવા (પ્રદેશમાં)?

૧. एवंविधसमये च ।

સ્ત્રીપશુપાણ્ડુકિવિવર્જિતે પ્રદેશે । કથંભૂતે ? નિર્વ્યાક્ષેપે ચિત્તવ્યાકુલતારહિતે શીતવાતદંશમશકાદિબાધાવર્જિત इत्यर्थः इत्थंભૂતે એકાન્તે । ક્વ ? વનેષુ અટવીષુ, વાસ્તુષુ ચ ગૃહેષુ, ચૈત્યાલયેષુ ચ અપિશબ્દાદ્ગિરિગિરિહારાદિપરિગ્રહઃ । કેન ચેતવ્યં ? પ્રસન્નધિયા પ્રસન્ના અવિક્ષિપ્તા ધીર્યસ્યાત્મનસ્તેન અથવા પ્રસન્નાસૌ ધીશ્ચ તયા કૃત્વા આત્મના પરિચેતવ્યમિતિ ॥૬૬॥

इत्थंભૂતેષુ સ્થાનેષુ કથં તત્પરિચેતવ્યમિત્યાહ—

વ્યાપારવૈમનસ્યાદ્વિનિવૃત્ત્યામન્તરાત્મવિનિવૃત્ત્યા ।

સામાયિકં વધ્નીયાદુપવાસે ચૈકભુક્તે વા ॥૧૦૦॥

‘નિર્વ્યાક્ષેપે’ ચિત્તની વ્યાકુળતા રહિત (પ્રદેશમાં), શીત, વાત, ડાંસ, મચ્છર આદિની બાધા (ઉપદ્રવ) રહિત (પ્રદેશમાં)—એવો અર્થ છે. આવા એકાન્તમાં. ક્યાં? ‘વનેષુ’ વનમાં— જંગલમાં, ‘વાસ્તુષુ’ (નિર્જન) ઘરોમાં, ‘ચૈત્યાલયેષુ ચ’ ચૈત્યાલયોમાં ‘અપિ ચ’ અને ‘અપિ’ શબ્દથી ગિરિગુફા આદિમાં સમજવું. શા વડે વધારવું જોઈએ? ‘પ્રસન્નધિયા’ પ્રસન્નચિત્તવાળા આત્માએ અથવા પ્રસન્નચિત્તથી આત્માએ (સામાયિક) વધારવી જોઈએ.

ભાવાર્થ :—ડાંસ—મચ્છર આદિ પરિષદના ઉપદ્રવરહિત સ્થાનમાં, સ્ત્રી—પશુ— નપુંસકાદિથી રહિત એકાન્તમાં, વનમાં, એકાન્ત ઘરમાં યા ધર્મશાળામાં, ચૈત્યાલયોમાં અને પર્વતની ગુફા આદિમાં પ્રસન્ન (એકાગ્ર) ચિત્તથી સામાયિક કરવી જોઈએ અને સદા તેની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ. ૯૯.

આવા પ્રકારનાં સ્થાનોમાં સામાયિકને કઈ રીતે વધારવી તે કહે છે—

સામાયિકની વૃદ્ધિ કરવાની રીત

શ્લોક ૧૦૦

અન્વયાર્થ :—[વ્યાપારવૈમનસ્યાત્] શરીરાદિની ચેષ્ટા અને મનોવ્યગ્રતાથી [વિનિવૃત્ત્યામ્] નિવૃત્ત થતાં [અન્તરાત્માવિનિવૃત્ત્યા] માનસિક વિકલ્પોની નિવૃત્તિ કરીને [ઉપવાસે] ઉપવાસના દિને [ચ] અને [એકભુક્તે] એકાશનના દિને [સામાયિકં] સામાયિક [વધ્નીયાત્] કરવું (વધારવું) જોઈએ.

૧. ‘વાય્વનિદોષાદ્ વૃષણૌ તુ યસ્ય નાશં ગતૌ વાતકપાણ્ડુકિઃ સઃ’ ઇતિ પાણ્ડુકિલક્ષણમ્ ।

૨. ચૈકભુક્તે વા ઘ ।

બધ્નીયાદનુતિષ્ટેત્ । કિં તત્ ? સામયિકં । કસ્યાં સત્યાં ? વિનિવૃત્યાં । કસ્માત્ ? વ્યાપારવૈમનસ્યાત્ વ્યાપારઃ કાયાદિચેષ્ટા વૈમનસ્યં મનોવ્યગ્રતા ચિત્તકાલુષ્યં વા તસ્માદ્વિનિવૃત્યામપિ સત્યાં અન્તરાત્મવિનિવૃત્યા કૃત્વા તદ્બધ્નીયાત્ અન્તરાત્મનો મનોવિકલ્પસ્ય વિશેષેણ નિવૃત્યા । કસ્મિન્ સતિ તસ્યાં તયા તદ્બધ્નીયાત્ ? ઉપવાસે ચૈકભુક્તે વા ॥૧૦૦॥

इत्थंभूतं तत्किं कदाचित्परिचेतव्यमन्यथा चेत्यत्राह—

સામયિકં પ્રતિદિવસં યથાવદપ્યનલસેન ચેતવ્યં ।

વ્રતપઞ્ચકપરિપૂરણકારણમવધાનયુક્તેન ॥૧૦૧॥

ટીકા :—‘બધ્નીયાત્’ કરવું જોઈએ. શું તે? ‘સામયિકં’ સામાયિક. શું થતાં? ‘વિનિવૃત્યામ્’ નિવૃત્ત થતાં. કોનાથી? ‘વ્યાપારવૈમનસ્યાત્’ વ્યાપારઃ કાયાદિની ચેષ્ટા, ‘વૈમનસ્યં’ મનની વ્યગ્રતા-ચિત્તની કલુષતા-તેમનાથી (કાયચેષ્ટા અને મનોવ્યગ્રતાથી) નિવૃત્તિ હોવા છતાં ‘અન્તરાત્મવિનિવૃત્યા’ ખાસ કરીને (માનસિક) વિકલ્પોની નિવૃત્તિ કરીને તે (સામાયિક) કરવું જોઈએ. તે નિવૃત્તિ થતાં ક્યારે તે કરવું જોઈએ (વધારવું જોઈએ)? ‘ઉપવાસે ચૈકભુક્તે વા’ ઉપવાસના દિવસે અથવા એકાશનના દિવસે.

ભાવાર્થ :—મન-વચન-કાયની પ્રવૃત્તિ અને મનની વ્યગ્રતાથી નિવૃત્ત થતાં, મનના વિકલ્પોને રોકી ઉપવાસ યા એકાશનના દિવસે વિશેષ રીતિથી સામાયિક કરવું જોઈએ, જેથી તેની વૃદ્ધિ થાય.

“તે સામાયિક રાત્રિ અને દિવસના અંતે એકાગ્રતાપૂર્વક અવશ્ય કરવું જોઈએ અને જો અન્ય સમયે કરવામાં આવે તો તે સામાયિક કાર્ય દોષનો હેતુ નથી, પણ તે ગુણને માટે જ હોય છે.”^૧ ૧૦૦.

આવા પ્રકારનું સામાયિક શું ક્યારેક કરવું જોઈએ કે અન્ય રીતે? તે અહીં કહે છે—

પ્રતિદિન સામાયિક કરવાનો ઉપદેશ

શ્લોક ૧૦૧

અન્વયાર્થ :—[અનલસેન] આલસ્યરહિત અને [અવધાનયુક્તેન] ચિત્તની

૧. પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય ગુજરાતી આવૃત્તિ શ્લોક ૧૪૯.

ચેતવ્યં વૃદ્ધિં નેતવ્યં । કિં ? સામાયિકં । કદા ? પ્રતિદિવસમપિ ન પુનઃ કદાચિત્ પર્વદિવસ એવમ્ । કથં ? યથાવદપિ પ્રતિપાદિતસ્વરૂપાનતિક્રમેણૈવ । કથંભૂતેન ? અનલસેનાઽઽલસ્યરહિતેન ઉદ્યતેનેત્યર્થઃ । તથાઽવધાનયુક્તેનૈકાગ્રચેતસા । કુતસ્તદિત્યં પરિચેતવ્યં ? વ્રતપંચકપરિપૂરણકારણં યતઃ વ્રતાનાં હિંસાવિરત્યાદીનાં પંચકં તસ્ય પરિપૂરણત્વં મહાવ્રતરૂપત્વં તસ્ય કારણં । યથોક્તસામાયિકાનુષ્ઠાનકાલે હિ અણુવ્રતાન્યપિ મહાવ્રતત્વં પ્રતિપદ્યન્તેઽતસ્તત્કારણં ॥૧૦૧॥

એકાગ્રતાથી યુક્ત શ્રાવકે [વ્રતપંચકપરિપૂરણકારણં] જે પાંચ વ્રતોની પૂર્તિના કારણ છે, એવું [સામાયિકમ્] સામાયિક [પ્રતિદિવસં અપિ] દરરોજ પણ [યથાવદ્ અપિ] યોગ્યવિધિ અનુસાર જ [પરિચેતવ્યમ્] કરવું જોઈએ.

ટીકા :—‘ચેતવ્યં’ વધારવું જોઈએ. કોને? ‘સામાયિકં’ સામાયિકને. ક્યારે ‘પ્રતિદિવસમપિ’ કદાચિત્ અર્થાત્ પર્વના દિવસે જ ફક્ત નહિ, પરંતુ દરરોજ (તેની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ). કઈ રીતે? ‘યથાવદપિ’ શાસ્ત્રોક્ત સામાયિકના સ્વરૂપનું (વિધિનું) ઉલ્લંઘન કર્યા વગર જ (અર્થાત્ વિધિ પ્રમાણે). કેવાં થઈને? ‘અનલસેન’ આલસ્ય (આળસ) રહિત—તત્પર થઈને એવો અર્થ છે, તથા ‘અવધાનયુક્તેન’ ચિત્તની એકાગ્રતાથી યુક્ત થઈને. શ્રાવકે શા માટે આવા સામાયિકને વધારવું જોઈએ? ‘વ્રતપંચકપરિપૂરણકારણમ્’ કારણ કે તે સામાયિક હિંસાવિરતિ આદિ પાંચ વ્રતોની પરિપૂર્ણતાનું—મહાવ્રતરૂપતાનું કારણ છે. યથોક્ત સામાયિકના અનુષ્ઠાન (આચરણ) કાળે અણુવ્રતો પણ મહાવ્રતપણાને પામે છે. તેથી તે (સામાયિક) તેનું (મહાવ્રતનું) કારણ છે.

ભાવાર્થ :—આળસરહિત એકાગ્રચિત્તથી શ્રાવકે શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અનુસાર દરરોજ સામાયિક કરવું જોઈએ, કારણ કે વિધિપૂર્વક કરેલા સામાયિકના કાળે અણુવ્રતો પણ મહાવ્રતપણાને પામે છે—અર્થાત્ અણુવ્રતો પણ ઉપચારથી મહાવ્રત થઈ જાય છે. એમ સામાયિક મહાવ્રતનું કારણ છે.

સામાયિક કાળે અણુવ્રતીને હિંસાદિ પાંચે પાપોનો, મુનિવત્ સર્વથા ત્યાગ હોય છે, તેથી તેનું અણુવ્રત મહાવ્રત સદેશ છે, પરંતુ સાક્ષાત્ મહાવ્રત નથી, કારણ કે મહાવ્રતનો ઘાતક પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય હજુ વિદ્યમાન છે.

સામાયિક કરવાની સ્થૂળ વિધિ

“.....શ્રાવકે બંને સમયે (સવાર—સાંજ) અથવા ત્રણ સમય (સવાર, બપોર અને સાંજ) બે ઘડી, ચાર ઘડી કે છ ઘડી સુધી પાંચે પાપોનો તથા આરંભ—પરિગ્રહનો ત્યાગ

एतदेव समर्थयमानः प्राह—

सामयिके सारम्भाः परिग्रहा नैव सन्ति सर्वेऽपि।

चेलोपसृष्टमुनिरिव गृही तदा याति यतिभावं॥१०२॥

સામયિકે સામાયિકાવસ્થાયાં। નૈવ સન્તિ ન વિદ્યન્તે। કે? પરિગ્રહાઃ સઙ્ગાઃ। કથંભૂતાઃ। સારમ્ભાઃ કૃષ્યાઘારમ્ભસહિતાઃ। કતિ? સર્વેઽપિ બાહ્યાભ્યન્તરાશ્વેતનેતરાદિરૂપા વા। યત એવં તતો યાતિ પ્રતિપદ્યતે। કં? યતિભાવં યતિત્વં। કોઽસૌ? ગૃહી શ્રાવકઃ।

કરીને એકાન્ત સ્થાનમાં શુદ્ધ મન કરીને પહેલાં પૂર્વ દિશામાં નમસ્કાર કરવા; પછી નવ વાર નમસ્કાર મંત્રનો જાપ કરવો, પછી ત્રણ આવર્તન કરવા, એક શિરોનતિ કરવી આ રીતે ચારે દિશાઓમાં કરીને ખડ્ગાસન અથવા પદ્માસન કરીને સામાયિક કરવું અને જ્યારે સામાયિક પૂર્ણ થઈ જાય ત્યારે અંતે પણ શરૂઆતની પેઠે નવ વાર નમસ્કાર મંત્રનો જાપ, ત્રણ-ત્રણ આવર્તન અને એક-એક શિરોનતિ એ જ પ્રમાણે કરવી.....”^૧

(સામાયિકની વિધિ માટે જુઓ-શ્લોક ૧૩૯ની ટીકા)

એનું જ (સામાયિક કાળમાં અણુવ્રત મહાવ્રતપણાને પ્રાપ્ત થાય છે એનું જ) સમર્થન કરીને કહે છે—

સામાયિક વ્રતધારી મુનિ તુલ્ય છે

શ્લોક ૧૦૨

અન્વયાર્થ :—[સામયિકે] સામાયિકના સમયમાં [સારમ્ભાઃ] કૃષિ આદિ આરંભ સહિત [સર્વેઽપિ] બધાય અંતરંગ અને બહિરંગ [પરિગ્રહાઃ] પરિગ્રહો [ન એવ સન્તિ] હોતા જ નથી, તેથી [તદા] તે સમયે [ગૃહી] ગૃહસ્થ, [ચેલોપસૃષ્ટમુનિઃ] ઇવ] વસ્ત્ર ઓઢેલા (ઉપસર્ગગ્રસ્ત) મુનિ સમાન [યતિભાવમ્] મુનિભાવને (મુનિપણાને) [યાતિ] પ્રાપ્ત કરે છે.

ટીકા :—‘સામયિકે’ સામાયિકની અવસ્થામાં (સામાયિક કાળે) ‘નૈવ સન્તિ’ હોતા જ નથી. શું (હોતા નથી)? ‘પરિગ્રહાઃ’ પરિગ્રહો. કેવા? ‘સારમ્ભાઃ’ કૃષિ આદિ આરંભ સહિત. કેટલા? ‘સર્વેઽપિ’ બધાય અર્થાત્ યેતન-અયેતનરૂપ બાહ્ય અને આભ્યન્તર (પરિગ્રહો). તેથી ‘યાતિ’ પ્રાપ્ત કરે છે. શું? ‘યતિભાવં’ મુનિપણાને. કોણ તે? ‘ગૃહી’

૧. પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય ગુજરાતી આવૃત્તિ, શ્લોક ૧૪૯નો ભાવાર્થ.

કદા? સામાયિકાવસ્થાયાં। ક ઇવ? ચેલોપસૃષ્ટમુનિરિવ ચેલેન વસ્ત્રેણ ઉપસૃષ્ટઃ
ઉપસર્ગવશાદ્વેષ્ટિતઃ સ ચાસૌ મુનિશ્ચ સ ઇવ તદ્વત્ ॥૧૦૨॥

તથા સામાયિકં સ્વીકૃતવન્તો યે તેઽપરમપિ કિં કુર્વન્તીત્યાહ—

શીતોષ્ણદંશમશકપરીષહમુપસર્ગમપિ ચ મૌનધરાઃ ।

સામાયિકં પ્રતિપન્ના અધિકુર્વીરન્નચલયોગાઃ ॥૧૦૩॥

શ્રાવક. ક્યારે? ‘સામાયિકે’ સામાયિકની અવસ્થામાં. કોની જેમ? ‘ચેલોપસૃષ્ટમુનિઃ ઇવ’
ઉપસર્ગના કારણે વસ્ત્રથી વેષ્ટિત (ઓઢાડેલા) મુનિની જેમ.

ભાવાર્થ :—સામાયિકના સમયે સામાયિક વ્રતધારી શ્રાવકને. સર્વ પ્રકારના
આરંભ અને અંતરંગ તથા બહિરંગ પરિગ્રહોનો સર્વથા અભાવ હોવાથી ઉપસર્ગના કારણે
વસ્ત્રવેષ્ટિત મુનિ સમાન મુનિપણને તે પ્રાપ્ત કરે છે.

પરિમિત વસ્ત્રધારી અણુવ્રતી શ્રાવકને, સામાયિક વખતે સર્વ આરંભ અને
પરિગ્રહનો ભાવથી ત્યાગ હોય છે. તે સમયે તેનું ચિત્ત ધર્મધ્યાનનાં સાધનોમાં મગ્ન હોય
છે. પહેરેલાં વસ્ત્રો ઉપર તેને મૂર્ચ્છા હોતી નથી. આથી ઉપસર્ગ વખતે વસ્ત્ર ઓઢેલા મુનિ
સમાન તે છે. કારણ કે બાહ્યમાં બંને વસ્ત્રસહિત છે, પણ મમત્વહીન છે અને અંતરંગમાં
બંને આરંભ અને પરિગ્રહ ભાવથી રહિત છે.

“શ્રાવક જે વખતે સામાયિક કરી રહ્યો છે, ત્યારે ખરી રીતે તેની તે વખતની
અવસ્થા મુનિ સમાન જ છે. તેના પરિણામોમાં અને મુનિના પરિણામોમાં વિશેષ તફાવત
નથી. ભેદ ફક્ત એટલો જ છે કે મુનિ દિગંબર છે અને શ્રાવક વસ્ત્ર સહિત છે. મુનિ
મહારાજે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયનો ત્યાગ કરી દીધો છે અને શ્રાવકે હજુ સુધી તે કષાયનો
ત્યાગ કર્યો નથી.”^૧ ૧૦૨.

તથા સામાયિકને સ્વીકૃત કરવાવાળા જે ગૃહસ્થ છે તેઓ બીજું શું કરે છે તે કહે
છે—

સામાયિકમાં પરિષહ અને ઉપસર્ગ સહન કરવાનો ઉપદેશ

શ્લોક ૧૦૩

અન્વયાર્થ :—[સામાયિકં] સામાયિકને [પ્રતિપન્નાઃ] ધારણ કરનારાઓએ

૧. પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય ગુજરાતી આવૃત્તિ, શ્લોક ૧૫૦નો ભાવાર્થ.

અધિકુર્વીરન્ સહેરન્નિત્યર્થઃ। કે તે? સામાયિકં પ્રતિપન્નાઃ સામાયિકં સ્વીકૃત-
વન્તઃ। કિંવિશિષ્ટાઃ સન્તઃ? અચલયોગાઃ સ્થિરસમાધયઃ પ્રતિજ્ઞાતાનુષ્ટાના-
પરિત્યાગિનો વા। તથા મૌનધરાસ્તત્પીડાયાં સત્યામપિ ક્લીવાદિવચનાનુચ્ચારકાઃ
દૈન્યાદિવચનાનુચ્ચારકાઃ। કમધિકુર્વીરન્નિત્યાહ—શીતેત્યાદિ—શીતોષ્ણદંશમશકાનાં
પીડાકારિણાં તત્પરિસમન્તાત્ સહનં તત્પરીષહસ્તં, ન કેવલં તમેવ અપિ તુ ઉપસર્ગમપિ ચ
દેવમનુષ્પતિર્યક્તં ॥૧૦૩॥

તં ચાધિકુર્વાણાઃ સામાયિકે સ્થિતા એવંવિધં સંસારમોક્ષયોઃ સ્વરૂપં
ચિન્તયેયુરિત્યાહ—

[મૌનધરાઃ] મૌન ધરીને તથા [અચલયોગાઃ] યોગોની પ્રવૃત્તિને અચળ (સ્થિર) કરીને
[શીતોષ્ણદંશમશકપરીષહમ્] શીત, ઉષ્ણ, ડાંસ, મચ્છર આદિ પરિષહોને [ચ] અને
[ઉપસર્ગમ્] ઉપસર્ગને [અપિ] પણ [અધિકુર્વીરન્] સહન કરવાં જોઈએ.

ટીકા :—‘અધિકુર્વીરન્’ સહન કરવાં જોઈએ એવો અર્થ છે. કોણે તે? ‘સામાયિકં પ્રતિપન્નાઃ’ સામાયિકનો જેમણે સ્વીકાર કર્યો છે તેઓએ. કેવા પ્રકારના વર્તતા તેઓ? ‘અચલયોગાઃ’ સ્થિર સમાધિવાળા આ (સામાયિકના) અનુષ્ઠાનની પ્રતિજ્ઞાનો પરિત્યાગ નહિ કરતા થકા તથા ‘મૌનધરાઃ’ તેની પીડા હોવા છતાં નામદ આદિનાં વચનો નહિ બોલતા અર્થાત્ દીન વચનોનું ઉચ્ચારણ નહિ કરતા (તેઓ). શું સહન કરવું જોઈએ? તે કહે છે—‘શીતોષ્ણેત્યાદિ’ પીડાકારી શીત, ઉષ્ણ, ડાંસ, મચ્છર આદિને સર્વ પ્રકારે સહન કરવાં તે પરિષહ—તેને; કેવળ તેને જ નહિ, પરંતુ ‘ઉપસર્ગમપિ ચ’ દેવ—મનુષ્ય—તિર્યચ કૃત ઉપસર્ગને પણ (સહન કરવો જોઈએ).

ભાવાર્થ :—સામાયિક કરનાર શ્રાવકે મૌન ધારણ કરી તથા મન—વચન—કાયની પ્રવૃત્તિને રોકી—સ્થિર કરી શીત—ઉષ્ણ—ડાંસ—મચ્છરાદિ બાવીસ પરિષહોને તથા દેવ—મનુષ્ય—તિર્યચ કૃત ઉપસર્ગોને પણ સહન કરવા, અર્થાત્ પરિષહો અને ઉપસર્ગ સંબંધી પીડા હોવા છતાં મૌન સેવી તેને સહન કરવી; પરંતુ સ્વીકારેલી સામાયિકની પ્રતિજ્ઞાને છોડવી નહિ તેમ જ નમાલાં યા દીન વચનો બોલવાં નહિ. ૧૦૩.

તેને (પરિષહ અને ઉપસર્ગને) સહન કરતાં, સામાયિકમાં સ્થિત (શ્રાવકોએ) આ પ્રકારનું સંસાર—મોક્ષનું સ્વરૂપ વિચારવું જોઈએ એમ કહે છે—

અશરણશુભમનિત્યં દુઃખમનાત્માનમાવસામિ ભવમ્ । મોક્ષસ્તદ્વિપરીતાત્મેતિ ધ્યાયન્તુ સામયિકે ॥૧૦૪॥

તથા સામાયિકે સ્થિતા ધ્યાયન્તુ । કં? ભવં સ્વોપાત્તકર્મવશાદ્ચતુર્ગતિપર્યટનં । કથંભૂતં? અશરણં ન વિદ્યતે શરણમપાયપરિરક્ષકં યત્ર । અશુભમશુભકારણપ્રભવત્વાદશુભકાર્યકારિત્વાદ્દાશુભં । તથાનિત્યં ચતસૃષ્વપિ ગતિષુ પર્યટનસ્ય નિયતકાલતયાનિત્યત્વાદનિત્યં । તથા દુઃખહેતુત્વાદ્દુઃખં । તથાનાત્માનમાત્મસ્વરૂપં ન ભવતિ । એવંવિધં ભવભાવસામિ એવંવિધે ભવે તિષ્ઠામીત્યર્થઃ । યદ્યેવંવિધઃ સંસારસ્તર્હિ મોક્ષઃ કીદૃશ ઇત્યાહ—મોક્ષસ્તદ્વિપરીતાત્મા તસ્માદુક્તભવસ્વરૂપાદ્વિપરીતસ્વરૂપતઃ શરણશુભાદિસ્વરૂપઃ

સામાયિક વખતે સંસાર-મોક્ષના સ્વરૂપનું ચિંતવન શ્લોક ૧૦૪

અન્વયાર્થ :—હું [ભવમ્ આવસામિ] એવા પ્રકારના સંસારમાં વસું છું કે જે [અશરણં] અશરણ છે, [અશુભમ્] અશુભ છે, [અનિત્યમ્] અનિત્ય છે, [દુઃખમ્] દુઃખમય છે અને [અનાત્મનમ્] અનાત્મરૂપ (પરરૂપ) છે અને [મોક્ષઃ તદ્વિપરીતાત્મા] અને તેનાથી વિપરીત એવું મોક્ષનું સ્વરૂપ છે. (મોક્ષ તેનાથી વિપરીત સ્વરૂપવાળો છે) [ઈતિ]—એ રીતે [સામયિકે] સામાયિકમાં સ્થિત જીવોએ [ધ્યાયન્તુ] વિચાર કરવો.

ટીકા :—‘સામાયિ ધ્યાયન્તુકે’ સામાયિકમાં સ્થિત જીવોએ આમ વિચારવું. ‘ભવમ્’ સ્વોપાર્જિત કર્મવશાત્ ચતુર્ગતિમાં પરિભ્રમણ કરવું તે ભવ છે—સંસાર છે. કેવો (સંસાર)? ‘અશરણમ્’ જ્યાં મૃત્યુથી બચાવનાર કોઈ નથી તેવો અશરણરૂપ, ‘અશુભમ્’ અશુભ કારણથી ઉત્પન્ન થવાથી તથા અશુભ કાર્ય કરનાર હોવાથી અશુભરૂપ, ‘અનિત્યં’ ચારે ગતિઓમાં પરિભ્રમણનો કાળ નિયત (નિશ્ચિત) હોવાથી અનિત્યપણાને લીધે અનિત્યરૂપ, ‘દુઃખમ્’ દુઃખનું કારણ હોવાથી દુઃખરૂપ, તથા ‘અનાત્માનમ્’ જે આત્મસ્વરૂપ નથી એવા પ્રકારના સંસારમાં હું વસું છું. એવા પ્રકારના સંસારમાં હું વસું છું—રહું છું. જો એ સંસાર આવા પ્રકારનો હોય તો મોક્ષ કેવા પ્રકારનો છે તે કહે છે—‘મોક્ષસ્તદ્વિપરીતાત્મા’ ઉક્ત સંસારના સ્વરૂપથી તેનું સ્વરૂપ વિપરીત હોવાથી તે (મોક્ષ) શરણ, શુભ (સારું, પવિત્ર, શુદ્ધ આદિ) સ્વરૂપ છે. એમ સામાયિકમાં સ્થિત જીવોએ વિચારવું—ચિંતવન કરવું.

इत्येवं ध्यायन्तु चिन्तयन्तु सामायिके स्थिताः॥१०४॥

साम्प्रतं सामायिकस्यातीचारानाह—

વાઠ્ઠાયમાનસાનાં દુઃપ્રણિધાનાન્યનાદરાસ્મરણે ।

સામાયિકસ્યાતિગમા વ્યજ્યન્તે પઞ્ચ ભાવેન ॥૧૦૫॥

વ્યજ્યન્તે કથ્યન્તે । કે તે ? અતિગમા અતિચારાઃ । કસ્ય ? સામાયિકસ્ય । કતિ ? પંચ । કથં ? ભાવેન પરમાર્થેન । તથા હિ । વાઠ્ઠાયમાનસાનાં દુષ્પ્રણિધાનમિત્યેતાનિ ત્રીણિ ।

ભાવાર્થ :—વ્રતી જનોએ સામાયિક કરતી વખતે એવું વિચારવું કે હું જે સંસારમાં રહું છું તે અશરણ, અશુદ્ધ, અનિત્ય (પર્યાય અપેક્ષાએ), દુઃખરૂપ અને પરરૂપ છે અને મોક્ષ તેનાથી વિપરીત સ્વભાવરૂપ છે, અર્થાત્ તે શરણરૂપ, શુદ્ધ, નિત્ય, સુખરૂપ અને આત્મસ્વરૂપ છે—એમ ભેદજ્ઞાન કરવું. ૧૦૪.

હવે સામાયિકના અતિચારો કહે છે—

સામાયિક શિક્ષાવ્રતના અતિચાર

શ્લોક ૧૦૫

અન્વયાર્થ :—[વાઠ્ઠાયમાનસાનામ્] વચન, કાય અને મનની (યોગની) [દુઃપ્રણિધાનાનિ] ખોટી પ્રવૃત્તિ કરવી, (વાઠ્ઠુઃપ્રણિધાન, કાયદુઃપ્રણિધાન, મનોદુઃપ્રણિધાન) [અનાદરાસ્મરણે] અનાદર કરવા અને સામાયિક-પાઠ ભૂલી જવો—એ [પઞ્ચ] પાંચ [ભાવેન] પરમાર્થથી [સામાયિકસ્ય] સામાયિકના [અતિગમાઃ] અતિચારો [વ્યજ્યન્તે] કહ્યા છે.

ટીકા :—‘વ્યજ્યન્તે’ કહેવામાં આવ્યા છે. શું તે? ‘અતિગમાઃ’ અતિચારો. કોના? ‘સામાયિકસ્ય’ સામાયિકના. કેટલા? ‘પઞ્ચ’ પાંચ. કઈ રીતે? ‘ભાવેન’ પરમાર્થથી (ખરેખર)—તે આ પ્રમાણે છે ‘વાઠ્ઠાયમાનસાનાં દુઃપ્રણિધાનાનિ’—વાઠ્ઠુઃપ્રણિધાનમ્ વચનની ખોટી પ્રવૃત્તિ કરવી. (અર્થાત્ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ અશુદ્ધ પાઠ કરવો). ‘કાયદુઃપ્રણિધાનમ્’ શરીરને સંયમરહિત અસ્થિર રાખવું (અર્થાત્ શરીરથી ખરાબ ચેષ્ટા કરવી). ‘મનઃદુઃપ્રણિધાનમ્’ મનને આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનથી ચંચળ કરવું (અર્થાત્ મનમાં ખરાબ વિચાર કરવા).—એ ત્રણ અને ‘અનાદરાસ્મરણે’ સામાયિકનો અનાદર કરવો એટલે તેમાં ઉત્સાહ કરવો નહિ અને

અનાદરોઽનુત્સાહઃ । અસ્મરણમનૈકાગ્ર્યમ્ ॥૧૦૫॥

અથેદાનીં પ્રોષધોપવાસલક્ષણં શિક્ષાવ્રતં વ્યાચક્ષાણઃ પ્રાહ—

પર્વણ્યષ્ટમ્યાં ચ જ્ઞાતવ્યઃ પ્રોષધોપવાસસ્તુ^૧ ।

ચતુરભ્યવહાર્યાણાં પ્રત્યાખ્યાનં સદેચ્છાભિઃ ॥૧૦૬॥

સામાયિકના પાઠને ભૂલી જવો અર્થાત્ સામાયિકમાં એકાગ્ર ન થવું. (એ બે અતિચાર— આ મળી કુલ પાંચ અતિચાર છે.)

ભાવાર્થ :—સામાયિક શિક્ષાવ્રતના પાંચ અતિચાર—

૧. વાકુદ્ધુઃપ્રણિધાન—વચનને ચલાયમાન કરવું.
૨. કાયદુઃપ્રણિધાન—કાયને—શરીરને અસ્થિર રાખવું—ચલાયમાન કરવું.
૩. મનદુઃપ્રણિધાન—મનને અન્યથા ચંચળ રાખવું—ચલાયમાન કરવું.
૪. અનાદર—સામાયિકમાં આદર ન કરવો—ઉત્સાહ ન રાખવો.
૫. વિસ્મરણ—એકાગ્રતાના અભાવમાં ચિત્તની વ્યગ્રતાથી સામાયિકનો પાઠ ભૂલી જવો તે સ્મૃત્યનુપસ્થાન અતિચાર છે.^૨ ૧૦૫.

હવે પ્રોષધોપવાસરૂપ શિક્ષાવ્રતનું વ્યાખ્યાન કરીને કહે છે—

પ્રોષધોપવાસ શિક્ષાવ્રતનું લક્ષણ

શ્લોક ૧૦૬

અન્વયાર્થ :—[પર્વણિ] ચતુર્દશી [ચ] અને [અષ્ટમ્યામ્] અષ્ટમીના દિવસોએ [સદા] સદાને માટે [ઇચ્છાભિઃ] વ્રતવિધાનની ઈચ્છાઓથી [ચતુરભ્યવહાર્યાણામ્] ચાર આહારોના (ખાદ્ય, સ્વાદ્ય, લેહ્ય અને પેય આહારોના) [પ્રત્યાખ્યાનમ્] ત્યાગને [પ્રોષધોપવાસઃ] પ્રોષધોપવાસ [જ્ઞાતવ્યઃ] જાણવો જોઈએ,—કહેવો જોઈએ.

૧. તુ શબ્દઃ પાદપૂર્વર્થઃ ।

૨. યોગદુઃપ્રણિધાનાનાદરસ્મૃત્યનુપસ્થાનાનિ ॥ તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૭/૩૩

મન, વચન, કાયા તો પુદ્ગલ છે, તેની ક્રિયા જીવ કરી શકતો નથી પણ તે સમયે અતિચારરૂપ દૂષિત ભાવ જીવ કરે છે; તેનું આ વર્ણન છે.

પ્રોષધોપવાસઃ પુનર્જાતવ્યઃ। કદા ? પર્વણિ ચતુર્દશ્યાં। ન કેવલં પર્વણિ, અષ્ટમ્યાં ચ। કિં પુનઃ પ્રોષધોપવાસશબ્દાભિધેયં ? પ્રત્યાખ્યાનં। કેષાં ? ચતુરભ્યવહાર્યાણાં ચત્વારિ અશનપાનખાદ્યલેહ્યલક્ષણાનિ તાનિ ચાભ્યવહાર્યાણિ ચ ભક્ષણીયાનિ તેષાં। કિં કસ્યાંચિદેવાષ્ટમ્યાં ચતુર્દશ્યાં ચ તેષાં પ્રત્યાખ્યાનમિત્યાહ—સદા સર્વકાલં। કાભિઃ ઇચ્છાભિર્વ્રતવિધાનવાઙ્છાભિસ્તેષાં પ્રત્યાખ્યાનં ન ^૧પુનર્વ્યવહારકૃતધરણકાદિભિઃ॥૧૦૬॥

ટીકા :—‘પ્રોષધોપવાસઃ જ્ઞાતવ્યઃ’ પ્રોષધોપવાસ જાણવો જોઈએ. ક્યારે? ‘પર્વણિ’ ચતુર્દશીના દિવસે; કેવળ ચતુર્દશીના દિવસે નહિ પરંતુ ‘અષ્ટમ્યાં ચ’ અષ્ટમીના દિવસોએ પણ; વળી ‘પ્રોષધોપવાસ’ શબ્દથી શું કહેવા યોગ્ય છે? ‘પ્રત્યાખ્યાનમ્’ ત્યાગ. કોનો (ત્યાગ)? ‘ચતુરભ્યવહાર્યાણામ્’ચાર—અશન, પાન, ખાદ્ય અને લેહ્યરૂપ ખાવા યોગ્ય આહારોનો. શું કોઈ અષ્ટમી ને ચતુર્દશીના દિવસે જ તેમનો ત્યાગ કરવો? તે કહે છે— ‘સદા’ સર્વકાળ (હંમેશા તેમનો ત્યાગ કરવો). શા વડે? ‘ઇચ્છાભિઃ’ વ્રતવિધાનની ભાવનાઓથી તેમનો ત્યાગ કરવો, નહિ કે વ્યવહારે કરેલી ધારણા આદિથી.

ભાવાર્થ :—પ્રત્યેક ચતુર્દશી અને અષ્ટમીના દિવસે ખાદ્ય (રોટલી, દાળ, ભાત વગેરે), સ્વાદ્ય (લાડુ, પેંડા, બરફી આદિ), લેહ્ય (રાબડી, કેરીનો રસ આદિ) અને પેય (દૂધ, પાણી, છાશ આદિ)—એ ચાર પ્રકારના આહારોનો, વ્રત ધારણ કરવાની આંતરિક ઈચ્છાથી ત્યાગ કરવો તેને પ્રોષધોપવાસ શિક્ષાવ્રત કહે છે.

આ પ્રોષધોપવાસ આઠમ-ચૌદશ સિવાય અન્ય દિવસોમાં પણ વ્રત-વિધાનમાં ઈચ્છાથી કરવો જોઈએ. સામાયિકના સંસ્કારને સ્થિર કરવા માટે પણ તેની જરૂર છે.

વિશેષ

પ્રોષધોપવાસ કરવાની વિધિ^૨—

૧. અષ્ટમી કે ચતુર્દશીના પૂર્વ દિવસે બપોરે (બે પહોર બાદ) ભોજન કરી, ૧૬ પ્રહર (૪૮ કલાક)ના ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞા કરી. સર્વ આરંભનો ત્યાગ કરી એકાન્તમાં ધર્મધ્યાનપૂર્વક તે દિવસ વ્યતીત કરવો.

૨. પર્વનો (અષ્ટમી-ચતુર્દશીનો) આખો દિવસ અને રાત ધાર્મિક કાર્યોમાં પસાર કરવાં.

૧. ન પુનર્વ્યવહારે કૃવસાકાદિભિઃ (?) ચ।

૨. પ્રોષધોપવાસની વિધિ માટે જુઓ, પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય શ્લોક ૧૫૨ થી ૧૫૬.

ઉપવાસદિને ચોપોષિતેન કિં કર્તવ્યમિત્યાહ—

પંચાનાં પાપાનામલંક્રિયારમ્ભગન્ધપુષ્પાણામ્ ।

સ્નાનાઝ્જનનસ્યાનામુપવાસે પરિહતિં કુર્યાત્ ॥૧૦૭॥

ઉપવાસદિને પરિહતિં પરિત્યાગં કુર્યાત્ । કેષાં? પંચાનાં હિંસાદીનાં । તથા અલંક્રિયારમ્ભગંધપુષ્પાણાં અલંક્રિયા મળ્ડનં આરંભો વાણિજ્યાદિવ્યાપારઃ ગન્ધપુષ્પાણામિત્યુપલક્ષણં રાગહેતૂનાં ગીતનૃત્યાદીનાં । તથા સ્નાનાઝ્જનનસ્યાનાં સ્નાનં ચ

૩. પર્વના પછીના દિવસે (નવમી યા પૂનમ કે અમાવાસ્યાના દિવસે) પૂજા, ભક્તિ, સ્વાધ્યાય આદિ આવશ્યક ધાર્મિક કાર્યો કરીને અતિથિજનોને વિધિપૂર્વક યોગ્ય આહાર આપીને એકાશન કરે.

શ્રી અમિતગતિ આચાર્યે અમિતગતિ કૃત શ્રાવકાચાર અધ્યાય ૬ શ્લોક ૮૧માં કહ્યું છે, કે વ્રતપ્રતિમા (બીજી પ્રતિમા) ધારી શ્રાવકને શક્તિ ન હોય તો પર્વના દિવસે એકવાર જળ માત્ર ગ્રહણ કરી અનુપવાસ યા એકવાર અન્ન-જળ ગ્રહણ કરી એકાશન પણ કરી શકે, પરંતુ પ્રોષધોપવાસમાં (ચોથી પ્રતિમામાં) તો ૧૬ પ્રહરનો જ અન્નજળનો ત્યાગ બતાવ્યો છે. ૧૦૬.

ઉપવાસ કરનારે ઉપવાસના દિને શું કરવું જોઈએ, તે કહે છે—

ઉપવાસના દિને શું કરવું જોઈએ?

શ્લોક ૧૦૭

અન્વયાર્થ :—[ઉપવાસે] ઉપવાસના દિવસે [પંચાનાં પાપાનામ્] પાંચ પાપો, [અલંક્રિયારમ્ભગન્ધપુષ્પાણામ્] અલંકાર ધારણ કરવા, ખેતી આદિનો આરંભ કરવો, ચંદન આદિ સુગંધિત પદાર્થોનો લેપ કરવો, પુષ્પમાળા ધારણ કરવી કે ફૂલ સૂંઘવાં, [સ્નાનાઝ્જનનસ્યાનામ્] સ્નાન કરવું, કાજલ, સુરમાદિ અંજન આંજવું, તથા નાકથી ઈંકણી આદિનું સૂંઘવું—એ બધાંનો [પરિહતિમ્] પરિત્યાગ [કુર્યાત્] કરવો જોઈએ.

ટીકા :—‘ઉપવાસદિને’ ઉપવાસના દિવસે ‘પરિહતિં’ પરિત્યાગ ‘કુર્યાત્’ કરવો જોઈએ. કોનો? ‘પંચાનાં પાપાનાં’ હિંસાદિ પાંચ પાપોનો તથા ‘અલંક્રિયારમ્ભગન્ધ-પુષ્પાણામ્’ શણગાર, આરંભ અર્થાત્ વાણિજ્યાદિ વ્યાપાર, ગંધ (તેલ-અત્તર વગેરે), પુષ્પોનો અને ઉપલક્ષણથી રાગના કારણરૂપ ગીત, નૃત્યાદિનો તથા ‘સ્નાનાઝ્જનનસ્યાનામ્’

અઙ્ગનં ચ નસ્યઞ્ચ તેષામ્ ॥૧૦૭॥

સ્નાન, અંજન અને નસ્યનો (અર્થાત્ નાકે સૂંઘવાની વસ્તુઓ આદિનો) પરિત્યાગ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—ઉપવાસના દિવસે હિંસાદિ પાંચ પાપોનો, શૃંગાર, વ્યાપારાદિ આરંભ, ગંધ, પુષ્પમાલા, ગીત, નૃત્યાદિ, સ્નાન, અંજન અને સૂંઘવાની વસ્તુ આદિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

‘સુભાષિત રત્નસંદોહ’માં ઉપવાસનું લક્ષણ આપતાં કહ્યું છે કે—

કષાયવિષયાહારત્યાગો યત્ર વિધીયતે ।

ઉપવાસઃ સ વિજ્ઞેયઃ શેષં લંઘનકં વિદુઃ ॥

જ્યાં કષાય, વિષય અને આહારનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે તેને ઉપવાસ જાણવો, બાકીનાને લાંઘણ કહે છે.

કેવળ આહારનો ત્યાગ કરે પણ કષાયનો અને ઈન્દ્રિયોના વિષયો તરફના રાગભાવનો ત્યાગ ન કરે; તો તે ઉપવાસ નથી પણ લાંઘણ છે.

પ્રોષધોપવાસધારી શ્રાવકને ઉપચારથી પાંચ મહાવ્રતનું પાલન થાય છે—અહિંસા આદિની પુષ્ટિ થાય છે.

શ્રી પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય ગુજરાતી આવૃત્તિ શ્લોક ૧૫૮-૧૫૯-૧૬૦ની ટીકા અને ભાવાર્થમાં કહ્યું છે કે—

“નિશ્ચયથી દેશવ્રતી શ્રાવકને ભોગોપભોગના પદાર્થો સંબંધી સ્થાવર હિંસા અર્થાત્ એકેન્દ્રિય જીવોની હિંસા થાય છે, પરંતુ ત્રસ હિંસાનો પૂર્ણ ત્યાગી જ છે. જ્યારે તે ઉપવાસમાં સમસ્ત આરંભ-પરિગ્રહ અને પાંચે પાપનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી દે છે, ત્યારે તેને ઉપવાસમાં સ્થાવર હિંસા પણ થતી નથી. આ કારણે પણ તેને અહિંસા મહાવ્રતનું પાલન થાય છે.” (શ્લોક ૧૫૮ ટીકા).

“ઉપવાસધારી પુરુષને વચનગુપ્તિ પાળવાથી સત્ય મહાવ્રતનું પાલન થાય છે, દીધા વિનાની સમસ્ત વસ્તુઓનો ત્યાગ હોવાથી અચોર્ય મહાવ્રતનું પાલન થાય છે, સંપૂર્ણ મૈથુન કર્મનો ત્યાગ હોવાથી બ્રહ્મચર્ય મહાવ્રતનું પાલન થાય છે અને શરીરમાં જ મમત્વ-પરિણામ ન હોવાથી પરિગ્રહત્યાગ મહાવ્રતનું પાલન થાય છે. એ રીતે ઉપચારથી પાંચે મહાવ્રત તે પાળી શકે છે.” (શ્લોક ૧૫૯ની ટીકા).

एतेषां परिहारं कृत्वा किं तद्दिनेऽनुष्ठातव्यमित्याह—

धर्माभृतं सतृष्णः श्रवणाभ्यां पिबतु पाययेद्वान्यान् ।

ज्ञानध्यानपरो वा भवतूपवसन्नतन्द्रालुः ॥१०८॥

उपवसन्नपवासं कुर्वन् । धर्माभृतं पिबतु धर्म एवामृतं सकलप्राणिनामाप्यायकत्वात् तत् पिबतु । काभ्यां ? श्रवणाभ्यां । कथंभूतः ? सतृष्णः साभिलाषः पिबन् न पुनरुपरोधादिवशात् । पाययेद् वान्यान् स्वयमवगतधर्मस्वरूपस्तु अन्यतो धर्माभृतं पिबतु

શ્રાવકના મહાવ્રતમાં અને મુનિઓના મહાવ્રતમાં ફેર છે, કારણ કે—

“વાસ્તવમાં જેને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ-માન-માયા-લોભનો અભાવ થઈ ગયો છે તે જ મહાવ્રતી સંયમી કહેવાય છે, પણ જેને તે કષાયોનો અભાવ થયો નથી પણ તેને દ્રવ્યરૂપ પાંચે પાપોનો અભાવ થઈ ગયો હોય તો તેને ઉપચારથી મહાવ્રત છે, ખરી રીતે મહાવ્રત નથી. કેમ કે પૂર્ણ સંયમ (છટ્ટા) પ્રમત્ત ગુણસ્થાનમાં જ શરૂ થાય છે અને પ્રમત્ત ગુણસ્થાન પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયના અભાવ વિના થતું નથી.....” (શ્લોક ૧૬૦નો ભાવાર્થ).

તેમનો પરિહાર (ત્યાગ) કરીને ઉપવાસના દિવસે શું કરવું જોઈએ તે કહે છે—

ઉપવાસના દિવસે કર્તવ્ય

શ્લોક ૧૦૮

અન્વયાર્થ :—[ઉપવસન્] ઉપવાસ કરનાર વ્યક્તિએ [સતૃષ્ણઃ] અભિલાષપૂર્વક (ઉત્કંઠિત થતા થકા) [શ્રવણાભ્યામ્] કાન દ્વારા, [ધર્મામૃતમ્] ધર્મરૂપી અમૃતને પીઓ [વા] અને [અતન્દ્રાલુઃ] આલસ્ય રહિત થતા થકા [જ્ઞાનધ્યાનપરઃ] જ્ઞાન અને ધ્યાનમાં તત્પર (લવલીન) [ભવતુ] રહો.

ટીકા :—‘ઉપવસન્ ધર્મામૃતમ્ પિબતુ’ સર્વ પ્રાણીઓને પુષ્ટિ અને તૃપ્તિ આપનાર હોવાથી જ ધર્મ અમૃત છે. તે ધર્મામૃતને ઉપવાસ કરનાર પીઓ. શા વડે? ‘શ્રવણાભ્યામ્’ કાન વડે. કેવા વર્તતા થકા? ‘સતૃષ્ણઃ’ અભિલાષાપૂર્વક, નહિ કે કોઈના દબાણથી ‘પાયયેત્ વા અન્યાન્’ પોતે ધર્મનું સ્વરૂપ (વિશેષપણે) ન જાણ્યું હોય, તો તે અન્ય દ્વારા ધર્મામૃત પીઓ અને જો પોતે ધર્મનું સ્વરૂપ (વિશેષપણે) જાણ્યું હોય, તો જેમણે ધર્મનું

અન્યાનવિદિતતત્સ્વરૂપાન્ પાયયેત્ તત્ । જ્ઞાનધ્યાનપરો ભવતુ, જ્ઞાનપરો દ્વાદશાનુપ્રેક્ષાદ્યુપયોગનિષ્ઠઃ ।

અધુવાશરણે ચૈવ ભવ એકત્વમેવ ચ ।
અન્યત્વમશુચિત્વં ચ તથૈવાસ્રવસંવરો ॥૧॥
નિર્જરા ચ તથા લોકબોધદુર્લભધર્મતા ।
દ્વાદશૈતા અનુપ્રેક્ષા ભાષિતા જિનપુંગવૈઃ ॥૨॥

ધ્યાનપરઃ આજ્ઞાપાયવિપાકસંસ્થાનવિચયલક્ષણધર્મધ્યાનનિષ્ઠો વા ભવતુ ।
કિંવિશિષ્ઠઃ ? અતન્દ્રાલુઃ નિદ્રાલસ્યરહિતઃ ॥૧૦૮॥

સ્વરૂપ જાણ્યું નથી એવા બીજાઓને ધર્મામૃતનું પાન કરાવો. 'જ્ઞાનધ્યાનપરો ભવતુ' જ્ઞાનપરાયણ એટલે બાર અનુપ્રેક્ષા (ભાવના) આદિના ઉપયોગમાં તત્પર રહો.

બાર ^૧અનુપ્રેક્ષાનાં નામ—

૧. અધુવ (અનિત્ય), ૨. અશરણ, ૩. સંસાર, ૪. એકત્વ, ૫. અન્યત્વ, ૬. અશુચિ, ૭. આસ્રવ, ૮. સંવર, ૯. નિર્જરા, ૧૦. લોક, ૧૧. બોધિદુર્લભ અને ૧૨. ધર્મભાવના. જિનેશ્વરે એ બાર અનુપ્રેક્ષાઓ (ભાવનાઓ) કહી છે. (તેમાં તત્પર રહો).

ધ્યાનપરાયણ એટલે કે આજ્ઞાવિચય, અપાયવિચય, વિપાકવિચય અને સંસ્થાનવિચય—એ ચાર પ્રકારનાં ધર્મધ્યાનમાં તત્પર રહો^૨. કેવા થઈને? 'અતન્દ્રાલુ' નિદ્રા અને આલસ્ય રહિત થઈને.

ભાવાર્થ :—ઉપવાસ કરનાર વ્યક્તિ આલસ્ય રહિત અને ઉત્કંઠા સહિત થઈને ધર્મરૂપી અમૃતનું સ્વયં પાન કરે અને બીજાઓને તેનું પાન કરાવે તથા જ્ઞાન અને ધર્મધ્યાનમાં લવલીન રહે. ૧૦૮.

૧. અનિત્યાશરણસંસારૈકત્વાન્યત્વાશુચ્યાસ્રવસંવરનિર્જરાલોકબોધિદુર્લભધર્મસ્વાખ્યાતત્ત્વાનુચિન્તનમનુપ્રેક્ષાઃ ।

(તત્ત્વાર્થસૂત્ર અધ્યાય-૯/૭)

ધર્મના સ્વરૂપનું વારંવાર ચિંતવન કરવું તેને અનુપ્રેક્ષા કહે છે.

૨. ધર્મધ્યાનના આ ચાર પ્રકાર સંબંધી જુઓ, (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અધ્યાય ૯/૩૬.)

અધુના પ્રોષધોપવાસસ્ય લક્ષણં કુર્વન્નાહ—

ચતુરાહારવિસર્જનમુપવાસઃ પ્રોષધઃ સકૃદ્ભુક્તિઃ ।

સ પ્રોષધોપવાસો યદુપોષ્યારમ્ભામાચરતિ ॥૧૦૬॥

ચત્વારશ્ચ તે આહારાશ્ચાશનપાનખાઘલેહ્યલક્ષણાઃ । અશનં હિ ભક્તમુદ્ગાદિ, પાનં હિ પેયમથિતાદિ, ખાઘં મોદકાદિ, લેહ્યં રબ્રાદિ, તેષાં વિસર્જનં પરિત્યજનમુપવાસોઽભિધીયતે । પ્રોષધઃ પુનઃ સકૃદ્ભુક્તિર્ધારણકદિને એકભક્તવિધાનં । યત્પુનરુપોષ્ય ઉપવાસં કૃત્વા પારણકદિને આરમ્ભંસકૃદ્ભુક્તિમાચરત્યનુતિષ્ઠતિ સ પ્રોષધોપવાસોઽભિધીયતે ઇતિ ॥૧૦૬॥

હવે પ્રોષધોપવાસને તેનું લક્ષણ કરીને કહે છે—

પ્રોષધોપવાસનું લક્ષણ

શ્લોક ૧૦૬

અન્વયાર્થ :—[ચતુરાહારવિસર્જનમ્] ચાર પ્રકારના આહારનો (અશન, ખાઘ, લેહ્ય અને પેયનો) સર્વથા ત્યાગ કરવો તે [ઉપવાસઃ] ઉપવાસ છે અને [સકૃદ્ભુક્તિઃ] એક વાર ભોજન કરવું તે [પ્રોષધઃ] પ્રોષધ છે (એકાશન છે). અને [યદ્] જે [ઉપોષ્ય] ઉપવાસ કર્યા પછી [આરંભમ્] પારણાને દિવસે એકવાર ભોજન [આચરતિ] કરે છે, [સઃ] તે [પ્રોષધોપવાસઃ] પ્રોષધોપવાસ છે.

ટીકા :—‘ચતુરાહારવિસર્જનમ્’ અશન, ખાઘ, પાન અને લેહ્યના ભેદથી ચાર પ્રકારનો આહાર છે. અશન એટલે રોટલી, દાળ, ભાત, આદિ ખાઘ એટલે લાડુ વગેરે, પાન એટલે દૂધ, પાણી વગેરે અને લેહ્ય એટલે રાબડી વગેરે. તે ચાર પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરવો તેને ‘ઉપવાસઃ’ ઉપવાસ કહે છે. ‘પ્રોષધઃ’ એકવાર ભોજન કરવું તેને પ્રોષધ કહે છે અને ધારણાના દિવસે (ઉપવાસના પહેલાંના દિવસે) એકવાર ભોજન કરીને ‘ઉપોષ્ય’ પર્વના દિવસે ઉપવાસ કરીને જે પારણાને દિવસે ‘આરંભમ્’ એકવાર ભોજન ‘આચરતિ’ કરે છે. ‘સ પ્રોષધોપવાસઃ’ તેને પ્રોષધોપવાસ કહે છે.

ભાવાર્થ :—અશન, ખાઘ, લેહ્ય અને પેય—એ ચાર પ્રકારના આહારનો બાર પ્રહર સર્વથા ત્યાગ કરવો તે ઉપવાસ છે અને દિવસે એકવાર ભોજન કરવું તે પ્રોષધ યા એકાશન છે. ધારણા અને પારણાના દિવસે એકાશન અને બંનેના વચ્ચેના દિવસે

અથ કેઽસ્યાતીચારા ઇત્યાહ—

ગ્રહણવિસર્ગાસ્તરણાન્યદૃષ્ટમૃષ્ટાન્યનાદરાસ્મરણે ।

યત્રોષધોપવાસવ્યતિલઙ્ઘનપઞ્ચકં તદિદમ્ ॥૧૧૦॥

પ્રોષધોપવાસસ્ય વ્યતિલંઘનપંચકમતિવિચારપંચકં । તદિદં પૂર્વાર્ધપ્રતિપાદિતપ્રકારં । તથા હિ । ગ્રહણવિસર્ગાસ્તરણાનિ ત્રીણિ । કથંભૂતાનિ ? અદૃષ્ટમૃષ્ટાનિ દૃષ્ટં દર્શનં જન્તવઃ સન્તિ ન સન્તીતિ વા ચક્ષુપાવલોકનં મૃષ્ટં મદુનોપકરણેન પ્રમાર્જનં તદુભૌ ન વિદ્યેતે યેષુ ગ્રહણાદિષુ તાનિ તથોક્તાનિ । તત્ર બુભુક્ષાપીડિતસ્યાદૃષ્ટસ્યાર્હદાદિપૂજોપકરણસ્યાત્મપરિધાનાઘર્થસ્ય ચ ઉપવાસ કરવો અર્થાત્ સોળ પ્રહર સુધી ચારે આહારોનો ત્યાગ કરવો તેને પ્રોષધોપવાસ કહે છે. ૧૦૯.

હવે તેના (પ્રોષધોપવાસના) કયા અતિચારો છે તે કહે છે—

પ્રોષધોપવાસ શિક્ષાવ્રતના અતિચાર

શ્લોક ૧૧૦

અન્વયાર્થ :—[યત્] જે [અદૃષ્ટમૃષ્ટાનિ] જોયા વિના તથા સંમાર્જન કર્યા વગર (સાફ કર્યા વગર) [ગ્રહણવિસર્ગાસ્તરણાનિ] (પૂજાનાં ઉપકરણો) ગ્રહણ કરવાં, મળમૂત્રાદિનો ત્યાગ કરવો અને બિસ્તરો પાથરવો તથા [અનાદરાસ્મરણે] આવશ્યક આદિમાં અનાદર કરવો અને યોગ્ય ક્રિયાઓ ભૂલી જવી [તદ્ ઇદમ્] તે આ [પ્રોષધોપવાસવ્યતિલઙ્ઘનપંચકમ્] પ્રોષધોપવાસ (શિક્ષાવ્રત)ના પાંચ અતિચાર છે.

ટીકા :—‘પ્રોષધોપવાસ વ્યતિલઙ્ઘનપઞ્ચકમ્’ પ્રોષધોપવાસના પાંચ અતિચારો-તેના પ્રકારો આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં બતાવવામાં આવ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છે— ‘ગ્રહણવિસર્ગાસ્તરણાનિ’ ગ્રહણ, ત્યાગ અને આસ્તરણ (પથારી પાથરવી)—એ ત્રણ (અતિચારો). તે કેવા છે? ‘અદૃષ્ટમૃષ્ટાનિ’ દૃષ્ટં જોયેલા-જંતુઓ છે કે નહિ તે આંખથી અવલોકવું (બારીકાઈથી તપાસવું) અને ‘મૃષ્ટં’ સાફ કરેલા-કોમળ ઉપકરણથી (પીંછી આદિથી) સાફ કરવું; જે ગ્રહણાદિમાં તે બંને (દેષ્ટ અને મૃષ્ટરૂપ ક્રિયાઓ) ન હોય તેને અદેષ્ટમૃષ્ટ કહે છે. (અદેષ્ટમૃષ્ટનો સંબંધ ગ્રહણ, વિસર્ગ અને આસ્તરણ એ ત્રણેયની સાથે છે તેથી અદેષ્ટમૃષ્ટગ્રહણ, અદેષ્ટમૃષ્ટવિસર્ગ અને અદેષ્ટમૃષ્ટ-આસ્તરણ—એ ત્રણ અતિચાર થાય છે.) તેમાં અદેષ્ટમૃષ્ટગ્રહણ અતિચારમાં ક્ષુધાથી પીડાતા માણસને અર્હન્તાદિની પૂજાનાં

ગ્રહણં ભવતિ । તથા અદૃષ્ટમુષ્ટાયાં ભૂમૌ મૂત્રપુરીષાદેરુત્સર્ગો ભવતિ । તથા અદૃષ્ટમૃષ્ટે પ્રદેશે આસ્તરણં સંસ્તરોપક્રમો ભવતીત્યેતાનિ ત્રીણિ । અનાદરાસ્મરણે ચ દ્વે । તથા આવશ્યકાદૌ હિ બુભુક્ષાપીડિતત્વાદનાદરોઽનૈકાગ્રતાલક્ષણમસ્મરણં ચ ભવતિ ॥૧૧૦॥

ઉપકરણો (સાધનો) તથા પોતાને પહેરવાનાં કપડાં આદિ વસ્તુઓનું દેખ્યા વિના અને સાફ કર્યા વિના ગ્રહણ હોય છે. અદૃષ્ટમૃષ્ટવિસર્ગ અતિચારમાં ભૂખથી પીડાતા માણસને દેખ્યા વિનાની અને સાફ કર્યા વિનાની ભૂમિ ઉપર મળ મૂત્રાદિનો ત્યાગ હોય છે અને અદૃષ્ટમૃષ્ટઆસ્તરણ અતિચારમાં ભૂખથી પીડાતા માણસને દેખ્યા વિનાના તથા સાફ કર્યા વિનાના સ્થાનમાં બિસ્તરો પાથરવાનો હોય છે—એવા ત્રણ (અતિચારો હોય છે).

‘અનાદરાસ્મરણે’ અનાદર અને અસ્મરણ (વિસ્મરણ)—એ બે (અતિચારો) ક્ષુધાની પીડાના કારણે (તેને) આવશ્યકાદિ કાર્યોમાં (અવશ્ય કરવા યોગ્ય ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં) અનાદર (અનુત્સાહ)—ઉપેક્ષાભાવ હોય છે અને એકાગ્રતા ન હોવારૂપ વિસ્મરણ હોય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રોષધોપવાસ શિક્ષાવ્રતના પાંચ અતિચાર^૧—

૧. અદૃષ્ટમૃષ્ટગ્રહણ—(અપ્રત્યવેક્ષિત અપ્રમાર્જિત આદાન)—જોયા વિના અને સાફ કર્યા વિના અરહંતાદિની પૂજાનાં ઉપકરણો ગ્રહણ કરવાં વા વસ્ત્ર—પાત્રાદિને જોયા વિના—યત્નાચાર વિના ઘસેડીને લેવાં.

૨. અદૃષ્ટમૃષ્ટવિસર્ગ—(અપ્રત્યવેક્ષિત અપ્રમાર્જિત ઉત્સર્ગ)—જમીન ઉપર જીવ-જંતુઓ છે કે નહિ તે નેત્રો વડે જોયા વગર તથા કોમળ ઉપકરણથી (પીંછી આદિથી) ભૂમિનું સંમાર્જન (સાફ) કર્યા વગર મળમૂત્રાદિનો ત્યાગ કરવો.

૩. અદૃષ્ટમૃષ્ટઆસ્તરણ—(અપ્રત્યવેક્ષિત અપ્રમાર્જિત સંસ્તરોપક્રમણ)—જોયા વિનાની અને સાફ કર્યા વિનાની જમીન ઉપર શયન કે આસન માટે બિસ્તરો યા વસ્ત્ર પાથરવું.

૪. અનાદર—ક્ષુધા-તૃષ્ણાની પીડાથી આવશ્યક ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં અનાદર યા નિરુત્સાહથી પ્રવર્તવું.

૧. અપ્રત્યવેક્ષિતાપ્રમાર્જિતોત્સર્ગાદાનસંસ્તરોપક્રમણાનાદરસ્મૃત્યનુપસ્થાનાનિ । ।

ઇદાનીં વૈયાવૃત્યલક્ષણશિક્ષાવ્રતસ્ય સ્વરૂપં પ્રરૂપયન્નાહ—

દાનં વૈયાવૃત્યં ધર્માય તપોધનાય ગુણનિધયે ।

અનપેક્ષિતોપચારોપક્રિયમગૃહાય વિભવેન ॥૧૧૧॥

ભોજનાદિદાનમપિ વૈયાવૃત્યમુચ્યતે । કસ્મૈ દાનં ? તપોધનાય તપ એવ ધનં યસ્ય તસ્મૈ । કિંવિશિષ્ટાય ? ગુણનિધયે ગુણાનાં સમ્યગ્દર્શનાદીનાં નિધિરાશ્રયસ્તસ્મૈ । તથાઽગૃહાય ભાવદ્રવ્યાગારરહિતાય । કિમર્થ ? ધર્માય ધર્મનિમિત્તં । કિંવિશિષ્ટં તદ્દાનં ?

૫. અસ્મરણ—(સ્મૃત્યનુપસ્થાન) પ્રોષધોપવાસના દિવસે કરવા યોગ્ય ધાર્મિક ક્રિયાઓનું વિસ્મરણ થવું—ભૂલી જવું.

ક્ષુધા—તૃષાદિથી પીડાતી વ્યક્તિ પ્રમાદથી જોયા વિના અને સાફસૂફી કર્યા વિના, ભગવાનની પૂજા આદિનાં ઉપકરણો તથા પોતાનાં વસ્ત્રાદિ ગ્રહણ કરે છે, જમીન ઉપર મળ—મૂત્ર ફેંકે છે અને પોતાનો બિસ્તરો વગેરે પાથરે છે; આવશ્યક ધર્મક્રિયાઓમાં આદર કરતો નથી તથા તે ક્રિયાઓ ભૂલી જાય છે. આમ કરવાથી તેના પ્રોષધોપવાસ વ્રતમાં દોષ (અતિચાર) લાગે છે. ૧૧૦.

હવે વૈયાવૃત્યરૂપ શિક્ષાવ્રતના સ્વરૂપનું પ્રરૂપણ કરીને કહે છે—

વૈયાવૃત્ય (અતિથિસંવિભાગ) શિક્ષાવ્રતનું લક્ષણ

શ્લોક ૧૧૧

અન્વયાર્થ :—[ગુણનિધયે] સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણના ભંડાર તથા [અગૃહાય] ગૃહત્યાગી [તપોધનાય] તપરૂપ ધનથી યુક્ત એવા મુનિને [વિભવેન] વિધિ, દ્રવ્ય આદિ સંપત્તિના અનુસારે [અનપેક્ષિતોપચારોપક્રિયં] પ્રતિદાન અને મંત્રલાભ આદિ પ્રત્યુપકારની અપેક્ષા રાખ્યા વિના [ધર્માય] રત્નત્રયરૂપ ધર્મની વૃદ્ધિ માટે [દાનમ્] જે આહારાદિનું દાન દેવામાં આવે છે, તે [વૈયાવૃત્યમ્] વૈયાવૃત્ય શિક્ષાવ્રત છે.

ટીકા :—‘દાનં વૈયાવૃત્યં’ ભોજનાદિના દાનને પણ વૈયાવૃત્ય કહે છે. કોને દાન ? ‘તપોધનાય’ તપ જેનું ધન છે તેને—મુનિને. કેવા પ્રકારના (મુનિ)? ‘ગુણનિધયે’ જેમને સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણોનો નિધિ છે—આશ્રય છે એવા તથા ‘અગૃહાય’ ભાવ અને દ્રવ્ય ગૃહથી જે રહિત છે એવા (અર્થાત્ જે ભાવલિંગી અને દ્રવ્યલિંગી ગૃહત્યાગી છે એવા). શા માટે

અનપેક્ષિતોપચારોપક્રિયં ઉપચારઃ પ્રતિદાનં ઉપક્રિયા મંત્રતંત્રાદિના પ્રત્યુપકરણં તે ન અપેક્ષિતે યેન। કથં તદ્દાનં? વિભવેન વિધિદ્રવ્યાદિસમ્પદા॥૧૧૧॥

ન કેવલં દાનમેવ વૈયાવૃત્યમુચ્યતેઽપિ તુ—

(દાન આપવું)? ‘ધર્માય’ ધર્મના કારણે. કેવા પ્રકારનું તે દાન? ‘અનપેક્ષિતોપચારોપક્રિયમ્ ઉપચાર’ એટલે પ્રતિદાન (બદલામાં કોઈ વસ્તુનું દાન દેવું) અને ઉપક્રિયા એટલે મંત્ર-તંત્રાદિ દ્વારા પ્રત્યુપકાર કરવો-તે બંનેની જેમાં અપેક્ષા નથી તેવું દાન (અર્થાત્ પ્રતિદાન અને પ્રત્યુપકારની અપેક્ષા રાખ્યા વિના દાન દેવું). કઈ રીતે તે દાન (દેવું)? ‘વિભવેન’ વિધિ અને દ્રવ્યાદિની સમ્પદાપૂર્વક.

ભાવાર્થ :—સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણો સહિત ગૃહત્યાગી મુનિને, સ્વ-પરના ધર્મની વૃદ્ધિ માટે કોઈ બદલાની (પ્રતિદાનની) તથા મંત્ર-તંત્રાદિ દ્વારા પ્રત્યુપકારની આશા રાખ્યા વિના પોતાની શક્તિ અનુસાર વિધિપૂર્વક ચાર પ્રકારનું દાન આપવું, તેને વૈયાવૃત્ય શિક્ષાવ્રત કહે છે. તેને અતિથિસંવિભાગ વ્રત પણ કહે છે.

મોક્ષ માટે ઉદમી, સંયમી અને અંતરંગ-બહિરંગમાં જે શુદ્ધ હોય છે તેવા વ્રતી પુરુષોને અતિથિ પુરુષો કહે છે. તેમને શુદ્ધ મનથી આહાર, ઔષધિ, ઉપકરણ અને વસ્તિકાનું (વિશ્રાન્તિસ્થાનનું) દાન કરવું; તે ^૧અતિથિસંવિભાગ છે.

શ્રી ઉમાસ્વામીએ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં દાનનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે—

અનુગ્રહાર્થં સ્વસ્યાતિસર્ગો દાનમ્ ॥ અધ્યાય ૭/૩૮

પોતાના અને પરના ઉપકાર માટે ધનાદિકનો વા સ્વાર્થનો ત્યાગ કરવો તે દાન છે.

દાનથી પુણ્યબંધ થાય તે તો પોતાનો ઉપકાર છે અને જો તેનાથી પાત્રના સમ્યક્ત્વાદિ ગુણોની વૃદ્ધિ થાય તો તે પરનો ઉપકાર છે. ૧૧૧.

કેવળ દાન જ વૈયાવૃત્ય કહેવાય છે એટલું જ નહિ, પણ સંયમી જનોની સેવા પણ વૈયાવૃત્ય કહેવાય છે; એમ કહે છે—

૧. પોતાના માટે તૈયાર કરેલા ભોજનમાંથી યા પોતાને માટે રાખેલી વસ્તુઓમાંથી, અતિથિને (ત્યાગી જનને) માટે સંવિભાગ અર્થાત્ ઉચિત આહારાદિનો ભાગ-હિસ્સો આપવો, તે અતિથિસંવિભાગ છે.

વ્યાપત્તિવ્યપનોદઃ પદયોઃ સંવાહનં ચ ગુણરાગાત્ ।

વૈયાવૃત્યં યાવાનુપગ્રહોઽન્યોઽપિ સંયમિનામ્ ॥૧૧૨॥

વ્યાપત્તયો વિવિધા વ્યાધ્યાદિજનિતા આપદસ્તાસાં વ્યપનોદો વિશેષેનાપનોદઃ સ્ફેટનં યત્તદ્વૈયાવૃત્યમેવ । તથા પદયોઃ સંવાહનં પાદયોર્મર્દનં । કસ્માત્ ? ગુણરાગાત્ ભક્તિવશાદિત્યર્થઃ—ન પુનર્વ્યવહારાત્ તૃષ્ટફલાપેક્ષણાદ્વા । ન કેવલમેતાવદેવ વૈયાવૃત્યં કિન્તુ અન્યોઽપિ સંયમિનાં ^૧દેશસકલવ્રતાનાં સમ્બન્ધી યાવાન્ યત્પરિમાણ ઉપગ્રહ ઉપકારઃ સ સર્વો વૈયાવૃત્યમેવોચ્યતે ॥૧૧૨॥

અથ કિં દાનમુચ્યત ઇત્યત આહ—

વૈયાવૃત્યનું અન્ય સ્વરૂપ

શ્લોક ૧૧૨

અન્વયાર્થ :—[ગુણરાગાત્] ગુણોના અનુરાગને લીધે—ભક્તિના કારણે [સંયમિનામ્] વ્રતીઓની [વ્યાપત્તિવ્યપનોદઃ] આપત્તિ (દુઃખ) દૂર કરવી, [પદયો સંવાહનં] તેમનાં ચરણ દાબવા [ચ] અને [અન્યઃ અપિ] તે સિવાય અન્ય પણ [યાવાન્] જેટલો [ઉપગ્રહ] ઉપકાર કરવો—તે સર્વે [વૈયાવૃત્યં] વૈયાવૃત્ય છે.

ટીકા :—‘વ્યાપત્તિવ્યપનોદઃ’ વ્યાધિ આદિ જનિત વિવિધ આપદાઓને વિશેષ કરીને દૂર કરવી તે વૈયાવૃત્ય છે, તથા ‘પદયોઃ સંવાહનં’ ચરણ દાબવા (તે પણ વૈયાવૃત્ય છે). શા કારણથી? ‘ગુણરાગાત્’ ગુણાનુરાગથી—ભક્તિવશાત્ એવો અર્થ છે, પણ નહિ કે વ્યવહારથી અથવા કોઈ ઈષ્ટ ફળની અપેક્ષાથી (ઈચ્છાથી). કેવળ આટલું જ વૈયાવૃત્ય છે એમ નથી, પરંતુ ‘અન્યઃ અપિ’ અન્ય પણ ‘સંયમિનામ્’ દેશસંયમી અને સકલસંયમીઓ સંબંધી ‘યાવાન્ ઉપગ્રહઃ’ જેટલો ઉપકાર તે સર્વ વૈયાવૃત્ય જ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :—ગુણાનુરાગથી વ્રતી જનોનું દુઃખ દૂર કરવું, માર્ગજન્ય થાકને દૂર કરવા માટે તેમના પગ દાબવા અને અન્ય જેટલો તેમનો ઉપકાર કરવો; તે બધું વૈયાવૃત્ય કહેવાય છે. ૧૧૨.

હવે દાન કોને કહે છે તે કહે છે—

૧. દેશસકલયતીનાં ઘ ।

નવપુણ્યૈઃ પ્રતિપત્તિઃ સપ્તગુણસમાહિતેન શુદ્ધેન । અપસૂનારમ્ભાણામાર્યાણામિષ્યતે દાનમ્ ॥૧૧૩॥

દાનમિષ્યતે । કાસૌ ? પ્રતિપત્તિઃ ગૌરવં આદરસ્વરૂપા । કૈષાં ? આર્યાણાં સદૃશનાદિગુણોપેતમુનીનાં । કિંવિશિષ્ટાનાં ? અપસૂનારમ્ભાણાં સૂનાઃ પંચજીવઘાતસ્થાનાનિ । તદુક્તમ્—

ખંડની પેષણી ચુલ્લી ઉદકુમ્ભઃ પ્રમાર્જની ।

પંચસૂના ગૃહસ્થસ્ય તેન મોક્ષં ન ગચ્છતિ ॥૧૩॥

ખંડની ઉલ્ખલં, પેષણી ઘરટ્ટઃ, ચુલ્લી ચુલૂકઃ, ઉદકુમ્ભઃ ઉદકઘટઃ, પ્રમાર્જની બોહારિકા । સૂનાશ્ચારંભાશ્ચ કૃષ્યાદયસ્તેऽપગતા યેષાં તેષાં । કેન પ્રતિપત્તિઃ કર્તવ્યા ?

દાનજું લક્ષણ

શ્લોક ૧૧૩

અન્વયાર્થ :—[સપ્તગુણસમાહિતેન] સાત ગુણ સહિત [શુદ્ધેન] કૌલિક, આચારિક તથા શારીરિક શુદ્ધિ સહિત [દાત્રા] શ્રાવક દ્વારા [અપસૂનારમ્ભાણાં] પાંચ સૂના અને આરંભ રહિત, [આર્યાણામ્] સમ્યગ્દર્શન આદિ ગુણો સહિત મુનિઓના [નવપુણ્યૈઃ] નવધા ભક્તિપૂર્વક જે [પ્રતિપત્તિઃ] આહારાદિક દ્વારા ગૌરવ (આદર) કરવામાં આવે છે, તે [દાનમ્] દાન [ઈષ્યતે] કહેવાય છે.

ટીકા :—‘દાનમ્ ઈષ્યતે’ દાન કહેવાય છે. શું તે? ‘પ્રતિપત્તિઃ’ ગૌરવ કરવું-આદરપૂર્વક દાન આપવું. કોને? ‘આર્યાણામ્’ સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણો સહિત મુનિઓને. કેવા (મુનિઓ)? ‘અપસૂનારમ્ભાણામ્’ પાંચ સૂના અને આરંભ રહિત એવા (મુનિઓ).

સૂના અર્થાત્ પાંચ જીવઘાતનાં સ્થાનો તે નીચે કહ્યાં છે—

પાંચ સૂના

ખંડની પેષણી ચુલ્લી, ઉદકુમ્ભઃ પ્રમાર્જની ।

પંચસૂના ગૃહસ્થસ્ય, તેન મોક્ષં ન ગચ્છતિ ॥

ખાંડણિયામાં ખાંડવું, ચક્કીમાં (ઘંટીમાં) દળવું, ચૂલો યા સગડી સળગાવવી, પાણી ભરવું અને ઝાડુ કાઢવું (કચરો વાળવો)—એ પાંચ સૂના છે.

સૂના અને કૃષિ આદિ આરંભથી જે રહિત છે તેમને (મુનિઓને) કોની દ્વારા

સપ્તગુણસમાહિતેન । તદુક્તં—

^૧શ્રદ્ધા તુષ્ટિર્ભક્તિર્વિજ્ઞાનમલુબ્ધતા ક્ષમા સત્યં ।
યસ્યૈતે સપ્તગુણાસ્તં દાતારં પ્રશંસન્તિ ॥

इत्येतैः सप्तभिर्गुणैः समाहितेन सहितेन तु दात्रा^२ दानं दातव्यं । कैः कृत्वा ?
नवपुण्यैः । तदुक्तं—

^૩પડિગહમુચ્છદ્વાણં પાદોદયમચ્છણં ચ પળમં ચ ।
મળવયળકાયસુદ્ધી એસળસુદ્ધી ય ળવવિહં પુણ્ણં ॥

પ્રતિપત્તિ (દાન) કરવું જોઈએ? ‘સપ્તગુણસમાહિતેન’ સાત ગુણ સહિત (દાતાર દ્વારા).

દાતારના સાત ગુણ^૪

શ્રદ્ધા તુષ્ટિર્ભક્તિર્વિજ્ઞાનમલુબ્ધતા ક્ષમા સત્ત્વમ્ ।
યસ્યૈતે સપ્તગુણાસ્તં દાતારં પ્રશંસન્તિ ॥

શ્રદ્ધા, સંતોષ, ભક્તિ, જ્ઞાન, નિર્લોભતા, ક્ષમા અને સત્ત્વ-એ સાત ગુણો જેને હોય, તેને દાતાર કહે છે.

આ સાત ગુણો સહિત દાતારે દાન આપવું જોઈએ. શું કરીને? ‘નવપુણ્યૈઃ’ નવધાભક્તિ કરીને.

નવધાભક્તિ

પડિગહમુચ્છદ્વાણં પાદોદયમચ્છણં ચ પળમં ચ ।
મળવયળકાયસુદ્ધી એસળસુદ્ધી ય ળવવિહં પુણ્ણં ॥

૧. શ્રદ્ધાશક્તિરલુબ્ધત્વં ભક્તિજ્ઞાનં દયા ક્ષમા ।
इति श्रद्धादयः सप्त गुणाः स्युर्गृहमेधिनाम् ॥ इति ‘घ’ पुस्तके पाठः ।
૨. તદાત્ર ઘ૦
૩. ‘ઘ’ પુસ્તકે અસ્ય શ્લોકસ્ય સ્થાને નિમ્નાંકિતઃ શ્લોકો વર્તતે—
‘પ્રતિગ્રહોચ્ચસ્થાનં ચ પાદક્ષાલનમર્ચનમ્ ।
પ્રણામો યોગશુદ્ધિશ્ચ ભિક્ષાશુદ્ધિશ્ચ તેન વા ॥
૪. દાતારના સાત ગુણ, નવધાભક્તિ, દેવા યોગ્ય આહાર અને પાત્રાદિ સંબંધી વિશેષ જ્ઞાન માટે જુઓ ‘પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય’ શ્લોક ૧૬૮ થી ૧૭૧.

एतैर्नवभिः पुण्यैः पुण्योपार्जनहेतुभिः॥११३॥

પડગાહવું, ઉચ્ચસ્થાન આપવું, ચરણ-પ્રક્ષાલન, પૂજન, પ્રણામ, મનશુદ્ધિ, વચનશુદ્ધિ, કાયશુદ્ધિ અને એષણા (ભોજન) શુદ્ધિ-એ નવ પ્રકારની ભક્તિ છે.

પુણ્યોપાર્જનના હેતુથી એ નવ પ્રકારની ભક્તિથી (દાતારે પાત્રને દાન આપવું જોઈએ).

ભાવાર્થ :—સાત ગુણો સહિત શ્રાવક, ભદ્રપરિણામથી પાંચ સૂના અને આરંભ રહિત મુનિને, નવધાભક્તિપૂર્વક શુદ્ધ આહારાદિ આપે તેને દાન કહે છે.

વિશેષ

દાનને પાત્ર કોણ?

“મોક્ષના કારણરૂપ ગુણોનો અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપ ગુણોનો સંયોગ જેમાં હોય તેને પાત્ર કહે છે. તેના ત્રણ પ્રકાર છે—

૧. જઘન્ય પાત્ર (વ્રતરહિત સમ્યગ્દેષ્ટિ),
૨. મધ્યમ પાત્ર (દેશવ્રતી શ્રાવક) અને
૩. ઉત્તમ પાત્ર (મહાવ્રતી મુનિ).”^૧

જે જીવ સમ્યગ્દેષ્ટિ છે તે જ દાનને પાત્ર છે. ઉપરોક્ત ત્રણ પ્રકારના પાત્રો સુપાત્ર છે. સમ્યક્ત્વરહિત બાહ્યવ્રત પાળનાર તે કુપાત્ર છે અને જેને સમ્યગ્દર્શન નથી, તેમ જ બાહ્યવ્રત-ચારિત્ર પણ નથી તે અપાત્ર છે.

‘અપાત્ર જીવોને દુઃખથી પીડિત દેખીને તેમના ઉપર દયાભાવ વડે તેમનું દુઃખ દૂર કરવાની ભાવના ગૃહસ્થ અવશ્ય કરે, પણ તેમના પ્રત્યે ભક્તિભાવ ન કરે, કેમ કે તેના પ્રત્યે ભક્તિભાવ કરવો તે તેમના પાપની અનુમોદના છે. કુપાત્રને યોગ્ય રીતે (કરુણાબુદ્ધિ વડે) આહારાદિ દાન દેવું જોઈએ.”^૨

“ખરેખર જ્યારે આપણો અંતરંગ કષાય જે લોભ છે તેનો ત્યાગ થાય છે, ત્યારે જ આપણા પરિણામ બાહ્ય વસ્તુમાં વિતરણ કરવાના થાય છે. તેથી લોભ કષાયનો ત્યાગ જ ખરું દાન છે અને લોભ કષાય ભાવહિંસાનો એક ભેદ છે; તેથી જે સત્પુરુષ દાન કરે છે તે જ ખરી રીતે અહિંસાવ્રત પાળે છે.”

“પોતાને માટે બનાવેલું ભોજન ‘હું મુનિમહારાજને આપું છું’ એમ ત્યાગભાવનાનો

૧. પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય, શ્લોક ૧૭૧. ૨. ગુજરાતી મોક્ષશાસ્ત્ર, પૃષ્ઠ ૬૨૬.

इत्थं दीयमानस्य फलं दर्शयन्नाह—

**गृहकर्मणापि निचितं कर्म विमार्ष्टि खलु गृहविमुक्तानाम् ।
अतिथीनां प्रतिपूजा रुधिरमलं धावते वारि ॥११४॥**

વિમાર્ષ્ટિ સ્પેટ્યતિ। ખલુ સ્ફુટં। કિં તત્? કર્મ પાપરૂપં। કથંભૂતં? નિચિતમપિ ઉપાર્જિતમપિ પુષ્ટમપિ વા। કેન? ગૃહકર્મણા સાવદ્યવ્યાપારેણ। કોઽસૌ કર્ત્વી? પ્રતિપૂજા દાનં। કેષાં અતિથીનાં ન વિદ્યતે તિથિર્યેષાં તેષાં। કિંવિશિષ્ટાનાં? ગૃહવિમુક્તાનાં સ્વીકાર કરી તથા શોક અને વિષાદનો ત્યાગ કરી, જેનો લોભ શિથિલ (મંદ) થયો છે એવા શ્રાવકને અવશ્ય અહિંસા હોય છે.”

“આ અતિથિસંવિભાગ-વૈયાવૃત્ય શિક્ષાવ્રતમાં દ્રવ્યઅહિંસા તો પ્રગટ છે જ, કેમ કે દાન દેવાથી બીજાની ક્ષુધા-તૃષ્ણાની પીડા મટે છે તથા દાતા લોભનો ત્યાગ કરે છે, તેથી ભાવઅહિંસા પણ થાય છે અર્થાત્ દાન કરનાર અહિંસા વ્રતનું પાલન કરે છે.”^૧ ૧૧૩.

આ પ્રમાણે આપવામાં આવેલા દાનનું ફળ દર્શાવીને કહે છે—

**दानं जुं ङ्ग
श्लोक ११४**

अन्वयार्थ :—[खलु] ખરેખર જેમ [वारि] જળ [रुधिरम्] લોહીને [अलम्] સારી રીતે [धावते] ધૂએ છે, (સાફ કરે છે) તેમ [गृहविमुक्तानाम्] ગૃહત્યાગી [अतिथीनाम्] અતિથિજનોને [प्रतिपूजा] આપેલું યથાયોગ્ય આહારાદિ દાન, [गृहकर्मणा] ગૃહકાર્યથી [निचितं] સંચિત કરેલાં [कर्म अपि] પાપોનો પણ [खलु] ખરેખર [विमार्ष्टि] નાશ કરે છે.

टीका :—‘विमार्ष्टि’ નાશ કરે છે. ‘खलु’ ખરેખર-નક્કી. શું તે? ‘कर्म’ પાપરૂપ કર્મને. કેવાં (કર્મને)? ‘निचितं अपि’ ઉપાર્જિત-પોષેલાં (કર્મને) પણ. ‘केन’ શા વડે (ઉપાર્જિત)? ‘गृहकर्मणा’ પાપયુક્ત વ્યાપાર વડે. કર્તા કોણ? ‘प्रतिपूजा’ દાન. કોને? ‘अतिथीनां’ જેમને (આવવા માટે) કોઈ તિથિ (દિવસ) નિશ્ચિત નથી તેવા અતિથિજનોને.

૧. જુઓ પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય ગુજરાતી આવૃત્તિ, શ્લોક ૧૭૩-૧૭૪ ટીકા તથા ભાવાર્થ.

ગૃહરહિતાનાં। અસ્યૈવાર્થસ્ય સમર્થનાર્થ દૃષ્ટાન્તમાહ—રુધિરમલં ધાવતે વારિ। અલં શબ્દો યથાર્થે। અયમર્થો રુધિરં યથા મલિનમપવિત્રં ચ વારિ કર્તુ નિર્મલં પવિત્રં ચ ધાવતે પ્રક્ષાલયતિ તથા દાનં પાપં વિમાર્ષિ ॥૧૧૪॥

સામ્પ્રતં નવપ્રકારેષુ પ્રતિગ્રહાદિષુ ક્રિયામાણેષુ કસ્માત્ કિ ફલં સમ્પદ્યત ઇત્યાહ—

ઉચ્ચૈર્ગોત્રં પ્રણતેર્ભોગો દાનાદુપાસનાત્પૂજા।

ભક્તેઃ સુન્દરરૂપં સ્તવનાત્કીર્તિસ્તપોનિધિષુ ॥૧૧૫॥

તપોનિધિષુ યતિષુ। પ્રણતેઃ પ્રણામકરણાદુચ્ચૈર્ગોત્રં ભવતિ। તથા

કેવા પ્રકારના (અતિથિઓને)? ‘ગૃહવિમુક્તાનામ્’ ગૃહરહિત (ગૃહત્યાગી). આ જ અર્થનું સમર્થન કરવા માટે દેષ્ટાન્ત કહે છે—‘રુધિરમલં ધાવતે વારિ’ ‘અલં’ શબ્દ યથાર્થના અર્થમાં છે. અર્થ આ છે—જેમ મલિન-અપવિત્ર રુધિરને નિર્મળ-પવિત્ર પાણી (કર્તા) ધૂએ છે—સારી રીતે સાફ કરે છે (અર્થાત્ જેમ પાણી રુધિરથી મેલને સાફ કરે છે), તેમ દાન પાપને ધોઈ નાખે છે—દૂર કરે છે.

ભાવાર્થ :—જેમ જળ રુધિરને (લોહીને) પૂરતી રીતે સાફ કરે છે, તેમ ગૃહત્યાગી અતિથિજનોને આપેલું આહારાદિનું દાન, પાપમય ગૃહકાર્યોથી સંચિત (ઉપાર્જિત) કરલાં પાપને પણ નક્કી નાશ કરે છે. ૧૧૪.

હવે પરિગાહના આદિ નવ પ્રકારનાં પુણ્યકાર્યો કરતાં શેનાથી શું-શું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે? તે કહે છે—

નવધા ભક્તિનું ફળ

શ્લોક ૧૧૫

અન્વયાર્થ :—[તપોનિધિષુ] તપસ્વી મુનિઓને [પ્રણતેઃ] પ્રણામ કરવાથી [ઉચ્ચૈર્ગોત્રં] ઉચ્ચ ગોત્ર, [દાનાત્] દાન દેવાથી [ભોગઃ] ભોગ, [ઉપાસનાત્] (તેમની) ઉપાસનાથી [પૂજા] પ્રતિષ્ઠા-માન્યતા, [ભક્તેઃ] (તેમની) ભક્તિથી [સુંદરરૂપં] સુંદર રૂપ અને [સ્તવનાત્] (તેમની) સ્તુતિ કરવાથી [કીર્તિઃ] કીર્તિ (પ્રાપ્ત થાય છે.)

ટીકા :—‘તપોનિધિષુ’ તપના નિધાનરૂપ યતિઓ પ્રત્યે ‘પ્રણતેઃ’ પ્રણામ કરવાથી ‘ઉચ્ચૈઃ ગોત્રઃ’ ઉચ્ચ ગોત્ર પ્રાપ્ત થાય છે તથા ‘દાનાત્’ ભોજનશુદ્ધિરૂપ દાનથી ભોગની

દાનાદશનશુદ્ધિલક્ષણાદ્ભોગો ભવતિ। ઉપાસનાત્ પ્રતિગ્રહણાદિરૂપાત્ સર્વત્ર પૂજા ભવતિ। ભક્તેર્ગુણાનુરાગજનિતાન્તઃશ્રદ્ધાવિશેષલક્ષણાયાઃ સુન્દરરૂપં ભવતિ। સ્તવનાત્ શ્રુતજલ-ધીત્યાદિસ્તુતિવિધાનાત્ સર્વત્ર કીર્તિર્ભવતિ॥૧૧૫॥

નન્વેવંવિધં વિશિષ્ટં ફલં સ્વત્પં દાનં કથં સમ્પાદયતીત્યાશંકાઽપનો-
દાર્થમાહ—

સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે. ‘ઉપાસનાત્’ પ્રતિગ્રહાદિરૂપ ઉપાસનાથી ‘પૂજા’ સર્વત્ર પૂજા-સન્માન પ્રાપ્ત થાય છે. ‘ભક્તેઃ’ ગુણાનુરાગથી ઉત્પન્ન થયેલી શ્રદ્ધા-વિશેષરૂપ ભક્તિથી ‘સુન્દરરૂપં’ સુંદર રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. (ગુણોના અનુરાગથી અંતરંગમાં જે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે તેને ભક્તિ કહે છે.) મુનિઓની એવી ભક્તિ કરવાથી સુંદર રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે અને ‘સ્તવનાત્’ સ્તવનથી અર્થાત્ ‘આપ શ્રુતસાગર છો’ ઈત્યાદિ સ્તુતિ કરવાથી ‘કીર્તિઃ’ સર્વત્ર કીર્તિ (યશ) પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :—વીતરાગ મુનિરાજને નમસ્કાર કરવાથી ઈન્દ્રપણું આદિ ઉચ્ચગોત્ર, દાન દેવાથી ભોગોપભોગની સામગ્રી, નવધા ભક્તિથી (ઉપાસનાથી) સર્વમાન્ય ઉચ્ચ પદ, ભક્તિ (શ્રદ્ધા)થી સુંદર રૂપ અને સ્તુતિ કરવાથી સર્વત્ર કીર્તિ પામે છે.

ઉત્તમ પાત્રને દાન દેવાથી ઉત્તમ ભોગભૂમિ, મધ્યમપાત્રને દાન દેવાથી મધ્યમ ભોગભૂમિ અને જઘન્ય પાત્રને દાન દેવાથી જઘન્ય ભોગભૂમિ તથા કુપાત્રને દાન દેવાથી કુભોગભૂમિ મળે છે.

“.....આત્માનું જ્ઞાન અને આચરણ નહિ હોવાથી જે પરમાર્થશૂન્ય છે એવા અજ્ઞાની છદ્મસ્થ વિપરીત ગુરુ પ્રત્યે સેવા-ભક્તિથી વૈયાવૃત્ય તથા આહારાદિક ક્રિયાથી જે પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું ફળ નીચ દેવ અને નીચ મનુષ્યપણું છે.”^૧ ૧૧૫.

સ્વલ્પ દાન આવા પ્રકારનાં વિશિષ્ટ ફળને કેવી રીતે આપે? એવી આશંકાને દૂર કરવા માટે કહે છે—

૧. જુઓ, હિન્દી પ્રવચનસાર પૃષ્ઠ ૩૫૦, તથા ચર્યાસમાધાન પૃષ્ઠ ૪૮, મોક્ષશાસ્ત્ર પૃષ્ઠ ૬૦૬.

**ક્ષિતિગતમિવ વટબીજં પાત્રગતં દાનમલ્પમપિ કાલે ।
ફલતિ છાયાવિભવં બહુફલમિષ્ટં શરીરભૃતામ્ ॥૧૧૬॥**

અલ્પમપિ દાનમુચિતકાલે । પાત્રગતં સત્પાત્રે દત્તં । શરીરભૃતાં સંસારિણાં । ઇષ્ટં ફલં
બહુનેકપ્રકારં સુન્દરરૂપભોગોપભોગાદિલક્ષણં ફલતિ । કથંભૂતં ? છાયાવિભવં છાયા માહાત્મ્યં
વિભવઃ સમ્પત્ તૌ વિદ્યેતે યત્ર । અસ્યૈવાર્થસ્ય સમર્થનાર્થ ક્ષિતીત્યાદિદૃષ્ટાન્તમાહ । ક્ષિતિગતં
સુક્ષેત્રે નિક્ષિપ્તં યથા અલ્પમપિ વટબીજં બહુફલં ફલતિ । કથં ? છાયાવિભવં છાયા
આતપનિરોધિની તસ્યા વિભવઃ પ્રાચુર્યં યથા ભવત્યેવં ફલતિ ॥૧૧૬॥

અલ્પદાનથી મહાફળની પ્રાપ્તિ શ્લોક ૧૧૬

અન્વયાર્થ :—જેવી રીતે [કાલે] ઉચિત કાળે-સમયે [ક્ષિતિગતમ્] (ફળદ્રુપ) જમીનમાં વાવેલું [વટબીજં ઇવ] વડલાનું બીજ [છાયાવિભવં] (મોટી) છાયાના વૈભવને અને [બહુફલમ્] બહુ ફળોરૂપે [ફલતિ] ફળ આપે છે-ફળે છે (પ્રાપ્ત કરે છે), તેવી રીતે [કાલે] ઉચિત સમયે [પાત્રગતમ્] પાત્રને આપેલું [અલ્પમપિ] થોડું પણ [દાનં] દાન [શરીરભૃતાં] જીવોને [છાયાવિભવં] ઉત્તમ ઐશ્વર્ય અને વિભૂતિયુક્ત [ઇષ્ટમ્] ઇચ્છિત [બહુફલમ્] ભોગોપભોગાદિરૂપ અનેક ફળોરૂપે [ફલતિ] ફળે છે.

ટીકા :—‘કાલે’ ઉચિત કાળે ‘પાત્રગતં’ સત્પાત્રને આપેલું ‘અલ્પમપિ દાનં’ થોડું પણ દાન ‘શરીરભૃતામ્’ સંસારી જીવોને ‘ઇષ્ટં’ ઇચ્છિત ‘બહુફલં’ ભોગોપભોગાદિરૂપ અનેક પ્રકારનાં સુંદર ફળરૂપે ‘ફલતિ’ ફળે છે. કેવાં (ફળરૂપે)? ‘છાયાવિભવં’ છાયા એટલે માહાત્મ્ય અને વિભવ એટલે સંપત્-બંને જ્યાં હોય તેવાં (અર્થાત્ મહા ઐશ્વર્ય અને વિભૂતિયુક્ત). આ જ અર્થના સમર્થન માટે ‘ક્ષિતિ’ ઇત્યાદિનું દૃષ્ટાન્ત આપે છે— ‘ક્ષિતિગતમ્’ સુક્ષેત્રે વાવેલું ‘કાલે’ યોગ્ય સમયે ‘અલ્પમપિ વટબીજમિવ’ નાનું પણ વડલાનું બીજ જેમ ‘બહુફલં ફલતિ’ બહુ ફળરૂપે ફળે છે; કેવું (ફળે છે)? ‘છાયાવિભવં’ તાપને રોકનારી છાયા-તેના વિભવરૂપે અર્થાત્ વિશાળતારૂપે (પ્રચુરતારૂપે) ફળે છે તેમ.

ભાવાર્થ :—જેમ ફળદ્રુપ જમીનમાં વાવેલું નાનું વડલાનું બીજ, યોગ્યકાળે વિશાળ છાયા અને અનેક ફળોરૂપે ફળે છે, તેમ યોગ્ય પાત્રને દીધેલું અલ્પ દાન પણ યોગ્ય સમયે જીવને (દાતારને) વિશાળ ઐશ્વર્ય, સંપત્તિ અને ઇચ્છાનુસાર અનેક ભોગોપભોગાદિ ફળરૂપે ફળે છે.

તદ્વૈવંવિધફલસમ્પાદકં દાનં ચતુર્ભેદં ભવતીત્યાહ—

આહારૌષધયોરપ્યુપકરણાવાસયોશ્ચ દાનેન ।

વૈયાવૃત્યં બ્રુવતે ચતુરાત્મત્વેન ચતુરસ્રાઃ ॥૧૧૭॥

વિશેષ

૨યણસારમાં કહ્યું છે કે—

સપ્પુરિસાણં દાણં કમ્પતરુણં ફલાણ સોહં વા ।

લોહીણં દાણં જડ વિમાણ સોહા સવ્વસ જાણેહ ॥

સત્પુરુષોને દાન કલ્પતરુઓનાં ફળની શોભા જેવું છે અને લોભી-પાપી પુરુષોને આપેલું દાન મડદાની ઠાઠડીની શોભા જેવું છે—એમ જાણ.

દાનમાં વિશેષતા

તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં કહ્યું છે કે—વિધિદ્રવ્યદાતૃપાત્રવિશેષાત્તદ્વિશેષઃ । અધ્યાય ૭/૩૯.

વિધિવિશેષ, દ્રવ્યવિશેષ, દાતૃવિશેષ અને પાત્રવિશેષથી દાનમાં વિશેષતા હોય છે.

૧. વિધિવિશેષ—નવધાભક્તિના ક્રમને વિધિવિશેષ કહે છે.

૨. દ્રવ્યવિશેષ—તપ, સ્વાધ્યાય વગેરેની વૃદ્ધિમાં કારણ એવા આહારાદિને દ્રવ્યવિશેષ કહે છે.

૩. દાતૃવિશેષ—જે દાતાર શ્રદ્ધા વગેરે સાત ગુણો સહિત હોય, તેને દાતૃવિશેષ કહે છે.

૪. પાત્રવિશેષ—જે સમ્યક્ચારિત્ર વગેરે ગુણો સહિત હોય, એવા મુનિ વગેરેને પાત્રવિશેષ કહે છે. ૧૧૬.

આવા પ્રકારનાં ફળને પ્રાપ્ત કરનાર દાનના ચાર ભેદ છે તે કહે છે—

દાનના ચાર ભેદ

શ્લોક ૧૧૭

અન્વયાર્થ :—[આહારૌષધયોઃ અપિ] આહાર તથા ઔષધિ [ચ] અને [ઉપકરણાવાસયોઃ] જ્ઞાનનાં સાધન શાસ્ત્રાદિ ઉપકરણ તથા આવાસ (વસતિકા, સ્થાન)

વૈયાવૃત્યં દાનં બ્રુવતે પ્રતિપાદયંતિ। કથં? ચતુરાત્મત્વેન ચતુઃપ્રકારત્વેન। કે તે? ચતુરસ્રાઃ પણ્ડિતાઃ। તાનેવ ચતુષ્પ્રકારાન્ દર્શયન્નાહારેત્યાઘાહ—આહારશ્ચ ભક્તપાનાદિઃ ઔષધં ચ વ્યાધિસ્ફોટકં દ્રવ્યં તયોર્દ્વયોરપિ દાનેન। ન કેવલ તયોરેવ અપિ તુ ઉપકરણાવાસયોશ્ચ ઉપકરણં જ્ઞાનોપકરણાદિઃ આવાસો વસતિકાદિઃ॥૧૧૭॥

તદ્ચતુષ્પ્રકારં દાનં કિં કેન દત્તમિત્યાહ—

શ્રીષેણવૃષભસેને કૌણ્ડેશઃ સૂકરશ્ચ દૃષ્ટાન્તાઃ।

વૈયાવૃત્યસ્યૈતે ચતુર્વિકલ્પસ્ય મન્તવ્યાઃ॥૧૧૮॥

ચતુર્વિકલ્પસ્ય ચતુર્વિધવૈયાવૃત્યસ્ય દાનસ્યૈતે શ્રીષેણાદયો દૃષ્ટાન્તા મન્તવ્યાઃ।

[ચતુરાત્મત્વેન દાનેન] એ ચાર પ્રકારનાં દાન કરીને [ચતુરસ્રાઃ] ચાર જ્ઞાનના ધારક ગણધર દેવો [વૈયાવૃત્યમ્] વૈયાવૃત્યને ચાર પ્રકારના ભેદ રૂપે [બ્રુવતે] કહે છે.

ટીકા :—‘ચતુરસ્રાઃ ચતુરાત્મત્વેન વૈયાવૃત્યં બ્રુવતે’ પંડિતો દાનને ચાર પ્રકારે કહે છે. તે જ ચાર પ્રકારો દર્શાવીને કહે છે—‘આહારેત્યાદિ’ ભોજન, પાનાદિને આહાર કહે છે. વ્યાધિનાશક દ્રવ્યને ઔષધ કહે છે. તે બંનેના દાનથી, કેવળ તે બંનેના દાનથી નહિ પણ ‘ઉપકરણાવાસયોશ્ચ’ જ્ઞાનનાં ઉપકરણ આદિ અને વસતિકાદિ (—એ બંનેના દાનથી પણ) વૈયાવૃત્ય—દાન ચાર પ્રકારે છે.

ભાવાર્થ :—વૈયાવૃત્ય (દાન)ના ચાર પ્રકાર છે—(૧) આહારદાન, (૨) ઔષધદાન, (૩) ઉપકરણદાન, (૪) આવાસદાન. ૧૧૭.

આ ચાર પ્રકારનું કયું દાન કોણે આપ્યું તે કહે છે—

દાન દેવામાં પ્રસિદ્ધ થયેલાનાં નામ

શ્લોક ૧૧૮

અન્વયાર્થ :—[શ્રીષેણવૃષભસેને] શ્રીષેણ રાજા, (એક શેઠની સુપુત્રી), વૃષભસેના, [કૌણ્ડેશઃ] કૌણ્ડેશ (નામનો કોટવાળ) [ચ] અને [સૂકરઃ] શૂકર [એતે] એ (ક્રમથી) [ચતુર્વિકલ્પસ્ય] ચાર પ્રકારનાં [વૈયાવૃત્યસ્ય] વૈયાવૃત્યનાં [દૃષ્ટાન્તાઃ] દૃષ્ટાન્તો [મન્તવ્યાઃ] માનવા યોગ્ય છે.

ટીકા :—‘ચતુર્વિકલ્પસ્ય’ ચાર પ્રકારનાં ‘વૈયાવૃત્યસ્ય’ વૈયાવૃત્ય—દાનનાં ‘એતે’ એ

તત્રાહારદાને શ્રીષેણો દૃષ્ટાન્તઃ। અસ્ય કથા—

મલયદેશે રત્નસંચયપુરે રાજા શ્રીષેણો રાજ્ઞી સિંહનન્દિતા દ્વિતીયા અનિન્દિતા ચ। પુત્રો ક્રમેણ તયોરિન્દ્રોપેન્દ્રૌ। તત્રૈવ બ્રાહ્મણઃ સાત્યકિનામા, બ્રાહ્મણી જમ્બૂ, પુત્રી સત્યભામા। પાટલિપુત્રનગરે બ્રાહ્મણો રુદ્રભટ્ટો બટુકાન્ વેદં પાઠયતિ। તદીયચેટિકાપુત્રશ્ચ કપિલનામા તીક્ષ્ણમતિત્વાત્ ^૧છઘ્ના વેદં શૃણ્વન્ તત્પાર્ગો જાતો। રુદ્રભટ્ટેન ચ કુપિતેન પાટલિપુત્રાન્નિર્ઘાટિતઃ। ^૨સોત્તરીયં યજ્ઞોપવીતં પરિધાય બ્રાહ્મણો ભૂત્વા રત્નસંચયપુરે ગતઃ। સાત્યકિના ચ તં વેદપાર્ગં સુરૂપં ચ દૃષ્ટ્વા સત્યભામાયા યોગ્યોઽયમિતિ મત્વા સા તસ્મૈ દત્તા। સત્યભામા ચ રતિસમયે વિટચેષ્ટાં તસ્ય દૃષ્ટ્વા કુલજોઽયં ન ભવિષ્યતીતિ સા સમ્પ્રધાય ચિત્તે વિષાદં વહન્તી તિષ્ઠતિ। એતસ્મિન્ પ્રસ્તાવે રુદ્રભટ્ટસ્તીર્થયાત્રાં કુર્વાણો રત્નસંચયપુરે ‘શ્રીષેણ’ શ્રીષેણ આદિ ‘દૃષ્ટાન્તાઃ’ દેષ્ટાન્તો ‘મન્તવ્યાઃ’ માનવાં. (શ્રીષેણ રાજા આહારદાનનું, વૃષભસેના ઔષધદાનનું, કૌંડેશ ઉપકરણદાનનું અને શૂકર આવાસદાનનું દેષ્ટાન્ત છે.)

આહારદાનમાં શ્રીષેણ દેષ્ટાંત રૂપે છે.

શ્રીષેણ રાજાની કથા—૧

મલયદેશમાં રત્નસંચય નગરમાં શ્રીષેણ રાજા હતો. તેને એક સિંહનંદિતા અને બીજી અનિંદિતા નામની રાણીઓ હતી. તે બંનેને અનુક્રમે ઈન્દ્ર અને ઉપેન્દ્ર નામના બે પુત્રો હતા. ત્યાં જ એક સાત્યકી નામનો બ્રાહ્મણ હતો; તેની બ્રાહ્મણીનું નામ જંબુ અને પુત્રીનું નામ સત્યભામા હતું.

પાટલીપુત્ર નગરમાં એક રુદ્રભટ્ટ નામનો બ્રાહ્મણ બટુકોને (બાળકોને) વેદ શીખવતો હતો. તેની ચેટિકાનો (દાસીનો) પુત્ર કપિલ હતો, તે છૂપા વેશે (કપટથી), તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના કારણે વેદનું શ્રવણ કરીને તેમાં પારંગત થયો. રુદ્રભટ્ટે ગુસ્સે થઈને તેને પાટલીપુત્રમાંથી કાઢી મૂક્યો. ખેસ નાખી તથા જનોઈ પહેરી તે બ્રાહ્મણ બનીને રત્નસંચય નગરમાં ગયો. સાત્યકીએ તેને વેદમાં પારંગત અને સુંદર રૂપવાળો દેખીને ‘આ સત્યભામાને યોગ્ય છે’— એમ માનીને કપિલને સત્યભામા આપી.

રતિ સમયે (કામક્રીડા સમયે) તેની વિટ જેવી (હલકા પુરુષ જેવી) ચેષ્ટા દેખીને, ‘આ કુળવાન હશે નહિ’ એમ ધારી સત્યભામા મનમાં વિષાદ (ખેદ) કરતી, તે દરમિયાન

૧. કર્ણલબ્ધ્યા વેદંશ્રવણ વા ઘ। ૨. સોત્તરીયયજ્ઞોપવીતં ઘ।

સમાયાતઃ। કપિલેન પ્રણમ્ય નિજધવલગૃહે નીત્વા ભોજનપરિધાનાદિકં કારયિત્વા સત્યભામાયાઃ સકલલોકાનાં ચ મદીયોડયં પિતેતિ કથિતમ્। સત્યભામયા ચૈકદા રુદ્રભટ્ટસ્ય વિશિષ્ટં ભોજનં બહુસુવર્ણં ચ દત્વા પાદયોર્લગિત્વા પૃષ્ટં—તાત! તવ શીલસ્ય લેશોડપિ કપિલે નાસ્તિ, તતઃ કિમયં તવ પુત્રો ભવતિ ન વેતિ સત્યં મે કથય। તતસ્તેન કથિતં, પુત્રી! મદીયચેટિકાપુત્ર ઇતિ। એતદાકર્ણ્યં તદુપરિ વિરક્તા સા હઠાદયં મામભિગમિષ્યતીતિ મત્વા સિંહનન્દિતાગ્રમહાદેવ્યાઃ શરણં પ્રવિષ્ટા, તયા ચ સા પુત્રી જ્ઞાતા। એવમેકદા શ્રીષેણરાજેન પરમભક્ત્યા વિધિપૂર્વકમર્કકીર્ત્યામિતગતિચારણમુનિભ્યાં દાનં દત્તમ્। તત્ફલેન રાજા સહ ભોગભૂમાવુત્પન્ના। તદનુમોદનાત્ સત્યભામાપિ તત્રૈવોત્પન્ના। સ રાજા શ્રીષેણો દાનપ્રથમકારણાત્ પારંપર્યેણ શાન્તિનાથતીર્થકરો જાતઃ। આહારદાનફલમ્।

ઔષધદાને વૃષભસેનાયા દૃષ્ટાન્તઃ। અસ્યાઃ કથા—

રુદ્રભટ્ટ તીર્થયાત્રા કરતો—કરતો રત્નસંચય નગરમાં આવ્યો. કપિલ તેને પ્રણામ કરીને પોતાના ધવલગૃહમાં લઈ ગયો અને ભોજન—વસ્ત્રાદિક કરાવીને (અપાવીને) સત્યભામા અને સર્વ લોકની સામે તેણે કહ્યું કે—“આ મારા પિતા છે.”

એક દિવસ સત્યભામાએ રુદ્રભટ્ટને વિશિષ્ટ (ઉત્તમ) ભોજન તથા બહુ સુવર્ણ આપી, તેને પગે લાગીને પૂછ્યું : “તાત! કપિલમાં આપના સ્વભાવનો એક અંશ પણ નથી; તેથી આ તમારો પુત્ર છે કે નહિ તે મને સત્ય કહો.”

પછી તેણે કહ્યું, “પુત્રી! એ મારી ચેટિકાનો (રખાતનો) પુત્ર છે.”

એ સાંભળીને તે તેના ઉપર વિરક્ત (ઉદાસીન) થઈ. અને “હઠથી આ મારી સાથે સંભોગ કરશે” એમ માનીને પ્રથમ મહાદેવી (પટ્ટરાણી) સિંહનંદિતાને શરણે ગઈ. તેણે પણ તેને પુત્રી તરીકે માનીને રાખી.

એક દિવસ તેણે (રાણીએ) શ્રીષેણ રાજા સાથે પરમ ભક્તિથી વિધિપૂર્વક અર્કકીર્તિ અને અમિતગતિ—બે ચારણ મુનિઓને દાન દીધું. તેના ફળથી તે રાણી રાજા સાથે ભોગભૂમિમાં ઉત્પન્ન થઈ. તેના (દાનના) અનુમોદનથી સત્યભામા પણ ત્યાં જ અવતરી. તે રાજા શ્રીષેણ પ્રથમ (આહારદાનના) દાનના કારણે પરંપરાએ શાન્તિનાથ તીર્થકર થયા. આહારદાનનું આ ફળ છે. ૧.

ઔષધદાનમાં વૃષભસેનાનું દૃષ્ટાન્ત છે.

જનપદદેશે કાવેરીપત્તને રાજોગ્રસેનઃ, શ્રેષ્ઠી ધનપતિઃ, માર્યા ધનશ્રીઃ, પુત્રી વૃષભસેના, તસ્યા ધાત્રી રૂપવતી નામા । એકદા વૃષભસેનાસ્નાનજલગર્તાયાં રોગગૃહીતં કુક્કરં પતિતલુઠિતોઽત્થિતં રોગરહિતમાલોક્ય ચિન્તિતં ધાત્ર્યા—પુત્રીસ્નાનજલમેવાસ્યારોગ્યત્વે કારણમ્ । તતસ્તયા ધાત્ર્યા નિજજનન્યા દ્વાદશવાર્ષિકાક્ષિરોગગૃહીતાયાઃ કથિતે તયા લોચને તેન જલેન પરીક્ષાર્થમેકદિને ધોતેદૃષ્ટી ચ શોભને જાતે । તતઃ સર્વરોગાપનયને સા ધાત્રી પ્રસિદ્ધા તત્ર નગરે સંજાતા । એકદોગ્રસેનેન રણપિંગલમંત્રી બહુસૈન્યોપેતો મેઘપિંગલોપરિ પ્રેષિતઃ । સ તં દેશં પ્રવિષ્ટો વિષોદકસેવનાત્ જ્વરેણ ગૃહીતઃ । સ ચ વ્યાઘુત્ચાગતઃ રૂપવત્યા ચ તેન જલેન નીરોગીકૃતઃ । ઉગ્રસેનોઽપિ કોપાત્તત્ર ગતઃ તથા જ્વરિતો વ્યાઘુત્ચાયાતો રણપિંગલાઞ્જલવૃત્તાન્તમાકર્ણ્ય તઞ્જલં યાચિતવાન્ । તતો મંત્ર ઉક્તો ધનશ્રિયા મ્હોઃ શ્રેષ્ઠિન્ ! કથં નરપતેઃ શિરસિ પુત્રીસ્નાનજલં ક્ષિપ્યતે ? ધનપતિનોક્તં યદિ પૃચ્છતિ રાજા જલસ્વભાવં

વૃષભસેનાની કથા—૨

જનપદદેશમાં કાવેરી શહેરમાં રાજા ઉગ્રસેન, શેઠ ધનપતિ, તેની સ્ત્રી ધનશ્રી, તેની પુત્રી વૃષભસેના અને તેની ધાવમાતા (ધાત્રી) રૂપવતી નામે હતાં.

એક દિવસ વૃષભસેનાના સ્નાનજળના ખાડામાં એક રોગગ્રસ્ત કૂતરું પડ્યું, આળોટ્યું અને નીકળ્યું. તેના રોગરહિત દેખીને ધાત્રીએ વિચાર્યું : “પુત્રીનું સ્નાનજળ જ તેની આરોગ્યતાનું કારણ છે.”

પછી તે ધાત્રીએ બાર વર્ષથી આંખના રોગથી પીડાતી પોતાની માતાને આ વાત કરી. એક દિવસ પરીક્ષા માટે તે જળથી પોતાનાં નેત્રો ધોતાં, તેની (ધાત્રીની માતાની) આંખો સારી થઈ ગઈ. આ ઘટનાથી તે ધાત્રી સર્વ રોગો મટાડનારી છે, એમ તે નગરમાં પ્રસિદ્ધ થઈ.

એક દિવસ રાજા ઉગ્રસેને બહુ સૈન્ય સાથે રણપિંગલ મંત્રીને મેઘપિંગલ ઉપર (ચઢાઈ કરવા) મોકલ્યો. મંત્રી જેવો જ તે દેશમાં પ્રવેશ્યો કે તરત જ ઝેરી પાણીના સેવનથી તાવે સપડાયો. તે જલદી પાછો આવ્યો અને રૂપવતી (ધાત્રી)એ તે જળથી (સ્નાનજળથી) તેને નીરોગી (રોગરહિત) કર્યો. રાજા ઉગ્રસેન પણ કોપથી ત્યાં (મેઘપિંગલના દેશમાં) ગયો અને તેવી રીતે તાવમાં સપડાઈ જલદી પાછો આવ્યો. રણપિંગલ પાસેથી જળની હકીકત સાંભળીને તેણે તે જળની યાચના કરી. પછી ધનશ્રીએ મંત્રીને (શેઠને) કહ્યું, “અરે શેઠ! રાજાના મસ્તક ઉપર પુત્રીનું સ્નાનજળ કેવી રીતે નખાય?”

તદા સત્યં કથ્યતે ન દોષઃ। એવં ભણિતે રૂપવત્યા તેન જલેન નીરોગીકૃત ઉગ્રસેનઃ। તતો નીરોગેણ રાજ્ઞા પૃષ્ઠા રૂપવતી જલસ્ય માહાત્મ્યમ્। તયા ચ સત્યમેવ કથિતં। તતો રાજ્ઞા વ્યાહૂતઃ શ્રેષ્ઠી, સ ચ ભીતઃ રાજ્ઞઃ સમીપમાયાતઃ। રાજા ચ ગૌરવં કૃત્વા વૃષભસેનાં પરિણેતું સ યાચિતઃ। તતઃ શ્રેષ્ઠિના ભણિતં દેવ! યદ્યષ્ટાહ્લિકાં પૂજાં જિનપ્રતિમાનાં કરોષિ તથા પંજરસ્થાન્ પક્ષિગણાન્ મુઞ્ચસિ તથા ગુપ્તિષુ સર્વમનુષ્યાંશ્ચ મુઞ્ચસિ તદા દદામિ। ઉગ્રસેનેન ચ તત્ સર્વં કૃત્વા પરિણીતા વૃષભસેના પટ્ટરાની ચ કૃતા। અતિવલ્લભયા તયૈવ ચ સહ વિમુચ્યાન્યકાર્યં ક્રીડાં કરોતિ। એતસ્મિન્ પ્રસ્તાવે યો વારાણસ્યાઃ પૃથિવિચન્દ્રો નામ રાજા ધૃત આસ્તે સોઽતિપ્રચન્ડત્વાત્તદિવાહકાલેઽપિ ન મુક્તઃ। તતસ્તસ્ય યા રાજ્ઞી નારાયણદત્તા તયા મંત્રિભિઃ સહ મંત્રયિત્વા પૃથિવિચન્દ્રમોચનાર્થં વારાણસ્યાં સર્વત્રાવારિતસત્કારા

ધનપતિએ કહ્યું, “જો રાજા જળના સ્વભાવ સંબંધી પૂછે તો સત્ય કહેવું, તેમાં દોષ નથી.”

એમ કહેવામાં આવતાં રૂપવતીએ તે જળથી ઉગ્રસેન રાજાને નીરોગી કર્યો. પછી નીરોગી થયેલા રાજાએ રૂપવતીને જળના મહિમા વિષે પૂછ્યું અને તેણે સાચું જ કહ્યું.

પછી રાજાએ શેઠને બોલાવ્યો અને તે (શેઠ) ડરતાં-ડરતાં રાજાની સમીપે આવ્યો. રાજાએ તેનું બહુમાન કરી, વૃષભસેનાને પરણવાની (તેની પાસે) માગણી કરી. પછી શેઠે કહ્યું, “દેવ! જો તમે જિનપ્રતિમાઓની અષ્ટાહ્લિકા પૂજા કરો, પાંજરામાં પૂરેલાં સમસ્ત પક્ષીઓને છોડી મૂકો અને જેલમાં રાખેલા સર્વ મનુષ્યોને મુક્ત કરો તો હું તેને (વૃષભસેનાને) આપું.”

રાજા ઉગ્રસેને તે બધું કર્યું અને વૃષભસેનાને પરણ્યો તથા તેને પટ્ટરાણી બનાવી. રાજા અન્ય બધાં કાર્યો છોડીને તે પ્રિય રાણી સાથે કીડા કરવા લાગ્યો.

તે દરમિયાન જે વારાણસીનો પૃથિવીચંદ્ર નામનો રાજા પકડાયો હતો, તે બહુ પ્રચંડ (ઉગ્ર) હોવાથી વિવાહના સમયે પણ તેને છોડવામાં આવ્યો ન હતો. પછી તેની રાણી જે નારાયણદત્તા હતી તેણે મંત્રીઓની સાથે મંત્રણા કરીને પૃથિવીચંદ્રને છોડાવવા માટે વારાણસીમાં વૃષભસેના રાણીના નામે એવું ભોજનગૃહ બોલાવ્યું કે જેમાં કોઈને માટે પ્રવેશ કરવાનો નિષેધ ન હતો. તેમાં ભોજન કરીને જેઓ કાવેરી નગરે ગયા હતા તે બ્રાહ્મણો આદિ પાસેથી તે વૃત્તાંત સાંભળીને કોપાયમાન થયેલી રૂપવતીએ કહ્યું, “હે વૃષભસેના! મને પૂછ્યા વગર તે વારાણસીમાં ભોજનગૃહ શા માટે કરાવ્યું છે?”

વૃષભસેનારાજીનામ્ના કારિતાસ્તેષુ ભોજનં કૃત્વા કાવેરીપત્તનં યે ગતાસ્તેભ્યો બ્રાહ્મણાદિભ્યસ્તં વૃત્તાન્તમાકર્ણ્ય રુષ્ટયા રૂપવત્યા ભણિતા વૃષભસેને! ત્વં મામપૃચ્છન્તી વારાણસ્યાં કથં સત્કારાન્ કારયસિ? તયા ભણિતમહં ન કારયામિ કિન્તુ મમ નામ્ના કેનચિત્કારણેન કેનાપિ કારિતાઃ। તેષાં શુદ્ધિ કુરુ ત્વમિતિ ચરપુરુષૈઃ કૃત્વા યથાર્થ જ્ઞાત્વા તયા વૃષભસેનાયાઃ સર્વં કથિતમ્। તયા ચ રાજાનં વિજ્ઞાપ્ય મોચિતઃ પૃથિવીચન્દ્રઃ। તેન ચ ચિત્રફલકે વૃષભસેનોગ્રસેનયો રૂપે કારિતે। તયોરથો નિજરૂપં સપ્રણામં કારિતમ્। સ ફલ-કસ્તયોર્દર્શિતઃ ભણિતા ચ વૃષભસેના રાજી—દેવિ! ત્વં મમ માતાસિ ત્વત્પ્રસાદાદિદં જન્મ સફલં મે જાતં। તત ઉગ્રસેનઃ સન્માનં દત્વા ભણિતવાન્—ત્વયા મેઘપિંગલસ્યોપરિ ગંતવ્યમિત્યુક્ત્વા સ ચ તાભ્યાં વારાણસ્યાં પ્રેષિતઃ। મેઘપિંગલોઽપ્યેતદાકર્ણ્ય મમાયં

તેણે કહ્યું, “મેં ભોજનગૃહ કરાવ્યું નથી, પરંતુ મારા નામે કોઈએ કોઈ કારણથી તે કરાવેલ છે, તમે તેનો પત્તો મેળવો.”

છૂપા પુરુષો દ્વારા યથાર્થ જાણીને જોણે (રૂપવતીએ) વૃષભસેનાને બધું કહ્યું અને તેણે રાજાને વિજ્ઞાપના (વિનતી) કરી પૃથિવીચંદ્રને છોડાવ્યો.

તેણે (પૃથિવીચન્દ્રે) ચિત્રના પાટિયા ઉપર (ચિત્રબોર્ડ ઉપર) વૃષભસેના અને રાજા ઉગ્રસેન બંનેનું રૂપચિત્ર દોરાવ્યું અને તે બંનેની નીચે પ્રણામ કરતા એવા પોતાનું રૂપ (ચિત્ર) દોરાવ્યું. તે ચિત્રબોર્ડ તે બંનેને બતાવ્યું અને વૃષભસેનાને કહ્યું, “દેવિ! તમે મારી માતા છો, તમારી કૃપાથી મારો આ જન્મ સફળ થયો.”

પછી રાજા ઉગ્રસેન તેનું સન્માન કરી બોલ્યો, “તારે મેઘપિંગળ ઉપર ચડાઈ કરવી.”

એમ કહીને તેને બંને સાથે વારાણસી મોકલ્યો. મેઘપિંગળ પણ એ સાંભળીને “આ પૃથિવીચંદ્ર મારો મર્મભેદી છે.” એવો વિચાર કરીને આવ્યો અને રાજા ઉગ્રસેનની બહુ મહેરબાનીથી તેનો સામન્ત થયો.

“આ સ્થાને બેઠેલા એવા મારી પાસે જે પ્રાભૃત (ભેટ) આવશે તેનો અર્ધો ભાગ મેઘપિંગળને અને અર્ધો ભાગ હું વૃષભસેનાને આપીશ.” એવી ઉગ્રસેને વ્યવસ્થા કરી.

એક દિવસ બે રત્નકંબલ આવી. નામાંકિત કરીને એક એક કંબલ તે બંનેને આપી. એક દિવસ મેઘપિંગળની વિજયા નામની રાણી મેઘપિંગળની કંબલ ઓઢીને પ્રયોજનવશાત્ રૂપવતી પાસે ગઈ, ત્યાં કંબલની અદલાબદલી થઈ ગઈ. એક દિવસ વૃષભસેનાવાળી

પૃથિવીચન્દ્રો મર્મભેદીતિ પર્યાલોચ્યાગત્ય ચોગ્રસેનસ્યાતિપ્રસાદિતઃ સામન્તો જાતઃ। ઉગ્રસેનેન ચાર્થાનસ્થિતસ્ય યન્મે પ્રાભૃતમાગચ્છતિ તસ્યાર્ધ મેઘપિંગલસ્ય દાસ્યામિ અર્ધ ચ વૃષભસેનાયા ઇતિ વ્યવસ્થા કૃતા। એવમેકદા રત્નકંબલદ્વયમાગતમેકૈકં સનામાઙ્ક કૃત્વા તયોર્દત્તં। એકદા મેઘપિંગલસ્ય રાજ્ઞી વિજયાખ્યા મેઘપિંગલકમ્બલં પ્રાવૃત્ય પ્રયોજનેન રૂપવતીપાર્શ્વે ગતા। તત્ર કમ્બલપરિવર્તો જાતઃ। એકદા વૃષભસેનાકમ્બલં પ્રાવૃત્ય મેઘપિંગલઃ સેવાયામુગ્રસેનસભાયમાગતઃ રાજા ચ તમાલોક્વ્યાતિકોપાદ્રક્તાક્ષો બભૂવ। મેઘપિંગલશ્ચ તં તથાભૂતમાલોક્વ્ય મમોપરિ ક્રુપિતોઽયં રાજેતિ જ્ઞાત્વા દૂરં નષ્ટઃ। વૃષભસેના ચ રુષ્ટેનોગ્રસેનેન મારણાર્થ સમુદ્રજલે નિક્ષિપ્તા। તયા ચ પ્રતિજ્ઞા ગૃહીતા યદિ એતમ્માદુપસર્ગાદુદ્ધરિષ્યામિ તદા તપઃ કરિષ્યામીતિ। તતો વ્રતમાહાત્મ્યાઞ્જલદેવતયા તસ્યાઃ સિંહાસનાદિપ્રાતિહાર્ય કૃતમ્। તચ્છૃત્વા પશ્ચાત્તાપં કૃત્વા રાજા તમાનેતું ગતઃ। આગચ્છતા વનમધ્યે ગુણધરનામાઽવધિજ્ઞાની મુનિર્દૃષ્ટિઃ। સ ચ વૃષભસેનયા પ્રણમ્ય નિજપૂર્વભવચેષ્ટિતં પૃષ્ટઃ। કથિતં ચ ભગવતા। યથા—પૂર્વભવે ત્વમત્રૈવ બ્રાહ્મણપુત્રી નાગશ્રી નામા જાતાસિ। રાજકીયદેવકુલે સમ્માર્જનં

કંબલ ઓઢીને મેઘપિંગળ, રાજા ઉગ્રસેનની સભામાં તેની સેવામાં આવ્યો. તેને જોઈને અતિકોપથી રાજાની આંખો લાલચોળ થઈ ગઈ. મેઘપિંગળ તેને તેવો જોઈને, “આ રાજા મારા ઉપર ગુસ્સે થયો છે”—એમ જાણીને દૂર ભાગ્યો. ગુસ્સે થયેલા ઉગ્રસેને વૃષભસેનાને મારવા માટે સમુદ્રના પાણીમાં ફેંકી. તેણે (વૃષભસેનાએ) પ્રતિજ્ઞા કરી કે, “જો હું આ ઉપસર્ગમાંથી બચીશ તો તપ કરીશ.”

પછી વ્રતના માહાત્મ્યથી, જળદેવતાએ તેનું સિંહાસનાદિ પ્રાતિહાર્ય કર્યું. તે સાંભળીને રાજાને પશ્ચાત્તાપ થયો અને તે તેને લેવા ગયો. પાછા આવતાં રાજાએ વનમાં ગણધર નામના અવધિજ્ઞાની મુનિ દીઠા; તેમને પ્રણામ કરી વૃષભસેનાએ પોતાના પૂર્વભવની કરણી પૂછી.

ભગવાને કહ્યું, “પૂર્વભવમાં તું અહીં જ નાગશ્રી નામની બ્રાહ્મણ પુત્રી તરીકે જન્મી હતી. રાજાના દેવકુળમાં તું કચરો કાઢતી. તે દેવકુળમાં એક દિવસ બપોર પછી કિલ્લાની અંદર પવનરહિત ખાડામાં મુનિદત્ત નામના મુનિ પદ્માસને કાયોત્સર્ગમાં બેઠા હતા. તેણે (બ્રાહ્મણ પુત્રીએ) ગુસ્સે થઈને કહ્યું, “કટકમાંથી (સેનાની છાવણીમાંથી) રાજા પાછા ફર્યા છે, તેઓ અત્રે આવશે, માટે ઊઠો, ઊઠો. મારે કચરો વાળવો છે.”

એવું તે બોલતી રહી અને મુનિ ત્યાં કાયોત્સર્ગ કરીને મૌનથી સ્થિત રહ્યા. પછી

કરોષિ તત્ર દેવકુલે ચૈકદાઽપરાહ્ને પ્રાકારાભ્યન્તરે નિર્વાતગર્તાયાં મુનિઃદત્તનામા મુનિઃ પર્યકકાયોત્સર્ગેણ સ્થિતઃ। ત્વયા ચ રુષ્ટયા ભણિતઃ કટકાદ્રાજા સમાયાતો- ઽત્રાગમિષ્યતીત્યુત્તિષ્ઠોત્તિષ્ઠ સમ્માર્જનં કરોમિ લગ્નેતિ બ્રુવાણાયાસ્તત્ર મુનિઃ કાયોત્સર્ગ વિધાય મૌનેન સ્થિતઃ। તતસ્ત્વય કચવારેણ પૂરયિત્વોપરિ સમ્માર્જનં કૃતમ્। પ્રભાતે તત્રાગતેન રાજા તત્પ્રદેશે ક્રીડતા ઉચ્છ્વસિતનિઃશ્વસિતપ્રદેશં દૃષ્ટ્વા ઉત્ખન્ય નિઃસારિતશ્ચ સ મુનિઃ। તતસ્ત્વયાત્મનિન્દાં કૃત્વા ધર્મે રુચિઃ કૃતા। પરમાદરેણ ચ તસ્ય મુનિસ્ત્વયા તત્પીડોપશમનાર્થ વિશિષ્ટમૌષધદાનં વૈયાવૃત્યં ચ કૃતમ્। તતો નિદાનેન મૃત્વેહ ધનપતિધનશ્રિયોઃ પુત્રી વૃષભસેના નામ જાતાસિ। ઔષધદાનફલાત્ સર્વૌષધદ્વિફલં જાતમ્। કચવારપૂરણાત્ કલઙ્કિતા ચ। ઇતિ શ્રુત્વાત્માનં મોચયિત્વા વૃષભસેના તત્સમીપે આર્યિકા જાતા। ઔષધદાનસ્ય ફલમ્।

શ્રુતદાને કૌણ્ડેશો દૃષ્ટાન્તઃ। અસ્ય કથા—

^૧કુરુમણિગ્રામે ગોપાલો ગોવિન્દનામા। તેન ચ કોટરાદુદ્ધૃત્ય ચિરન્તનપુસ્તકં પ્રપૂજ્ય

કચરાથી (તે ખાડો) પૂરીને તેણે ઉપર સંમાર્જન (સાફસૂફ) કર્યું.

પ્રભાતમાં ત્યાં આવેલા રાજા તે પ્રદેશમાં ક્રીડા કરતાં—કરતાં તે સ્થાને પહોંચ્યો, ત્યારે ઉચ્છ્વાસ—નિઃશ્વાસના કારણે ઊંચાનીચા થતા તે પ્રદેશને જોઈને (તે પ્રદેશને) ખોદાવીને મુનિને બહાર કાઢ્યા. પછી તેણે (બ્રાહ્મણ પુત્રીએ) આત્મનિન્દા કરીને ધર્મમાં રુચિ કરી. તે મુનિની પીડાને શાંત કરવા માટે તેણે પરમ આદરથી વિશિષ્ટ (ઉત્તમ) ઔષધદાન અને વૈયાવૃત્ય કર્યું. પછી નિદાનથી મરીને અહીં તું ધનપતિ અને ધનશ્રીને ત્યાં વૃષભસેના નામની પુત્રી તરીકે જન્મી છે. ઔષધદાનના ફળથી તને સર્વૌષધ—ઋદ્ધિનું ફળ પ્રાપ્ત થયું છે અને કચરો પૂરવાને કારણે તું કલંકિત થઈ છે.”

આમ સાંભળીને પોતાની જાતને રાજાથી છોડાવીને વૃષભસેના તેમના સમીપે આર્જિકા થઈ. આ ઔષધદાનનું ફળ છે. ૨.

શ્રુતના ઉપકરણના દાનમાં કૌંડેશ દેષ્ટાન્ત છે.

કૌંડેશની કથા—૩

કુરુમણિ ગામમાં ગોવિન્દ નામનો ગોવાળિયો હતો. તેણે પુરાતન પુસ્તકનો

૧. કુરુમરિ ઇતિ ગ, ઘ૦ કુમાર ખ।

ભવત્યા પદ્મનન્દિમુનયે દત્તમ્ । તેન પુસ્તકેન તત્રાટવ્યાં પૂર્વભટ્ટારકાઃ કેચિત્ કિલ પૂજાં કૃત્વા કારયિત્વા ચ વ્યાખ્યાનં કૃતવન્તઃ કોટરે ધૃત્વા ચ ગતવન્તશ્ચ । ગોવિન્દેન ચ બાલ્યાત્પ્રભૃતિ તં દૃષ્ટ્વા નિત્યમેવ પૂજા કરતા વૃક્ષકોટર^૨ સ્યાપિ । ઇષ સ ગોવિન્દો નિદાનેન મૃત્વા તત્રૈવ ગ્રામકૂટસ્ય પુત્રોઽભૂત્ । તમેવ પદ્મનન્દિમુનિમાલોક્ય જાતિસ્મરો જાતઃ । તપો ગૃહીત્વા કોણ્ડેશનામા મહામુનિઃ શ્રુતધરોઽભૂત્ । ઇતિ શ્રુતદાનસ્ય ફલમ્ ।

વસતિદાને સૂકરો દૃષ્ટાન્તઃ । અસ્ય કથા—

માલવદેશે ઘટગ્રામે કુમ્ભકારો દેવિલનામા^૩ નાપિતશ્ચ ધમિલ્લનામા । તાભ્યાં પથિકજનાનાં વસતિનિમિત્તં દેવકુલં કારિતમ્ । એકદા દેવિલેન મુનયે તત્ર પ્રથમં વસતિર્દત્તા ધમિલ્લેન ચ પશ્ચાત્ પરિત્રાજકસ્તત્રાનીય ધૃતઃ । તાભ્યાં ચ ધમિલ્લપરિત્રાજકાભ્યાં નિઃસારિતઃ

કોટરમાંથી (બખોલમાંથી) ઉદ્ધાર કરીને તથા ભક્તિથી તેનું પૂજન કરીને પદ્મનન્દિ મુનિને તે આપ્યું. તે પુસ્તક દ્વારા તે જંગલમાં કોઈ પૂર્વ ભટ્ટારકોએ તેની પૂજા કરી તથા કરાવીને, વ્યાખ્યાન કર્યું હતું અને તેને કોટરમાં (બખોલમાં) મૂકીને ચાલ્યા ગયા હતા. ગોવિન્દ બાળપણથી તે શાસ્ત્ર જોઈને નિત્ય તેની પૂજા કરતો. ફરીથી તેનાં દર્શન થાય તે માટે તેણે તેને વૃક્ષના કોટરમાં સ્થાપિત કર્યું. તે ગોવિન્દ નિદાનથી મરીને તે ગામમાં જ ગ્રામકૂટનો પુત્ર થયો. તે જ પદ્મનન્દિ મુનિને જોઈને તેને જાતિસ્મરણ થયું. તપ ધારણ કરીને તે કૌંડેશ નામનો શ્રુતધર મહામુનિ થયો.

એ પ્રમાણે શ્રુતદાનનું-શ્રુતના ઉપકરણના દાનનું ફળ છે. ૩.

વસતિના દાનમાં સૂકર દેષ્ટાન્ત છે.

સૂકરની કથા—૪

માલવ દેશમાં ઘટ ગામમાં દેવિલ નામનો કુંભાર અને ધમિલ્લ નામનો હજામ હતો. તે બંનેએ મુસાફરોને રહેવા માટે દેવકુળ કરાવ્યું.

એક દિવસ દેવિલે મુનિને ત્યાં પહેલા રાખ્યા અને પછી ધમિલ્લે ભિક્ષુકને ત્યાં લાવી રાખ્યો. ધમિલ્લ અને ભિક્ષુક બંને દ્વારા કાઠી મૂકાયેલા તે મુનિ વૃક્ષના મૂળમાં રાત્રે ડાંસ-મચ્છર-શીત આદિ સહન કરતા ઠર્યા. પ્રભાતે દેવિલ અને ધમિલ્લ-બંને તે કારણે પરસ્પર યુદ્ધ કરીને મર્યા અને વિન્ધ્યદેશમાં અનુક્રમે મોટો ભૂંડ અને વાઘ તરીકે

૨. વૃક્ષસ્ય ઇતિ ગ૦ । પૂજાં કૃત્વા વૃક્ષકોટરે સ્થાપિતં ઇતિ ખ૦ । ૩. દેવલનામા ।

સ મુનિર્વૃક્ષમૂલે રાત્રૌ દંશમશકશીતાદિકં સહમાનઃ સ્થિતઃ। પ્રભાતે દેવિલધમિલ્લૌ તત્કારણેન પરસ્પરં યુદ્ધં કૃત્વા મૃત્વા વિન્ધ્યે ક્રમેણ સૂકરવ્યાઘ્રૌ પ્રૌઢૌ જાતૌ। યત્ર ચ ગુહાયાં સ સૂકરસ્તિષ્ઠતિ તત્રૈવ ચ ગુહાયામેકદા સમાધિગુપ્તત્રિગુપ્તમુનિ આગત્ય સ્થિતૌ। તૌ ચ દૃષ્ટ્વા જાતિસ્મરો ભૂત્વા દેવિલચરસૂકરો ધર્મમાકર્ણ્ય વ્રતં ગૃહીતવાન્। તત્પ્રસ્તાવે મનુષ્યગન્ધમાઘ્રાય મુનિભક્ષણાર્થં સ વ્યાઘ્રોઽપિ તત્રાયાતઃ। સૂકરશ્ચ તયો રક્ષાનિમિત્તં ગુહાદ્વારે સ્થિતઃ। તત્રાપિ તૌ પરસ્પરં યુધ્વા મૃતૌ। સૂકરો મુનિરક્ષણાભિપ્રાયેણ શુભાભિસન્ધિત્વાત્ મૃત્વા સૌધર્મે મહદ્લિંકો દેવો જાતઃ। વ્યાઘ્રસ્તુ મુનિભક્ષણાભિપ્રાયેણાતિરૌદ્રાભિપ્રાયત્વાન્મૃત્વા નરકં ગતઃ। વસતિદાનસ્ય ફલમ્ ॥૧૧૮॥

યથા વૈયાવૃત્યં વિદધતા ચતુર્વિધં દાનં દાતવ્યં તથા પૂજાવિધાનમપિ કર્તવ્ય-
મિત્યાહ—

જન્મ્યા અને મોટા થયા.

જે ગુફામાં તે ભૂંડ રહેતો હતો તે જ ગુફામાં એક દિવસ સમાધિગુપ્ત અને ત્રિગુપ્ત નામના બે મુનિ આવીને રહ્યા. તે બંનેને જોઈને શૂકર થયેલા દેવિલને જાતિસ્મરણ થયું અને ધર્મનું શ્રવણ કરીને તેણે વ્રત અંગીકાર કર્યું.

તે દરમિયાન મનુષ્યની ગંધ સૂંધીને મુનિનું ભક્ષણ કરવા માટે વાઘ પણ ત્યાં આવ્યો. ભૂંડ તે બંનેની રક્ષા નિમિત્તે ગુફાના દ્વારે ઊભો રહ્યો. ત્યાં પણ તેઓ બંને એકબીજા સાથે લડી મરણ પામ્યા. ભૂંડ મુનિની રક્ષાના અભિપ્રાયથી—શુભ ભાવથી મરીને સૌધર્મસ્વર્ગમાં મહાઋદ્ધિવાળો દેવ થયો અને વાઘ મુનિના ભક્ષણના અભિપ્રાયથી અતિરૌદ્ર અભિપ્રાયને લીધે મરીને નરકે ગયો.

વસતિદાનનું આ ફળ છે. ૪.

ભાવાર્થ :—(શ્લોક ૧૧૮) આહારદાનમાં શ્રીષેણ રાજા, ઔષધદાનમાં શેઠની પુત્રી વૃષભસેના, શાસ્ત્રદાનમાં કૌંડેશ કોટવાલ અને આવાસદાનમાં શૂકર (ભૂંડ) ખાસ કરીને પ્રસિદ્ધ થયાં છે. ૧૧૮.

જેમ વૈયાવૃત્ય કરનારે ચાર પ્રકારનું દાન કરવું જોઈએ, તેમ પૂજાવિધાન પણ કરવું જોઈએ—એમ કહે છે—

દેવાધિદેવચરણે પરિચરણં સર્વદુઃખનિર્હરણમ્ ।

કામદુહિ કામદાહિનિ પરિચિનુયાદાદૃતો નિત્યમ્ ॥૧૧૬॥

આદૃતઃ આદરયુક્તઃ નિત્યં પરિચિનુયાત્ પુષ્ટં કુર્યાત્ । કિં? પરિચરણં પૂજાં । કિંવિશિષ્ટં? સર્વદુઃખનિર્હરણં નિઃશેષદુઃખવિનાશકં । ક્વ? દેવાધિદેવચરણે દેવાનામિન્દ્રાદીનામધિકો વચ્ચો દેવો દેવાધિદેવસ્તસ્ય ચરણઃ પાદઃ તસ્મિન્ । કથંભૂતે? કામદુહિ વાઙ્ચિતપ્રદે । તથા કામદાહિનિ કામવિધ્વંસકે ॥૧૧૬॥

પૂજામાહાત્મ્યં કિં ક્વાપિ કેન પ્રકટિતમિત્યાશંક્યાહ—

અર્હતપૂજાનું વિધાન

શ્લોક ૧૧૯

અન્વયાર્થ :—[કામદુહિ] ઈચ્છિત ફળ દેનાર [કામદાહિની] અને વિષયવાસનાની ઈચ્છાનો નાશ કરનાર [દેવાધિદેવચરણે] દેવોના દેવ-અરહંતદેવનાં ચરણમાં [સર્વદુઃખનિર્હરણમ્] સર્વ દુઃખોને નાશ કરનારી [પરિચરણમ્] પૂજા [આદૃત] આદરયુક્ત-ભક્તિયુક્ત થઈને [નિત્યમ્] હંમેશા-પ્રતિદિન [પરિચિનુયાત્] કરવી જોઈએ.

ટીકા :—‘આદૃત’ આદરયુક્ત થઈને, ‘નિત્યં પરિચિનુયાત્’ નિત્ય પુષ્ટ કરવી જોઈએ. શું? ‘પરિચરણં’ પૂજા. કેવા પ્રકારની (પૂજા)? ‘સર્વદુઃખનિર્હરણમ્’ સર્વ દુઃખોનો વિનાશ કરનાર. ક્યાં (પૂજા)? ‘દેવાધિદેવચરણે’ દેવોના ઈન્દ્રોને અધિક વંદ્ય દેવ-તે દેવાધિદેવ, તેમનાં ચરણ-પાદ, તેમાં; કેવાં (ચરણમાં)? ‘કામદુહિ’ વાંચિત (ફળ) દેનાર તથા ‘કામદાહિનિ’ વિષયવાસનાનો વિધ્વંસ (નાશ) કરનાર (ચરણમાં).

ભાવાર્થ :—ભગવાનની પૂજા સર્વ દુઃખોનો નાશ કરનારી છે, માટે ભક્તિભાવયુક્ત થઈને શ્રાવકે, અરહંત દેવના વાંચિત ફળ આપનાર તથા વિષયવાસનાને દૂર કરનાર ચરણમાં નિત્ય પૂજા કરવી જોઈએ. ૧૧૯.

શા કારણે, ક્યાં અને કોણે પૂજાનું માહાત્મ્ય પ્રગટ કર્યું—એવી આશંકા કરીને કહે છે—

અર્હચ્ચરણસપર્યામહાનુભાવં મહાત્મનામવદત્ ।

ભેકઃ પ્રમોદમત્તઃ કુસુમેનૈકેન ગજગૃહે ॥૧૨૦॥

મેકો મણ્ડૂકઃ । પ્રમોદમત્તો વિશિષ્ટધર્માનુરાગેણ હૃષ્ટઃ । અવદત્ કથિતવાન્ ।
કિમિત્યાહ—અર્હદિત્યાદિ । અર્હતશ્ચરણૌ અર્હચ્ચરણૌ તયોઃ સપર્યા પૂજા તસ્યાઃ મહાનુભાવં
વિશિષ્ટં માહાત્મ્યં । કેષામવદત્ ? મહાત્મનાં ભવ્યજીવાનાં । કેન કૃત્વા ? કુસુમેનૈકેન । ક્વ ?
રાજગૃહે ।

અસ્ય કથા

મગધદેશે રાજગૃહનગરે રાજા શ્રેણિકઃ, શ્રેષ્ઠી નાગદત્તઃ, શ્રેષ્ઠિની ભવદત્તા । સ
નાગદત્તઃ શ્રેષ્ઠી સર્વદા માયાયુક્તત્વાન્મૃત્વા નિજપ્રાઙ્ગણવાપ્યાં ભેકો જાતઃ । તત્ર યાગતામેકદા

પૂજાનું માહાત્મ્ય

શ્લોક ૧૨૦

અન્વયાર્થ :—[પ્રમોદમત્તઃ] આનંદધેલા [ભેકઃ] દેડકાએ [રાજગૃહે] રાજગૃહી
નગરીમાં [એકેન કુસુમેન] એક ફૂલથી [મહાત્માનામ્] ભવ્યજીવોની આગળ
[અર્હચ્ચરણસપર્યામહાનુભાવમ્] અરહંત ભગવાનનાં ચરણોની પૂજાનું વિશિષ્ટ માહાત્મ્ય
[અવદત્] પ્રગટ કર્યું (બતાવ્યું).

ટીકા :—‘ભેકઃ’ દેડકાએ, ‘પ્રમોદમત્તઃ’ આનંદધેલા—વિશિષ્ટ ધર્માનુરાગથી હર્ષ
પામેલા (દેડકાએ) ‘અવદત્’ દર્શાવ્યું. શું? તે કહે છે—‘અર્હદિત્યાદિ’ અરહંતનાં ચરણો—
તેમની ‘સપર્યા’ પૂજા; તેના ‘મહાનુભાવમ્’ વિશિષ્ટ માહાત્મ્યને (પ્રભાવને) દર્શાવ્યું. કોને
દર્શાવ્યું? ‘મહાત્માનામ્’ ભવ્યજીવોને. કઈ રીતે? ‘એકેન કુસુમેન’ એક ફૂલ વડે. ક્યાં?
‘રાજગૃહે’ રાજગૃહી નગરીમાં.

ભાવાર્થ :—રાજગૃહ નગરીમાં આનંદમસ્ત બનેલા એક દેડકાએ એક ફૂલથી
અરહંતદેવનાં ચરણોની પૂજાનો મહિમા મહાપુરુષોની વચ્ચે પ્રગટ કર્યો.

મેડક (દેડકા)ની કથા

મગધદેશમાં રાજગૃહ નગરમાં રાજા શ્રેણિક, શેઠ નાગદત્ત અને શેઠાણી ભવદત્તા
હતાં. તે નાગદત્ત શેઠ સર્વદા માયાચારી હોવાથી મરીને પોતાના આંગણાની વાવમાં દેડકો

ભવદત્તાશ્રેષ્ઠિનીમાલોક્ય જાતિસ્મરો ભૂત્વા તસ્યાઃ સમીપે આગત્ય ઉપર્યુત્સુત્ય ચટિતઃ। તયા ચ પુનઃ પુનર્નિર્ઘાટિતો રટતિ, પુનરાગત્ય ચટતિ ચ। તતસ્તયા કોઽપ્યયં મદીયો ઇષ્ટો ભવિષ્યતીતિ સમ્પ્રધાર્યાવધિજ્ઞાની સુવ્રતમુનિઃ પૃષ્ઠઃ। તેન ચ તદ્વૃત્તાન્તે કથિતે ગૃહે નીત્વા પરમગૌરવેણાસૌ ધૃતઃ। શ્રેણિકમહારાજશ્ચેકદા વર્ધમાનસ્વામિનં વૈભારપર્વતે સમાગતમાકર્ણ્ય આનન્દભેરીં દાપયિત્વા મહતા વિભવેન તં વન્દિતું ગતઃ। શ્રેષ્ઠિન્યાદૌ ચ ગૃહજને વન્દનાભક્ત્યર્થં ગતે સ ભેકઃ પ્રાંગણવાપીકમલં પૂજાનિમિત્તં ગૃહીત્વા ગચ્છન્ હસ્તિનઃ પાદેન ચૂર્ણયિત્વા મૃતઃ। પૂજાનુરાગવશેનોપાર્જિતપુણ્યપ્રભાવાત્ સૌધર્મે મહર્દ્ધિકદેવો જાતઃ। અવધિજ્ઞાનેન પૂર્વભવવૃત્તાન્તં જ્ઞાત્વા નિજમુકુટાગ્રે ભેકચિહ્નં કૃત્વા સમાગત્ય વર્ધમાનસ્વામિનં વન્દમાનઃ શ્રેણિકેન દૃષ્ટઃ। તતસ્તેન ગૌતમસ્વામી ભેકચિહ્નેઽસ્ય કિં કારણમિતિ પૃષ્ઠઃ તેન ચ પૂર્વવૃત્તાન્તઃ કથિતઃ। તચ્છુત્વા સર્વે ^૧જનાઃ પૂજાતિશયવિધાને ઉદ્યતાઃ સંજાતા ઇતિ ॥૧૨૦॥

થયો. ત્યાં એક દિવસ ભવદત્તા શેઠાણીને આવેલી જોઈને તેને જાતિસ્મરણ થયું અને તેની સમીપે આવીને-કૂદીને તેના ઉપર પડ્યો. તે (શેઠાણી) તેને વારંવાર પાછો હઠાવતી અને તે ટર્-ટર્ શબ્દ કરતો ફરીથી આવીને તેને ચાટતો હતો. પછી આ કોઈ મારો પ્રિય હશે એમ ધારીને તેણે અવધિજ્ઞાની સુવ્રતમુનિને પૂછ્યું.

જ્યારે તેણે તેનું વૃત્તાન્ત કહ્યું, ત્યારે તેને ઘેર લઈ જઈને પરમ ગૌરવથી (માનથી) રાખવામાં આવ્યો.

એક દિવસ શ્રેણિક મહારાજ, વર્ધમાનસ્વામીને વૈભાર પર્વત પર આવેલા સાંભળીને આનંદભેરી વગડાવી મહાવૈભવથી (ઠાઠમાઠથી) તેમને વંદના કરવા ગયા. શેઠાણી આદિ ઘરનાં માણસો જ્યારે વંદના-ભક્તિ માટે ગયાં ત્યારે તે દેડકો આંગણાની વાવમાંનું કમળ પૂજાનિમિત્તે ગ્રહણ કરીને (વંદના માટે) જતાં, હાથીના પગ તળે ચગદાઈને મરી ગયો. પૂજાના અનુરાગના કારણે ઉપાર્જિત પુણ્યના પ્રભાવથી તે સૌધર્મ સ્વર્ગમાં મહાઋદ્ધિધારી દેવ થયો.

અવધિજ્ઞાનથી પૂર્વભવનું વૃત્તાન્ત જાણીને પોતાના મુગટના અગ્રભાગમાં દેડકાનું ચિહ્ન કરીને આવ્યો અને શ્રેણિકે તેને વર્ધમાનસ્વામીને વંદના કરતો જોયો. પછી તેણે (શ્રેણિકે) તેને દેડકાનું ચિહ્ન કેમ છે? તેનું કારણ ગૌતમસ્વામીને પૂછ્યું અને તેમણે તેનો પૂર્વવૃત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યો. તે સાંભળીને બધા ભવ્યજીવો (જિન) પૂજાતિશયવિધાનમાં ઉદમશીલ (તત્પર) થયા. ૧૨૦.

ઇદાનીમુક્તપ્રકારસ્ય વૈયાવૃત્યસ્યાતીચારાનાહ—

હરિતપિધાનનિધાને હ્યનાદરાસ્મરણમત્સરત્વાનિ ।

વૈયાવૃત્યસ્યૈતે વ્યતિક્રમાઃ પઞ્ચ કથ્યન્તે ॥૧૨૧॥

પંચૈતે આર્યાપૂર્વાર્ધકથિતા । વૈયાવૃત્યસ્ય વ્યતિક્રમાઃ કથ્યન્તે । તથાહિ । હરિતપિધાનનિધાને હરિતેન પદ્મપત્રાદિના પિધાનં^૧ ઝંપનમાહારસ્ય । તથા હરિતે તસ્મિન્ નિધાનં સ્થાપનં । તસ્ય અનાદરઃ પ્રયચ્છતોઽપ્યાદરાભાવઃ । અસ્મરણમાહારાદિદાનમેતસ્યાં વેલાયામેવંવિધપાત્રાય દાતવ્યમિતિ આહાર્યવસ્તુષ્વિદં દત્તમદત્તમિતિ વા સ્મૃતેરભાવઃ । મત્સરત્વમન્યદાતૃદાનગુણાસહિષ્ણુત્વમિતિ^૨ ॥૧૨૧॥

હવે ઉક્ત પ્રકારના વૈયાવૃત્યના અતિચાર કહે છે—

વૈયાવૃત્યના અતિચાર

શ્લોક ૧૨૧

અન્વયાર્થ :—[હિ] ખરેખર [હરિતપિધાનનિધાને] હરિત (સચેત) વસ્તુથી ઢાંકવું, હરિત વસ્તુમાં રાખવું, [અનાદરાસ્મરણમત્સરત્વાનિ] આદર ન કરવો, નવધાભકિત આદિ ભૂલી જવી ને ઈર્ષ્યા કરવી [એતે]—એ [પઞ્ચ] પાંચ [વૈયાવૃત્યસ્ય] વૈયાવૃત્યના [વ્યતિક્રમાઃ] અતિચારો [કથ્યન્તે] કહેવાય છે.

ટીકા :—‘પંચૈતે’ શ્લોકના (આર્યાના) પૂર્વાર્ધમાં કહેલા એ પાંચ ‘વૈયાવૃત્યસ્ય વ્યતિક્રમાઃ કથ્યન્તે’ વૈયાવૃત્યના અતિચારો કહેવાય છે. તે આ પ્રમાણે છે— ‘હરિતપિધાનનિધાને’ હરિત (સચિત્ત) કમળના પત્ર આદિથી આહારનું ઢાંકવું તથા સચિત્ત પત્રાદિમાં આહાર ‘અનાદરાસ્મરણમત્સરત્વાનિ’ તેનો અનાદર—આપતાં છતાં પણ આદર ન હોવો, અસ્મરણ—આહાર આદિ દાન આ વેળાએ આવા પ્રકારના પાત્રને આપવું જોઈએ તથા ભોજનની વસ્તુમાં આ આપી કે ન આપી—એવી સ્મૃતિનો અભાવ હોવો અને મત્સરત્વ અર્થાત્ અન્ય દાતારના દાન—ગુણોને સહન નહિ કરવા—એ પાંચ વૈયાવૃત્યના અતિચારો છે.

૧. આચ્છાદનં ઇતિ ચ૦

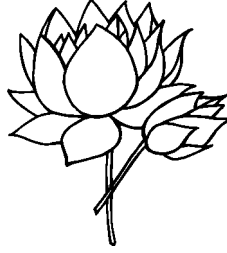
૨. અન્યદાતૃગુણોઽસહિષ્ણુત્વમિતિ ષ૦ ।

इति प्रभाचन्द्रविरचितायां समन्तभद्रस्वामिविरचितोपासकाध्ययनटीकायां
चतुर्थः परिच्छेदः।

ભાવાર્થ :—૧. આપવાની વસ્તુને કમળપત્રાદિ હરિત (સચિત્ત) વસ્તુથી ઢાંકવી. ૨. આપવાની વસ્તુને સચિત્ત વસ્તુમાં મૂકવી; ૩. દાન દેવામાં અનાદર કરવો, ૪. દાન દેવાની વિધિ, સમય અને પાત્રાદિનું ભૂલી જવું અને ૫. બીજાના દાનગુણની ઈર્ષાબુદ્ધિ કરવી—એ પાંચ વૈયાવૃત્યના (અતિથિસંવિભાગના) અતિચાર છે.^૧

એ પ્રમાણે શ્રી સમન્તભદ્રસ્વામી વિરચિત ઉપાસકાધ્યયનની શ્રી પ્રભાચંદ્રવિરચિત સંસ્કૃત ટીકામાં ચોથો પરિચ્છેદ પૂર્ણ થયો. ૪.

૧. સચિત્તનિક્ષેપાવિધાનપરવ્યપદેશમત્સર્યકાલાતિક્રમાઃ ॥ (તત્ત્વાર્થસૂત્ર-અધ્યાય ૭/૩૬)

૫
સંલ્લેખના પ્રતિમાધિકાર

અથ સાગારેણાણુવ્રતાદિવત્ સંલ્લેખનાપ્યનુષ્ઠાતવ્યા। સા ચ કિં સ્વરૂપા કદા
ચાનુષ્ઠાતવ્યેત્યાહ—

ઉપસર્ગે દુર્ભિક્ષે જરસિ રુજાયાં ચ નિઃપ્રતીકારે।
ધર્માય તનુવિમોચનમાહુઃ સંલ્લેખનામાર્યાઃ ॥૧૨૨॥

આર્યા ગણધરદેવાદયઃ। સંલ્લેખનામાહુઃ। કિં તત્? તનુવિમોચનં શરીરત્યાગઃ।
કસ્મિન્ સતિ? ઉપસર્ગે તિર્યઙ્મનુષ્યદેવાચેતનકૃતે। નિઃપ્રતીકારે પ્રતીકારાગોચરે। એતદ્

હવે શ્રાવકોના અણુવ્રતાદિની જેમ સંલ્લેખના પણ કરવી જોઈએ. વળી તેનું શું
સ્વરૂપ છે અને ક્યારે કરવી જોઈએ તે કહે છે—

સંલ્લેખનાનું લક્ષણ
શ્લોક ૧૨૨

અન્વયાર્થ :—[આર્યાઃ] ગણધરાદિક દેવ, [નિઃપ્રતીકારે] પ્રતિકારરહિત એવા
(જેને દૂર કરવાનો કોઈ ઈલાજ ન જોવામાં આવે એવા) [ઉપસર્ગે] ઉપસર્ગ આવી પડતાં,
[દુર્ભિક્ષે] દુષ્કાળ પડતાં, [જરસિ] ઘડપણ આવતાં [ચ] અને [રુજાયાં] રોગ થતાં,
[ધર્માય] ધર્મ માટે (ધર્મની આરાધના માટે) [તનુવિમોચનમ્] શરીરનો ત્યાગ કરવો તેને
[સંલ્લેખનામ્] સંલ્લેખના [આહુઃ] કહે છે.

ટીકા :—‘આર્યાઃ’ ગણધરદેવાદિ ‘સંલ્લેખનામાહુઃ’ સંલ્લેખના કહે છે. શું તે?
‘તનુવિમોચનમ્’ શરીરનો ત્યાગ. શું થતાં? ‘ઉપસર્ગે’ તિર્યંચ, મનુષ્ય, દેવ અને અચેતન
દ્વારા કરાયેલો ઉપસર્ગ થતાં. કેવો ઉપસર્ગ? ‘નિષ્પ્રતીકારે’ ઉપાયરહિત (જેનો ઉપાય થઈ

વિશેષણં દુર્ભિક્ષજરારુજાનાં પ્રત્યેકં સમ્બન્ધનીયં । કિમર્થં તદ્વિમોચનં ? ધર્માય રત્નત્રયારાધનાર્થં
ન પુનઃ પરસ્ય બ્રહ્મહત્યાઘર્થં ॥૧૨૨॥

શકે નહિ તેવો). આ વિશેષણનો ‘દુર્ભિક્ષ, જરા અને રુજા’—એ પ્રત્યેક સાથે સંબંધ જોડવો. (અર્થાત્ ઉપાયરહિત દુર્ભિક્ષના સમયે, ઉપાયરહિત ઘડપણમાં અને ઉપાયરહિત રોગના સમયે). શા માટે તેનો ત્યાગ કરવો? ‘ધર્માય’ ધર્મ માટે અર્થાત્ રત્નત્રયની આરાધના માટે, પણ નહિ કે બીજાના આત્મઘાતાદિ માટે (સંલ્લેખના કહી છે.)

ભાવાર્થ :—બેઈલાજ (નિરુપાય) ઉપસર્ગ આવી પડતાં, દુષ્કાળ પડતાં, ઘડપણ આવતાં અને અસાધ્ય રોગ થતાં, રત્નત્રયસ્વરૂપ ધર્મની આરાધના માટે કષાયને કૃષ કરીને શરીરનો ત્યાગ કરવો તેને સંલ્લેખના કહે છે.

વિશેષ

સંલ્લેખનાને સમાધિમરણ યા સંન્યાસમરણ પણ કહે છે. સમ્યક્પ્રકારે કષાય અને કાયને કૃષ કરવી તેને સંલ્લેખના કહે છે.

કષાયોને કૃષ કરવા—મંદ કરવા તે નિશ્ચય સંલ્લેખના છે અને કષાય મંદ થતાં આહાર—જળ આદિ પ્રત્યે ઉપેક્ષાભાવ થવો અને તેના કારણે શરીરનું કૃષ થવું તે વ્યવહાર સંલ્લેખના છે.

ચિત્તને શાંત અર્થાત્ રાગ—દ્વેષની મંદતા યુક્ત કરવું તેને સમાધિ કહે છે અને પર પદાર્થો પ્રત્યેના મમત્વભાવનો ત્યાગ કરવો, તેને સંન્યાસ કહે છે.

તેથી કાય—કષાયને કૃષ કરી, સ્વરૂપનું ધ્યાન કરી, શાંત ચિત્તથી શરીરનો ત્યાગ કરવો તે સમાધિમરણ છે. તેના બે ભેદ છે—

૧. અવિચાર સમાધિમરણ અને ૨. સવિચાર સમાધિમરણ.

૧. અવિચાર સમાધિમરણ

અચાનક દેવ, મનુષ્ય, તિર્યચ અથવા અચેતનકૃત ઉપસર્ગ આવી પડે, ઘરમાં લાગેલી આગમાંથી બચવાનો ઉપાય રહે નહિ, દરિયામાં વહાણ ડૂબવાની તૈયારીમાં હોય. એકાએક સર્પ કરડે અને તેના ઉપાય માટે કોઈ સમય રહે નહિ, પ્રાણઘાતક ડાકૂ ઘેરી લે—એવા અચાનક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતાં પોતાના શરીરને સ્વયમેવ વિનાશ સન્મુખ આવેલું જાણી સંન્યાસ ધારણ કરવો, તે અવિચાર સમાધિમરણ છે.

સંલ્લેખનાયાં^૧ ભવ્યૈર્નિયમેન પ્રયત્નઃ કર્તવ્યઃ, યતઃ—

અન્તક્રિયાધિકરણં^૨ તપઃફલં સકલદર્શિનઃ સ્તુવતે ।

તસ્માદ્યાવદ્વિભવં સમાધિમરણે પ્રયત્તિતવ્યમ્ ॥૧૨૩॥

સકલદર્શિનઃ સ્તુવતે પ્રશંસન્તિ । કિં તત્ ? તપઃફલં તપસઃ ફલં તપઃફલં સફલં તપ ઇત્યર્થઃ । કથંભૂતં સત્ ? અન્તઃક્રિયાધિકરણં અન્તે ક્રિયા સંન્યાસઃ તસ્યા અધિકરણં

૨. સવિચાર સમાધિમરણ

સંયમનું પાલન ન થઈ શકે તેવું જીર્ણ શરીર થઈ ગયું હોય, તેવું ઘડપણ આવી જાય, દૈષ્ટિ અતિ મંદ થઈ જાય, પગે ચાલી શકાય નહિ, અસાધ્ય રોગ થઈ જાય, મરણ-કાળ અતિ નિકટ આવે—આવી દશામાં પોતાના શરીરને પાકાં પાન સમાન અથવા તેલરહિત દીપક સમાન સ્વયં વિનાશ સન્મુખ જાણી કાય-કષાયની કૃષતા માટે અંતમાં ચાર પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરી ધર્મધ્યાન સહિત મરણ કરવું, તે સવિચાર સમાધિમરણ છે.

જો મરણમાં કોઈ સંદેહ હોય તો મર્યાદાપૂર્વક એવી પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવે કે “જો આ ઉપસર્ગમાં મારું મરણ થઈ જશે તો મારે આહારાદિકનો સર્વથા ત્યાગ છે અને કદાચિત્ જીવન બાકી રહેશે તો આહારાદિકને ગ્રહણ કરીશ.” ૧૨૨.

સંલ્લેખના વિષયમાં ભવ્યોએ નિયમથી પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, તેથી કહે છે—

સંલ્લેખનાની આવશ્યકતા

શ્લોક ૧૨૩

અન્વયાર્થ :—[સકલદર્શિનઃ] સર્વજ્ઞદેવ [અન્તક્રિયાધિકરણમ્] અંત સમયે જે સંન્યાસનું ધારણ કરવું તેને [તપઃફલમ્] તપનું ફળ [સ્તુવતે] કહે છે. [તસ્માત્] તેથી [યાવદ્વિભવમ્] યથાશક્તિ [સમાધિમરણે] સંન્યાસનો (સમાધિમરણનો) [પ્રયત્તિતવ્યમ્] પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

ટીકા :—‘સકલદર્શિનઃ સ્તુવતે’ સર્વજ્ઞદેવ કહે છે. શું કહે છે? ‘અન્તક્રિયાધિકરણમ્’ અન્તક્રિયાનો અર્થાત્ મરણ સમયે સંન્યાસનો (સમાધિમરણનો) આશ્રય

૧. સંલ્લેખનાયાં ચ ભવ્યઃ ઘ૦ ।

૨. અન્તક્રિયાધિકરણમ્, ઇતિ પાઠાન્તરમ્ ।

સમાશ્રયો યત્તપસ્તત્ફલં । યત્ત એવં, તસ્માદ્યાવદ્ધિભવં યથાશક્તિ । સમાધિમરણે પ્રયતિતવ્યં પ્રકૃષ્ટો યત્તઃ કર્તવ્યઃ ॥૧૨૩॥

તત્ર યત્તં કુર્વાણ એવં કૃત્વેદં કુર્યાદિત્યાહ—

સ્નેહં વૈરં સદ્ગં પરિગ્રહં ચાપહાય શુદ્ધમનાઃ ।

સ્વજનં પરિજનમપિ ચ ક્ષાન્ત્વા ક્ષમયેત્પ્રિયૈર્વચનૈઃ ॥૧૨૪॥

આલોચ્ય સર્વમેનઃ કૃતકારિતમનુમતં ચ નિર્વ્યાજમ્ ।

આરોપયેન્મહાવ્રતમામરણસ્થાયિ નિશ્શેષમ્ ॥૧૨૫॥ યુગલં ।

કરવો તે ‘તપઃફલમ્’ તપનું ફળ અર્થાત્ સફળ તપ છે, ‘તસ્માત્’ તેથી ‘યાવદ્ધિભવમ્’ યથાશક્તિ ‘સમાધિમરણે’ સમાધિમરણનો ‘પ્રયતિતવ્યમ્’ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—તપશ્ચરણ કરવાનું ફળ અન્તિમ ક્રિયા ઉપર આધાર રાખે છે, અર્થાત્ મૃત્યુ સમયે સમાધિમરણ કરવાથી જ તપશ્ચરણ ફળીભૂત થાય છે, જો સમાધિમરણ ન થયું તો જીવનભર જે જપ-તપ કર્યું તે બધું વૃથા છે, માટે સમાધિમરણ (સંલેખના)ના વિષયમાં પોતાની પૂર્ણ શક્તિથી પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

“મેં જે જીવનપર્યંત પુણ્યરૂપ કાર્ય કર્યું છે તેમાં ધર્મનું પાલન કર્યું છે, તે ધર્મને મારી સાથે લઈ જવા માટે આ એક સંલેખના જ સમર્થ છે—એવો વિચાર કરી શ્રાવકે અવશ્ય સમાધિમરણ કરવું જોઈએ.”

“હું મરણના સમયે અવશ્ય શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી સમાધિમરણ કરીશ—એ રીતે ભાવનારૂપ પરિણતિ કરીને મરણકાળ આવે તે પહેલાં જ આ સંલેખનાવ્રત પાળવું જોઈએ અર્થાત્ અંગીકાર કરવું જોઈએ.”^૧ ૧૨૩.

સમાધિમરણના વિષયમાં યત્ન કરનારે આવું કરીને આ કરવું જોઈએ—એમ કહે છે—

સંલેખનાની વિધિ

શ્લોક ૧૨૪-૧૨૫

અન્વયાર્થ :—સંલેખનાધારી [સ્નેહં] રાગ, [વૈરમ્] દ્વેષ, [સદ્ગં] મોહ [ચ]

૧. જુઓ, પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય ગુજરાતી આવૃત્તિ શ્લોક ૧૭૫-૧૭૬.

સ્વયં ક્ષાન્ત્વા। પ્રિયૈર્વચનૈઃ સ્વજનં પરિજનમપિ ક્ષમયેત્। કિં કૃત્વા? અપહાય ત્યક્ત્વા। કં? સ્નેહમુપકારકે વસ્તુનિ પ્રીત્યનુબન્ધં। વૈરમનુપકારકં દ્વેષાનુબન્ધં। સંગં પુત્રસ્ત્ર્યાદિકં। મમેદમહમસ્યેત્યાદિસમ્બંધં પરિગ્રહં બાહ્યાભ્યન્તરં। એતત્સર્વમપહાય શુદ્ધમના નિર્મલચિત્તઃ સન્ ક્ષમયેત્। તથા આરોપયેત્ સ્થાપયેદાત્મનિ। કિં તત્? મહાવ્રતમ્ કથંભૂતં? આમરણસ્થાયિ મરણપર્યન્તં નિઃશેષં ચ પંચપ્રકારમપિ। કિં કૃત્વા? આલોચ્ય। કિં તત્? એનો દોષં। કિં તત્? સર્વં કૃતકારિતમનુમતં ચ। સ્વયં હિ કૃતં હિંસાદિદોષં, કારિતં હેતુભાવેન, અનુમતમન્યેન ક્રિયમાણં મનસા શ્લાઘિતં। એતત્સર્વમેનો નિર્વ્યાજં દશાલોચનાદોષવર્જિતં યથા ભવત્યેવમાલોચયેત્। દશ હિ આલોચનાદોષા ભવન્તિ।

અને [પરિગ્રહમ્] પરિગ્રહને [અપહાય] છોડીને [શુદ્ધમનાઃ] શુદ્ધ મનવાળો થઈને [પ્રિયૈઃ વચનૈઃ] પ્રિય વચનોથી [સ્વજનમ્] પોતાનાં કુટુંબીજનોની [ચ] અને [પરિજનમપિ] નોકર-ચાકરોની પણ [ક્ષાન્ત્વા] ક્ષમા માગી [ક્ષમયેત્] સ્વયં ક્ષમા કરે.

સંલ્લેખનાધારી [કૃતકારિતમ] કૃત, કારિત [ચ] અને [અનુમતમ્] અનુમોદિત [સર્વમ્] સમસ્ત [એનઃ] પાપોની [નિર્વ્યાજમ્] છલકપટ રહિત નિશ્ચલભાવથી [આલોચ્ય] આલોચના કરીને [આમરણસ્થાયિ] જીવનપર્યંત ટકી રહે એવા [નિઃશેષમ્] સમસ્ત [મહાવ્રતં] મહાવ્રતોને [આરોપયેત્] ધારણ કરે.

ટીકા :—‘પ્રિયૈઃ વચનૈઃ ક્ષાન્ત્વા’ પ્રિય વચનોથી સ્વયં ક્ષમા યાચીને ‘સ્વજનં પરિજનમપિ ક્ષમયેત્’ પોતાના કુટુંબીજનો અને નોકર-ચાકરોને પણ ક્ષમા કરે. શું કરીને? ‘અપહાય’ છોડીને. શું (છોડીને)? ‘સ્નેહં’ રાગને અર્થાત્ ઉપકારક વસ્તુ પ્રત્યેના અનુરાગ-સંબંધને, ‘વૈરં’ અનુપકારક (વસ્તુ) પ્રત્યેના દ્વેષરૂપ સંબંધને, ‘સઙ્કં’ મોહને અર્થાત્ આ પુત્ર, સ્ત્રી, આદિક મારાં અને હું તેમનો-ઈત્યાદિ સંબંધને અને ‘પરિગ્રહં’ બાહ્ય તથા અભ્યંતર પરિગ્રહને-એ બધાંને છોડીને ‘શુદ્ધમનાઃ’ નિર્મળ ચિત્તવાળા થઈને ક્ષમા કરે.

તથા ‘આરોપયેત્’ આત્મામાં સ્થાપે-ધારણ કરે. શું તે? ‘મહાવ્રતમ્’ મહાવ્રતોને કેવાં (મહાવ્રતોને)? ‘આમરણસ્થાયિ’ મરણપર્યંત ટકી રહે તેવાં ‘નિઃશેષમ્’ પાંચે પ્રકારનાં (મહાવ્રતોને). શું કરીને? ‘આલોચ્ય’ આલોચના કરીને. કોની? ‘એનઃ’ દોષોની. કયા તે (દોષો)? ‘સર્વં કૃતકારિતાનુમતં’ સર્વ કૃત, કારિત અને અનુમોદિત (દોષોની)-સ્વયં કરેલા હિંસાદિક દોષોની, હેતુભાવથી કરાયેલા દોષોની અને મનથી અનુમોદિત અન્યથી કરેલા દોષોની-એ બધા દોષોની ‘નિર્વ્યાજમ્’ છલકપટરહિત-નિશ્ચલભાવથી આલોચનાના દશ દોષો રહિત આલોચના કરે.

તદુક્તં—

આકંપિય અણુમાણિય જં દિટ્ઠં વાદરં ચ સુહમં ચ ।

છત્રં સદ્વાજલયં બહુજનમવ્વત્ત તસ્સેવી ॥૧૧॥ ઇતિ ।

એવંવિધામાલોચનાં કૃત્વા મહાવ્રતમારોપ્યૈતત્ કુર્યાદિત્યાહ—

શોકં ભયમવસાદં ક્લેદં કાલુષ્યમરતિમપિ હિત્વા ।

સત્ત્વોત્સાહમુદીર્યં ચ મનઃ પ્રસાદ્યં શ્રુતૈરમૃતૈઃ ॥૧૨૬॥

આલોચનાના દશ દોષો છે. તે આ પ્રમાણે કહ્યા છે—

આકંપિય અણુમાણિય જં દિટ્ઠં વાદરં ચ સુહમં ચ ।

છત્રં સદ્વાજલયં બહુજનમવ્વત્ત તસ્સેવી ॥૧૧॥ ઇતિ

૧. આકંપિત, ૨. અનુયાયિત, ૩. યદ્દેષ્ટ, ૪. બાદર, ૫. સૂક્ષ્મ, ૬. છન્ન, ૭. શબ્દાકુલિત, ૮. બહુજન, ૯. અવ્યક્ત અને ૧૦. તસ્સેવી—એ દશ આલોચનાના દોષ છે.

ભાવાર્થ :—(શ્લોક ૧૨૪) સમાધિમરણ કરનાર વ્યક્તિ ઉપકારક વસ્તુથી રાગ, અનુપકારક વસ્તુથી દ્વેષ, સ્ત્રી-પુત્રાદિથી મમતાનો સંબંધ અને બાહ્ય-અભ્યંતર પરિગ્રહ— એ બધાંને છોડીને શુદ્ધ મનવાળો થઈને પ્રિયવચનોથી પોતાના કુટુંબીજનોની તથા નોકર-ચાકરોની પણ ક્ષમા માગી, સ્વયં તેમને ક્ષમા કરે.

(શ્લોક ૧૨૫)—તથા મન, વચન, કાય દ્વારા કૃત, કારિત અને અનુમોદિત સમસ્ત પાપોની નિર્દોષ આલોચના કરીને જીવનપર્યન્ત પાંચ મહાવ્રતોને ધારણ કરે.

(અહીં મહાવ્રતો ઉપચારથી કહ્યા છે, નહિ કે મુનિદશાના મહાવ્રત). ૧૨૪-૧૨૫.

આ પ્રકારની આલોચના કરીને અને મહાવ્રત ધારણ કરીને, આ કરવું જોઈએ તે કહે છે—

શ્લોક ૧૨૬

અન્વયાર્થ :—[શોકમ્] શોક, [ભયમ્] ભય, [અવસાદમ્] વિષાદ-ખેદ, [વલેદમ્] સ્નેહ, [કાલુષ્યં] રાગ-દ્વેષ અને [અરતિમ્ અપિ] અપ્રેમને પણ [હિત્વા]

પ્રસાદ્યં પ્રસન્નં કાર્યં । કિં તત્ ? મનઃ । કૈઃ ? શ્રુતૈરાગમવાક્યૈઃ । કથંભૂતૈઃ ? અમૃતૈઃ અમૃતોપમૈઃ સંસારદુઃખસન્તાપાપનોદકૈરિત્યર્થઃ । કિં કૃત્વા ? હિત્વા । કિં તદિત્યાહ—શોકમિત્યાદિ । શોકં—ઇષ્ટવિયોગે ^૧તદ્ગુણશોચનં, ભયં—ક્ષુત્પિપાસાદિપીડા-નિમિત્તમિહલોકાદિભયં વા, અવસાદં વિષાદં ચેદં વા, ક્લેદં સ્નેહં, કાલુષ્યં ક્વચિ-દ્વિષયે રાગદ્વેષપરિણતિં । ન કેવલં પ્રાગુક્તમેવ અપિ તુ અરતિમપિ અપ્રસત્તિમપિ । ન કેવલમેતદેવ કૃત્વા કિન્તુ ઉદીર્ય ચ પ્રકાશ્ય ચ । કં ? સત્ત્વોત્સાહં સંલ્લેખના-કરણેઽકાતરત્વં ॥૧૨૬॥

ઇદાનીં સંલ્લેખનાં કુર્વાણસ્યાહારત્યાગે ક્રમં દર્શયન્નાહ—

છોડીને [ચ] અને [સત્ત્વોત્સાહમ્] બળ (ધૈર્ય) તથા ઉત્સાહને [ઉદીર્ય] પ્રગટ કરીને [અમૃતૈઃ] અમૃત સમાન [શ્રુતૈઃ] શાસ્ત્રોથી [મનઃ] મન [પ્રસાદ્યમ્] પ્રસન્ન કરવું જોઈએ.

ટીકા :—‘પ્રસાદ્યમ્’ પ્રસન્ન કરવું જોઈએ. શું તે? ‘મનઃ’ મન. શા વડે? ‘શ્રુતૈઃ’ શાસ્ત્રવચનો વડે. કેવાં (વચનો)? ‘અમૃતૈઃ’ અમૃત સમાન અર્થાત્ સંસારનાં દુઃખ-સંતાપને દૂર કરનાર (વચનો વડે). શું કરીને? ‘હિત્વા’ છોડીને. શું (છોડીને)? તે કહે છે— ‘શોકમિત્યાદિ’ શોકં ઈષ્ટના (પ્રિયવસ્તુના) વિયોગમાં તેના ગુણ સંબંધી વારંવાર ચિન્તવન કરવું, ભયં-ક્ષુધા-તૃષ્ણાદિની પીડા નિમિત્તે આ લોકાદિમાં ભય, ‘અવસાદં’ વિષાદ અથવા ખેદ, ક્લેદં સ્નેહ, કાલુષ્યં કોઈ વખતે વિષયમાં રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણતિ, કેવળ પૂર્વે કહ્યાં એટલાં જ નહિ, પરંતુ ‘અરતિમપિ અરતિ-અપ્રસક્તિ (અપ્રેમ) પણ-એ બધાંને છોડીને. કેવળ એટલું જ કરીને નહિ, પરંતુ ઉદીર્ય પ્રગટ કરીને. શું? ‘સત્ત્વોત્સાહમ્’ સંલ્લેખના કરવામાં અકાયરતા (નિર્ભયતા).

ભાવાર્થ :—શોક, ભય, વિષાદ, સ્નેહ, રાગ-દ્વેષ અને અપ્રેમને છોડીને તથા બળ અને ઉત્સાહ વધારીને અમૃત સમાન સુખકારક તથા સંસારનાં દુઃખ અને સંતાપને દૂર કરનાર શાસ્ત્રવચનો દ્વારા મનને પ્રસન્ન કરવું જોઈએ. તથા સંલ્લેખના કરવામાં કાયરતા લાવવી જોઈએ નહિ. ૧૨૬.

હવે સંલ્લેખના કરનારને આહાર ત્યાગનો ક્રમ દર્શાવીને કહે છે—

આહારં પરિહાપ્ય ક્રમશઃ સ્નિગ્ધં વિવર્ધયેત્પાનમ્ ।
 સ્નિગ્ધં ચ હાપયિત્વા ધરપાનં પૂરયેત્ક્રમશઃ ॥૧૨૭॥
 ધરપાનહાપનામપિ કૃત્વા કૃત્વોપવાસમપિ શક્ત્યા ।
 પઞ્ચનમસ્કારમનાસ્તનું ત્યજેત્સર્વયત્નેન ॥૧૨૮॥

સ્નિગ્ધં દુગ્ધાદિરૂપં પાનં । વિવર્ધયેત્ પરિપૂર્ણં દાપયેત્ । કિં કૃત્વા ? પરિહાપ્ય પરિત્યાજ્ય । કં ? આહારં કવલાહારરૂપં । કથં ? ક્રમશઃ ^૧પ્રાગશનાદિક્રમેણ પશ્ચાત્ ધરપાનં કંજિકાદિ, શુદ્ધપાનીયરૂપં વા । કિં કૃત્વા ? હાપયિત્વા । કિં ? સ્નિગ્ધં ચ સ્નિગ્ધમપિ પાનકં । કથં ? ક્રમશઃ । સ્નિગ્ધં હિ પરિહાપ્ય કંજિકાદિરૂપં ધરપાનં પૂરયેત્ વિવર્ધયેત્ । પશ્ચાત્તદપિ પરિહાપ્ય શુદ્ધપાનીયરૂપં ધરપાનં પૂરયેદિતિ ॥૧૨૭॥

સંલ્લેખનાધારીને આહારત્યાગનો ક્રમ

શ્લોક ૧૨૭-૧૨૮

અન્વયાર્થ :—[ક્રમશઃ] ક્રમે-ક્રમે (સંલ્લેખનાધારીને) [આહારમ્] કવલાહાર [પરિહાર્ય] છોડાવીને [સ્નિગ્ધમ્ પાનમ્] દૂધ આદિ સ્નિગ્ધપાન [વિવર્ધયેત્] વધારે, [ચ] પછી [ક્રમશઃ] ક્રમે-ક્રમે [સ્નિગ્ધમ્] દૂધ આદિ સ્નિગ્ધપાન [હાપયિત્વા] છોડાવીને [ધરપાનં] ધરપાન (કાંજી અને ગરમ જળ) [પૂરયેત્] વધારે.

પછી [ધરપાનહાપનામ્] ધરપાનનો પણ ત્યાગ [કૃત્વા] કરીને [શક્ત્યા] શક્તિ અનુસાર [ઉપવાસમ્] ઉપવાસ [કૃત્વા] કરીને [પઞ્ચનમસ્કારમનાઃ] પંચ નમસ્કાર મંત્રમાં ચિત્ત લગાવતા થકા [સર્વયત્નેન] વ્રત આદિ સર્વ કાર્યોમાં તત્પર રહીને [તનુમ્ અપિ] શરીર પણ [ત્યજેત્] છોડે.

ટીકા :—(શ્લોક ૧૨૭) ‘સ્નિગ્ધં’ દૂધ આદિ સ્નિગ્ધ પાન ‘વિવર્ધયેત્’ પૂરતા પ્રમાણમાં ગ્રહણ કરે. શું કરીને? ‘પરિહાપ્ય’ છોડાવીને. શું? ‘આહારમ્’ કવલાહાર. કઈ રીતે? ‘ક્રમશઃ’ ક્રમે-ક્રમે અર્થાત્ પહેલાં ભોજનાદિના ક્રમથી પછી કાંજી આદિ કે શુદ્ધ જળપાનના ક્રમથી. શું કરીને? ‘હાપયિત્વા’ છોડાવીને. શું? ‘સ્નિગ્ધં’ સ્નિગ્ધ પાન. કેવી રીતે? ‘ક્રમશઃ’ ક્રમશઃ સ્નિગ્ધ પેયને છોડાવીને ‘ધરપાનં પૂરયેત્ ક્રમશઃ’ કાંજી આદિ ધરપાનને વધારે, પછી તેને છોડાવીને શુદ્ધ જળરૂપ ધરપાનને વધારે.

‘ઋપાનહાપનામપિ કૃત્વા । કથં ? શક્ત્યા સ્વશક્તિમનતિક્રમેણ’^૧
સ્તોકસ્તોકતરાદિરૂપં । પશ્ચાદુપવાસં કૃત્વા તનુમપિ ત્યજેત્ । કથં ? સર્વયત્નેન સર્વસ્મિન્
વ્રતસંયમચારિત્રધ્યાનધારણાદૌ યત્નસ્તાત્પર્યં તેન । કિંવિશિષ્ટઃ સન્ ? પંચનમસ્કારમનાઃ
પંચનમસ્કારાહિતચિત્તઃ ॥૧૨૮॥

‘ઋપાનહાપનામપિ કૃત્વા’ કાંજી અને ગરમજળનો પણ ત્યાગ કર્યા પછી. કેવી રીતે? ‘શક્ત્યા’ પોતાની શક્તિ અનુસાર અર્થાત્ થોડો-થોડો વધુ ત્યાગ કરીને; પછી ‘ઉપવાસં કૃત્વા’ ઉપવાસ કરીને ‘તનુમપિ ત્યજેત્’ શરીરનો પણ ત્યાગ કરે. કેવી રીતે? ‘સર્વયત્નેન’ વ્રત, સંયમ, ચારિત્ર, ધ્યાન, ધારણાદિ સર્વ કાર્યોમાં યત્ન કરીને-તત્પર રહીને. કેવા થઈને? ‘પંચનમસ્કારમનાઃ’ પંચ નમસ્કાર મંત્રની આરાધનામાં ચિત્ત લગાવીને.

ભાવાર્થ :—(શ્લોક ૧૨૭) સંલ્લેખના કરતી વખતે અન્નાહારનો ત્યાગ કરીને ક્રમે-ક્રમે દૂધ આદિ સ્નિગ્ધપાન લે અને પછી દૂધ આદિ સ્નિગ્ધપાનનો પણ ત્યાગ કરીને કાંજી અને ગરમ જળ લે.

(શ્લોક ૧૨૮) કાંજી અને ગરમ જળનો પણ ત્યાગ કરીને શક્તિ અનુસાર ઉપવાસ કરીને પાંચ નમસ્કાર મંત્રના સ્વરૂપમાં મન લગાવી, શરીરનો પણ ત્યાગ કરે.

વિશેષ

સમાધિપૂર્વક દેહનો ત્યાગ થવો તેમાં આત્મઘાતનો દોષ નથી. “નિશ્ચયથી ક્રોધાદિ કષાયોથી ઘેરાયેલો જે પુરુષ શ્વાસનિરોધ, જળ, અગ્નિ, વિષ, શસ્ત્રાદિથી પોતાના પ્રાણનો ઘાત કરે તે ખરેખર આત્મઘાત છે. પરંતુ અવશ્ય થવાવાળું મરણ થતાં, કષાય-સંલ્લેખનાના કૃશ કરવા માત્રના વ્યાપારમાં પ્રવર્તમાન પુરુષને રાગાદિભાવોના અભાવમાં આત્મઘાત નથી.”^૨

તેના મરણમાં જો રાગ-દ્વેષ થાય તો જ આત્મઘાત થાય, પણ જે સંલ્લેખના વખતે વિશેષ સ્વસન્મુખ થઈ રાગ-દ્વેષનો ત્યાગ કરી રહ્યો છે તેને આત્મઘાતનો દોષ લાગી શકે નહિ, કારણ કે પ્રમત્તયોગરહિત અને આત્મજ્ઞાનસહિત જે અવશ્ય નાશવંત શરીર સાથે રાગ ઓછો કરે છે, તેને હિંસાદિનો દોષ લાગતો નથી.

૧. સ્વશક્ત્યનતિક્રમેણ ઘ ।

૨. પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય, શ્લોક ૧૭૭-૧૭૮.

સંલ્લેખના પણ અહિંસા છે, કારણ કે—

“આ સંન્યાસ-મરણમાં હિંસાના હેતુભૂત કષાય ક્ષીણતાને પામે છે, તેથી સંન્યાસને (સંલ્લેખનાને) પણ (આચાર્યોએ) અહિંસાની પ્રસિદ્ધિ માટે કહેલ છે^૧.”

સમાધિમરણની આવશ્યકતા

“રોગાદિક થતાં યથાશક્તિ ઔષધ કરે, પણ જ્યારે અસાધ્ય રોગ થઈ જાય, કોઈ રીતે ઉપચારથી લાભ ન થાય ત્યારે આ શરીર દુષ્ટ સમાન સર્વથા ત્યાગ કરવા યોગ્ય કહ્યું છે અને ઈચ્છિત ફળદાતા ધર્મ વિશેષતાથી પાલન કરવા યોગ્ય કહ્યું છે. મરણ બાદ બીજું શરીર પણ મળે છે, પરંતુ ધર્મપાલન કરવાની યોગ્યતા મળવી અતિશય દુર્લભ છે. આથી વિધિપૂર્વક દેહના ત્યાગમાં દુઃખી ન થતાં સંયમપૂર્વક મન-વચન-કાયનો ઉપયોગ આત્મામાં એકત્રિત કરવો જોઈએ અને “જન્મ, જરા અને મૃત્યુ શરીર સંબંધી છે, મને નથી”—એવું ચિન્તવન કરી, નિર્મમત્વી થઈ વિધિપૂર્વક આહાર ઘટાડી, પોતાના ત્રિકાળી અકષાય જ્ઞાતામાત્ર સ્વરૂપના લક્ષે કાયા કૃષ કરવી જોઈએ અને શાસ્ત્રામૃતના પાનથી કષાયો પાતળા પાડવા જોઈએ. પછી ચાર પ્રકારના સંઘની (મુનિ, આર્જિકા, શ્રાવક, શ્રાવિકાની) સાક્ષી વડે સમાધિમરણમાં સાવધાન-ઉદ્યમવંત થવું.”

“.....જે જીવ પોતાની પૂર્વાવસ્થામાં ધર્મથી વિમુખ રહે છે અર્થાત્ જેણે તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક વ્રત-નિયમાદિ ધર્મારાધના નથી કરી. તે જીવ અંતકાળમાં ધર્મસન્મુખ અર્થાત્ સંન્યાસયુક્ત કદી થઈ શકતો નથી; કેમ કે ચંદ્રપ્રભચરિત્ર પ્રથમ સર્ગમાં કહ્યું છે કે—

“ચિરન્તનાભ્યાસનિબન્ધનેરિતા ગુણેષુ દોષેષુ ચ જાયતે મત્તિઃ।” અર્થાત્ ચિરકાળના અભ્યાસથી પ્રેરિત બુદ્ધિ ગુણોમાં યા દોષોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.....માટે સમાધિમરણ તે જ ધારણ કરી શકે છે કે જે પ્રથમ અવસ્થાથી જ ધર્મની આરાધનામાં બરાબર સાવધાન રહેલો હોય.....

સમાધિમરણ વખતે આરાધકને નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ આપી તેને આત્મસન્મુખ કરી સ્વરૂપમાં સ્થિર કરવા પ્રયત્ન કરવો—

“હે જિતેન્દ્રિય! તું ભોજન-શયનાદિરૂપ કલ્પિત પુદ્ગલોને હજી પણ ઉપકારી

૧. પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય, શ્લોક ૧૭૯.

સમજે છે? અને એમ માને છે કે, આમાંથી કોઈ પુદ્ગલ એવાં પણ છે કે મેં ભોગવ્યાં નથી.” એ તો મહાન આશ્ચર્યની વાત છે! ભલા, વિચાર તો કર કે આ મૂર્તિક પુદ્ગલ તારા અરૂપીમાં કોઈ પ્રકારે મળી શકે તેમ છે? માત્ર ઈન્દ્રિયોના ગ્રહણપૂર્વક તેને અનુભવીને તે એમ માની લીધું છે કે, ‘હું જ તેનો ભોગ કરું છું.’ તો હે દૂરદર્શી! હવે ભ્રાન્તબુદ્ધિને સર્વથા છોડી દે અને નિર્મળ જ્ઞાનાનંદમય આત્મતત્ત્વમાં લવલીન થા. આ તે જ સમય છે કે જેમાં જ્ઞાની જીવ શુદ્ધતામાં સાવધાન રહે છે અને ભેદજ્ઞાનના બળથી ચિન્તવન કરે છે કે, “હું અન્ય છું અને એ પુદ્ગલ દેહાદિ મારાથી સર્વથા ભિન્ન-જુદા જ પદાર્થ છે. માટે હે મહાશય! પરદ્રવ્યોથી મોહ તુરત જ છોડ અને પોતાના આત્મામાં નિશ્ચલ-સ્થિર રહેવાનો પ્રયત્ન કર. જો કોઈ પુદ્ગલમાં આસક્ત રહીને મરણ પામીશ તો યાદ રાખજે, કે હલકા-તુચ્છ જંતુ થઈ તારે આ પુદ્ગલોનું ભક્ષણ વારંવાર કરવું પડશે. આ ભોજનથી તું શરીરનો ઉપકાર કરવા ચાહે છે તે કોઈ રીતે પણ યોગ્ય નથી, કેમ કે શરીર એવું કૃતઘ્ની છે કે તે કોઈના કરેલા ઉપકારને માને નહિ, માટે ભોજનની ઈચ્છા છોડી કેવળ આત્મહિતમાં ચિત્ત જોડવું તે જ બુદ્ધિમત્તા છે.”

“હે આરાધક! શ્રુતસ્કંધનું ‘एगो मे सासदो आदा’ ઈત્યાદિ વાક્ય ‘णमो अरिहंताणं’ ઈત્યાદિ પદ અને ‘अहं’ ઈત્યાદિ અક્ષર-એમાંથી જે તને રુચિકર લાગે તેનો આશ્રય કરીને તારા ચિત્તને તન્મય કર. હે આર્ય! ‘હું એક શાશ્વત આત્મા છું’ એ શ્રુતજ્ઞાનથી પોતાના આત્માનો નિશ્ચય કર. સમસ્ત ચિંતાઓથી પૃથક્ થઈને પ્રાણવિસર્જન કર અને જો તારું મન ક્ષુધા-પરિષદથી અથવા કોઈ ઉપસર્ગથી વિક્ષિપ્ત (વ્યગ્ર) થઈ ગયું હોય તો નરકાદિ વેદનાઓનું સ્મરણ કરીને જ્ઞાનામૃતરૂપ સરોવરમાં પ્રવેશ કર, કેમ કે અજ્ઞાની જીવ શરીરમાં આત્મબુદ્ધિ અર્થાત્ ‘હું દુઃખી છું, હું સુખી છું’-એવા સંકલ્પ કરીને દુઃખી થયા કરે છે, પરંતુ ભેદજ્ઞાની જીવ આત્મા અને દેહને ભિન્ન-ભિન્ન માનીને દેહને કારણે સુખી-દુઃખી થતો નથી, પણ વિચારે છે કે ‘મને મરણ જ નથી તો પછી ભય કોનો? મને રોગ નથી પછી વેદના કેવી? હું બાળક, તરુણ વા વૃદ્ધ નથી તો પછી મનોવેદના કેવી?’ હે મહાભાગ્ય! આ જરાક જેટલા શારીરિક દુઃખથી કાયર થઈને પ્રતિજ્ઞાથી જરાપણ ચ્યુત ન થઈશ.....શું તું ધીરવીર પાંડવોનું ચરિત્ર ભૂલી ગયો છે? જેમને લોઢાનાં ઘરેણાં અગ્નિથી તપાવીને શત્રુઓએ પહેરાવ્યાં હતાં તોપણ તેઓ તપસ્યાથી કિંચિત્ પણ ચ્યુત ન થતાં આત્મધ્યાનથી મોક્ષ પામ્યા. સુકોમળ કુમારનું શરીર શિયાળે ત્રણ દિવસ સુધી ભક્ષ કર્યા છતાં કિંચિત્ પણ તેઓ માર્ગચ્યુત ન થયા. તેનું તને શું

અધુના સંલ્લેખનાયા અતિચારાનાહ—

જીવિતમરણાશંસે^૧ ભયમિત્રસ્મૃતિનિદાનનામાનઃ ।

સંલ્લેખનાતિચારાઃ પઞ્ચ જિનેન્દ્રૈઃ સમાદિષ્ટાઃ ॥૧૨૬॥

જીવિતં ચ મરણં ચ તયોરાશંસે આકાંક્ષે । ભયમિહપરલોકભયં । ઇહલોકભયં હિ ક્ષુત્પિપાસાપીડાદિવિષયં પરલોકભયં—એવંવિધદુર્ધરાનુષ્ઠાનાદ્વિશિષ્ટં ફલં પરલોકે ભવિષ્યતિ ન વેતિ । મિત્રસ્મૃતિઃ બાલ્યાઘવસ્થાયાં સહક્રીડિતમિત્રાનુસ્મરણં । નિદાનં ભાવિભોગાઘાકાંક્ષણં । એતાનિ પંચનામાનિ યેષાં તે તન્નામાનઃ સંલ્લેખનાયાઃ પંચાતિચારાઃ । જિનેન્દ્રૈસ્તીર્થકરૈઃ । સમાદિષ્ટા આગમે પ્રતિપાદિતાઃ ॥૧૨૬॥

સ્મરણ નથી? તેમનું અનુકરણ કરી જીવન-ધન આદિમાં નિર્વાઈક થઈ અંતર-બાહ્ય પરિષ્કાંડના ત્યાગપૂર્વક સામ્યભાવથી નિરુપાધિમાં સ્થિર થઈ આનંદામૃતનું પાન કર.....વગેરે.....”^૨ ૧૨૭-૧૨૮.

હવે સંલ્લેખનાના અતિચારો કહે છે—

સંલ્લેખનાના અતિચારો

શ્લોક ૧૨૬

અન્વયાર્થ :—[જીવિતમરણાશંસે] જીવવાની તથા મરણની આકાંક્ષા કરવી, [ભયમિત્રસ્મૃતિનિદાનનામાનઃ] ભય કરવો, મિત્રોને યાદ કરવા અને આગામી ભવમાં ભોગોની ઈચ્છા કરવી—એ [પઞ્ચ] પાંચ [સંલ્લેખનાતિચારાઃ] સંલ્લેખનાના અતિચારો છે—એમ [જિનેન્દ્રૈઃ] જિનેન્દ્ર ભગવાન દ્વારા [સમાદિષ્ટાઃ] કહેવામાં આવ્યું છે.

ટીકા :—‘જીવિતમરણાશંસે’ જીવન અને મરણની આકાંક્ષા, ‘ભયમિત્રસ્મૃતિઃ’ ભય—આ લોક તથા પરલોકનો ભય, ક્ષુધા-તૃષ્ણાની પીડાદિ સંબંધી આ લોકનો ભય, અને આવા દુર્ધર અનુષ્ઠાનથી (તપશ્ચરણથી) પરલોકમાં વિશિષ્ટ ફળ મળશે કે નહિ—તે પરલોકનો ભય, ‘મિત્રસ્મૃતિઃ’ બાલ્યાદિ અવસ્થામાં જે મિત્રો સાથે ક્રીડા કરી હતી તેનું સ્મરણ, ‘નિદાનં’ ભાવિ ભોગો આદિની આકાંક્ષા—તે નામના સંલ્લેખનાના પાંચ અતિચારો છે—એમ ‘જિનેન્દ્રૈઃ સમાદિષ્ટાઃ’ તીર્થકરોએ કહ્યું છે—આગમમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે.

૧. મરણશંસાભયમિત્રસ્મૃતિ ઘ ।

૨. જુઓ, પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય, ગુજરાતી આવૃત્તિ શ્લોક ૧૭૮નો વિશેષ.

एवंविधैरतिचारै रहितां संल्लेखनां अनुतिष्ठन् कीदृशं फलं प्राप्नोत्याह—

निःश्रेयसमभ्युदयं निस्तीरं दुस्तरं सुखाम्बुनिधिम् ।

निःपिबति पीतधर्मा सर्वैर्दुःखैरनालीढः ॥१३०॥

निष्पિબતિ આસ્વાદયતિ અનુભવતિ વા કશ્ચિત્ત્ સંલ્લેખનાનુષ્ટાતા । કિં તત્ ?

ભાવાર્થ :—સંલ્લેખનાના પાંચ અતિચારો^૧—

૧. જીવિતાશંસા—સંલ્લેખના ધારણ કરીને જીવવાની ઈચ્છા કરવી.
  ૨. મરણશંસા—રોગાદિના ઉપદ્રવોથી ગભરાઈ જઈ મરણની ઈચ્છા કરવી.
  ૩. ભય^૨—આ લોક અને પરલોકનો ભય.
  ૪. મિત્રસ્મૃતિ—(મિત્રાનુરાગ)—મિત્ર આદિની પ્રીતિનું સ્મરણ કરવું.
  ૫. નિદાન—આગામી ભવમાં સાંસારિક વિષય—ભોગોની ઈચ્છા કરવી. ૧૨૯.
- આવા પ્રકારના અતિચારો રહિત સંલ્લેખના કરનારને કેવું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે કહે છે—

સંલ્લેખનાનું ફળ

શ્લોક ૧૩૦

અન્વયાર્થ :—[પીતધર્મા:] ધર્મરૂપી અમૃતનું પાન કરનાર સંલ્લેખનાધારી જીવો [સર્વૈઃ દુઃખૈઃ અનાલીઢઃ] સર્વ દુઃખોથી અણસ્પર્શાયેલા રહેતા થકા (સર્વ દુઃખોથી રહિત થતા થકા) [દુસ્તરમ્] દુસ્તર (ઘણા કાળે સમાપ્ત થવાવાળા) [અભ્યુદયમ્] અભ્યુદયને (સ્વર્ગના અહમિન્દ્રાદિના સુખની પરંપરાને) અને [નિસ્તીરમ્] અંતરહિત [સુખામ્બુનિધિમ્] સુખના સાગરસ્વરૂપ [નિઃશ્રેયસમ્] મોક્ષને [નિઃપિબતિ] આસ્વાદે છે—અનુભવે છે.

ટીકા :—‘નિષ્પિબતિ’ આસ્વાદે છે—અનુભવે છે. કોણ? કોઈ સંલ્લેખના ધારણ

૧. જીવીતમરણાશંસામિત્રાનુરાગસુખાનુબન્ધનિદાનાનિ ॥ [તત્ત્વાર્થસૂત્ર-અધ્યાય ૭/૩૭]

૨. આ ‘ભય’ અતિચારને બદલે ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ તથા ‘પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય’માં ‘સુખાનુબન્ધ’-પૂર્વકાળમાં ભોગવેલા ભોગોને યાદ કરવા—એ નામનો અતિચાર આપ્યો છે.

નિઃશ્રેયસં નિર્વાણં । કિંવિશિષ્ટં ? સુખામ્બુનિધિં સુખસમુદ્રસ્વરૂપં । તર્હિં સપર્યન્તં તદ્ભવિષ્યતીત્યાહ—નિસ્તીરં તીરાત્પર્યન્તાન્નિષ્ક્રાન્તં । કશ્ચિત્પુનસ્તદનુષ્ટાતા અભ્યુદયમહમિન્દ્રાદિસુખપરંપરાં નિષ્ણિવતિ । કથંભૂતં ? દુસ્તરં મહતા કાલેન પ્રાપ્યપર્યન્તં । કિંવિશિષ્ટઃ સન્ ? સર્વેર્દુઃખૈરનાલીઢઃ સર્વેઃ શારીરમાનસાદિભિર્દુઃખૈરનાલીઢોઽસંસ્પૃષ્ટઃ । કીદૃશઃ સન્નેતદ્દ્વયં નિષ્ણિવતિ ? પીતધર્મા પીતોઽનુષ્ટિતો ધર્મ ઉત્તમક્ષમાદિરૂપઃ ચારિત્રસ્વરૂપો વા યેન ॥૧૩૦॥

કિં પુનર્નિઃશ્રેયસશબ્દેનોચ્યત ઇત્યાહ—

જન્મજરામયમરણૈઃ શૌકૈર્દુઃખૈર્ભયૈશ્ચ પરિમુક્તમ્ ।

નિર્વાણં શુદ્ધસુખં નિઃશ્રેયસમિષ્યતે નિત્યમ ॥૧૩૧॥

કરનાર. શું તે ‘નિઃશ્રેયસમ્’ નિર્વાણને. કેવા પ્રકારના (નિર્વાણને)? ‘સુખામ્બુનિધિમ્’ સુખસમુદ્રસ્વરૂપ. તો તે (સમુદ્ર) શું અંતવાન હશે? તે કહે છે—‘નિસ્તીરમ્’ તીર (કાંઠા)ને ઉલ્લંઘન કરી ગયેલા—અપાર. વળી કોઈ તેને (સંલ્લેખનાને) ધારણ કરનાર ‘અભ્યુદયં’ અહમિન્દ્રાદિનાં સુખની પરંપરાને ‘નિષ્ણિવતિ’ ભોગવે છે. કેવા (અભ્યુદયને)? જેનો અંત ઘણા લાંબા કાળે પ્રાપ્ત થાય એવા (અભ્યુદયને). કેવા પ્રકારના થતા થકા? ‘સર્વેઃ દુઃખૈઃ અનાલીઢઃ’ સર્વ શારીરિક અને માનસિક દુઃખોથી અણસ્પર્શાયેલા થતા થકા. કેવો થઈને તે અભ્યુદય અને મોક્ષ બંનેને અનુભવે છે? ‘પીતધર્માઃ’ ઉત્તમક્ષમાદિરૂપ વા ચારિત્રસ્વરૂપ ધર્મનું જેણે આચરણ કર્યું છે તેવો થઈને.

ભાવાર્થ :—જેણે ઉત્તમક્ષમાદિ ધર્મને યા સમ્યગ્દર્શન—જ્ઞાન—ચારિત્રસ્વરૂપ ધર્મને ધારણ કર્યો છે—એવા સંલ્લેખનાધારી શ્રાવક, સમસ્ત શારીરિક અને માનસિક દુઃખોથી રહિત થઈને દુસ્તર અભ્યુદયને (ઈન્દ્રાદિનાં સુખને) અને અપાર (અંતરહિત) સુખના સાગરરૂપ મોક્ષને અનુક્રમે અનુભવે છે. ૧૩૦.

વળી ‘નિઃશ્રેયસ’ શબ્દથી શું કહેવાય છે તે કહે છે—

મોક્ષનું લક્ષણ

શ્લોક ૧૩૧

અન્વયાર્થ :—[જન્મજરામયમરણૈઃ] જન્મ, ઘડપણ, રોગ અને મૃત્યુથી [શૌકૈઃ]

નિઃશ્રેયસમિષ્યતે। કિં? નિર્વાણં। કથંભૂતં? શુદ્ધસુખં શુદ્ધં પ્રતિદ્વન્દરહિતં સુખં
યત્ર। તથા નિત્યં અવિનશ્વરસ્વરૂપં। તથા પરિમુક્તં રહિતં। કૈઃ? જન્મજરામયમરણૈઃ, જન્મ
ચ પર્યાયાન્તરપ્રાદુર્ભાવઃ જરા ચ વાર્દ્ધક્યં, આમયાશ્ચ રોગાઃ, મરણં ચ શરીરાદિપ્રચ્યુતિઃ। તથા
શોકૈર્દુઃખૈર્ભયૈશ્ચ પરિમુક્તં॥૧૩૧॥

इत्थंभूते च निःश्रेयसे कीदृशाः पुरुषाः तिष्ठन्तीत्याह—

विद्यादर्शनशक्तिस्वास्थ्यप्रह्लादतृप्तिशुद्धियुजः।

निरतिशया निरवधयो निःश्रेयसमावसन्ति सुखम्॥१३२॥

શોકથી, [દુઃખૈઃ] દુઃખોથી [ચ] અને [ભયૈઃ] સાત ભયોથી [પરિમુક્તં] સર્વથા રહિત એવો
[શુદ્ધસુખમ્] શુદ્ધ સુખસ્વરૂપ તથા [નિત્યમ્] નિત્ય-(અવિનાશી) એવો [નિર્વાણં] નિર્વાણ
(સર્વ કર્મરહિત આત્માની વિશુદ્ધ અવસ્થા) [નિઃશ્રેયસમ્] મોક્ષ [ઇષ્યતે] કહેવાય છે.

ટીકા :—‘નિઃશ્રેયસમિષ્યતે’ મોક્ષ કહેવાય છે. શું? ‘નિર્વાણમ્’ નિર્વાણ. કેવો
(નિર્વાણ)? ‘શુદ્ધસુખમ્’ પ્રતિપક્ષરહિત જ્યાં સુખ છે તેવો, તથા ‘નિત્યમ્’ અવિનશ્વર સ્વરૂપ
અને ‘પરિમુક્તં’ સર્વથા રહિત એવો. શાનાથી (રહિત)? ‘જન્મજરામયમરણૈઃ’ જન્મ બીજી
પર્યાયનો ઉત્પાદ, જરા ઘડપણ, આમયાઃ રોગો, મરણં શરીરાદિનો નાશ—(એ બધાંથી રહિત
એવો), તથા ‘શોકૈર્દુઃખૈર્ભયૈશ્ચપરિમુક્તમ્’ શોક, દુઃખ અને ભયથી રહિત એવો (નિર્વાણ).

ભાવાર્થ :—જન્મ, ઘડપણ, રોગ, મૃત્યુ, શોક, દુઃખ અને ભયથી રહિત
અવિનશ્વર, અતીન્દ્રિય સાચા સુખરૂપ અને સર્વ કર્મરહિત આત્માની વિશુદ્ધ અવસ્થા
(નિર્વાણ) તે મોક્ષ કહેવાય છે. ૧૩૧.

આવા મોક્ષમાં કેવા પ્રકારના પુરુષો (આત્માઓ) રહે છે, તે કહે છે—

मुक्त ज्ञवोनुं वर्णन

શ્લોક ૧૩૨

અન્વયાર્થ :—[વિદ્યાદર્શનશક્તિસ્વાસ્થ્યપ્રહ્લાદતૃપ્તિશુદ્ધિયુજઃ] કેવળજ્ઞાન,
કેવળદર્શન, અનંતવીર્ય, પરમ વીતરાગતા, અનંતસુખ, તૃપ્તિ, વિષયોની આશાથી રહિતપણું
અને વિશુદ્ધિ (કર્મરહિતપણું)—(એ બધાંથી) યુક્ત [નિરતિશયાઃ] ગુણોની ન્યૂનાધિકતા
રહિત અને [નિરવધયઃ] કાળાવધિ રહિત જીવો [સુખમ્] સુખસ્વરૂપ [નિઃશ્રેયસમ્]
મોક્ષમાં [આવસન્તિ] વસે છે.

નિઃશ્રેયસમાવસન્તિ નિઃશ્રેયસે તિષ્ઠન્તિ। કે તે इत्याह—विद्येत्यादि। विद्या केवलज्ञानं, दर्शनं केवलदर्शनं, शक्तिरनन्तवीर्यं, स्वास्थ्यं परमोदासीनता, प्रह्लादोऽनन्तसौख्यं, तृप्तिर्विषयानाकांक्षा, शुद्धिर्द्रव्यभावस्वरूपकर्ममलरहितता, एता युज्जन्ति आत्मसम्बद्धाः कुर्वन्ति ये ते तथोक्ताः। तथा निरतिशया अतिशयाद्विद्यादिगुणहीनाधिक-भावात्रिष्क्रान्ताः। तथा निरवधयो नियतकालावधिरहिताः। इत्थंभूता ये ते निःश्रेयसमावसन्ति। सुखं सुखरूपं निःश्रेयसं। अथवा सुखं यथा भवत्येवं ते तत्रावसन्ति ॥१३२॥

અનન્તે કાલે ગચ્છતિ કદાચિત્ સિદ્ધાનાં વિદ્યાઘન્યથાભાવો ભવિષ્યત્યતઃ કથં નિરતિશયા નિરવધયશ્વેત્યાશંકાયમાહ—

કાલે કલ્પશતેઽપિ ચ ગતે શિવાનાં ન વિક્રિયા લક્ષ્યા ।

ઉત્પાતોઽપિ યદિ સ્યાત્ ત્રિલોકસંભ્રાન્તિકરણપટુઃ ॥૧૩૩॥

ટીકા :—‘નિઃશ્રેયસમ્ આવસન્તિ’ મોક્ષમાં વસે છે. કોણ તે મોક્ષમાં વસે છે? તે કહે છે—‘વિદ્યેત્યાદિ’ વિદ્યા કેવળજ્ઞાન, દર્શન કેવળદર્શન, શક્તિઃ અનંતવીર્ય, સ્વાસ્થ્ય પરમ ઉદાસીનતા (પરમ વીતરાગતા), પ્રહ્લાદઃ અનંતસુખ, તૃપ્તિઃ વિષયોની આકાંક્ષાનો અભાવ, શુદ્ધિઃ દ્રવ્યકર્મ—ભાવકર્મરૂપ મળથી રહિતતા. એ બધાયથી યુક્ત તે તથા ‘નિરતિશયા’—અતિશય અર્થાત્ વિદ્યાદિ ગુણોની હીનાધિકતાથી રહિત તથા ‘નિરવધયઃ’ નિયતકાળની અવધિરહિત—આવાં પૂર્વોક્ત વિશેષણોથી વિશિષ્ટ જે જીવો છે તે મોક્ષમાં વસે છે, અથવા મોક્ષમાં સુખપૂર્વક વસે છે.

ભાવાર્થ :—મુક્ત જીવો અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતવીર્ય, પરમ ઉદાસીનતા અને અનંતસુખથી યુક્ત થઈને તથા વિષયોની આશાથી, દ્રવ્યકર્મ—ભાવકર્મરૂપ મળથી અને અષ્ટગુણોની ન્યૂનાધિકતાથી રહિત થઈને અનંતકાળ સુધી સુખપૂર્વક મોક્ષમાં રહે છે. ૧૩૨.

અનંતકાળ જતાં, કોઈ સમયે સિદ્ધોના જ્ઞાનાદિનો અન્યથા ભાવ થઈ જશે તો તેમને નિરતિશયતા અને નિરવધિપણું કેવી રીતે હોય—એવી આશંકા થતાં કહે છે—

મુક્ત જીવોના ગુણોમાં વિકારનો અભાવ

શ્લોક ૧૩૩

અન્વયાર્થ :—[યદિ] જો [ત્રિલોકસમ્ભ્રાન્તિકરણપટુઃ] ત્રણ લોકોમાં

ન લક્ષ્યા ન પ્રમાણપરિચ્છેદ્યા । કાસૌ ? વિક્રિયા વિકારઃ સ્વરૂપાન્યથાભાવઃ । કેષાં ? શિવાનાં સિદ્ધાનાં । કદા ? કલ્પશતેઽપિ ગતે કાલે । તર્હિ ઉત્પાતવશાત્તેષાં વિક્રિયા સ્યાદિત્યાહ—ઉત્પાતોઽપિ યદિ સ્યાત્ તથાપિ ન તેષાં વિક્રિયા લક્ષ્યા । કથંભૂતઃ ઉત્પાતઃ ? ત્રિલોકસમ્પ્રાન્તિકરણપટુઃ ત્રિલોકસ્ય સમ્પ્રાન્તિરાવર્તસ્તત્કરણે પટુઃ સમર્થઃ ॥૧૩૩॥

તે તત્રાવિકૃતાત્માનઃ સદા સ્થિતાઃ કિં કુર્વન્તીત્યાહ—

નિઃશ્રેયસમધિપન્નાસ્ત્રૈલોક્યશિખામણિશ્રિયં દધતે ।

નિષ્કિટ્ટિકાલિકાચ્છવિચામીકરભાસુરાત્માનઃ ॥૧૩૪॥

ખળભળાટ ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ—એવો [ઉત્પાતઃ] ઉત્પાત [અપિસ્યાત્] પણ થાય [ચ] અને [કલ્પશતે કાલે] સેંકડો કલ્પકાળો [ગતે અપિ] વીતી જાય, તોપણ [શિવાનાં] સિદ્ધોમાં [વિક્રિયા] વિકાર [ન લક્ષ્યા] જોવામાં આવતો નથી.

ટીકા :—‘ન લક્ષ્યા’ પ્રમાણજ્ઞાનથી જાણી શકાય તેવો નથી. શું તે? ‘વિક્રિયા’ વિકાર અર્થાત્ સ્વરૂપથી અન્યથા ભાવ; કોના? ‘શિવાનામ્’ સિદ્ધોના. ક્યારે? ‘કલ્પશતેઽપિ ગતે કાલે’ સેંકડો કલ્પ-કાળ વહી જાય તોપણ, તે ઉત્પાતને લીધે તેમને વિક્રિયા હશે? તે કહે છે—‘ઉત્પાતોઽપિ યદિ સ્યાત્’ જો ઉત્પાત (ખળભળાટ) થાય તોપણ તેમનામાં વિક્રિયા માલૂમ પડતી નથી. કેવો ઉત્પાત? ‘ત્રિલોકસંપ્રાન્તિકરણપટુઃ’ ત્રણ લોકમાં ક્ષોભ કરવામાં સમર્થ એવો.

ભાવાર્થ :—ત્રણ લોકમાં ખળભળાટ ઉત્પન્ન કરે તેવો ઉત્પાત (ઉપદ્રવ) થઈ જાય યા સેંકડો કલ્પકાળ^૧ પણ વીતી જાય, તોપણ સિદ્ધોના ગુણોમાં યા સ્વભાવ આદિમાં કોઈ વિકાર (પરિવર્તન) થતો નથી અર્થાત્ તેઓ અનંતકાળ સુધી અનંતસુખમાં મગ્ન રહે છે. ૧૩૩.

તે વિકારથી રહિત (શુદ્ધ) આત્માઓ ત્યાં સદા રહીને શું કરે છે, તે કહે છે—

મુક્ત જીવો શું કરે છે?

શ્લોક ૧૩૪

અન્વયાર્થ :—[નિષ્કિટ્ટિકાલિકાચ્છવિચામીકરભાસુરાત્માનઃ] કીટ અને

૧. વીસ કોડાકોડી સાગર વર્ષનો એક કલ્પકાળ થાય છે.

નિઃશ્રેયસમધિપત્નાઃ પ્રાપ્તાસ્તે દધતે । ધરન્તિ । કાં ? ત્રૈલોક્યશિખામણિશ્રિયં ત્રૈલોક્યસ્ય શિખા ચૂડાગ્રભાગસ્તત્ર મણિશ્રીઃ ચૂડામણિશ્રીઃ તાં । કિંવિશિષ્ટાઃ સન્ત ઇત્યાહ—નિષ્કિદ્વૈત્યાદિ । કિદ્વં ચ કાલિકા ચ તાભ્યાં નિષ્ક્રાન્તા સા છવિર્યસ્ય તદ્ચામીકરં ચ સુવર્ણ તસ્યેવ ભાસુરો નિર્મલતયા પ્રકાશમાન આત્મા સ્વરૂપં યેષાં ॥૧૩૪॥

એવં સંલ્લેખનામનુતિષ્ટતાં નિઃશ્રેયસલક્ષણં ફલં પ્રતિપાદ્ય અભ્યુદયલક્ષણં ફલં પ્રતિપાદયન્નાહ—

પૂજાર્થજ્ઞૈશ્વર્યૈર્બલપરિજનકામભોગભૂયિષ્ટૈઃ ।

અતિશયિતભુવનમદ્ભુતમભ્યુદયં ફલતિ સદ્ધર્મઃ ॥૧૩૫॥

કાલિમાંથી રહિત કાંતિવાળા સુવર્ણ સમાન જેમનું સ્વરૂપ પ્રકાશી રહ્યું છે, એવા [નિઃશ્રેયસમ્ અધિપત્નાઃ] મોક્ષ પામેલા સિદ્ધ પરમેષ્ઠી [ત્રૈલોક્યશિખામણિશ્રિયં] ત્રણ લોકના અગ્રભાગ પર રહેલા ચૂડામણિની શોભાને [દધતે] ધારણ કરે છે.

ટીકા :—‘નિઃશ્રેયસમધિપત્નાઃ’ મોક્ષ પામેલા તેઓ ‘દધતે’ ધારણ કરે છે. શું (ધારણ કરે છે)? ‘ત્રૈલોક્યશિખામણિશ્રિયં’ ત્રણ લોકની શિખા—ચૂડા—અગ્રભાગ પર રહેલા મણિની શોભાને. કેવા પ્રકારના થઈને? તે કહે છે—‘નિષ્કિદ્વૈત્યાદિ’ કીટ અને કાલિમા—એ બંનેથી રહિત કાંતિવાળા સુવર્ણ સમાન જેનું સ્વરૂપ નિર્મળતાથી પ્રકાશી રહ્યું છે તેવા થઈને.

ભાવાર્થ :—મોક્ષ પામેલા પુરુષો કીટ અને કાલિમાથી રહિત જેમની છબી છે, તથા શુદ્ધ (ચોખ્ખા) સુવર્ણસમાન દેદીપ્યમાન જેમનું સ્વરૂપ છે તેવા થઈને ત્રણ લોકની ચૂડામણિની (શિખામણિની) શોભાને ધારણ કરે છે. ૧૩૪.

એ પ્રમાણે સંલ્લેખના કરનારાઓના મોક્ષરૂપી ફળનું પ્રતિપાદન કરીને તેમના અભ્યુદયરૂપ ફળનું પ્રતિપાદન કરતાં કહે છે—

સંલ્લેખનાધારીઓનું અભ્યુદયરૂપ ફળ

શ્લોક ૧૩૫

અન્વયાર્થ :—[સદ્ધર્મઃ] સંલ્લેખનાથી ઉપાર્જિત વિશિષ્ટ પુણ્ય [બલપરિજનકામભોગભૂયિષ્ટૈઃ] બળ, પરિવાર અને કામભોગથી પરિપૂર્ણ એવા [પૂજાર્થજ્ઞૈશ્વર્યૈઃ] પ્રતિષ્ઠા, ધન અને આજ્ઞાના ઐશ્વર્ય વડે [અતિશયિત ભુવનમ્] જે

અભ્યુદયં ઇન્દ્રાદિપદાવાપ્તિલક્ષણં । ફલતિ અભ્યુદયફલં દદાતિ । કોઽસૌ ? સદ્ધર્મઃ સંલ્લેખનાનુષ્ઠાનોપાર્જિતં વિશિષ્ટં પુણ્યં । કથંભૂતમભ્યુદયં ? અદ્ભુતં સાશ્ચર્યં । કથંભૂતં તદદ્ભુતં ? અતિશયિતભુવનં યતઃ । કૈઃ કૃત્વા ? પૂજાર્થજ્ઞૈશ્વર્યૈઃ એશ્વર્યશબ્દઃ પૂજાર્થાજ્ઞાનાં પ્રત્યેકં સમ્બદ્ધ્યતે । કિંવિશિષ્ટૈરૈતૈરિત્યાહ—બલેત્યાદિ । બલં સામર્થ્યં પરિજનઃ પરિવારઃ કામભોગૌ પ્રસિદ્ધૌ । એતદ્ભૂયિષ્ઠા અતિશયેન બહવો યેષુ । એતૈરુપલક્ષિતૈઃ પૂજાદિભિરતિશયિતભુવનમિત્યર્થઃ ॥૧૩૫॥

સામ્પ્રતં યોઽસૌ સંલ્લેખનાનુષ્ઠાતા શ્રાવકસ્તસ્ય કતિ પ્રતિમા ભવન્તીત્યાશંક્યાહ—

શ્રાવકપદાનિ દેવૈરેકાદશ દેશિતાનિ યેષુ ખલુ ।

સ્વગુણાઃ પૂર્વગુણૈઃ સહ સંતિષ્ઠન્તે ક્રમવિવૃદ્ધાઃ ॥૧૩૬॥

લોકોત્તમ હોવાથી [અદ્ભુતમ્] આશ્ચર્યજનક છે, એવા [અભ્યુદયમ્] અભ્યુદયરૂપે (ઇન્દ્રાદિ પદની પ્રાપ્તિરૂપે) [ફલતિ] ફળે છે (પ્રાપ્ત કરે છે).

ટીકા :—‘અભ્યુદયંફલતિ’ ઇન્દ્રાદિ પદની પ્રાપ્તિ જેનું સ્વરૂપ છે—એવા અભ્યુદયરૂપ-ઉત્કર્ષરૂપ ફળ આપે છે. કોણ તે? ‘સદ્ધર્મઃ’ સંલ્લેખના ધારણ કરવાથી ઉપાર્જિત વિશિષ્ટ પુણ્ય. કેવો (અભ્યુદય)? ‘અદ્ભુતમ્’ આશ્ચર્યજનક. અભ્યુદય કેવો છે? આશ્ચર્યજનક અભ્યુદય લોકમાં સર્વોત્તમ છે. શા વડે કરીને? ‘પૂજાર્થજ્ઞૈશ્વર્યૈઃ’ પૂજા-ઐશ્વર્ય વડે, અર્થ-ઐશ્વર્ય વડે અને આજ્ઞા-ઐશ્વર્ય વડે કરીને. આવાં લક્ષણવાળા પૂજા-ઐશ્વર્ય વડે વગેરેથી તે અભ્યુદય લોકમાં સર્વોત્તમ છે—એવો અર્થ છે.

ભાવાર્થ :—સંલ્લેખનાદિ ધર્મથી પ્રતિષ્ઠા, ધન અને આજ્ઞાનું ઐશ્વર્ય તથા બળ, નોકર-ચાકર અને કામ-ભોગની અધિકતાથી લોકાતિશાયી આશ્ચર્યકારક ઇન્દ્રાદિપદની પ્રાપ્તિરૂપ અભ્યુદય (ઉત્કર્ષ) પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૩૫.

હવે જે સંલ્લેખના કરનાર શ્રાવક છે તેની કેટલી પ્રતિમાઓ હોય છે? એવી આશંકા કરીને કહે છે—

શ્રાવકની અગિયાર પ્રતિમા (પદ-સ્થાન)

શ્લોક ૧૩૬

અન્વયાર્થ :—[દેવૈઃ] સર્વજદેવ દ્વારા [શ્રાવકપદાનિ] શ્રાવકનાં પદ (સ્થાન-

દેશિતાનિ પ્રતિપાદિતાનિ । કાનિ ? શ્રાવકપદાનિ શ્રાવકગુણસ્થાનાનિ શ્રાવકપ્રતિમા
 इत्यर्थः । कति ? एकादश । कैः ? देवैस्तीर्थकरैः । येषु श्रावकपदेषु । खलु स्फुटं
 सन्तिष्ठन्तेऽवस्थितिं कुर्वन्ति । के ते ? स्वगुणाः स्वकीयगुणस्थानसम्बद्धाः गुणाः । कैः सह ?
 पूर्वगुणैः पूर्वगुणस्थानवर्तिगुणैः सह । कथंभूताः ? क्रमविवृद्धाः सम्यग्दर्शनमार्दि कृत्वा
 एकादशपर्यन्तमेकोत्तरवृद्ध्या क्रमेण विशेषेण वर्धमानाः ॥१३६॥

પ્રતિમા) [एकादश] અગિયાર [देशितानि] કહેવામાં આવ્યાં છે. [येषु] જેમાં [खलु]
 निश्चयथी [स्वगुणाः] પોતાના પ્રતિમા સંબંધી ગુણો [पूर्वगुणैः सह] પૂર્વ (પ્રતિમાના)
 गुणोसहित (तेमना गुणोना पालन सहित) [क्रमविवृद्धाः] ક્રમથી વધતાં જતાં
 [संतिष्ठन्ते] રહે છે.

ટીકા :—‘देशितानि’ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યાં છે (કહેવામાં આવ્યાં છે). શું?
 ‘श्रावकपदानि’ શ્રાવકનાં પદ-શ્રાવકનાં ગુણસ્થાનો-શ્રાવકની પ્રતિમાઓ-એવો અર્થ છે.
 કેટલી (પ્રતિમાઓ)? ‘एकादश’ અગિયાર. કોના દ્વારા (કહેવામાં આવી છે)? ‘देवैः’
 तीर्थकरो द्वारा. ‘येषु’ જેમાં અર્થાત્ શ્રાવકનાં પદોમાં (સ્થાનોમાં) ‘खलु’ નિશ્ચયથી
 ‘संतिष्ठन्ते’ રહે છે-સ્થિતિ કરે છે. કોણ તે? ‘स्वगुणाः’ પોત-પોતાના ગુણસ્થાન સંબંધી
 गुणो. કોની સાથે (રહે છે)? ‘पूर्वगुणैः सह’ પૂર્વ ગુણસ્થાનવર્તી ગુણો સાથે. કેવા (તે
 गुणो છે)? ‘क्रमविवृद्धाः’ ક્રમે-ક્રમે વધતા જતા અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનથી શરૂ કરી અગિયાર
 पद सुधी (अगियारमी प्रतिमा सुधी) એક-એક ઉત્તર પ્રતિમાના ગુણોની વૃદ્ધિથી-ક્રમથી-
 विशेषथी वधता जाता. (गुणो रહે છે.)

ભાવાર્થ :—સર્વજાદેવે શ્રાવકનાં અગિયાર સ્થાન (પદ-શ્રેણિ-પ્રતિમા-કક્ષા) કહ્યાં
 છે. તે નીચે પ્રમાણે છે—

૧. દર્શન પ્રતિમા, ૨. વ્રત પ્રતિમા, ૩. સામાયિક પ્રતિમા, ૪. પ્રોષધ પ્રતિમા,
 ૫. સચિત્ત્યાગ પ્રતિમા, ૬. રાત્રિભોજનત્યાગ પ્રતિમા, ૭. બ્રહ્મચર્ય પ્રતિમા,
 ૮. આરંભત્યાગ પ્રતિમા, ૯. પરિશ્રુત્યાગ પ્રતિમા, ૧૦. અનુમતિત્યાગ પ્રતિમા અને
 ૧૧. ઉદ્દિષ્ટત્યાગ પ્રતિમા.

આગલી (ઉત્તર) પ્રતિમા ધારણ કરનારને પૂર્વેની સર્વ પ્રતિમાઓનું પાલન અવશ્ય હોય
 છે. આથી આગળની (ઉત્તર) પ્રતિમાનું આચરણ તેની પૂર્વેની સર્વ પ્રતિમાઓના આચરણ સાથે
 (તેના ગુણોના પાલન સાથે) ક્રમે-ક્રમે વૃદ્ધિ પામે છે; જેમ કે બ્રહ્મચર્ય પ્રતિમાનું પાલન
 કરનારને તેની પૂર્વેની દર્શનાદિક છ પ્રતિમાઓનું આચરણ નિયમથી હોય છે. ૧૩૬.

एतदेव दर्शयन्नाह—

सम्यग्दर्शनशुद्धः संसारशरीरभोगनिर्विण्णः ।

पञ्चगुरुचरणशरणो दर्शनिकस्तत्त्वपथगृह्यः ॥१३७॥

दर्शनमस्यास्तीति दर्शनिको दर्शनिकશ્રાવકો ભવતિ । કિંવિશિષ્ટઃ ? સમ્યગ્દર્શનશુદ્ધઃ સમ્યગ્દર્શનં શુદ્ધં નિરતિચારં યસ્ય અસંયતસમ્યગ્દૃષ્ટેઃ । કોઽસ્ય વિશેષ ઇત્યન્નાહ— સંસારશરીરભોગનિર્વિણ્ણ ઇત્યનેનાસ્ય લેશતો વ્રતાંશસંભવાત્તતો વિશેષઃ પ્રતિપાદિતઃ । એતદેવાહ—તત્ત્વપથગૃહ્યઃ તત્ત્વાનાં વ્રતાનાં પંથાનો માર્ગા^૧ મઘાદિનિવૃત્તિલક્ષણા અષ્ટમૂલગુણાસ્તે ગૃહ્યાઃ પક્ષા યસ્ય । પંચગુરુચરણશરણં પંચગુરવઃ પંચપરમેષ્ઠિનસ્તેષાં ચરણાઃ શરણમપાયપરિરક્ષણોપાયો યસ્ય ॥૧૩૭॥

તે જ દર્શાવીને કહે છે—

દર્શન પ્રતિમાધારીનું લક્ષણ

શ્લોક ૧૩૭

અન્વયાર્થ :—[સમ્યગ્દર્શનશુદ્ધઃ] જેઓ અતિચાર (દોષ) રહિત હોવાથી સમ્યગ્દર્શનથી શુદ્ધ છે, [સંસારશરીરભોગનિર્વિણ્ણઃ] જેઓ સંસાર, શરીર અને ભોગોથી વિરક્ત છે, [પંચગુરુચરણશરણઃ] જેને પંચ પરમેષ્ઠીના ચરણનું શરણ છે અને [તત્ત્વપથગૃહ્યઃ] તત્ત્વોના માર્ગરૂપ આઠ મૂળ ગુણોને જેઓ ધારણ કરી રહ્યા છે, તેઓ [દર્શનિકઃ] દર્શનિક શ્રાવક છે.

ટીકા :—જેને સમ્યગ્દર્શન છે તે ‘દર્શનિકઃ’ દર્શનિક શ્રાવક છે. તે કેવો છે? ‘સમ્યગ્દર્શનશુદ્ધઃ’ જેને શુદ્ધ-અતિચારરહિત સમ્યગ્દર્શન છે. અસંયત સમ્યગ્દૃષ્ટિથી તેને શી વિશેષતા છે, તે અહીં કહે છે—‘સંસારશરીરભોગનિર્વિણ્ણઃ’ સંસાર, શરીર અને ભોગોથી જે વિરક્ત છે, કારણ કે તેને લેશતઃ વ્રતનો અંશ હોય છે તેથી (સમ્યગ્દૃષ્ટિથી) તેનાથી વિશેષ કહ્યું છે. તે જ કહે છે—‘તત્ત્વપથગૃહ્યઃ’ તત્ત્વોના અર્થાત્ વ્રતોના માર્ગરૂપ-મઘાદિના ત્યાગરૂપ આઠ મૂળગુણોને ગ્રહવા યોગ્ય સમજીને જેણે ધારણ કર્યા છે અને ‘પંચગુરુચરણશરણઃ’ પાંચ ગુરુઓ અર્થાત્ પંચ પરમેષ્ઠી-તેમનાં ચરણો જેમને શરણ છે—જેમને દુઃખોથી પરિરક્ષણના ઉપાયરૂપ છે—(તે દર્શનિક શ્રાવક છે).

૧. પન્થા માર્ગો ઘ૦ ।

ભાવાર્થ :—જેને નિરતિચાર (શુદ્ધ) સમ્યગ્દર્શન છે, તથા કિંચિત્ વિશેષ પ્રકારે સ્વસન્મુખતા વડે સંસાર, શરીર અને ઈન્દ્રિય ભોગોથી જે વિરક્ત (ઉદાસીન) છે, જેને અધિકતર પંચપરમેષ્ઠીનાં ચરણનું જ શરણ છે અર્થાત્ તેમનું જ ધ્યાન કરે છે અને સર્વજ્ઞભાષિત જીવાદિક તત્ત્વોનું જેને શ્રદ્ધાન છે—તત્ત્વોનો માર્ગ જેણે અંગીકાર કર્યો છે, બાહ્યમાં જેને સાત વ્યસન સહિત પાંચે પાપોની પ્રવૃત્તિ છૂટી ગઈ છે અર્થાત્ મદ્યાદિના ત્યાગરૂપ આઠ મૂળગુણો જેણે ધારણ કર્યા છે, અંશતઃ વ્રતોનો અભ્યાસી છે તે દર્શનિક શ્રાવક છે.

જિનેન્દ્રદેવ, સિદ્ધાંત શાસ્ત્ર અને દિગમ્બર તપસ્વી—એ ત્રણેને ઉપાસકાધ્યયનમાં તત્ત્વ કહ્યાં છે અને સમ્યગ્દર્શન—જ્ઞાન—ચારિત્રને માર્ગ કહ્યો છે. તત્ત્વ અને માર્ગનો જેને પક્ષ છે—તે તરફ જેનું વલણ છે તે દર્શનિક શ્રાવક આ પાક્ષિક શ્રાવક કહેવાય છે.૧

વિશેષ

જે સ્યાદ્વાદરૂપ પરમાગમ દ્વારા નિશ્ચય—વ્યવહારરૂપ બંને નયોથી નિર્ણયપૂર્વક સ્વતત્ત્વ અને પરતત્ત્વને જાણી શ્રદ્ધાન દેઢ કરે છે, જે જાતિ—કુળાદિ આઠ મદ સહિત છે, જોકે અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કર્મના ઉદયમાં જોડાવારૂપ ચારિત્રદોષની બળજબરીથી તેને વિષયોમાં રાગ વર્તે છે તથા ગૃહારંભની પ્રવૃત્તિ હોય છે, છતાં અભિપ્રાયમાં તેનો જરાયે આદર નથી, તેને ભલો માનતો નથી, તેનું સ્વામીપણું નથી, શ્રદ્ધામાં તેનો નિષેધ વર્તે છે; જેને રત્નત્રયના ધારક ધર્મી જીવો પ્રત્યે અનુરાગ હોય છે, જે ભેદવિજ્ઞાનના બળથી પોતાના જ્ઞાયકસ્વભાવને રાગ—દ્વેષાદિથી ભિન્ન અનુભવે છે ને પોતાના આત્માથી દેહને વસ્ત્રસમાન ભિન્ન જાણે છે, જે અષ્ટાદશ દોષરહિત સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવની જ દેવબુદ્ધિથી આરાધના કરે છે, અહિંસામય ધર્મને જ ધર્મ માને છે, આરંભ—પરિગ્રહ સહિત ગુરુને જ ગુરુ માને છે—તે દર્શનિક શ્રાવક છે.

વળી તે માને છે કે કોઈ જીવ કોઈને મારે નહિ કે જીવાડે નહિ, કોઈને સુખી કરે નહિ કે દુઃખી કરે નહિ, પરંતુ પોતાનાં પૂર્વ સંચિત કર્મના ઉદયથી તેની તેવી દશા થાય છે.

વળી સમ્યગ્દૃષ્ટિને એવો નિશ્ચય હોય છે કે જે જીવને જે દેશમાં, જે કાળમાં,

૧. ભયવસણમલવિવજ્જિય સંસારસરીરભોગણિવ્વણ્ણો ।

અઠ્ઠગુણંગસમગ્ગો દંસણસુદ્ધો હુ પંચગુરુમત્તો ॥૫॥ (શ્રી રચણસાર—શ્રી કુન્દકુન્દાચાર્ય)

તસ્યેદાનીં પરિપૂર્ણદેશવ્રતગુણસમ્પન્નત્વમાહ—

નિરતિક્રમણમણુવ્રતપંચકમપિ શીલસપ્તકં ચાપિ ।

ધારયતે નિઃશલ્યો યોઽસૌ વ્રતિનાં મતો વ્રતિકઃ ॥૧૩૮॥

^૧વ્રતાનિ યસ્ય સન્તીતિ વ્રતિકો મતઃ । કેષાં ? વ્રતિનાં ગણધરદેવાદીનાં । કોઽસૌ ?
^૨નિઃશલ્યો, માયા-મિથ્યા-નિદાનશલ્યેભ્યો નિષ્ક્રાન્તો નિઃશલ્યઃ સન યોઽસૌ ધારયતે । કિં
તત્ ? નિરતિક્રમણમણુવ્રતપંચકમપિ પંચાપ્યણુવ્રતાનિ નિરતિચારાણિ ધારયતે इत्यર્થઃ । ન

જે વિધાનથી જન્મ-મરણ, લાભ-અલાભ યા સુખ-દુઃખ થાય છે, તે જિનેન્દ્ર ભગવાનના દિવ્યજ્ઞાનમાં જણાયું છે અને તે પ્રમાણે તે જીવને તે દેશમાં, તે કાળમાં, તે વિધાનથી જન્મ-મરણ, લાભ-અલાભ આદિ નિયમથી થાય છે. તેને દૂર કરવાને કોઈ ઈન્દ્ર, અહમિન્દ્ર, નરેન્દ્ર કે જિનેન્દ્ર સમર્થ નથી.^૩

આવો સમ્યગ્દેષ્ટિ દર્શનિક શ્રાવક પ્રથમ પદનો (પ્રતિમાનો) ધારક હોય છે. ૧૩૭.

હવે શ્રાવક પરિપૂર્ણ દેશવ્રતના ગુણોથી સંપન્ન હોય છે, એમ કહે છે—

વ્રત પ્રતિમાધારીનું લક્ષણ

શ્લોક ૧૩૮

અન્વયાર્થ :—[યઃ] જે [નિઃશલ્ય] માયા, મિથ્યાત્વ અને નિદાન—એ ત્રણ શલ્યોથી રહિત થઈને [નિરતિક્રમણમ્] અતિચાર રહિત [અણુવ્રતપંચકમ્] પાંચ અણુવ્રતોને [ચાપિ] અને [શીલસપ્તકમ્] સાત શીલવ્રતોને પણ [ધારયતે] ધારણ કરે છે, [અસૌ] તે [વ્રતીનામ્] વ્રતધારીઓને [વ્રતિકઃ] વ્રત પ્રતિમાધારી [મતઃ] માનવામાં આવે છે.

ટીકા :—‘વ્રતિકઃ મતઃ’ જેને વ્રત છે તે વ્રતિક માનવામાં આવ્યો છે. કોનાથી માનવામાં આવ્યો છે? ‘વ્રતીનામ્’ વ્રતીઓથી—ગણધરદેવાદિથી. તે કોણ? ‘નિઃશલ્યઃ’ મિથ્યાત્વ, નિદાન અને માયા—એ શલ્યોથી ‘યઃ અસૌ’ જે રહિત થતા થકા ‘ધારયતે’ ધારણ કરે છે. કોને (ધારણ કરે છે)? ‘નિરતિક્રમણમણુવ્રતપંચકમ્ અપિ’ નિરતિચાર પાંચે

૧. વ્રતાન્યસ્યાસ્તીતિ વ્રતી મનઃ ઘ૦ । ૨. નિઃશલ્યઃ તન્ ઘ૦ ।

૩. જુઓ, પં. સદાસુખદાસકૃત શ્રી રત્નકરંડક શ્રાવકાચારની હિન્દી ટીકાનો ભાવાર્થ પૃષ્ઠ. ૪૦૨.

કેવલમેતદેવ ધારયતે અપિ તુ શીલસપ્તકં ચાપિ ત્રિઃપ્રકારગુણવ્રતચતુઃપ્રકારશિક્ષાવ્રતલક્ષણં શીલમ્ ॥૧૩૮॥

અધુના સામાયિકગુણસમ્પન્નત્વં શ્રાવકસ્ય પ્રરૂપયન્નાહ—

ચતુરાવર્તત્રિતયશ્ચતુઃપ્રણામઃ સ્થિતો યથાજાતઃ ।

સામયિકો દ્વિનિષદ્યસ્ત્રિયોગશુદ્ધસ્ત્રિસન્ધ્યમભિવન્દી ॥૧૩૯॥

સામયિકઃ સમયેન પ્રાક્ષપ્રતિપાદિતપ્રકારેણ ચરતીતિ સામયિકગુણોપેતઃ ।
કિંવિશિષ્ટઃ ? ચતુરાવર્તત્રિતયઃ ચતુરો વારાનાવર્તત્રિતયં યસ્ય । એકૈકસ્ય હિ કાયોત્સર્ગસ્ય
અણુવ્રતોને (ધારણ કરે છે). કેવળ એ જ ધારણ કરે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ
'શીલ સપ્તકં અપિ' ત્રણ પ્રકારનાં ગુણવ્રત અને ચાર પ્રકારનાં શિક્ષાવ્રતરૂપ શીલ છે—
એવા સાત પ્રકારનાં શીલને પણ ધારણ કરે છે (તે વ્રતિક શ્રાવક કહેવાય છે).

ભાવાર્થ :—જે મિથ્યાત્વ, નિદાન અને માયા—એ ત્રણ શલ્ય રહિત થઈને,
અતિચાર રહિત પાંચ અણુવ્રતોને અને સાત શીલવ્રતોને અર્થાત્ ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર
શિક્ષાવ્રતને પણ ધારણ કરે છે, તેને ગણધરાદિ દેવોએ વ્રતિક અર્થાત્ બીજી વ્રત
પ્રતિમાધારી શ્રાવક માન્યો છે. ૧૩૮.

હવે શ્રાવક સામાયિક ગુણવ્રતથી સંપન્ન હોય છે, એમ પ્રરૂપણ કરી કહે છે—

સામાયિક પ્રતિમાધારીનું લક્ષણ

શ્લોક ૧૩૯

અન્વયાર્થ :—[ચતુરાવર્તત્રિતયઃ] ચારે દિશાઓમાં ત્રણ-ત્રણ આવર્ત કરનાર
[ચતુઃ પ્રણામઃ] ચાર દિશાઓમાં (એક-એક) પ્રણામ કરનાર, [યથાજાતઃ] અભ્યન્તર
અને બાહ્ય પરિગ્રહની ચિંતાથી રહિત [સ્થિતઃ] કાયોત્સર્ગથી સ્થિત, [દ્વિનિષદ્યઃ] બે
આસન કરનાર (બે વાર બેસીને નમસ્કાર કરનાર), [ત્રિયોગશુદ્ધઃ] મન-વચન-કાય—
એ ત્રણ યોગોને શુદ્ધ રાખીને [ત્રિસંધ્યમ્] સવાર, બપોર અને સાંજ—એ ત્રણ સંધ્યા
સમયે [અભિવન્દી] અભિવંદન કરનાર (અર્થાત્ ત્રણ સંધ્યા સમયે સામાયિક કરનાર)
[સામયિકઃ] સામાયિક પ્રતિમાધારી (શ્રાવક) છે.

ટીકા :—'સામયિકઃ' સમયથી અર્થાત્ પૂર્વ પ્રતિપાદિત પ્રકારથી જે આચરણ
કરે છે તે સામાયિકના ગુણોથી યુક્ત છે. તે કેવો છે? 'ચતુરાવર્તત્રિતયઃ' ચાર વખત

વિધાને ‘ળમો અરહંતાળસ્ય થોસામે’શ્ચાઘન્તયોઃ પ્રત્યેકમાવર્તત્રિતયમિતિ ઁકૈકસ્ય હિ કાયોત્સર્ગવિધાને ચત્વાર આવર્તા તથા તદાઘન્તયોરૈકૈકપ્રણામકરણાઘ્નતુઃપ્રણામઃ। સ્થિત ઁર્ધ્વકાયોત્સર્ગોપેતઃ। યથાજાતો બાહ્યાભ્યન્તરપરિગ્રહચિન્તાવ્યાવૃત્તઃ। ઢ્વિનિષઘ્નો ઢ્વે નિષઘ્ને ઉપવેશને યસ્ય। ઢ્વેવવન્દનાં કુર્વતા હિ પ્રારંભે સમાપ્તૌ ચોપવિશ્ય પ્રણામઃ। કર્તવ્યઃ। ત્રિયોગશુઢ્ધઃ ત્રયો યોગા મનોવાઘ્કાયવ્યાપારાઃ શુઢ્ધા સાવઘ્વ્યાપારરહિતા યસ્ય ? અભિવન્દી અભિવન્દત ઈત્યૈવંશીલઃ। કથં ? ત્રિસઘ્ધ્યં॥૧૩૬॥

સામ્પ્રતં પ્રોષઘોપવાસગુણવ્રતં શ્રાવકસ્ય પ્રતિપાઢયન્નાહ—

(ઢ્વેરેક ઢ્વિશામાં) ત્રણ-ત્રણ આવર્ત કરનાર-અર્થાત્ ઁક-ઁક ઢ્વિશામાં કાયોત્સર્ગના વિધાનમાં ‘ળમો અરહંતાળ થી થોસ્સામિ’ આઢિ પાઢના અંતે પ્રત્યેક ઢ્વિશામાં ત્રણ આવર્ત—ઁમ યાર વખત આવર્ત કરનાર, ચતુઃ પ્રણામઃ’ તથા આઢિ અને અંતમાં ઁક-ઁક પ્રણામ—ઁમ યાર પ્રણામ કરનાર, ‘સ્થિતઃ’ સ્થિત અર્થાત્ ઊભા રઢીને-કાયોત્સર્ગમાં સ્થિત, ‘યથાજાતઃ’ બાહ્ય-અભ્યન્તર પરિગ્રહોની ચિંતાથી નિવૃત્ત, ‘ઢ્વિનિષઘ્નઃ’ બે આસનો કરનાર અર્થાત્ ઢ્વેવ-વંઢના કરનારે પ્રારંભમાં અને સમાપ્તિ વખતે બેસીને પ્રણામ કરવા જોઈઁ. ‘ત્રિયોગશુઢ્ધઃ’ ત્રણ યોગ અર્થાત્ મન-વચન-કાયના વ્યાપારો શુઢ્ધ કરીને અર્થાત્ પાપયુક્ત વ્યાપારથી રહિત થઈને ‘અભિવન્દી’ અભિવન્ઢે ઈ અર્થાત્ અભિવંઢન કરવાનો જેનો સ્વભાવ ઈ-તેવો તે કેવી રીતે (અભિવંઢે ઈ)? ‘ત્રિસંઘ્યમ્’ ત્રણ સંઘ્યાઓના સમયે (અભિવંઢે ઈ).

ભાવાર્થ :—ચારે ઢ્વિશાઓમાં ઢ્વેરેકમાં ત્રણ-ત્રણ આવર્ત—ઁમ કુલ બાર આવર્ત અને ઁક-ઁક ઢ્વિશામાં ઁક—ઁમ યાર પ્રણામ કરી, અભ્યન્તર અને બાહ્ય પરિગ્રહ રહિત મુનિ સમાન ખડ્ગાસન કે પઢ્ધાસન ઘારણ કરી, મન-વચન-કાય-ઁમ ત્રણ યોગ શુઢ્ધ કરી; સવાર, બપોર અને સાંજે-સંઘ્યાના સમયે સામાયિક કરનાર વ્યકિત તૃતીય સામાયિક પ્રતિમાઘારી કહેવાય ઈ.

આ પ્રતિમાઘારી શ્લોક ૧૦૫માં ઢ્વર્શાવ્યા પ્રમાણે સામાયિક શિક્ષાવ્રતના પાંચ અતિચારો ન લાગે તે માઢે ખાસ સાવઘાન રહે ઈ. તેને પ્રતિમાનું પાલન નિરતિચાર પૂર્વક જ ઢ્વોય ઈ. ૧૩૬.

ઢ્વે શ્રાવકના પ્રોષઘોપવાસ ગુણવ્રતનું પ્રતિપાઢન કરી કહે ઈ—

**પર્વદિનેષુ ચતુર્ષ્વપિ માસે માસે સ્વશક્તિમનિગુહ્ય ।
પ્રોષધનિયમવિધાયી પ્રણિધિપરઃ^૧ પ્રોષધાનશનઃ ॥૧૪૦॥**

પ્રોષધેનાનશનમુપવાસો યસ્યાસૌ પ્રોષધાનશનઃ । કિમનિયમેનાપિ યઃ પ્રોષધોપવાસકારી સોઽપિ પ્રોષધાનશનવ્રતસમ્પન્ન ઇત્યાહ—પ્રોષધનિયમવિધાયી પ્રોષધસ્ય નિયમોઽવશ્યંભાવસ્તં વિદધાતીત્યેવંશીલઃ । ક્વ તન્નિમયવિધાયી ? પર્વદિનેષુ ચતુર્ષ્વપિ દ્વયોશ્ચતુર્દશ્યોર્દ્વયોશ્ચાષ્ટમ્યોરિતિ । કિં ચાતુર્માસસ્યાદૌ તદ્વિધાયીત્યાહ—માસે માસે । કિં કૃત્વા ? સ્વશક્તિમનિગુહ્ય તદ્વિધાને આત્મસામર્થ્યમપ્રચ્છાઘ્ય । કિંવિશિષ્ટઃ ? પ્રણિધિપરઃ એકાગ્રતાં ગતઃ શુભધ્યાનરત ઇત્યર્થઃ ॥૧૪૦॥

**પ્રોષધ પ્રતિમાધારીનું લક્ષણ
શ્લોક ૧૪૦**

અન્વયાર્થ :—[માસે માસે] પ્રત્યેક મહિને, [ચતુર્ષુ અપિ] ચારેય [પર્વદિનેષુ] પર્વના દિવસોમાં અર્થાત્ બે અષ્ટમી અને બે ચતુર્દશીના દિવસે [સ્વશક્તિમ્] પોતાની શક્તિ [અનિગુહ્ય] ધૂપાવ્યા વિના, [પ્રણિધિપરઃ] એકાગ્ર થઈ અર્થાત્ ધર્મધ્યાનમાં રત થઈ [પ્રોષધનિયમવિધાયી] નિયમપૂર્વક પ્રોષધોપવાસ કરનાર [પ્રોષધાનશનઃ] પ્રોષધોપવાસ પ્રતિમાધારી છે.

ટીકા :—‘પ્રોષધાનશનઃ’ જેને પ્રોષધપૂર્વક ઉપવાસ છે તે પ્રોષધોપવાસી છે. જે અનિયમથી પ્રોષધોપવાસ કરે છે, તે શું પ્રોષધોપવાસ વ્રતથી યુક્ત છે? તે કહે છે ‘પ્રોષધનિયમવિધાયી’ પ્રોષધનો નિયમ અર્થાત્ અવશ્ય કરવાનો ભાવ—તેને જે ધારણ કરે છે એવા સ્વભાવવાળો તે નિયમનું પાલન ક્યાં (ક્યારે) કરે છે? ‘પર્વદિનેષુ ચતુર્ષ્વપિ’ ચારેય પર્વના દિવસે અર્થાત્ બે ચતુર્દશી અને બે અષ્ટમીના દિવસે. શું તે ચતુર્માસની આદિમાં તે કરે છે, તે કહે છે—‘માસે માસે’ પ્રત્યેક મહિને (કરે છે). કઈ રીતે? ‘સ્વશક્તિમનિગુહ્ય’ તે કરવામાં આત્મશક્તિ ધૂપાવ્યા વિના. કેવો થઈને? પ્રણિધિપરઃ^૧ એકાગ્ર થઈને—શુભ ધ્યાનમાં રત થઈને એવો અર્થ છે.

ભાવાર્થ :—જે દર મહિને બે અષ્ટમી અને બે ચતુર્દશીના દિવસે પોતાની શક્તિ ધૂપાવ્યા વિના ધર્મધ્યાનમાં લીન થઈ નિયમથી—વિધિપૂર્વક નિરતિચાર^૨ પ્રોષધોપવાસ કરે છે, તે પ્રોષધપ્રતિમાધારી કહેવાય છે. ૧૪૦.

૧. પ્રણિધિપરઃ ઘ । ૨. પ્રોષધોપવાસના અતિચાર માટે જુઓ શ્લોક ૧૧૦ની ટીકા.

ઇદાનીં શ્રાવકસ્ય સચિત્તવિરતિસ્વરૂપં પ્રરૂપયન્નાહ—

મૂલફલશાકશાખાકરીરકન્દપ્રસૂનબીજાનિ ।

નામાનિ યોઽપિ સોઽયં સચિત્તવિરતો દયામૂર્તિઃ ॥૧૪૧॥

સોઽયં શ્રાવકઃ સચિત્તવિરતિગુણસમ્પન્નઃ । યો નાત્તિ ન ભક્ષયતિ । કાનીત્યાહ—
મૂલેત્યાદિ—મૂલં ચ ફલં ચ શાકશ્ચ શાખાશ્ચ કોપલાઃ કરીરાશ્ચ વંશકિરણાઃ^૧ કંદાશ્ચ
પ્રસૂનાનિ ચ પુષ્પાણિ બીજાનિ ચ તાન્યેતાનિ આમાનિ અપક્વાનિ યો નાત્તિ । કથંભૂતઃ સન્ ?
દયામૂર્તિઃ દયાસ્વરૂપઃ સકરુણચિત્ત ઇત્યર્થઃ ॥૧૪૧॥

હવે શ્રાવકના સચિત્તવિરતિના સ્વરૂપની પ્રરૂપણા કરી કહે છે—

સચિત્તત્યાગ પ્રતિમાધારીનું લક્ષણ

શ્લોક ૧૪૧

અન્વયાર્થ :—[યઃ] જે [દયામૂર્તિઃ] દયામૂર્તિ (દયાળુ) થઈને [આમાનિ]
કાયાં [મૂલફલશાકશાખાકરીરકન્દપ્રસૂનબીજાનિ] મૂળ, ફળ, શાક, શાખા, કરીર^૨, કન્દ,
ફૂલ અને બીજ [ન અત્તિ] ખાતો નથી, [સઃ અર્થ] તે આ [સચિત્તવિરતઃ] સચિત્તત્યાગ
પ્રતિમાધારી છે.

ટીકા :—‘સઃ અયં’ તે આ સચિત્તવિરતિગુણસંપન્ન શ્રાવક છે કે જે ‘ન અત્તિ’
ખાતો નથી. શું (ખાતો નથી)? તે કહે છે—‘મૂલેત્યાદિ’ મૂળ, ફળ, શાક, શાખા (કુંપળ),
કરીર (વંશકિરણ), કન્દ, ફૂલ અને બીજ—‘ન આમાનિ’ એ કાયાં યા અપક્વ જે ખાતો
નથી. કેવો થઈને? ‘દયામૂર્તિ’ દયાસ્વરૂપ થઈને અર્થાત્ કરુણાચિત્તવાળો થઈને.

ભાવાર્થ :—જે શ્રાવક કાયાં (અપક્વ, અશુષ્ક, સચિત્ત, અંકુરોત્પત્તિકારક) મૂળ
(જડ), ફળ, શાક, ડાળી, કુંપળ, જમીનકંદ, ફૂલ અને બીજ વગેરે ખાતો નથી, તથા સચિત્ત
પાણી પણ ગરમ કરીને પીએ છે અને સચિત્ત લવણ (મીઠું) પણ અગ્નિમાં શેકી તેને
ફૂટી-પીસીને વાપરે છે, તે દયાની મૂર્તિ સચિત્તત્યાગ પ્રતિમાધારી કહેવાય છે.

મૂળ, ફળ, કન્દાદિ—એ વનસ્પતિનાં આઠ અંગ છે. એમાંથી કોઈ વનસ્પતિને
ત્રણ—ચાર—પાંચ આદિ અંગ હોય છે. તેને સચિત્તત્યાગી કાયાં—અપક્વ—સચિત્ત અવસ્થામાં

૧. વંશકિરલા ઇતિ ગ । ૨. કરીર—કોઈ પણ અંકુર, ગાંઠ, વાંસના અંકુર.

અધુના રાત્રિભુક્તિવિરતિગુણં શ્રાવકસ્ય વ્યાચક્ષાણઃ પ્રાહ—

અન્નં પાનંં ળાઘંં લેહ્યંં નાશ્નાતિ યો વિભાવર્યામ્ ।

સ ચ રાત્રિભુક્તિવિરતઃ સત્ત્વેષ્વનુકમ્પમાનમનાઃ ॥૧૪૨॥

સ ચ શ્રાવકો । રાત્રિભુક્તિવિરતોઽભિધીયતે । યો વિભાવર્યાં રાત્રૌ । નાશ્નાતિ ન ભુંક્તે । કિં તદિત્યાહ—અન્નમિત્યાદિ—અન્નં ભક્તમુદ્ગાદિ, પાનંં દ્રાક્ષાદિપાનકં, ળાઘંં મોદકાદિ, લેહ્યંં ^૧સ્ત્રાદિ । કિંવિશિષ્ટઃ ? અનુકમ્પમાનમનાઃ સકરુણહૃદયઃ । કેષુ ? સત્ત્વેષુ પ્રાણિષુ ॥૧૪૨॥

ખાતો નથી, પરંતુ તેમને અચિત્ત કરીને—અગ્નિ વગેરેમાં પકવીને ખાય છે. ૧૪૧.

હવે શ્રાવકના રાત્રિભુક્તિવિરતિ ગુણનું વર્ણન કરી કહે છે—

રાત્રિભુક્તિત્યાગ પ્રતિમાધારીનું લક્ષણ

શ્લોક ૧૪૨

અન્વયાર્થ :—[સત્ત્વેષુ] પ્રાણીઓ પ્રત્યે [અનુકમ્પમાનમનાઃ] દયાળુ ચિત્તવાળા થઈને [યઃ] જે [વિભાવર્યામ્] રાત્રે [અન્નમ્] અન્ન, [પાનમ્] પેય, [સ્ત્રાઘમ્] ખાઘ, [લેહ્યમ્] લેહ્ય પદાર્થો [ન અશ્નાતિ] ખાતો નથી; [સઃ] તે [રાત્રિભુક્તિવિરતઃ] રાત્રિભુક્તિત્યાગ પ્રતિમાધારી શ્રાવક છે.

ટીકા :—‘સ ચ રાત્રિભુક્તિવિરતઃ’ તે શ્રાવક રાત્રિભોજનનો ત્યાગી કહેવાય છે, ‘યઃ’ જે ‘વિભાવર્યામ્’ રાત્રે ‘ન અશ્નાતિ’ ખાતો નથી. શું (ખાતો નથી)? તે કહે છે—‘અન્નમિત્યાદિ’ અન્ન—અન્ન અર્થાત્ દાળભાત વગેરે, પાનંં—દ્રાક્ષાદિ (અર્થાત્ દૂધ, જળ આદિ) પીણું—પીવા યોગ્ય પદાર્થ, સ્ત્રાઘંં—લાડુ આદિ (અર્થાત્ પેંડા, બરફી આદિ ખાઘ વસ્તુ), ‘લેહ્યંં’—પ્રવાહી પદાર્થ—રાબડી વગેરે. કેવો થઈને? ‘અનુકમ્પમાનમનાઃ’ કરુણ હૃદયવાળો થઈને. કોની પ્રત્યે? ‘સત્ત્વેષુ’ પ્રાણીઓ પ્રત્યે.

ભાવાર્થ :—જે શ્રાવક દયાર્દ્રચિત્તવાળો થઈને રાત્રે અન્ન—દાળભાત વગેરે, પાન—દૂધ, જળ આદિ પેય પદાર્થો, ખાઘ—લાડુ, પેંડા, બરફી આદિ અને લેહ્ય—રાબડી, ચટણી, આમ્રરસ વગેરે—એ ચાર પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરે છે. (ખાતો નથી)—તે

૧ દ્રવદ્રવ્યં આમ્રાદિ ળિતિ ળ ।

સામ્પ્રતમબ્રહ્મવિરતત્વગુણં શ્રાવકસ્ય દર્શયન્નાહ—

**મલવીજં મલયોનિં ગલન્મલં પૂતિગન્ધિ વીભત્સં ।
પશ્યન્નઙ્ગમનઙ્ગાદિરમતિ યો બ્રહ્મચારી સઃ ॥૧૪૩॥**

અનઙ્ગાત્ કામાદ્યો વિરમતિ વ્યાવર્તતે સ બ્રહ્મચારી । કિં કુર્વન્ ? પશ્યન્ । કિં તત્ ? અઙ્ગં શરીરં । કથંભૂતમિત્યાહ—મલેત્યાદિ મલં શુક્રશોણિતં વીજં કારણં યસ્ય । મલયોનિં મલસ્ય મલિનતાયાઃ અપવિત્રત્વસ્ય યોનિઃ કારણં । ગલન્મલં ગલન્ સ્રવન્ મલો ^૧મૂત્રપુરીષસ્વેદાદિલક્ષણો યસ્માત્ । પૂતિગંધિ દુર્ગન્ધોપેતં । વીભત્સં સર્વાવયવેષુ પશ્યતાં વીભત્સભાવોત્પાદકં ॥૧૪૩॥

રાત્રિભોજનત્યાગ પ્રતિમાધારી છે.

કેટલાક આચાર્યો આ છટ્ટી પ્રતિમાધારીને દિવા-મૈથુનત્યાગી પણ કહે છે. તેને દિવસે મૈથુનનો (સ્ત્રી-સંભોગનો) ત્યાગ હોય છે. ૧૪૨.

હવે શ્રાવકના અબ્રહ્મવિરતિ ગુણને દર્શાવીને કહે છે—

**બ્રહ્મચર્ય પ્રતિમાધારીનું લક્ષણ
શ્લોક ૧૪૩**

અન્વયાર્થ :—[યઃ] જે [અઙ્ગં] શરીરને [મલવીજં] રજોવીર્યરૂપ મળથી ઉત્પન્ન [મલયોનિં] મલિનતાના કારણરૂપ [ગલન્મલં] મળમૂત્રાદિ વહેવડાવનારું, [પૂતિગન્ધિ] દુર્ગન્ધવાળું અને [વીભત્સમ્] ગ્લાનિયુક્ત [પશ્યન્] જોઈને [અનઙ્ગાત્] કામથી (કામસેવનથી) [વિરમતિ] વિરમે છે, [સઃ] તે [બ્રહ્મચારી] બ્રહ્મચારી અર્થાત્ બ્રહ્મચર્ય પ્રતિમાધારી છે.

ટીકા :—‘અનઙ્ગાત્’ કામથી (કામસેવનથી) ‘યઃ વિરમતિ’ જે વિરક્ત થાય છે (વ્યાવર્ત થાય છે—પાછો ફરે છે). ‘સઃ બ્રહ્મચારી’ તે બ્રહ્મચારી છે. શું કરીને? ‘પશ્યન્’ જોઈને—દેખીને. કોને (દેખીને)? ‘અઙ્ગમ્’ શરીરને. કેવા (શરીરને)? તે કહે છે—‘મલેત્યાદિ’ મલવીજં વીર્ય અને લોહી (રજોવીર્યરૂપ મળ) જેની ઉત્પત્તિનું બીજ (કારણ) છે, ‘મલયોનિં’ જે મલિનતા-અપવિત્રતાનું કારણ છે, ‘ગલન્મલં’ મળમૂત્ર સ્વેદાદિરૂપ મળ જેમાંથી ઝરે છે—ગળે છે, ‘પૂતિગન્ધિ’ જે દુર્ગન્ધયુક્ત છે અને ‘વીભત્સં’ સર્વ અવયવોમાં

ઇદાનીમારમ્ભવિનિવૃત્તિગુણં શ્રાવકસ્ય પ્રતિપાદયન્નાહ—

સેવાકૃષિવાણિજ્યપ્રમુખાદારમ્ભતો વ્યુપારમતિ ।

પ્રાણાતિપાતહેતોર્યોઽસાવારમ્ભવિનિવૃત્તઃ ॥૧૪૪॥

યો વ્યુપારમતિ વિશેષેણ ઉપરતઃ વ્યાપારેભ્ય આસમન્તાત્ જાયતે અસાવારમ્ભવિનિવૃત્તો

દેખનારને જે બીભત્સભાવ (ગ્લાનિયુક્ત ભાવ) ઉત્પન્ન કરે છે. (તેવા શરીરને જોઈને).

ભાવાર્થ :—જે વ્રતી શ્રાવક શરીરને રજોવીર્યથી ઉત્પન્ન, અપવિત્રતાનું કારણ, નવદ્વારથી મળ ઝરતું, દુર્ગન્ધ અને ગ્લાનિયુક્ત જાણી, કામસેવનનો સર્વથા ત્યાગ કરે છે— તે બ્રહ્મચર્ય પ્રતિમાધારી છે.

આ બ્રહ્મચારી પોતાની વિવાહિતા સ્ત્રીનો પણ સંબંધ કરે નહિ, તેની સાથે નિકટ એક સ્થાનમાં શયન કરે નહિ, પૂર્વે ભોગવેલા ભોગોનું ચિંતવન કરે નહિ, કામોદીપન કરે તેવા પુષ્ટ આહારનો ત્યાગ કરે, રાગ ઉપજાવે તેવાં વસ્ત્ર-આભૂષણ પહેરે નહિ, ગીત, નૃત્ય, વાદિત્રાદિનું શ્રવણ અને અવલોકન કરે નહિ, પુષ્પમાળા, સુગંધવિલેપન, અત્તર-કુલેલ આદિનો ત્યાગ કરે, શૃંગાર કથા, હાસ્ય કથારૂપ કાવ્ય-નાટકાદિકના પઠન-શ્રવણનો ત્યાગ કરે અને તાંબુલાદિક રાગકારી વસ્તુઓથી દૂર જ રહે.

આ પ્રતિમાધારી શ્લોક ૬૦માં દર્શાવેલા બ્રહ્મચર્યાણુવ્રતના કોઈ અતિચારો લાગે નહિ તે માટે ખાસ સાવધાન રહે છે. તેને નિરતિચાર પ્રતિમાનું પાલન હોય છે. ૧૪૩.

હવે શ્રાવકના આરંભવિરતિ ગુણનું પ્રતિપાદન કરીને કહે છે—

આરંભત્યાગ પ્રતિમાધારીનું લક્ષણ

શ્લોક ૧૪૪

અન્વયાર્થ :—[પ્રાણાતિપાતહેતોઃ] જે પ્રાણોના વિયોજનના કારણભૂત હોય એવા [સેવાકૃષિવાણિજ્યપ્રમુખાત્] નોકરી, ખેતી, વ્યાપાર આદિક [આરમ્ભતઃ] આરંભથી (આરંભનાં કાર્યોથી) [યઃ] જે [વ્યુપારમતિ] વિરક્ત થાય છે, [અસૌ] તે [આરમ્ભવિનિવૃત્તઃ] આરંભવિનિવૃત્ત શ્રાવક છે (અર્થાત્ આરંભત્યાગ-પ્રતિમાધારી છે).

ટીકા :—‘યઃ વ્યુપારમતિ’ જે વ્યાપારથી વિશેષતાપૂર્વક સર્વપ્રકારે નિવૃત્ત થાય છે.

ભવતિ । કસ્માત્ ? આરમ્ભતઃ । કથંભૂતાત્ ? સેવાકૃષિવાણિજ્યપ્રમુખાત્, સેવાકૃષિવાણિજ્યાઃ પ્રમુખા આઘ્યા યસ્ય તસ્માત્ । કથંભૂતાન્ ? પ્રાણાતિપાતહેતોઃ પ્રાણાનામતિપાતો વિયોજનં તસ્ય હેતોઃ કારણભૂતાત્ । અનેન સ્નપનદાનપૂજાવિધાનાદ્યારંભાદુપરતિર્નિરાકૃતા તસ્ય પ્રાણાતિપાતહેતુત્વાભાવાત્ પ્રાણિપીડાપરિહારેણૈવ તત્સંભવાત્ । વાણિજ્યાદ્યારમ્ભાદપિ તથા સંભવસ્તર્હિ વિનિવૃત્તિર્ન સ્યાદિત્યપિ નાનિષ્ઠં પ્રાણિપીડાહેતોરેવ તદારમ્ભાત્ નિવૃત્તસ્ય શ્રાવકસ્યારમ્ભવિનિવૃત્તત્વગુણસમ્પન્નતોપપત્તેઃ^૧ ॥૧૪૪॥

‘અસૌ આરંભવિનિવૃત્તઃ’ તે આરંભવિનિવૃત્ત શ્રાવક છે (આરંભત્યાગ પ્રતિમાના ધારક છે). શાનાથી (નિવૃત્ત થાય છે)? ‘આરંભતઃ’ આરંભથી (નિવૃત્ત થાય છે). કેવા (આરંભથી)? ‘સેવાકૃષિવાણિજ્યપ્રમુખાત્’ સેવા, ખેતી, વાણિજ્ય જેમાં પ્રમુખ છે એવા (આરંભથી). કેવા (આરંભથી)? ‘પ્રાણાતિપાતહેતોઃ’ પ્રાણોનો અતિપાત અર્થાત્ વિયોજન—તેના કારણભૂત હોય તેવા (આરંભથી). આથી તો અભિષેક, દાન, પૂજાવિધાન આદિ આરંભથી નિવૃત્ત થવાનું નિરાકરણ થયું. (અર્થાત્ તેમનો ત્યાગ કરવાનું આ પ્રતિમામાં આવશ્યક નથી), કારણ કે તેમાં પ્રાણાતિપાતરૂપ હેતુનો અભાવ છે. તેનું કારણ એ છે કે પ્રાણીપીડાના પરિહારપૂર્વક જ તે ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે. અહીં શંકા થાય છે :—તો પછી એવી રીતે (પ્રાણીપીડાના પરિહારપૂર્વક) વાણિજ્ય આદિ આરંભથી નિવૃત્તિ કરવાનું (આવશ્યક) નહિ રહે? સમાધાન :—તે પણ અનિષ્ટ નથી. પ્રાણીપીડામાં કારણભૂત હોય એવા આરંભથી જ નિવૃત્ત થયેલા શ્રાવકને આરંભવિરતિરૂપ ગુણ ત્યાં પણ ધરે છે.

ભાવાર્થ :—જે શ્રાવક જીવહિંસાના કારણભૂત નોકરી, ખેતી, વ્યાપાર આદિક આરંભનાં કાર્યોનો ત્યાગ કરે છે; તે આરંભત્યાગ પ્રતિમાધારી કહેવાય છે.

આ પ્રતિમાધારીને અભિષેક, દાન, પૂજા આદિ ધાર્મિક આરંભનાં કાર્યોનો ત્યાગ હોતો નથી, કારણ કે જેવાં નોકરી, ખેતી, વ્યાપાર આદિ આરંભનાં કાર્યો જીવહિંસાના કારણભૂત છે, તેવાં તે ધાર્મિક કાર્યો જીવહિંસાના કારણભૂત નથી. તે કાર્યોમાં અલ્પ જીવહિંસા થાય છે, પણ ધર્મી જીવને તે કરવાના હેતુનો અભાવ હોય છે. તેને અશુભ ભાવથી બચવા માટે આવો શુભભાવ હેયબુદ્ધિએ આવ્યા વિના રહેતો નથી. આવાં ધાર્મિક કાર્યોમાં તેને પુણ્ય બહુ અને પાપ અલ્પ થાય છે, તેથી એકંદરે તેને પુણ્યનો જ સંચય થાય છે. ૧૪૪.

અધુના પરિગ્રહનિવૃત્તિગુણં શ્રાવકસ્ય પ્રરૂપયન્નાહ—

બાહ્યેષુ દશસુ વસ્તુષુ મમત્વમુત્સૃજ્ય નિર્મમત્વરતઃ ।

સ્વસ્થઃ સન્તોષપરઃ પરિચિત્તપરિગ્રહાદિરતઃ ॥૧૪૫॥

પરિ સમન્તાત્ ચિત્તસ્થઃ પરિગ્રહો હિ પરિચિત્તપરિગ્રહસ્તમાદિરતઃ શ્રાવકો ભવતિ । કિં વિશિષ્ટઃ સન્ ? સ્વસ્થો માયાદિરહિતઃ । તથા સન્તોષપરઃ પરિગ્રહાકાક્ષાંવ્યાવૃત્ત્યા સન્તુષ્ટઃ તથા । નિર્મમત્વરતઃ । કિં કૃત્વા ? ઉત્સૃજ્ય પરિત્યજ્ય । કિં તત્ ? મમત્વં મૂર્છા । ક્વ ? બાહ્યેષુ દશસુ વસ્તુષુ । એતદેવ દશધા પરિગણનં બાહ્યવસ્તૂનાં દર્શ્યન્તે ।

ક્ષેત્રં વાસ્તુ ધનં ધાન્યં દ્વિપદં ચ ચતુષ્પદમ્ ।

શયનાસને ચ યાનં કુપ્યં ભાણ્ડમિતિ દશ ॥

હવે શ્રાવકના પરિગ્રહનિવૃત્તિગુણની પ્રરૂપણા કરીને કહે છે—

પરિગ્રહત્યાગ પ્રતિમાધારીનું લક્ષણ

શ્લોક ૧૪૫

અન્વયાર્થ :—જે [બાહ્યેષુ] બાહ્ય [દશસુ] દસ પ્રકારની [વાસ્તુષુ] વસ્તુઓમાં [મમત્વમ્] મમતાને [ઉત્સૃજ્ય] છોડીને [નિર્મમત્વરતઃ] નિર્મમતામાં રત હોતા થકા [સ્વસ્થઃ] સ્વમાં (આત્મસ્વરૂપમાં) સ્થિત અને [સન્તોષપરઃ] સન્તોષમાં તત્પર રહે છે, તે [પરિચિત્તપરિગ્રહાત્] સર્વપ્રકારથી મનમાં સ્થિત પરિગ્રહથી [વિરતઃ] વિરક્ત છે—(અર્થાત્ પરિગ્રહત્યાગ પ્રતિમાધારી છે).

ટીકા :—‘પરિચિત્તપરિગ્રહાત્ વિરતઃ’ પરિ—સર્વ પ્રકારથી મનમાં રહેલા પરિગ્રહ—તેનાથી વિરક્ત શ્રાવક છે. કેવા પ્રકારનો હોય? ‘સ્વસ્થ’ માયાદિરહિત સ્વમાં સ્થિત (આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત) તથા ‘સન્તોષપરઃ’ પરિગ્રહની આકાંક્ષાથી રહિત હોવાને લીધે સન્તુષ્ટ (સન્તોષમાં તત્પર) તથા ‘નિર્મમત્વરતઃ’ મમતારહિતપણામાં લીન (મમત્વરહિત) હોય. શું કરીને? ‘ઉત્સૃજ્ય’ છોડીને. શું તે? ‘મમત્વં’ મૂર્છા (મમતાભાવ). શામાં? ‘બાહ્યેષુ દશસુ વસ્તુષુ’ બાહ્ય દશ પ્રકારની વસ્તુઓમાં. એ દશ પ્રકારની બાહ્ય વસ્તુઓની ગણતરી કરી દર્શાવાય છે—

ક્ષેત્રં વાસ્તુ ધનં ધાન્યં દ્વિપદં ચ ચતુષ્પદમ્ ।

શયનાસને ચ યાનં કુપ્યં ભાણ્ડમિતિ દશ ॥

ક્ષેત્રં સસ્યાધિકરણં ચ ડોહલિકાદિ । વાસ્તુ ગૃહાદિ । ધનં સુવર્ણાદિ । ધાન્યં વ્રીહ્યાદિ । દ્વિપદં દાસીદાસાદિ । ચતુષ્પદં ગવાદિ । શયનં ચટ્વાદિ । આસનં વિષ્ટરાદિ । યાનં ડોલિકાદિ । કુપ્યં ક્ષૌમકાર્પાસકૌશેયકાદિ । ભાણ્ડં શ્રીચ્છન્દમંજિષ્ઠાકાંસ્યતામ્રાદિ ॥૧૪૫॥

સામ્પ્રતમનુમતિવિરતિગુણં શ્રાવકસ્ય પ્રરૂપયન્નાહ—

અનુમતિરારમ્ભે વા પરિગ્રહે એહિકેષુ કર્મસુ વા ।

નાસ્તિ ચલુ યસ્ય સમધીરનુમતિવિરતઃ સ મન્તવ્યઃ ॥૧૪૬॥

સોઽનુમતિવિરતો મન્તવ્યઃ યસ્ય ચલુ સ્ફુટં નાસ્તિ । કા સૌ ? અનુમતિરભ્યુપગમઃ ।

ક્ષેત્રં—ખેતર—જ્યાં અનાજ થાય તે, વાસ્તુ—મકાન આદિ, ધનં—સુવર્ણાદિ, ધાન્યં—ડાંગર આદિ, દ્વિપદં—દાસી—દાસ આદિ, ચતુષ્પદમ્—ગાય વગેરે, શયનં—ખાટલો વગેરે, આસનં—આસન, યાનં—વાહન, કુપ્યં—સુતર—રેશમનાં કપડાં વગેરે, ભાણ્ડમ્—ચંદન, મંજીષ્ઠ, કાંસા—તાંબા આદિનાં વાસણ—એ દશ પ્રકારના બાહ્ય પરિગ્રહ છે.

ભાવાર્થ :—જે શ્રાવક બાહ્ય દશ પ્રકારના પરિગ્રહોમાં મમતાભાવનો ત્યાગ કરીને, નિર્મમતામાં લીન થઈ આત્મામાં સ્થિત અને પરિગ્રહની ઈચ્છાથી રહિત છે (સંતુષ્ટ છે), તે પરિચિત્તપરિગ્રહત્યાગ પ્રતિમાધારી કહેવાય છે.

આ પ્રતિમાધારી શ્લોક દરમાં દર્શાવેલા પરિગ્રહપરિમાણ અણુવ્રતના પાંચ અતિચાર રહિત પ્રતિમાનું પાલન કરે છે. ૧૪૫.

હવે શ્રાવકના અનુમતિવિરતિ ગુણનું પ્રરૂપણ કરી કહે છે—

અનુમતિત્યાગ પ્રતિમાધારીનું લક્ષણ

શ્લોક ૧૪૬

અન્વયાર્થ :—[ચલુ] નિશ્ચયથી [યસ્ય] જેને [આરમ્ભે] આરંભનાં કાર્યોમાં, [પરિગ્રહે] પરિગ્રહોમાં [વા] અને [એહિકેષુ] વિવાહાદિ આ લોક સંબંધી [કર્મસુ] કાર્યોમાં [અનુમતિઃ] અનુમોદના [ન અસ્તિ] હોતી નથી, [સઃ] તે [સમધીઃ] સમાન બુદ્ધિવાળો (મમત્વબુદ્ધિ યા રાગ-દ્વેષ રહિત) શ્રાવક [અનુમતિવિરતઃ] અનુમતિત્યાગ પ્રતિમાધારી [મન્તવ્યઃ] મનાય છે.

ટીકા :—‘સઃ અનુમતિવિરતઃ મન્તવ્યાઃ’ તેને અનુમતિત્યાગવાળો માનવો જોઈએ.

ઉત્કૃષ્ટ ઉદ્દિષ્ટવિરતિલક્ષણૈકાદશગુણસ્થાનયુક્તઃ શ્રાવકો ભવતિ । કથંભૂતઃ ? ચેલખણ્ડધરઃ કૌપીનમાત્રવસ્ત્રખણ્ડધારકઃ આર્યલિંગધારીત્યર્થઃ । તથા ભૈક્ષ્યાશનો ભિક્ષાણાં સમૂહો ભૈક્ષ્યં તદશ્નાતીતિ ભૈક્ષ્યાશનઃ । કિં કુર્વન્ ? તપસ્યન્ તપઃ કુર્વન્ । કિં કૃત્વા ? પરિગૃહ્ય ગૃહીત્વા । કાનિ ? વ્રતાનિ । ક્વ ? ગુરુપકણ્ઠે ગુરુસમીપે । કિં કૃત્વા ? ઇત્વા ગત્વા । કિં તત્ ? મુનિવનં મુન્યાશ્રમં । કસ્માત્ ? ગૃહતઃ ॥૧૪૭॥

તપઃ કુર્વન્નપિ યો હ્યાગમજ્ઞઃ સન્નેવં મન્યતે તદા શ્રેયોજ્ઞાતા ભવતીત્યાહ—

પાપમરાતિર્ધર્મો બન્ધુર્જીવસ્ય ચેતિ નિશ્ચિન્વન્ ।

સમયં યદિ જાનીતે શ્રેયોજ્ઞાતા ધ્રુવં ભવતિ ॥૧૪૮॥

ટીકા :—‘ઉત્કૃષ્ટઃ’ ઉદ્દિષ્ટત્યાગરૂપ અગિયારમી પ્રતિમાધારી શ્રાવક છે. કેવો છે? ‘ચેલખણ્ડધરઃ’ કૌપીન અને ખંડવસ્ત્ર ધારણ કરનાર અર્થાત્ આર્યલિંગધારી—એવો અર્થ છે. ‘ભૈક્ષ્યાશનઃ’ ભિક્ષાનો સમૂહ તે ભૈક્ષ્ય, તેનું ભોજન કરનાર (ભિક્ષાથી ભોજન કરનાર). શું કરતો? ‘તપસ્યન્’ તપ કરતો. શું કરીને? ‘પરિગૃહ્ય’ ગ્રહણ કરીને. શું (ગ્રહણ કરીને)? ‘વ્રતાનિ’ વ્રતો. ક્યાં (ગ્રહીને)? ‘ગુરુપકણ્ઠે’ ગુરુની સમીપમાં. શું કરીને? ઇત્વા જઈને. શું તે? ‘મુનિવનં’ મુનિના આશ્રમે (જઈને). ક્યાંથી? ‘ગૃહતઃ’ ઘેરથી (જઈને).

ભાવાર્થ :—જે ઘર છોડીને મુનિના આશ્રમે જઈને ગુરુની સમીપે વ્રત ધારણ કરીને તપ કરે છે, ભિક્ષાથી ભોજન કરે છે (અર્થાત્ પોતાના માટે બનાવેલું ભોજન લેતા નથી, પરંતુ શ્રાવક પોતાના માટે બનાવેલા ભોજનમાંથી ભક્તિપૂર્વક ભોજન આપે તો તે લઈ શકે છે) અને કૌપીન (લંગોટી) તથા ખંડવસ્ત્ર (એવી ચાદર કે જેનાથી માથું ઢાંકે તો પગ ખુલ્લા રહે અને પગ ઢાંકે તો માથું ખુલ્લું રહે) ધારણ કરે છે, તે ઉત્કૃષ્ટ શ્રાવક—ક્ષુલ્લક યા ઐલક—ઉદ્દિષ્ટત્યાગ પ્રતિમાધારી છે. ૧૪૭.

તપ કરતો થકો અને નિશ્ચયથી આગમને જાણતો થકો જે શ્રાવક આવું માને છે તે ત્યારે શ્રેષ્ઠ જ્ઞાતા થાય છે, એમ કહે છે—

શ્રેષ્ઠ જ્ઞાતાનું સ્વરૂપ

શ્લોક ૧૪૮

અન્વયાર્થ :—[પાપં] પાપ [જીવસ્ય] જીવનો [અરાતિઃ] શત્રુ છે [ચ] અને

યદિ સમયં આગમં જાનીતે આગમજ્ઞો યદિ ભવતિ તદા ધ્રુવં નિશ્ચયેન શ્રેયોજ્ઞાતા ઉત્કૃષ્ટજ્ઞાતા સ ભવતિ। કિં કુર્વન્? નિશ્ચિન્વન્। કથમિત્યાહ—પાપમિત્યાદિ—પાપમોધર્મોઽરાતિઃ શત્રુર્જીવસ્યાનેકાપકારકત્વાત્ ધર્મશ્ચ બન્ધુર્જીવસ્યાનેકોપકારકત્વાદિત્યેવં નિશ્ચિન્વન્ ॥૧૪૮॥

इदानीं शास्त्रार्थानुष्ठातुः फलं दर्शयन्नाह—

[ધર્મઃ] ધર્મ [બન્ધુઃ] જીવનો મિત્ર છે, [इति]—એમ [નિશ્ચિન્વન્] નિશ્ચય કરતો થકો શ્રાવક [यदि] જો [समयम्] શાસ્ત્રને [जानीते] જાણે છે, તો તે [ध्रुवम्] નિશ્ચયથી [श्रेयोज्ञाता] શ્રેષ્ઠ જ્ઞાતા અથવા કલ્યાણનો જ્ઞાતા [भवति] થાય છે.

ટીકા :—‘યદિ સમયં જાનીતે’ જે સમયને એટલે આગમને જાણે છે અર્થાત્ જે આગમનો જ્ઞાતા છે તો ‘ધ્રુવં’ નિશ્ચયથી ‘શ્રેયોજ્ઞાતા ભવતિ’ તે ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાતા છે, શું કરતો થકો? ‘નિશ્ચિન્વન્’ નિશ્ચય કરતો થકો. કેવી રીતે? તે કહે છે—‘પાપમિત્યાદિ’ પાપ જ અર્થાત્ અધર્મ જ (મિથ્યારત્નત્રય જ) અનેક અપકારનું કારણ હોવાથી જીવનો શત્રુ છે અને ધર્મ જ (સમ્યક્રત્નત્રય જ) અનેક ઉપકારનું કારણ હોવાથી જીવનો મિત્ર છે—આવો નિશ્ચય કરતો થકો.

ભાવાર્થ :—જીવનો અપકારક હોવાથી પાપ (અધર્મ) શત્રુ છે અને ઉપકારક હોવાથી ધર્મ (રત્નત્રયધર્મ) મિત્ર છે—એવો નિર્ણય કરીને જે શાસ્ત્રને જાણે છે, તે જ શ્રેષ્ઠ જ્ઞાતા છે.

ઉત્કૃષ્ટ ઉદ્દિશ્યત્યાગી વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં છે. તે તપસ્વી પણ છે, પરંતુ જો તે આત્માના સ્વભાવ—વિભાવ ન જાણે તો તે આત્મશ્રેયનો જ્ઞાતા—ભોક્તા થતો નથી.

સંસારનાં દુઃખોથી બચાવી જે પ્રાણીઓને ઉત્તમ સુખમાં ધારણ કરે તે ધર્મ છે. તે જ ધર્મ જીવને મિત્ર સમાન છે. શુભભાવરૂપ ધર્મ—વ્યવહારધર્મ જીવને સંસારનું કારણ છે, તેથી તેને તે શત્રુ સમાન છે. ૧૪૮.

હવે શાસ્ત્રના અર્થનું આચરણ કરનારને શું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે દર્શાવીને કહે છે—

(ઇન્દ્રવજ્રાચ્છન્દઃ)

**येन स्वयं वीतकलङ्कविद्यादृष्टिक्रियारत्नकरण्डभावं ।
नीतस्तमायाति पतीच्छयेव सर्वार्थसिद्धिस्त्रिषु विष्टपेषु ॥१४६॥**

येन भव्येन स्वयं आत्मा स्वयंशब्दोऽत्रात्मकवाचकः नीतः प्रापितः। कमित्याह—
वीतेत्यादि, विशेषेण इतो गतो नष्टः कलंको दोषो यासां ताश्च ता विद्यादृष्टिक्रियाश्च
ज्ञानदर्शनचारित्राणि तासां करण्डभावं तं भव्यं आयाति आगच्छति। कासौ ? सर्वार्थसिद्धिः
धर्मार्थकाममोक्षलक्षणार्थानां सिद्धिर्निष्पत्तिः कर्त्री। कयेवायाति ? पतीच्छयेव
स्वयम्बरविधानेच्छयेव। क्व ? त्रिषु विष्टपेषु त्रिभुवनेषु ॥१४६॥

રત્નત્રયધર્મના સેવનનું ફળ શ્લોક ૧૪૬

અન્વયાર્થ :—[येन] જે ભવ્યે [स्वयम्] પોતાના આત્માને
[वीतकलङ्कविद्यादृष्टिक्रियारत्नकरण्डभावं] કલંક રહિત (નિર્દોષ) સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન
અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપી રત્નોનો પટારો [नीतः] બતાવ્યો છે, [तम्] તેને [त्रिषु विष्टपेषु]
ત્રણ લોકમાં [पतीच्छया इव] સ્વયંવર વિધાનથી પતિ તરીકે વરવાની ઈચ્છા રાખનારી
સ્ત્રીની જેમ [सर्वार्थसिद्धिः] સર્વ અર્થોની સિદ્ધિ અર્થાત્ ધર્મ-અર્થાદિ ચાર પુરુષાર્થની
સિદ્ધિ [आयाति] પ્રાપ્ત થાય છે.

ટીકા :—‘येन’ જે ભવ્યે ‘स्वयम्’ પોતાના આત્માને-અહીં સ્વયં શબ્દ આત્મા
વાચક છે-‘नीतः’ પ્રાપ્ત કરાવ્યો છે. કોને (પ્રાપ્ત કરાવ્યો છે)? તે કહે છે—‘वीतेत्यादि’
વિશેષ કરીને જેમનો દોષ (કલંક) નાશ પામ્યો છે-તેવાં સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન,
સમ્યક્ચારિત્ર ત્રણેના પટારારૂપ ભાવને (પ્રાપ્ત કરાવ્યો છે) ‘तं’ તેને (તે ભવ્યને)
‘आयाति’ આવે છે (પ્રાપ્ત થાય છે). કોણ તે? ‘सर्वार्थसिद्धिः’ ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષરૂપ
અર્થોની (પ્રયોજનોની) સિદ્ધિ-પ્રાપ્તિ. કોની જેમ આવે છે? ‘पतीच्छया इव’ સ્વયંવર-
વિધાનથી પતિ તરીકે વરવાની ઈચ્છા રાખનારીની જેમ. ક્યાં? ‘त्रिषु विष्टपेषु’ ત્રણ
ભુવનમાં.

ભાવાર્થ :—જેમ જે મનુષ્યની પાસે બહુમૂલ્ય રત્નો હોય છે તેને વરવા કન્યાઓ
ઉત્સુક હોય છે, તેમ જે ભવ્ય જીવે પોતાના આત્માને નિર્દોષ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન

રત્નકરંડકં કુર્વતશ્ચ મમ યાસૌ સમ્યક્ત્વસમ્પત્તિર્વૃદ્ધિંગતા સા એતદેવ કુર્યાદિત્યાહ—

(માલિનીચન્દઃ)

સુખયતુ સુખભૂમિઃ કામિનં કામિનીવ,
સુતમિવ જનની માં શુદ્ધશીલા ભુનક્તુ ।
કુલમિવ ગુણભૂષા કન્યકા સંપુનીતા-
જ્ઞિનપતિપદપદ્મપ્રેક્ષિણી   દૃષ્ટિલક્ષ્મીઃ ॥૧૫૦॥

અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપી રત્નોનો પટારો બતાવ્યો છે, ત્રણે લોકમાં તેને જ સર્વોત્તમ પતિ બનાવવાની ઈચ્છાથી ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષની સિદ્ધિરૂપી સ્ત્રી અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય છે.

જે શ્રાવક અતિચાર રહિત નિશ્ચયના લક્ષ્યે વ્યવહાર રત્નત્રયની સાધના કરે છે, તેને સંપૂર્ણ પ્રયોજનોની સિદ્ધિ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ તેને સ્વર્ગના સુખપૂર્વક મોક્ષસુખની સિદ્ધિ થાય છે.

પં. દૌલતરામજીએ કહ્યું છે કે—

બારહ વ્રતકે અતિચાર, પન પન ન લગાવે,
મરણ-સમય સંન્યાસ ધારિ, તસુ દોષ નશાવે;
યોં શ્રાવક-વ્રત પાલ, સ્વર્ગ સોલમ ઉપજાવે,
તહંતૈ ચય નરજન્મ પાય, મુનિ હૈ શિવ જાવે. ૧૫.

(છઢાળા ૪/૧૫) ૧૪૯.

રત્નકરંડક શ્રાવકાચારની રચના કરતાં મને (શ્રી સમન્તભદ્રસ્વામીને) જ સમ્યક્ત્વરૂપે સમ્પત્તિની વૃદ્ધિ થઈ છે, તે આટલું જ કરે એમ કહે છે—

શ્રાવકની ઇષ્ટપ્રાર્થના

શ્લોક ૧૫૦

અન્વયાર્થ :—[જિનપતિપદ્મપ્રેક્ષિણી] જિનેન્દ્રભગવાનનાં ચરણકમળોમાં દૃષ્ટિ કરનાર (શ્રદ્ધા કરનાર) [દૃષ્ટિલક્ષ્મીઃ] સમ્યગ્દર્શનરૂપી લક્ષ્મી [સુખભૂમિઃ] સુખની

માં સુખયતુ સુખિનં કરોતુ। કાસૌ ? દૃષ્ટિલક્ષ્મીઃ સમ્યગ્દર્શનસમ્પત્તીઃ।
 કિંવિશિષ્ટેત્યાહ—જિનેત્યાદિ જિનાનાં દેશતઃ કર્મોન્મૂલકાનાં ગણધરદેવાદીનાં
 પતયસ્તીર્થકરાસ્તેષાં પદાનિ સુવન્તતિહન્તાનિ પદા વા તાન્યેવ પદ્માનિ તાનિ પ્રેક્ષતે
 શ્રદ્ધધાતીત્યેવંશીલા। અયમર્થઃ—લક્ષ્મીઃ પદ્માવલોકનશીલા ભવતિ દૃષ્ટિલક્ષ્મીસ્તુ
 જિનોક્તપદપદાર્થપ્રેક્ષણશીલેતિ। કથંભૂતા સા ? સુખભૂમિઃ। સુખોત્પત્તિસ્થાનં। કેવ કં ?
 કામિનં કામિનીવ યથા કામિની કામભૂમિઃ કામિનં સુખયતિ તથા માં દૃષ્ટિલક્ષ્મીઃ
 સુખયતુ। તથા સા માં ભુનક્તુ રક્ષતુ। કેવ ? સુતમિવ જનની। કિંવિશિષ્ટા। શુદ્ધશીલા
 જનની હિ શુદ્ધશીલા સુતં રક્ષતિ નાશુદ્ધશીલા દુશ્ચારિણી। દૃષ્ટિલક્ષ્મીસ્તુ

ઉત્પત્તિના સ્થાનરૂપ હોતી થકી, [માં] મને એવી રીતે [સુખયતુ] સુખી કરે કે જેવી રીતે
 [કામિનં કામિની ઇવ] સુખની ભૂમિ કામિની કામી પુરુષને સુખી કરે છે. [શુદ્ધશીલાઃ]
 પવિત્ર શીલવાળી હોતી થકી, (અતિચાર રહિત સાત શીલોથી યુક્ત હોતી થકી) [માં]
 મને એવી રીતે [ભુનક્તુ] પાળે કે જેવી રીતે [જનની સુતમ્ ઇવ] પવિત્ર
 શીલવાળી માતા પોતાના પુત્રને પાળે છે અને [ગુણભૂષા] આઠ મૂળગુણરૂપી અલંકારથી
 યુક્ત હોતી થકી, [માં] મને એવી રીતે [સંપુનીતાત્] પવિત્ર કરે કે જેવી રીતે [કન્યકા
 કુલમ્ ઇવ] ગુણવતી કન્યા કુળને પવિત્ર કરે છે. તેમ તે (સમ્યગ્દર્શનરૂપી લક્ષ્મી) મને
 પવિત્ર કરે.

ટીકા :—‘માં સુખયતુ’ મને સુખી કરે. કોણ તે? ‘દૃષ્ટિલક્ષ્મીઃ’ સમ્યગ્દર્શનરૂપી
 લક્ષ્મી-સંપત્તિ. કેવા પ્રકારની (લક્ષ્મી)? તે કહે છે—‘જિનેત્યાદિ’ જિનોના અર્થાત્
 એકદેશ કર્મોનું ઉન્મૂલન (નાશ) કરનાર ગણધરદેવાદિના પતિઓ (સ્વામીઓ) જે
 તીર્થકરો-તેમનાં ચરણરૂપી કમળોને જે દેખે છે-શ્રદ્ધે છે, તેવા સ્વભાવવાળી (લક્ષ્મી)-
 અર્થાત્ જેમ લક્ષ્મી પદ્મને (કમળને) અવલોકન કરવાના સ્વભાવવાળી છે, તેમ
 સમ્યગ્દર્શનરૂપી લક્ષ્મી જિનપતિ દ્વારા નિરૂપિત પદાર્થો અને વચનોમાં શ્રદ્ધાન કરવાના
 સ્વભાવવાળી છે. કેવી છે તે? ‘સુખભૂમિઃ’ સુખના ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ છે. કોની-કોની જેમ?
 ‘કામિનં કામિની ઇવ’ જેમ કામિની-કામની ઉત્પત્તિનું સ્થાન (સ્ત્રી) પોતાના કામીને સુખી
 કરે છે, તેમ સમ્યગ્દર્શનરૂપી લક્ષ્મી મને સુખી કરે, તથા ‘સા માં ભુનક્તુ’ તે મારી રક્ષા
 કરે. કોની જેમ? ‘સુતમ્ જનની ઇવ’ માતા પુત્રને રક્ષે છે તેમ. કેવા પ્રકારની (જનની)?
 ‘શુદ્ધશીલા’ પવિત્ર શીલવતી માતા જ પોતાના પુત્રની રક્ષા કરે છે, પરંતુ અશુદ્ધ

ગુણવ્રતશિક્ષાવ્રતલક્ષણશુદ્ધસમ્પ્રશીલસન્ધિતા માં ભુનક્તુ। તથા સા માં સમ્પુનીતાત્ સકલદોષકલંકું નિરાકૃત્ય પવિત્રયતુ। કિમિવ ? કુલમિવ ગુણભૂષા કન્યકા। અયમર્થ :— કુલં યથા ગુણભૂષા ગુણાડલઙ્કારોપેતા કન્યા પવિત્રયતિ શ્લાઘ્યતાં નયતિ તથા દૃષ્ટિલક્ષ્મીરપિ ગુણભૂષા અષ્ટમૂલ ગુણૈરલંકૃતા માં સમ્યક્પુનીતાદિતિ॥૧૫૦॥

યેનાજ્ઞાનતમો વિનાશ્ય^૧ નિખિલં ભવ્યાત્મચેતોગતમ્
સમ્યજ્ઞાનમહાંશુભિઃ પ્રકટિતઃ સાગારમાર્ગોડ્ધિલઃ।
સ શ્રીરત્નકરણ્ડકામલરવિઃ સંસૃત્સરિચ્છોષકો
જીયાદેષ સમન્તભદ્રમુનિપઃ શ્રીમાન્ પ્રભેન્દુર્જિનઃ॥૧૧॥

શીલવતી માતા (દુશ્ચારિણી માતા) નહિ; તેમ ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રતરૂપી અર્થાત્ નિરતિચાર સાત શીલથી યુક્ત સમ્યગ્દર્શન-લક્ષ્મી પણ મારી રક્ષા કરે, તથા 'સા માં સંપુનીતાત્' તે મને પવિત્ર કરે-સર્વ દોષરૂપ કલંકને દૂર કરી મને પવિત્ર કરે. કોની જેમ? 'કુલમ્ ઇવ ગુણભૂષા કન્યકા' જેમ ગુણવતી કન્યા કુળને (પવિત્ર) કરે છે તેમ. અર્થ એ છે કે-જેમ ગુણરૂપી અલંકારોથી યુક્ત ગુણવતી કન્યા કુળને પવિત્ર કરે છે- પ્રશંસાપાત્ર કરે છે, તેમ અષ્ટ મૂળગુણરૂપી અલંકારોથી ગુણવતી સમ્યગ્દર્શનરૂપી લક્ષ્મી પણ મને સમ્યક્ પ્રકારે પવિત્ર કરે.

ભાવાર્થ :—જેમ કોઈ કામિની (સ્ત્રી) પોતાના કામીને સુખી કરે છે તેમ સમ્યગ્દર્શનરૂપી લક્ષ્મી મને સુખી કરે; જેમ કોઈ શીલવતી માતા પોતાના પુત્રનું લાલન-પાલન કરે છે તેમ સપ્તશીલોથી યુક્ત સમ્યગ્દર્શનરૂપી લક્ષ્મી મારી રક્ષા કરે અને જેમ ગુણવતી કન્યા કુળને ઉજ્જવળ કરે છે (પવિત્ર કરે છે) તેમ અષ્ટ મૂળગુણયુક્ત સમ્યગ્દર્શનરૂપી લક્ષ્મી મને પવિત્ર કરે.

ટીકાકારની મંગળકામના

જેમણે ભવ્ય આત્માના ચિત્તમાં વ્યાપ્ત સમસ્ત અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને દૂર કરીને, સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી સૂર્યનાં મહા કિરણો દ્વારા સઘળો શ્રાવકમાર્ગ પ્રકાશિત કર્યો છે, તેઓ સંસારરૂપી નદીના શોષક શ્રી રત્નકરણ્ડકરૂપી તેજસ્વી સૂર્ય સમાન અને ચંદ્રની કાંતિવાળા (પ્રભેન્દુઃ) શ્રીમાન્ જિન સમન્તભદ્રાચાર્ય જય પામો.

इति प्रभाचन्द्रविरचितायां समन्तभद्रस्वामीविरचितोपासकाध्ययनटीकायां
पंचमः परिच्छेदः।

આમાં ટીકાકારે ગ્રન્થકર્તા શ્રીમત્ સમન્તભદ્રાચાર્યનો અને ‘પ્રભેન્દુઃ’ શબ્દથી પોતાના ‘પ્રભાચંદ્ર’ નામનો નિર્દેશ કર્યો છે, ‘શ્રી રત્નકરંડક’ શબ્દથી ગ્રંથના નામનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે. ૧૫૦.

એ પ્રમાણે શ્રી સમન્તભદ્રસ્વામીવિરચિત ઉપાસકાધ્યયનની
શ્રી પ્રભાચંદ્રવિરચિત ટીકામાં પાંચમો પરિચ્છેદ પૂર્ણ થયો. ૫.

